

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИ КАФЕДРАСЫ**

Кол жазма укугунда

УДК:811.512.154 (575.2) (043.3)

Токошева Жамила Аттокуровна

**МАХМУД КАШКАРИНИН «ДИВАН-И ЛУГАТ АТ-ТҮРК» СӨЗДҮГҮНДӨГҮ
УҢГУ СӨЗДӨР (АТООЧ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ) ЖАНА АЛАРДЫН АЗЫРКЫ
КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КАТЫШТЫГЫ**

10.02.01 – кыргыз тили

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган**

д и с с е р т а ц и я

**Илимий жетекчи: филология
илимдеринин доктору,
профессор С. И. Ибрагимов**

Ош – 2023

М А З М У Н У

Киришүү	5
---------------	---

I бап.

Махмуд Кашкаринин сөздүгүнүн которулушу жана изилдениши

1.1 «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин илимий чөйрөгө белгилүү болушу	12
1.2. «Дивани-и лугат ат-түрк» эмгегинин котормолору	15
1.3. «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин Кыргызстанда изилдениши.....	19
1.4. Бөлүм боюнча жыйынтык.....	27

II бап.

М. Кашкаринин сөздүгүн изилдөө методологиясы жана методдору

2.1. Лексикографиядагы өзгөчөлүктөрү.....	28
2.2. Диссертациялык иштин теориялык жана методологиялык базасы.....	31
2.3. М.Кашкаринин эмгегиндеги атооч сөздөрдү салыштырып изилдөө методдору.....	34
2.4. Бөлүм боюнча жыйынтык.....	54

III бап.

«Дивандагы» уңгу сөздөр боюнча изилдөөдө алынган жекече натыйжалар

3.1. Уңгу сөздөрдүн тыбыштык өзгөчөлүктөрү	56
3.2. Азыркы кыргыз тилинде фонетикалык жактан өзгөрүүгө учураган сөздөр	82
3.3. «Дивандын» тилинин сөздүк составы.....	100
3.4. «Дивандын» тилинин лексика-тематикалык топтору боюнча иликтөөлөр	105
3.5. «Дивандагы» уңгу сөздөрдүн өзгөрүү өзгөчөлүктөрү.....	138
3.6. Бөлүм боюнча жыйынтык.....	151
Корутунду.....	155
Адабияттар	160
Көркөм адабияттар.....	179
Тиркеме.....	178

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР

Кыскартуулар	Библиографиялык маалымат
А.Ж.	Ашым Жакыпбеков
МКк I	Махмут Кашкари. Диван-и лугат ат-түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы). 1-том. Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.– Жалал-Абад: 2016. – 435 б.
МКк II	Махмут Кашкари. Диван-и лугат ат-түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы). 2-том Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. – Жалал-Абад: 2016. – 435 б.
МКк III	Махмут Кашкари. Диван-и лугат ат-түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы). 3-том. Которгон: Оморов А.,– Жалал-Абад: 2016. – 336 б.
МКтт	Махмут Кашкари. Түрк тилдеринин сөздүгү. 1-к. Которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, –Бишкек: 2011. – 906 б.
СО I	Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 1-к. – Бишкек, 1995. – 568 б.
СО II	Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 2-к. – Бишкек, 1995. – 802 б.
СО III	Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 3-к. – Бишкек, 1995. – 671 б.
СО IV	Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 4-к. – Бишкек, 1997. – 614 б.
СО V	Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 5-к. – Бишкек, 2006. – 758 б.
СО VI	Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 6-к. – Бишкек, 2006. – 770 б.
СО VII	Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 7-к. – Бишкек, 2014. – 770 б.
СО VIII	Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 8-к. – Бишкек, 2014. – 802 б.
б.	бет
вв.	в веках
ж.б.	жана башка
Б.:	Бишкек
З.А.	Зифа-Алуа Муратовна Ауэзова
М.:	Москва

к.	китеп
К.Ж.	Кеңеш Жусупов
Ф.:	Фрунзе
Ред.	Редактор
С.М.	Салих Муталлибов
СПбг	Санкт-Петербург
соч.	сочинение
т.	том
ч.	часть
Ч.А.	Чыңгыз Айтматов
Т.К.	Төлөгөн Касымбеков
Т.С.	Түгөлбай Сыдыкбеков
К.К.Ю.	Константин Кузьмич Юдахин

КИРИШҮҮ

Орто кылымдарда лингвистикалык, этнографиялык, фольклордук, географиялык жана тарыхый баалуу маалыматтарды берген бул жазма эстелик ар тараптан изилденүүгө муктаж. Лингвистикалык максат менен андагы сөздөрдүн составы, маанилери, грамматикалык түзүлүштөрү ар тараптан изилденип чыгыш керек. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» китебинин сөздөрү узак убакыттан бери структуралык түзүлүштөрү боюнча да, берген маанилери боюнча да өзгөрүүлөргө учураган. Анын сөздүгүндө атооч сөздөр, этиш сөздөр жана айрым башка түркүмдөгү сөздөр берген маанилери түшүндүрүлүп чагылдырылган.

«Диван-и лугат ат-түрк» китебиндеги атооч сөздөрдүн составы өтө ар түрдүү. Көпчүлүгүн зат атооч сөздөр түзөт. Буюмдардын, нерселердин жана абстрактуу түшүнүктөрдүн аттары менен бирге элдердин, жер-суулардын, жаныбарлардын жана башка объектилердин аттары да сөздүккө камтылган. Атооч сөздөрдүн бир бөлүгүн сын атооч сөздөр жана анча көп эмес бөлүгүн сан атоочтор менен ат атоочтор түзөт. Атооч сөздөрдүн катарында атоочтуктар (алар көп эмес) да кошулуп изилденди.

М.Кашкаринин китебиндеги атооч сөздөрдүн маанилери, тыбыштык жактан өзгөрүүлөрү, азыркы кыргыз тилинде сакталгандарынын изилденишинин мааниси чоң. Ушул кезге чейин эч бир изилдөөчү бул темага кайрылган эмес. Ар кандай тилдин сөздүк составынын басымдуу бөлүгүн атооч сөздөр түзөт. Атооч сөздөр ар кандай заттардын, кубулуштардын, абстрактуу түшүнүктөрдүн аттарын билдирип, дүйнө таануучулук чоң мааниге ээ болот. Демек, Махмуд Кашкаринин сөздүгүндөгү атооч сөздөрдү изилдөө аркылуу мындан миң жыл мурдагы дүйнө таанымдарынан кеңири түшүнүк алса болот.

Анан дагы атооч сөздөрдүн составындагы тыбыштык жана морфемалык өзгөрүүлөрдүн сырын ачып чыгуу да азыркы кыргыз тилинин тарыхы үчүн

баалуу фактыларды берет. Ошентип Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» китебиндеги уңгу сөз атоочторду лингвистикалык максатта изилдөө **актуалдуу тема** болуп саналат.

Лингвистикалык максатта ар тараптан изилдөөлөр үчүн мааниси чоң бул эстеликке көптөгөн окумуштуулар баа беришкен. Лексикографиялык мүнөздө жазылган бул эмгекти салыштырма, тарыхый-салыштырма тил илиминин методу менен аткарылган түркологиядагы алгачкы эмгек катары баалаган белгилүү азербайжан окумуштуусу А.М.Демирчизаде [А.М.Демирчизаде,1972: 42].

Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» аттуу эмгеги түрк элдеринин XI кылымдагы жашоосунан, тилинен кабар берген баа жеткис эстелик болуп эсептелип, энциклопедиялык мазмундагы өлбөс-өчпөс асыл мурас экендиги талашсыз. Бул тууралуу академик А.Н.Кононов: «Словарь Махмуда Кашгарского представляет собой в полном смысле слова золотые россыпи любопытнейших и тончайших наблюдений над фонетикой, грамматикой и лексикой ряда тюркских языков, единственное в своем роде сочинение, донесшее до нашего времени бесценные лингвистические, этнографические, фольклорные, географические, исторические сведения о хаканских (караханидских) тюрках, туркменах, огузах, ягма, чигилях, кыркызах. Изучение всех этих богатств явится лучшей данью памяти первого тюрколога Махмуда Кашгарского – лексикографа и лингвиста, этнографа и фольклориста, географа и историка - автора бессмертного “Словаря тюркских языков”» - деп баа берген [А.Н.Кононов,1972: 3-17].

Кыргыз ССР Илимдер академиясынын академиги, атактуу жазуучу Т.Сыдыкбековдун «XI кылымда Махмуд Кашгари түзгөн “Девони лугати түрк - Байыркы түрк сөзүнүн” жыйнагы азыркы кыргыз тилине салыштыра келгенде өзөгү эң жакын», - деп баа берген [Т.Сыдыкбеков, 1982: 36].

Демек, кыргыз тил илиминде бул сөздүктөгү атооч уңгу сөздөргө изилдөө иштери менен иликтөөнүн **актуалдуулугунда** шек жок деп эсептейбиз.

Иштин илимий изилдөө программалар жана долбоорлор менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы ОшМУнун кыргыз тил илими кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планынын алкагында аткарылды.

Изилдөөнүн максаты катары аталган эмгектеги уңгу сөздөрдүн азыркы кыргыз тилиндеги көрүнүшү жана лексика-грамматикалык маанилериндеги өзгөрүүлөрүнүн аныкталышы, өзгөрүүлөрдүн себептеринин ачылышы жана сөздөрдүн байыркы көрүнүштөрү менен азыркыларын салыштыруу болуп саналат.

Бул максатка жетүү үчүн алдыбызга төмөндөгүдөй конкреттүү **милдеттер** коюлду:

- Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү атооч сөздөрдөгү созулма үндүүлөрдүн чагылдырылышын иликтеп талдап чыгуу;

- эмгектеги атооч уңгу сөздөрдөгү үндөштүктөргө байкоо жүргүзүү, муун түзүлүштөрүн иликтеп, талдап чыгуу;

- Махмуд Кашкаринин доорундагы түрк тилдеринин лексикасындагы атооч сөздөрдөгү структуралык өзгөрүүлөргө иликтөө жүргүзүп, анын себептерин аныктоо;

- «Дивандагы» лексикалык маанилери өзгөрбөгөн, лексикалык маанилери өзгөрүп кеткен сөздөрдү иликтеп, талдоого алуу;

- Махмуд Кашкари каттап түшүндүргөн сөздөрдүн тематикалык топторуна, анын ичинен кесипчиликке байланышкан сөздөргө, жаныбарлардын аталыштарына, астрономиялык түшүнүктөргө, жер-суу жана географиялык аталыштарга азыркы көз караш менен анализ жүргүзүү;

- «Дивандагы» атооч сөздөрдүн өзгөрүү өзгөчөлүктөрүн иликтеп, аларды азыркы кыргыз тилиндеги сөздөр менен салыштыруу;

- кыргыз тили менен «Дивандагы» сөздөрдүн лексикалык курамынын өзгөрүлгөнүнө, алардын өзгөрүп же өзгөрбөй сакталып айтылып жаткандыгына маани берүү.

Иштеги алынган теориялык **жаңы** натыйжаларга Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө камтылган атооч уңгу сөздөрдүн лексика-семантикалык маанилерине, маанилик жылыштарга биринчи жолу лингвистикалык иликтөөлөрдүн жүргүзүлгөндүгү кирет. Эмгектеги атооч сөздөрдөгү үндүүлөрдүн созулма жана кыска айтылыштарынын, сингармонизм мыйзамынын сакталган жана сакталбаган учурларынын иликтениши да **илимий жаңылыктардын** катарына кирет.

Изилдөөнүн **объектиси** болуп Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин кыргызча котормолорундагы лексикалык бирдиктер эсептелет. Изилдөөнүн **предмети** «Дивандагы» уңгу сөздөр болуп саналат.

Махмуд Кашкаринин баалуу энциклопедиялык эмгегинин лексикасын изилдөө - тилдин тарыхы жана эволюциясы үчүн зарыл, ошондой эле практикалык мааниге ээ. Бүгүнкү күндө эмгекти түздөн-түз фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык өңүттөн карап салыштырган изилдөөлөр актуалдуу маселе болуп алдыңкы планга чыкты. Махмуд Кашкаринин эмгеги менен азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдүн структуралык, семантикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо, ошондой эле бир эле учурда эки доордун тилдик маданиятын жана эстетикалык мүмкүнчүлүктөрүн карап чыгуу да изилдөөнүн предметине кирет.

Негизинен, лингвистикалык байкоо методу менен иш жүргүздүк. Ошону менен бирге кээ бир жерлерде котормолордогу сөздөр жана азыркы кыргыз тилинин лексикалык фонду, сөз байлыктары менен салыштырууда салыштырма-тарыхый методдун тажрыйбалары колдонулду.

Коргоого сунушталган негизги жоболор:

1. Мааниси жана структуралык түзүлүшү жагынан «Дивандын» лексикасы менен азыркы кыргыз тилинин лексикасынын окшоштуктары менен кошо айырмачылыктары да бар.

2. «Дивандагы» уңгу сөздөр формасы жана мааниси жагынан азыркы кыргыз тили менен негизинен бирдей болуп, айырмачылык өзгөчөлүктөргө да ээ.

3. М. Кашкаринин сөздүгүндө уңгу сөздөрдүн грамматикалык жактан өзгөргөн түрлөрүн да реестрге чыгара бергендиги лингвистикалык талдоого кыйынчылыктарды жаратпайт.

4. Сөздүктө сөздөр тилдин жандуу көрүнүшү менен кыска-кыска сүйлөм, сөз айкашы катары мисалдардагы маанилери аркылуу түшүндүрүлгөн.

5. Дээрлик миң жыл сакталып келген «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебиндеги уңгу сөздөр лексика-семантикалык жактан да, лексика-грамматикалык жактан да өзгөрүүлөргө учураган.

Изилдөөнүн теориялык баалуулугу. Махмуд Кашкаринин сөздүгүнүн материалдары түркологиянын, анын ичинде, кыргыз тил илиминин лексикографиялык базасын кеңейтет жана анын натыйжалары фонетика, лексикология, семасиология жана морфологияга байланыштуу кийинки изилдөөлөргө таяныч болот. Изилдөөдөгү материалдар жана теориялык жоболор түрк тилдериндеги лексика-семантикалык жылыштарды салыштырып изилдөөгө баалуу материал болуп бере алат. Чогултулган материалдар жана изилдөөнүн натыйжалары тарыхый фонетика, тарыхый лексикология, тарыхый морфология боюнча атайын эмгектердин окуу китептеринин жазылышында, иштелип чыгышында пайдаланылышы мүмкүн.

Иштин практикалык мааниси. Изилдөөдө Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү сөздөр уңгу түрүндө да, өзгөргөн түрүндө да жолуккандары талдоого алынып, келечекте түшүндүрмө сөздүктү да, тарыхый-этимологиялык сөздүктү да иштеп чыгууга материал болуп бере алат. М.Кашкаринин сөздүгү боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн атайын курс иштеп чыкса да болот.

Диссертанттын жекече салымы. Иштин темасын тандоодо, пландын чегинде материал топтоп, иреттеп, чечмелеп, жалпылап чыгуунун өзү автордун

жекече салымы болуп эсептелет. Эмгектин текстин даярдоо, жыйналган фактыларды топтоштуруу, сыпаттоо, талдоо иштери автордун жекече иштеринин натыйжасы болуп саналат. Сөздүктөгү куранды мүчөлүү да, уланды мүчөлүү да уңгу сөздөрдүн ылганбай структуралык талдоого алынышы да автордун жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөө натыйжаларынын колдонулушу. Жыйналган мисалдар азыркы кыргыз тили боюнча өткөрүлгөн сабактарында пайдаланылса болот. Ал эми лексикалык материалдардын иликтениши, азыркы кыргыз тилинде мааниси сакталган, өзгөрүлгөн сөздөрдүн жолугушу тилдеги байыркы сөздөрдүн сакталып келаткандыгын көрсөтүп, тарыхый лексикологиянын иштелишине материал болуп бере алат.

Иштин түзүлүшү. Диссертациялык изилдөө киришүүдөн, үч баптан, таблицалардан, корутундудан, адабияттар тизмесинен жана тиркемеден турат. Киришүүдө теманын негизделиши, алдыга коюлган максат, милдеттер көрсөтүлүп, диссертациялык иштин баалуулугу, теориялык жана практикалык мааниси такталды. Биринчи бапта сөздүктүн котормолору жана сөздүк боюнча изилдөөлөргө сереп берилет. Экинчи бапта изилдөөнүн методологиясы жана методдоруна анализ берилет. Үчүнчү бапта эмгектеги уңгу сөздөрдүн азыркы кыргыз тили менен фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык жактан дал келүүлөрү изилдөөгө алынган, «Дивандагы» уңгу сөздөрдүн лексика-грамматикалык жактан иликтениши, талдоого алынышы аткарылды. Корутундуда негизги жыйынтыктар, изилдөөнүн натыйжалары чагылдырылды. Иш колдонулган адабияттардын тизмеси, тиркеме менен аяктайт.

Иштин апробациясы. Диссертациянын материалдары боюнча Ж.Баласагын атындагы КУУдагы, ОшМУдагы, ИСИТОдогу жана башка окуу жайларда өткөн илимий-практикалык конференцияларда докладдар окулган. Диссертациялык иш Ош аймактык медициналык колледжинин тилдер кафедрасында жана ОшМУнун кыргыз тили илими кафедрасынын кеңейтилген отурумунда талкууланган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациялык изилдөөлөрдүн натыйжалары боюнча «В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии» (РФ, Новосибирск, 17 март 2017г.); «Инновационные исследования как локомотив развития современной науки» (Москва, 2019г.); «Бюллетень науки и практики» (РФ, Нижневартовск, 2020, № 9; 2021, № 3; 2021, № 4) эл аралык, «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана», ОшМУнун 75 жылдыгына арналган конференциясында докладдар, баяндамалар окулуп, окумуштуулардын талкуусуна коюлуп, жалпысынан 15 макала жарык көрдү.

I БАП

МАХМУД КАШКАРИНИН СӨЗДҮГҮНҮН КОТОРУЛУШУ ЖАНА ИЗИЛДЕНИШИ

1.1 «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин илимий чөйрөгө белгилүү болушу

Бул бапта Махмуд Кашкаринин басып өткөн жолу, орто кылымдагы түрк элдеринин тилдеринин материалдарынын негизинде жазылып, дүйнөлүк тил илиминде сейрек кездешкен баалуу табылга тууралуу кыскача маалымат берилет.

Акыркы жылдардагы биздин коомдогу болуп жаткан экономикалык, саясий жана маданий реформалардын негизинде социалдык жашоодо бир топ өзгөрүүлөр болуп жаткандыгы айкын. Коммунисттик, советтик идеологиянын жоюлушу менен социалдык-саясий өзгөрүүлөр улуттук республикаларда өзгөчө мүнөзгө ээ. Коомдук жашоону демократиялаштыруунун шарапаты менен өткөн замандын көптөгөн ойчулдары, тарыхчылары, акындары кайра жаралуу менен эске алынып, алардын калтырып кеткен эмгектери, кол жазмалары баардык илимдердин өкүлдөрү тарабынан изилденип келет.

Мына ушундай тилге, тарыхка, адабиятка, философияга зор салымын кошкон көрүнүктүү инсандарынын бири - Махмуд Кашкари. Окумуштуулардын болжолуна караганда Махмуд Кашгари 1029–1038–жылдарынын аралыгында туулуп, «Диванды» 1072 – 1077–жылдар аралыгында бүткөн деп корутундуга келген изилдөөлөр бар. Махмуд Кашкари мусулман маданиятынын борбору катары таанылган Багдад, Бухара, Самарканд, Кашгар шаарында окуп, филологиялык жогорку билим алган. Окумуштуу түрк тилиндеги сөздөрдү мүмкүн болушунча кеңири топтоп, ал тилдердин ортосундагы өзгөчөлүктөрдү, окшоштуктарды бир системага келтирип, түрк тилинин лексикалык байлыгын, грамматикалык, тыбыштык жана маанилик ажырымдарды иликтеген [М.Толубаев, 1991: 21-22]. Ал араб тилин жакшы өздөштүргөн [О. Караев, 1983: 39].

Эмгек келечекте сапат жагынан жогорку деңгээлде болсун үчүн, өз

доорундагы араб филологиясынын тажрыйбасынан кеңири пайдаланып, түрк тилдеринин материалдарын мүмкүн болушунча толук камтууга аракет жасайт [А.Жолдошев, 2006: 78]. Махмуд Кашкари түрк тилдеринин диалектилерин изилдөө, сөз чогултуу максаты менен көп жер кыдырган. Ал түрктөрдүн элдик каада-салттарын, Караханийлер ордосунун этикасын эң жакшы билген [М.Мамбеттурду, 2009: 53]. «Диван-и лугат ат-түрк» бай лексикалык материалдан башка этнография, социалдык уюмдашуу, Борбордук Азиянын түрк урууларынын этно-саясий структурасы боюнча көптөгөн баалуу маалыматтарды камтыган [В.М.Плоских, 2004: 84]. Карахан мамлекетин изилдөө боюнча Махмуд Кашкаринин «Диваны» бизге тарыхый жана социологиялык баа жеткис булак болуп саналат [С.Г. Кляшторный 1972: 18].

Ал – түрк тилдери илиминин негиздөөчүсү, салыштырма-тарыхый тил илиминин башатында турган түрколог. Анын эмгегин А.Н.Кононов: «Салыштыруу ыкмасын илимий принцип катары негизге алган түрк тилдеринин чыныгы энциклопедиясы», - деп баалаган [А.Н.Кононов, 1972: 12]. Махмуд Кашкари «Диван лугат ат-түрк» эмгегинде түрк тилдүү элдердин лексикалык байлыктарын чогултуп, ал сөздөрдү бири-бирине салыштырып изилдеген. Бул жөнүндө илимпоз: «Мен алардын шаарларын, чөлдөрүн, жайлоолорун баштан аяк бүт кыдырып, түрк, түркмөн, огуз, чигил, ягма жана кыргыздардын тилдеринин сөздөрүндөгү уйкаштуулуктарын аныктап, изилдеп чыктым, себеби мен алардын сөзмөр, чечендеринин, ойду даана айткан, жеткизе баяндоочуларынын, эр жүрөк азаматтарынын бири катары жана атактуу, түпкү урууларынан чыккан, көзгө атар мерген катары да белгилүү болгондугуман. Ар биринин тилдериндеги сөздөрдүн маани-маңызы мага жат эмес эле, тескерисинче, алар менин дилимде бекем орун алган. Мен аларды укмуш иретке келтирип, жөнөкөй жеткиликтүү тартипке салдым», – деп айтат [МКТТ. 2011: 35].

Салыштырма-тарыхый тил илиминин маңызы: биринчиден, тилдердеги генетикалык жактан болгон жакындыкты аныктоо жана алардын генеологиялык

классификациясын берүү; экинчиден, тилдердин генеологиялык жактан тектеш эмес экендигин аныктоо [С.Ж.Мусаев, 1998: 83]. Ал араб жана бир нече түрк тилдерин жакшы билген. Орто Азия жана Казакстан боюнча бир канча жолу саякатка барып, келечектеги эмгектерине материалдарды чогулткан [Ө.Караев, 1993:95].

И.Абдувалиев белгилегендей, кыргыз лексикографиясынын башаты катары 1072–жылды атоого болот. Себеби, атайын эмгек жаратуу үчүн сөздөрдү чогултуп, кагазга түшүрүү ишинин башаты Махмуд Кашкаринин «Түрк тилдеринин сөз жыйнагында» жатат. Орто кылымдардын улуу лингвисти өзүнүн ушул китебинин баш сөзүндө: «... Алардын шаарларын, кыштактарын кыдырдым. Түрк, түркмөн, огуз, чигил, ягма, кыргыздардын сөздөрүн макал–лакаптарын чогултуп, жазып алдым, иреттедим, тартипке салып чыктым», - деп жазган. Эң негизгиси – түркий тилдерди жана диалектилерди топтолгон маалыматтын негизинде илимий максатта таасын сыпаттап берүүгө баш койгон аалым. Махмуд Кашкари дүйнөнүн түстүү картасын да чийген. Махмуд Кашкариге таандык дүйнөнүн түстүү тегерек картасы өзүнүн өзгөчөлүктөрү менен айырмалап турат. Бир жагы окумуштуу араб тилиндеги лингвистикалык эмгектердин ичинен канчалык оригиналдуу жана жаңыча түркологиялык багытты ачса, экинчи жагы, картографияда да түрк калктарынын дүйнө таануудагы улуттук көз карашын чагылдырып берүүгө жетишкен [Т.Чороев, 2017: 117].

Жыйынтыктаганда, Махмуд Кашкаринин бул эмгегин, академик А.Н.Кононов бир катар түркий тилдердин фонетикасы, грамматикасы менен лексикасын өтө дилгир жана өтө кылдат байкоолорунун толук маанисиндеги берметтеринен болуп, ошондой эле хакандук (кара кагандык) түрктөр, түркмөндөр, огуз, ягма, чигил, кыргыздар тууралуу баа жеткис лингвистикалык, этнографиялык, фольклордук, географиялык, тарыхый маалыматтарды биздин заманга жеткирип берген бирден-бир чыгарма экенин белгилеген [А.Н.Кононов, 1972: 17].

Ошентип, Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинин кол жазмасы XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында Стамбул шаарында табылышы [Т.Чороев, 1990: 15] белгилүү болуп, ал боюнча ар кайсы мамлекеттерде макалалар, изилдөөлөр ишке ашып келген. Бир канча тилдерге которулуп, илимий изилдөөлөрдүн аткарылышына шарт түзүлгөн. Дүйнөгө белгилүү түрколог окумуштуулар бул тарыхый эстеликке кайрылышып өз ойлорун айткан. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүнүн табылышы, иретке келтирилип китеп болуп жарыяланышы тууралуу кыргыз окурмандарына, кыргыз илимине профессор Тынчтыкбек Чоротегин кеңири баяндаган [Т.Чороев, 1990: 15].

1.2. «Дивани-и лугат ат-түрк» эмгегинин котормолору

Орто кылымдарда Кыргызстандын аймагынан дүйнөгө белгилүү инсандардын чыккандыгы талашсыз. Алардын катарына Жусуп Баласагынды жана Махмуд Кашкарини кошууга болот. Махмуд Кашкаринин «Диваны» XI кылымдагы түрк тилдеринин баалуу эстелиги болуп саналат [М.Ш.Ширалиев, 1972: 24].

Махмуд Кашкаринин «Түркий тилдер сөз жыйнагы» жогоруда белгилегенибиздей, 1072-1077-жылдары жазылган эмгек. Сөздүктүн түп нускасы сакталган эмес. 1915-1917-жылдары үч томдук кылынып литографиялык (таш басма) ыкма менен Стамбул шаарында жарыяланган. Көчүрмө нусканы сатып алып, илим чөйрөсүнө дайын кылган түрк илимпозу Али Эмири эмгекти жарыялоо үчүн басмага даярдоону өзүнүн кичүү замандашы Килисли Му'аллим Рифатка ишенип тапшырган [Т.Чороев, 2017: 15]. Сөздүк жазылгандан кийин 200 жылдан кийин түп нускадан көчүрүлгөндүгү маалым болгон, түрк сөздөрүнүн, ошондой эле араб сөздөрүнүн жазылышында так эместиктер кездешкендиктен, аны түрк тилдерин жеткиликтүү билбеген адам көчүргөн болуш керек деген пикир бар

[Э.А.Наджиц, 1989: 32].

«Диванды» которуу ишин эң алгач түркиялык чыгыш таануучулар колго алышкан. Эң биринчилерден болуп бул ишке киришкендердин бири – Килисли Рифат Билге болгон. Бирок алгачкы түркиялык котормолордо бир катар өксүктөр да болгон үчүн алар жарыкка чыккан эмес. 1928-жылы көрүнүктүү окумуштуу Карл Броккельман Махмуд Кашкаринин «Диванын» кыскача индекс-сөздүк таризинде немец тилине которуп жарыялайт. Отузунчу жылдары бул эмгекти азербайжан тилине которууга да аракет жасалган. 1935-1937-жылдардын аралыгында «Дивандын» азербайжанча таржымасын Халид Саид Хожаев аткарып, бирок анын эмгеги жарыяланбай калган. Эмгектин толук жана сапаты дурус котормосу (түркчө) түрк илимпозу Бесим Аталай тарабынан жүзөгө ашырылган. 1934-1943-жылдары «Диванды» түрк тилине которушу маанилүү этаптардан болуп калды. Ал жазма нускага таянуу менен көптөгөн маанилүү тактоолорду киргизген. Б.Аталай «Диванды» түркчө которуп, 1- тому 1939-жылы, 2 - тому 1940-жылы, 3 - тому 1941-жылы, индекси 1943-жылы Анкарада жарык көргөн [И.Султаналиев, 2015: 22]. Бул котормо, Бесим Аталайдын котормосу азыркы түрк тилинде бир нече жолу кайра-кайра басылып чыгып келе жатат. Биздин оюбузча, андан кийинки котормолорго мына ушул котормо негиз болуп кызмат кылып келе жатат.

«Дивандын» өзбекче котормосун Салих Муталлибов аткарып Ташкентте 1960-1963-жылдары жарыялаган. Ал 1967-жылы Махмуд Кашгаринин «Дивону лугат-ит -түркү» деген темада доктордук диссертациясын да жактаган. Анда түрк уруулары жөнүндө маалымат, макалдар жана орус тилинде грамматикалык түшүнүктөр, ж.б. берилген. С.Муталлибов өзүнүн кириш сөзүндө, кошумча материалдарында «Диван» жана анын автору, эмгек жаралган доор ж.б. маалыматтар менен катар, өзбек жана орус тилдеринде сөздүктүн фонетикалык өзгөчөлүгү, лексикалык байлыгы, грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүгү тууралуу кеңири айтылган илимий макалаларын жарыялап, андагы макал-ылакаптарды өзүнчө бөлүп көрсөткөн. М.Кашкаринин китебинин тили түрк тилдеринин орто

кылымдардагы үлгүсү экенин, анын лексикасынын негизги кору өзбек тилинде сакталгандыгын белгилеген. Бул котормо сөздүктүн кыргызча которулушунда көптөгөн сөздөрдүн маанисин (которулушун) такташы мүмкүн. Себеби ал сөздөр азыркы түрк, өзбек, уйгур тилдеринде жок да, азыркы жандуу кыргыз тилинде активдүү колдонулгандыгы тууралуу И.Султаналиевдин оюна кошулууга болот. Анткени эмгектеги көп сөздөрдүн азыркы кыргыз тилинде активдүү колдонулгандыгын көрөбүз [И.Султаналиев, 2015: 41], деген ойду айтат окумуштуу.

Ал эми 1981-1984-жылдары уйгур түркологдору Ибрахим Мути, Имин Турсун жетектеген авторлордун тобу «Дивандын» уйгурча котормосун ишке ашырышкан. «Дивандын» уйгур тилине которулушу чоң мааниге ээ болгон, анткени түрк тилдеринин лексикалык байлыгы уйгур тилинде да көп сакталып калган. Бул котормо араб жазуусу менен чыккан, анткени Кытай Эл Республикасындагы уйгурлар араб жазуусун пайдаланып араб тамгаларына негизделген алфавит менен жазышат.

Тил илиминин азыркы деңгээлине жооп берүүчү иш болуп 1982-1985-жылдары АКШнын Кембриж шаарындагы Гарвард университетинин басмасынан чыккан англисче котормо эсептелет. Аны Роберт Данкоф ишке ашырып, Жеймс Келли олуттуу көмөк көрсөткөн. Бул котормочулар Бесим Аталайдан кийин «Дивандын» жападан-жалгыз көчүрмөсүн көздөн кечире терең талдап, булак таануучулуктагы айрым жаңы усулдарды кеңири пайдаланууга жетишкен бирден-бир изилдөөчүлөр [Т.Чороев,1990: 65-66] болуп эсептелет.

С.Е.Маловдун байыркы түрк жазма эстеликтери боюнча жазган китептеринен 1951-жылы жарык көргөн фундаменталдуу китебинде Махмуд Кашкари жана анын сөздүгү тууралуу бир топ маалыматтар жазылган [С.Е.Малов, 1951: 305-315]. Байыркы түрк жазма эстеликтерин изилдеген бул улуу түрколог Орхон-Енисей жазма эстеликтерин, башка эстеликтерди, ошолордун катарында Махмуд Кашкаринин сөздүгүн да анализге алып,

сөздүктөгү ырларды «Кашкар ырлары» (Кашгарские песни) деп жазып, эмгектеги ырларды орус тилине которуп жарыялаган [С.Е.Малов, 1951: 311-313].

1997-жылы «Түрк Сөздигин» Аскар Егеубай казакчага которуп, жалпы түркологияга зор салымын кошкон. Сөздүктүн тили азыркы казак тилине да кыйла жакын болгондуктан, ал бир катар сөздөрдү так жана элестүү кылып которгон [И.Султаналиев, 2015:30].

2005-жылы атактуу казак жазуучусу Мухтар Ауэзовдун небере кызы, чыгыш таануучу Зифа-Алуа Муратовна Ауэзова орус тилине которуп, Алматы шаарында басмадан чыгарган. Аталган котормо айрым техникалык, тилдик мүчүлүштүктөрүнө карабастан, мурункуларды кайталабай туруп, арабча сөздөрдүн мааниси так которулган. Котормодо кыскача фонетика, лексикалык, тарыхый, библиографиялык маалыматтар менен катар, сөздөрүнүн алфавиттик индекстери, нерселердин тематикалык аталыштары ж.б. берилген.

Махмуд Кашкаринин Түркий тилдер сөздүгүн которуу иши боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги А.Акматалиевдин демилгеси зор. Демилгени кубаттап Х.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин окумуштуулары: филология илимдеринин доктору Таалай Токоев менен Кубат Кошмоковдор Сөздүктү 2011-2013-жылдары которуп чыгарышкан. 2013-2016-жылдары Махмуд Кашкаринин «Сөздүгүнүн» үч томунун дагы бир котормосу И.Абдувалиев, Т.Ахматов, М.Толубаев, А.Оморов, И.Султаналиевдер тарабынан А.Акматалиевдин редакциялык жетекчилиги менен ишке ашырылган. Эки вариант тең жарыкка чыгып, котормочулар тобу өзгөчө иш кылышты. Кыргызча котормодогу: «М.Кашгари “Диванда” жазган сөздөрдүн 80%га жакыны азыркы жандуу кыргыз тилинде кездешкендиктен, которуу мезгилинде бизге жеңил болуп, көпчүлүк сөздөр башка түрк тилдерине салыштырмалуу так которулган учурлар болду деп айтсак жаңылышпайбыз», - деп жазган котормочулардын бири, профессор И.Султаналиев. Котормочулар иш учурунда

сөздөрдү түркчө, өзбекче варианттары менен салыштырган учурду белгилешкен. Кыргыз тилине которулган бул эки вариантты талдап чыгуу биздин максатыбызга кирбейт, бирок, ошол котормолордогу мындан миң жылча мурдагы сөздөрдүн, грамматикалык каражаттардын ык жактары менен лексика – грамматикалык маанилери бизди кызыктырат. Бул эки котормо кыргыз окуучуларына мындан он чакты кылым илгерки тилибизди, орто кылымдардагы түрк элдеринин жашоо шарттарын, жашаган жерлерин, эмне деген кесип менен эмгектенгендерин, элдик билимдерин тааныштырып, маданий чоң жаңылык болду. Биз бул котормолордон унгу сөздөрдү, мисалдарды гана алып өзүбүздүн илим изилдөө иштерибизди аткардык.

1.3. «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин Кыргызстанда изилдениши

Орто кылымдагы жердештерибиз Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкаринин өлбөс-өчпөс чыгармаларды жаратышы элибиздин дүйнөлүк маданияттан куру алакан эместигин далилдейт [А.Акаев, 2003: 14]. Орто кылымдагы баалуу эмгектер боюнча кыргыз окумуштууларынын айрыкча тарыхчы, философ, тилчи, адабиятчылардын эмгектеринде ХХ кылымдын 50-жылдарынан бери карай ар кандай көз караштар менен байыркы жазма эстеликтер аз да болсо илимий иликтөөгө алынып келген.

Профессор Качкынбай Артыкбаев макалаларында бул эмгекке абдан көп кайрылган. «Дивандын» которулушу көп жылдар бою колго алынбай келгендигин, бул боюнча Качкынбай Артыкбаев өзүнүн «Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө» [К. Артыкбаев, 1990: 10] деген макаласында Кыргыз ССР илимдер академиясынын Тил, адабият институтунун окумуштуулар Советинин мүчөсү катары 60-70-жылдары Советтин жыйналыштарында бир канча жолу «Диванды» кыргыз тилине которуу маселесин койгондугун, бирок ал учурда бул сунуш кубаттоого алынбай, тескерисинче, айрым окумуштуулардын каршы чыккандыгынан улам көңүл

бурулбай кала бергендигин белгилейт.

Аталган эмгек кыргыз коомчулугуна Совет доорунан тартып эле белгилүү боло баштаган. Тарых илимдеринин доктору, профессор Т.Чороевдин Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ит-түрк» эмгеги боюнча докторлук диссертациясын жактап, 1990-жылы китеби жарыкка чыккан [Т.Чороев, 1990: 67]. Окумуштуу эмгекке тарыхый көз караштан кайрылып, бир нече илимий макалаларды жазып, монографиясын чыгарган. Эмгек - ар кыл түрк элдеринин этнографиясы, тилдери жана тарыхы боюнча баалуу булак болуп саналат. Профессор Т.К.Чороев эмгектин Стамбулда табылып, илимий изилдөөчүлөргө кантип жеткендиги, анын баалуулугу тууралуу кеңири баяндап жазган [Т.Чороев, 2017: 441]. Окумуштуу Т.Чороевдин эмгектери «Дивандын» табылышы, XX кылымда түркчө которулуп жарыяланышына маани берип, тарыхый максаттагы терең изилдөөлөрдүн аткарылганы менен баалуу.

Академик Болот Мураталиевич Юнусалиевдин эмгектеринде Махмуд Кашкаринин сөздүгүнөн кыргыз тилинин тарыхына, түрк тилдериндеги бир муундуу уңгу сөздөргө мисалдар катары факт-материалдардын катталгандыгы, байыркы уңгу сөздөрдүн көрүнүшүнө далил боло турган көп сөздөрдү мисал катары келтиргендиги тууралуу С.Давлатова өзүнүн монографиясында көрсөтөт [С.Давлатова, 2017:21]. Б.М.Юнусалиев кыргыз тилинин лексикологиясын жазууда түрк тилдеринин байыркы жазма эстеликтерине көп кайрылган. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги жана орто кылымдагы улуу ойчулдар Ж.Баласагын менен М.Кашкаринин чыгармаларындагы тилдик фактылар кыргыз тилинин тарых үчүн баа жеткис булактар экенине чоң баа берген. Азыркы кыргыз тилиндеги бир муундуу уңгу сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшү жана лексикалык маанилери тууралуу изилдөөсүндө М.Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинин материалдарына көп кайрылган.

Профессор Т.К.Ахматов кыргыз жазуу сызуусунун пайда болгондугу тууралуу тактоо жүргүзөт. Ал М.Кашкаринин сөздүгүнүн материалына таянып азыркы кезде тилде колдонулуп жаткан көптөгөн сөздөрдүн жана

грамматикалык формалардын архетиптерин калыбына келтирип, тилдеги тыбыштык өзгөрүүлөрдү, айрым кубулуштарды чечмелеп түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк алууга болорун айткан. «Өз учурунда Кашкарлык Махмуд үндөштүк кубулушу үндүү тыбыштарды гана камтыбастан үнсүз тыбыштарды да өз кучагына ала тургандыгын, үнсүз тыбыштын үндүүгө карата (анын таасири менен) үндөшүүсүнө, үнсүзгө карата үндүүнүн үндөшүүсүнө тиешелүү экендигин көрсөткөн», - деп жазган [Т.К.Ахматов, 2011: 8]. Окумуштуунун байыркы жазма эстеликке кайрылган макаласында тыбыштык көрүнүштөргө, өзгөрүүлөргө иликтөө жүргүзүлгөн.

Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат т-түрк» эмгеги тууралуу академик Б.О.Орузбаева «Словарь Махмуда Кашгарского как источник для изучения лексики кыргызского языка в историческом плане» деген макаласында азыркы кыргыз тилинин лексикасындагы, турмуш-тиричилик, жаныбарлардын аттарынын, өң-түс сөздөрүнүн XI кылымдагы чагылдырылганы, байыркы түрк сөздөрүн кыргыз тилине салыштырганы тууралуу жазган. Сөздөрдө уңгу, туунду көрүнүшүнүн бардыгын белгилеп: «Диван» Махмуда Кашгари содержит ценнейший материал для разностороннего, глубокого изучения истории киргизского языка, для обоснования некоторых существенных закономерностей формирования его грамматических и лексико-семантических особенностей», - деп жазган [Б.О.Орузбаева, 1972: 46].

З.Мусабаева Махмуд Кашкаринин сөздүгү боюнча атайын илимий иш жазып, “Омонимы в «Дивону лугат ит - турк» деген темада кандидаттык ишин коргогон. Изилдөөсүндө окумуштуу «Дивану лугат ит – түрк» сөздүгүндөгү сөздөргө, алардын лексикалык маанилерине өзгөчө көңүл бөлгөн. М.Кашкари орто кылымдарда жазылган китебине түрк элдеринин, түрк урууларынын сөздөрүн жыйнап түшүндүрүп жазууда сөздөрдүн берген маанилерин талдап, андагы бири-бирине тыбыштык жагынан окшош болуп, бирок маанилери ар башка келген сөздөрдү терип алып изилдеген. Изилдөөлөрүндө «Дивандагы» омоним сөздөргө анализ жүргүзөт. Ошону менен бирге Б.М.Юнусалиевдин

эмгегинде ошол омонимдердин мисал болуп келтирилгенин, алардын көпчүлүгүнүн алгачкы омонимдер экенин жазган [З.Мусабаева, 1975].

Профессор К.Т.Токтоналиев «Этапы исторического развития кыргызского народа» илимий изилдөөсүндө кыргыз тилинин байыркылыгы тууралуу этаптарга бөлүп, байыркы шумерлердин тили кыргыз тили менен окшош экендигин айтып келип, Орто кыргыз доору (Средняя кыргызская эпоха (5-15 века нашей эры) үчүн «Диван-и лугат ат-түрк» баалуу материалдарды бере тургандыгы тууралуу: «"Словарь" Махмуда Кашгарского является весомым историческим трудом, непосредственно связанным с культурой, историей, традициями кыргызского народа. Анализируя материалы в «Словаре» можно определить особенности в звуковом строе, особенности в грамматических формах, синтаксических конструкциях и особенности словарного состава кыргызского языка лишь сравнительным путем»,- деп айткан [К.Т.Токтоналиев, 2011: 211].

2007-жылдын 26-апрелинде Кыргыз Республикасынын Билим берүү министрлиги менен Махмуд Кашгари Барскани атындагы Чыгыш университети, Эл аралык «Ататүрк Алатоо» университети биргеликте «Кашкарлык Махмут жана түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты жана тарыхы» аттуу темада эл аралык конференция болуп өтүп, «Дивану лугати т-түрктүн» грамматикалык, фонетикалык, лексикалык, маданий, адабий, тарыхый, географиялык өзгөчөлүктөрү иликтенген макалалар жарыяланган. Сөздүк боюнча белгилүү окумуштуу профессор Т.Садыковдун «К.Махмуттун «Дивану лугат-ит түрк» эстелигиндеги ат атоочтордун тектештирме-тарыхый контексти», профессор Б.Сагынбаеванын «Дивану лугат-ит-түрктөгү» эр-жардамчы этишинин түрк жана кыргыз тилдериндеги эквиваленттери», профессор К.Токтоналиевдин «М.Кашгаринин «Дивану лугат ит-түрк» сөздүгүндөгү сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык түрлөрү», профессор К.Саматовдун «Махмуд Кашгаринин «Дивону лугот ит түрк» сөз жыйнагындагы өң-түс лексикасы», профессор К.Жумалиевдин «Түрк тилдерин

классификациялоодогу Махмуд Кашгаринин орду», доцент А.Карымшакованын «Дивану лугат ит-түрк» эстелигиндеги кызматчы сөздөр» сыяктуу бир нече макалалар жазылган.

М.Толубаев «Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат ит-түрк» сөздүгүндөгү кыргыз тилине мааниси дал келген сөздөр» аттуу макаласын жазып, анда «Дивандагы» сөздөрдү азыркы кыргыз тилинин лексикасы менен салыштырып, X кылым аралыгында тилдик байлык канчалык деңгээлде өзгөргөндүгүн, байыгандыгын, ийкемдүүлүгүн айтып иликтеп, ар бир сөздү талдаган. «Диванда» түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин күндөлүк турмушу менен рухий дүйнөсүн ар тараптуу чагылдырган материалдар, маалыматтар бар экендигин «Булактын көзүн ачканда» аттуу макаласында көрсөткөн [М.Толубаев, 1991:21-22]. Окумуштуу бул эмгектеги сөздөрдүн, грамматикалык каражаттардын байыркы көрүнүшү экендигине көңүл бөлүп, андагы тыбыштык өзгөчөлүктөрдүн сырын ачууга аракеттенген. Башка бир макаласында М.Кашкаринин кош сөздөргө маани берип, ар бир этиш сөздү талдаганда аягын ошол этиш сөз менен айтылган кош сөздөрдү атайын келтирип жазган [М.Толубаев, 2009]. Филология илимдеринин кандидаты С.Каратаева менен бирдикте М.Толубаев М.Кашгаринин сөздүгүндөгү макалдарды, ылакаптарды терип чыгып, азыркы кыргыз тилине которуп китеп кылып жарыялашкан.

Профессор Т.Садыков макаласында ат атоочтордун тике жана кыйыр негизде колдонулушунун азыркы түрк тилдеринин дээрлик бардыгына мүнөздүү экендигин белгилөө менен, *ben*, *sen*, *ol* ат атоочторунун сөздүктө колдонулушу жана жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрүшүнө иликтөө жүргүзгөн [Т.Садыков, 2007:287-293]. Окумуштуунун бул ойлору кыргыз тилинин тарыхы үчүн, айрыкча уңгу сөздөрдүн такталышы үчүн өтө баалуу болуп саналат. Окумуштуу кыргыз тилиндеги жактама ат атоочтордун жөндөмөлөр боюнча өзгөрүү өзгөчөлүктөрүн «Дивандын» материалдарын эске алып, *мен-нын*, *маг-га*, *мен-ны* деген сыяктуу да структуралык бөлүктөргө бөлгөн [Т.Садыков, 200].

Профессор Б.Сагынбаева кыргыз адабий тилиндеги *эле*, *экен*, *эмес* жана

бол жардамчы этиштеринин байыркы түрк тилдеринде да көмөкчү этиш катары колдонулганын Орхон-Энисей жазма эстеликтериндеги, М.Кашкаринин сөздүгүндөгү мисалдар аркылуу көрсөткөн. Окумуштуунун бул айткандары сөздөрдүн уңгуларын аныктоого жардам берет деп эсептейбиз.

Ж.Жумалиев макаласында М.Кашкари эмгегинде көрсөткөн түрк тилдеринин классификациясы түркологиянын тарыхындагы эң алгачкы классификация экендигин көрсөтүп, түрк тилдүү элдердин анын ичинде аргулардын кайсы жерде жашагандыгын, алардын сөздөрүн талдап иликтөө жүргүзгөн.

«Этимология жана лексикография» аттуу монографиясында И.Абдувалиев Махмуд Кашкаринин «Дивану лугати т-түрк» эмгегине атайын кайрылган. Ал өз мезгилинин өтө билимдүү инсаны, филолог, энциклопедист болгондугун, сөздүктө бир канча макал-лакаптар, алардын түшүндүрмөлөрү, учкул сөздөр, ыр, кошоктор камтылгандыгына, эмгектин жаралышындагы өзгөчөлүктөргө токтолгон [И.Абдувалиев, 2007:68]. Ошону менен бирге кыргыз тилинин лексикографиясынын башталышы М.Кашкаринин китеби болуш керек деген ойду айткан. Чынында эле лексикографиялык бул эмгектин, М.Кашкари өзү айткандай, түрк, түркмөн, огуз, чигил, йагма, кыргыздардын сөздөрү жыйналып жазылган бул пикирге кошулууга себеп болот.

Профессор Т.Токоев Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги медициналык терминдерди иликтеп, орто кылымдардагы оорулардын аттарын жана аларды эмдөөдөгү сөздөрдү талдаган [Т.Токоев, 2011:20-23]. Окумуштуу ооруларды жана алардын орто кылымдагы аталыштарын он топко бөлүп, эмгектеги оорунун аталыштарын, түрлөрүн чечмелеп, алардын көпчүлүгү азыркы кыргыз тилинде колдонулуп, кээ бирлери айрым фонетикалык өзгөрүүгө учурагандыгы боюнча талдоо жүргүзгөн. Кыргыз тилинин лексикалык байлыгына «Дивандын» түздөн-түз тиешеси бар экендиги көрсөтүлгөн.

Филология илимдеринин кандидаты Ж.Семенова «Дивану лугати т-түрк» эмгегиндеги этиш сөздөрдүн семантикасын изилдеген. Этиш сөздөрдүн

ичиндеги кепти билдирген семантикалык топту бөлүп, аларды Н.З.Гаджиева, А.А.Кокляновалардын көз карашына таянып, түрк тилдериндеги этиштердин тобун “жалпы маанилүү” жана “жеке маанилүү” болуп экиге бөлүнөрүн караган. Эстеликтен алынган кептик этиш сөздөрдү азыркы кыргыз тилинин материалдары менен салыштырып чыгып, «ХI кылымдагы түрк тилдери боюнча 9 миңге жакын сөздү камтыган Махмуд Кашкаринин “Дивану лугати т-түрк” эмгегиндеги колдонулган этиш сөздөрүнүн басымдуу бөлүгү азыркы кыргыз адабий тилинде активдүү колдонулуп келе жатат» деген жыйынтыкка келген [Ж.Семенова, 2011: 63].

Окумуштуу тилчи Г.Жаманкулованын «Махмуд Кашкаринин “Диваны” жана баяндоочтун трансформацияланган формалары» аттуу илимий иш жүргүзүп, кыргыз тилиндеги баяндоочтун тарыхый жактан трансформацияланган формалары байыркы жазма эстеликтерде экенин белгилеген [Г.Жаманкулова, 2011:93].

Доцент И.Султаналиев Махмуд Кашкаринин «Дивану лугати т-түрк» сөздүгүн кыргызчага которгон авторлордун бири. Ал сөздүктүн котормолору жана изилдениши боюнча макаласын жарыялаган. Бул байыркы кол жазма эстеликке кайрылып, монографиясын да жарыкка чыгарган [И.Султаналиев, 2011: 80-84]. Анын эмгеги «Махмуд Кашкаринин «Дивану лугати т-түркү» жана кыргыз тили» деп аталып, М.Кашкаринин өмүр баяны, анын эмгегинин жаралыш тарыхы, түрк тилдерине которулушу жана азыркы кыргыз тили менен болгон фонетика-лексикалык, грамматикалык жалпылыктары, өзгөчөлүктөрү жазылган. Окумуштуу котормодогу котормочулардын кетирген кемчиликтерин сынга алат. Сөздүктөгү зат атоочторго талдоо жүргүзүп, алардын структуралык составын, куранды мүчөлөр менен зат атоочтордун жасалышына мисалдарды келтирген. Тилдик өзгөчөлүктөрдү так берүү максатында аларды бир нече топко бөлүп, чечмелеген [И.Султаналиев, 2015: 147]. Махмуд Кашкаринин кыргыз тилинде изилденишинде автордун бул монографиясынын мааниси өтө чоң.

Байыркы жана орто кылымдар адабиятынын классикалык үлгүлөрүнө өзгөчө маани берген жазуучу, адабиятчы, академик Абдылдажан Акматалиев да М.Кашкаринин бул баалуу эмгегине кайрылган. Китепте уламыштардын, макалдардын жана ырлардын чагылдырылганын орто кылымдардагы түрк урууларынын элдик оозеки чыгармаларынын үлгүсү экендигине көңүл бөлгөн [А.Акматалиев, 2015:50]. Ал ошону менен бирге Махмуд Кашкаринин баалуу эмгегинин кыргыздарга тиешелүүлүгү, аны келечектеги жаштарга жеткирүү, мектептердин окуу программаларына киргизүү маселелерин козгогон. Анын Махмуд Кашкариге кайрылган эмгектери көп [А.Акматалиев, 2015:50].

«Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегиндеги буюм тайымдарга, курал-жабдыктарга байланыштуу сөздөр жана кыргыз тилине болгон катыштыгы» аттуу илимий ишти окумуштуу Б.Ж.Усмамбетов жүргүзүп, анда эмгектеги буюм-тайымдарды, курал-жабдыктарды туюндурган сөздөрдүн кыргыз тилине канчалык деңгээлде катыштыгы бар экендигин аныктап көрсөткөн. Эмгектеги үй тиричилигиндеги үй буюмдарына байланыштуу: жыгач үй-буюмдары, кийим-кечек ж.б. салынуучу буюмдар, териден жасалган үй оокаттары, атка жана жылкыга тиешелүү, чарба жана устачылык иштерине керектүү курал-жабдыктардын аталыштарын, кээ бир сөздөрдүн сөз жасоочу мүчөлөрүнүн таасири астында күңүрттөнүп, кыргыз тилине катышы жоктой сезилген сөздөрдү чечмелеген. Тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгон сөздөргө изилдөө жүргүзгөн [Б.Ж.Усмамбетов, 2017].

М.Кашкаринин сөздүгү боюнча кыргыз тилиндеги изилдөөлөр арбын, алардын бардыгын иликтеп чыгыш кыйын, ал биздин негизги милдетибизден тышкаркы маселе. Ошентсе да монографияларды, илимий макалаларды анализдеп чыгып, «Дивандагы» уңгу сөздөргө, уңгу сөздөрдүн структуралык түзүлүштөрүнө, маанилерине, маанилериндеги жылыштарга атайын кайрылган изилдөөнүн али аткарыла электиги байкалды. Ошентип биздин ишибиздин темасынын кыргыз тил илиминдеги актуалдуу маселе экендигине дагы бир жолу ынандык.

1.4. Бөлүм боюнча жыйынтык

Улуу филолог-илимпоз, туңгуч түрколог фольклорист Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугати ат-түрк» эмгеги биздин күндөргө белгилүү болгондон баштап чет өлкөлүк окумуштууларды кызыктырган. Эмгек боюнча көптөгөн чыгыш таануучулар, түркологдор өз ойлорун билдиришкен.

Эмгек бир нече тилдерге: немец, түрк, өзбек, уйгур, казак, орус, кыргыз ж.б. тилдерге которулуп жарыяланган. Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги сөздөр, грамматикалык материалдар, элдик оозеки чыгармалар тууралуу көптөгөн окумуштуулар өздөрүнүн ой-пикирлерин айтышкан.

Кыргыз тили илиминде Махмуд Кашкаринин «Дивану лугати т-түрк» эмгеги тууралуу кыргыз тили илиминде З.Мусабаева тарабынан сөздүктөгү омонимдерди салыштыруу аркылуу иш аткарылып, Д.Саттаркулов эмгектин фонетикасын, лексикасын илимий иликтөөгө алган.

Доцент И.Султаналиев «Дивану лугати т-түрк» эмгегинин жаралыш тарыхы, түрк тилдерине которулушу жана азыркы кыргыз тили менен болгон фонетика-лексикалык, грамматикалык жалпылыктары тууралуу жана доцент Г.Жаманкулова эмгектин синтаксистик түзүлүшүнө байланыштуу монографияларын жарыялашкан.

Тарыхчы, профессор Т.Чороев өзүнүн изилдөөлөрүндө Махмуд Кашкари, анын жашаган доору, эмгектин жаралышы жана сөздүктөгү элдер, уруулар, этнографиялык маалыматтарды иликтеп монография жарыялаган.

Махмуд Кашкаринин эмгеги боюнча адабиятчылардын, жазуучулардын, башка илим тармагындагы окумуштуулардын жазгандары, айтылган пикирлери, сунуштары да бир топ айтылган.

Мындын миң жылга жакын илгери жазылып биздин күндөргө келип жеткен М.Кашкаринин сөздүк китеби түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин да лексикалык байлыгынын жана грамматикалык көрүнүшүнүн байыркы орто кылымдардагы абалын чагылдырат. Сөздөр уңгудан жана

мүчөлөрдөн турат. М.Кашкари мына ошол маселелерди чагылдырып, атооч сөздөрдү өзүнчө топ менен, этиш сөздөрдү өзүнчө топ менен тизип сөздүккө киргизген. Сөздүк башталышында эле *оп, ат, эт, от, ит, үч, ич, эр, ыш, ок, ык, эм, үн* деген сыяктуу уңгу сөздөр менен башталган. Бир муундуу уңгу сөздөр менен башталып, эки жана андан көп муундуу уңгу сөздөрдү ирети менен сөздүккө киргизип маанисин ачып, мисалдарды да келтирип талдап Махмуд Кашкари өзү айткандай кийинкилерге кемибес кенч болгон китепти жараткан. М.Кашкаринин эмгеги боюнча изилдөөлөргө анализден көрүнгөндөй, анын сөздүгүндөгү уңгу сөздөр тууралуу кыргыз тил илиминде изилдөөлөрдүн али аткарыла электиги биздин диссертациялык ишибиздин темасынын актуалдуу экенин көрсөтүп турат.

II бап

М. Кашкаринин сөздүгүн изилдөө методологиясы жана методдору

2.1. Лексикографиядагы өзгөчөлүктөрү

Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгеги менен азыркы түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин лексика-грамматикалык жактан окшоштуктарын салыштырууда фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык жактан татаал илимий иштерин жүргүзүү зарылдыгы бар. Анткени бул баалуу эстелик азыркы түрк тилдеринин мындан миң жыл мезгил мурдагы көрүнүшү болуп саналат. Тил мезгил өткөн сайын өзгөрүп, өнүгүп-өсүп турган социалдык кубулуш. Улуу аалым Махмуд Кашкари жашап, сөздөрдү жыйнап китеп кылып жазып кийинкилерге калтырып учурдан миң жыл чамасы убакыт өтүп, бул мезгилдерде эмне деген өзгөрүүлөр болуп өттү. Мына ошол өзгөрүүлөр тилде, анын лексикасында жана грамматикасында көп-көп жаңылануулардан, өзгөргөн көрүнүштөрдөн байкалат.

Тилди, айрыкча анын лексика-грамматикалык бирдиктерин изилдөөдө, өзгөчө тарыхый процессте болуп өткөн өзгөрүүлөрдү изилдөөдө лингвистиканын гана методдору менен иш алып баруу жетишсиз болуп саналат.

Тил тарыхый өнүгүү процессинде эволюциялык өзгөрүүлөргө учурайт. Себеби, коомдогу ар кандай процесстерге байланыштуу тилдеги фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык жактан өзгөрүүлөрдү тарыхый эмгектерден улам көрүп келе жатабыз.

Фонетикадагы өзгөрүүлөр кээ бир тыбыштардын алмашылып же түшүп калган сөз формаларында кезигет. Мисалы, түрк тилдеринин көпчүлүгүндө сөз башында “й” келсе, кыргыз тилинде “ж” келет: *jäti* [МКк III, 21] – кырг. *жетти*; *jañsaq* [МКк III, 283] - *жаңшаак, сүйлөөк*; *jigirtä* [МКк III, 38] - *жыйырма*; “к”

тыбышынын түшүп айтылышы: *iviq* [МКк I, 81] – кырг. *кийик, тоо эчкиси*; сөздүн ортосундагы “з” тыбышынын ордуна кыргыз тилинде “й” келиши: *kižiz* [МКк I, 312] – кырг. *кийиз* ж.б. жагдайлар жолугат же түшүп калган сөз формаларында кезигет. Мисалы, түрк тилдеринин көпчүлүгүндө жолугат. Мына ушундай фонетикалык өзгөрүүлөр, көп кылымдар бою тилден орун алып, аларды тарыхый шарттуулук, коомдук өсүп-өнүгүүлөр менен тыгыз байланышта карап изилдөө иштерин аткаруу керек деп ойлойбуз.

Лексикологияда эмгектеги сөздүк составды лексика-семантикалык топко ажыратып (*balçiq* [МКк I, 392] – *балчык*; *äm* [МКк I, 59] – *эм, даба*; *änlik* [МКк I, 121] – *эндик* жана тематикалык топтордогу лексикалык бирдиктердин өз ара байланыш-катышын, алардын колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулуш керек.

Морфологияда болсо, Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегиндеги атооч (зат, сын, сан, ат атооч) сөздөр боюнча грамматикалык ар кандай өзгөрүүлөрдү таап чыгып, ал өзгөрүүлөрдүн табиятын ачып көрсөтүүдө тектеш тилдердин, диалектилердин жана байыркы жазма эстеликтердин факты материалдарына кайрылуунун мааниси чоң.

Ошентип, изилдөөнүн бул бөлүмүндө талдоонун функционалдык-семантикалык талаанын негизги каражаттары кенен пайдаланылат. Салыштыруунун көпчүлүк учурунда Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегиндеги сөздөрдү кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларынын материалдары жана айрыкча Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунун ыр саптарындагы лексикалык бирдиктер менен салыштырып изилдөөнү да зарыл деп эсептейбиз.

Лексикография тил илиминин, лингвистиканын өзүнчө өзгөчө бөлүмү болуп эсептелет. Лексикографияны көпчүлүк окумуштуулар сөздүктөр жана сөздүктөрдү түзүү деп иликтеп келишкен. Чынында лексикография сөздүктөрдү түзүп чыгуу гана эмес, тилдеги сөздөрдү жыйноо, сөз жыйноонун

теориялык жана практикалык маанилери жана сөздөрдүн маанилерин тактоо да болуп саналат.

Демек сөздүктөр, сөздүктөрдү түзүп иштеп чыгуу жана сөздөрдү чогултуп алардын маанилерин түшүндүрүү иштеринин лингвистикалык изилдениши өзгөчө маанилерди талап кылат. Мындай иштер сөздөрдү жыйнап, маанилерин ачып тактап чыгуу гана эмес, сөздүккө сөздөрдү кандай тартип менен жайгаштыруу, сөз формаларынын кайсы түрлөрүн сөздүккө камтып, алардын маанилерин талдап чыгуу же башка бир тилге которуп иштеп чыгуу деген сыяктуу бир топ жумуштардын аткарылышы менен ишке ашат.

Сөздүктөрдүн түрлөрү бар, иштелген максатына, сөздөрдү камтыган жактарына жараша бир нече түрлөрүнүн бар экендиги айтылып келе жатат [И.Абдувалиев]. Белгилүү деңгээлде сөздүктөрдүн түрлөрүнүн аныкталганына карабай ар бир сөздүн өз алдынчалыкка ээ болуп, максаттары бирден болсо да, бири-биринен айырмаланат.

Биз изилдеп жаткан сөздүк, мындан миң жыл мурда жазылган Махмуд Кашкаринин сөздүгү эч бир сөздүккө окшобогон сөздүктүн өзүнчө бир түрү болуп эсептелет. Анда сөздөр сөздүккө сөздөрдүн алфавиттик тартиби менен жайгаштырылган эмес. Байкашыбызча атооч сөздөр, этиш сөздөр топтору өз-өзүнчө келтирилип жайгаштырылган. Анан дагы «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинде сөздөр тамга санына жараша тандалып топтолуп жайгаштырылган. Мына ушулар сыяктуу жана башка өзгөчөлүктөрүнө карап Махмуд Кашкаринин китебине байланыштуу илим изилдөөнүн методологиясы коомдук илимдердин изилдениш тажрыйбаларына кайрылып аныкталышы керек. Профессор Т. Ахматов: «"Диван" ... - XI кылымдагы баа жеткис эстелик. Бул сөздүктүн материалына таянып, азыркы кезде тилибизде колдонулуп жаткан көптөгөн сөздөрдүн жана грамматикалык формалардын архетиптерин калыбына келтирип, тилибиздеги тыбыштык өзгөрүүлөрдү, айрым кубулуштарды чечмелеп түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк алабыз», - деп жазган [Т.Ахматов 2011: 6].

2.2. Диссертациялык иштин теориялык жана методологиялык базасы

М.Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегин изилдөөдө түркологияда, кыргыз тил илиминде жана жалпы тил илиминде тил тарыхына арналган К. Броккельман (1928), В.В.Бартольд (1997), А.Н.Бернштам (1951), А.Н.Кононов (1972), С.Кляшторный (1972), А.М. Демирчизаде (1972), Л.З. Будагов (1869), Б.Аталай (1941), С. Муталлибов (1961), С.Е.Малов (1951), З.-А.М. Ауэзова (2005) сыяктуу чет өлкөлүк жана К. К. Юдахин (1965), Б. М. Юнусалиев (1959), Э. Абдулдаев (1986), Т.Ахматов (2011), С. Мусаев (1998), Т.Садыков (2007), Т.Чороев (1990), К.Артыкбаев (1990), Т.Сыдыкбеков (1982), Ө.Караев (1972), Б. Орузбаева (1972), С.Кудайбергенов (1975), А.Акматалиев (2011), Б.Осмоналиева (1972), З.Мусабаева (1975), М.Толубаев (1991), Г.Жаманкулова (2011), Т.Токоев (2011), И.Абдувалиев (2013), А.Оморев (2011), И.Султаналиев (2015), С.К. Каратаева (2008), Б.Ж.Усмамбетов (2017), С.Давлатова (2017) сыяктуу ата мекендик кыргыз окумуштууларынын эмгектеринде чагылдырылган лингвистикалык илимий маалыматтар түзүп, ушулардан методологиялык багыт жана методикалык үлгүлөрдү алдык.

Кыргыз тилиндеги кээ бир сөздөр активдүү лексикалык корунан чыгып, элдик оозеки адабиятта, географиялык аттарда, көркөм адабиятта жана башка адабияттарда колдонулган кээ бир көөнөргөн сөздөрдүн маанисин ачып берүү үчүн М.Кашкаринин «Дивану лугат ат-түрк» эмгеги, С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосу (1995), К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» (1965), Х. Карасаевдин «Камус наамасы» (2016) жана башка лексикографиялык эмгектердин бизди изилдөө ишибиздин методдорунун тандалышына пайдасы тийди.

Ошентип, жогоруда сөз кылып өткөнүбүздөй, чет өлкөлүк жана мекендеш лингвисттердин эмгектери, андагы ыкмалар, алардагы теориялык жоболор жетекчиликке алынып, лексикографиялык изилдөөлөрдө түркологиядагы жана кыргыз тил илиминдеги илимий-теориялык корутунду-тыянактарга таянуу

менен, изилдөөнүн максатына, алган багытына, мазмун-натыйжасына жараша лексикографиялаштыруу, каттоо, чечмелөө, топтоо, статистика, интерпретациялоо, байкоо жүргүзүү, системалаштыруу, салыштыруу, сыпаттоо, формалдаштыруу, моделдештирүү, анализ, синтез, тектештирме-тарыхый, тарыхый-этимология жана зарылдыгына жараша жалпылоо методдорунун колдонулушуна көңүл бөлүнүш керек.

Орто кылымдарда жазылып, биздин күндөргө чейин келип жеткен М.Кашкаринин бул баалуу эмгегинин тили менен азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдү салыштырып изилдөө үчүн (кээ бир сөздөрдүн маанилеринин өзгөрүшү, же болбосо башка маанини берип калышы тууралуу) түрдүү сөздүктөргө (түшүндүрмө, котормо, энциклопедиялык ж.б.) кайрылып иш алып баруу адегенде **лексикографиялаштыруу методунун** тажрыйбаларына таянышы керек деп эсептейбиз.

Белгилүү түркологдордун түрдүү илимий-тарыхый эмгектеринен монографияларынан жана анын ичинде кыргыз тилине байланыштуу ар түрдүү маалыматтар жалпылаштырылып пайдаланылышы зарыл.

М.Кашкаринин китебинен терип жыйналган материалдар тематикасы боюнча иреттелип, лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрдүн негизинде топтоштурулуп, лингвистикадагы **системалаштыруу, иреттеп топтоштуруу методунун** тажрыйбаларынын негизинде иштелип чыгышы максатка ылайык болот. «Дивандагы» кээ бир фактылар көп учурда чечмелөө (кээде тилдеги сөздүк курам өзгөргөндүктөн, башка сөздөр менен алмашылып, толукталган), түшүндүрүү жумуштарын талап кылат.

Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат ат-түрк» эмгегинде азыркы кыргыз адабий тилине мүнөздүү жалпылыктарды тилдик факты-материалдардын негизинде аныктоо тыкыр жүргүзүлгөн байкоону талап кылат. Ошон үчүн лексикографиялык эмгек тууралуу жазылган илимий иште иштин мазунун, бүтүндүгүн камсыз кылууда **байкоо жүргүзүү ыкмасы** орчундуу мааниге ээ болот.

Иш учурунда, талдоолордо орто кылымда жазылган бул эмгектеги көп сөздөрдүн структуралык, лексикалык, грамматикалык өзгөргөн өзгөчөлүктөрүн аныктоо үчүн, ошондой эле тилдик фактылар аркылуу, бир эле учурда эки доордун маданиятына жана эстетикалык жетишкендиктерине баа берүүдө сөз маанилериндеги эволюциялык өзгөрүүлөр, өсүп-өнүгүүлөрүн аныктоо, салыштырып көрсөтүү үчүн **салыштырма тарыхый методунун** тажрыйбаларына кайрылууга туура келет.

Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат ат-түрк» эмгегинде кездешкен фонетикалык (кыргыз тилинин тыбыштарынын үндүү жана үнсүз болуп бөлүнүшү, үндүүлөрдүн жоон жана ичке, кең жана кууш, эринчил жана эринсиз, кыска жана созулма болуп классификацияланышы), грамматикалык (сөздүн түзүлүшүн, жалпылыктарын, окшоштуктарын), лексикалык (пикир алышуудагы лексикалык бирдиктер болуп эсептелген сөздөрдүн сакталышы) тилдик фактыларынын маани-маңызын толук ачып берүү максатында **сыпаттоо усулу** кеңири колдонулду. Натыйжада ар бир тилдик фактылар өзүнчө өзгөчө мүнөздөмөгө ээ болду.

Ошол эле учурда тилдик каражаттардын жалпылыктарынын, өзгөчөлүктөрүнүн өз ара алакасын жыйноо (факт-материалдар түрдүү булактардан, эки тилдеги сөздөрдүн бирдейлигин, окшоштуктарын көрсөтүү үчүн ынануу мааниде элдик оозеки жана ж.б. чыгармалардан топтолуп алынды), каттоо (материалдарды атайын карточкаларга өткөзүп, картотека түзүлдү), иреттөө (фактыларды системага салып, мазмунуна жараша тартипке салынды), жалпылаштыруу (иликтөө процессинде алынган корутундулар, тыянактар жана натыйжалар ушул методдун жардамы менен иштелди) максатында схема, шарттуу белгилер, таблицалар аркылуу көрсөтүүгө туура келди. Андыктан **формалдаштыруу, моделдештирүү** (абстракттуу түзүлүш катары белгиленип, грамматикалык формулалар шарттуу белгилер аркылуу туюнтулду) да биздин изилдөөгө өбөлгө түзө алды.

Темага байланыштуу илимий-теориялык маселелерди өздөштүрүү менен белгилүү натыйжаларды чыгаруу үчүн тарыхый жана жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы (лингвистикалык, географиялык, тарых ж.б.) ошондой эле кыргыз тил илиминдеги изилдөөлөрдү **анализдөө**, анда алынган негизги илимий-теориялык маселелер, принцип-критерийлерди **синтездөө** (бул методдун жардамы менен көп материалдар топтоштурулат, комплекстүү, бириктирилген ири блоктор катары иликтенет; бөлүктөрдөн турган бүтүндүктөр аныкталат) жумуштары аткарылды.

М.Кашкаринин эмгегиндеги сөздөр менен кыргыз тилиндеги сөздөрдүн окшоштуктарын табуу, бирдей көрсөткүчтөрдү аныктоо аналогияга негизделди. Талдоонун, системалаштыруунун, салыштыруунун, сыпаттоонун негизинде тыянак чыгаруу, жалпы жоболорду иштеп чыгуу, корутундулоодон алынган натыйжаларды **жалпылоо методу** аркылуу ишке ашырылды.

XXI кылымдын илимий-техникалык жетишкендиктеринин шартында ата мекендик жана чет элдик изилдөөлөрдүн жетишкендиктерин кеңири колдонуу менен, ар бир илимий изилдөөнүн объектисин реалдуу чагылдырып берүүгө мүмкүнчүлүк болду. Жыйынтыктап айтканда, тил илими өзүнүн чөйрөсүндө изилдөө методдоруна бай. Жогорудагы көрсөтүлгөн далилдөөлөр негизинен салыштырма методго таянуу менен жүргүзүлдү. Ошондуктан изилдөөлөрдө байыркы фактылар менен азыркы тилдеги фактыларды салыштыруу ыкмасы аркылуу тилдин эволюциялык өнүгүү абалын, хронологиялык жактан сыпаттоо маселесин карым-катышта карап чыгууга аракеттенебиз.

2.3. М.Кашкаринин эмгегиндеги атооч сөздөрдү салыштырып изилдөө методдору

Махмуд Кашкаринин эмгегинин материалдарын азыркы түрк тилдери, анын ичинде кыргыз тилинин материалдары менен салыштырып изилдөөнүн зарылдыгы өзүнөн-өзү жаралат. Анткени бул баалуу сөздүк китеп азыркы түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин, байыркы көрүнүшү болуп саналат.

Ошондуктан биздин илимий изилдөөбүздө салыштыруу методун колдонуу эң биринчи керектүү ыкмалардын бири болуп саналат. Сөздүктүн тилин, андагы сөздөрдү азыркы тилдердегиси менен салыштырмалуулуксуз илимий изилдөөнү жүргүзүү мүмкүн эмес. Салыштыруунун объективдүү негизи болуп тилдеги көрүнүштөр кайталанып туруучу, ички мыйзам ченемдүүлүк процесси эсептелет. Тилдин өнүгүүсүндө «Диван» менен кыргыз тилинин окшоштук, үндөштүк жана жалпылык жактары бар. Ошол себептүү, салыштыруу методун колдонуу изилдеп жаткан фактынын маани-маңызын ачып берүүгө, жаңы мүмкүнчүлүктөрдү жаратууга жол ачат.

М.Кашкаринин эмгеги менен азыркы кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдү семантикалык-фонетикалык жактан салыштырганда үндүү тыбыштын таасири менен “ң”, “в”, “г” үнсүз тыбыштары жоголуп: *äñäk* [МКк. I. 137] - кырг. *ээк*; *suв* [МКк. III. 98] – *суу*; *tağ* [МКк. III. 115] – *тоо*; *arriğ* [МКк. I. 143] – *аруу*, *таза*; *sigil* [МКк. I. 337] – *сөөл*; *ağiz* [МКк. I. 73] – *ооз* ж.б. ушул сыяктуу созулма үндүү тыбыштардын пайда болгон учурларын кезиктиребиз. Маанилерин салыштырып, байыркысында созулмалардын ордунда бир үнсүз тыбыш айтылганын билебиз.

«Диванда» сингармонизм кубулушу боюнча үндүүлөрдүн жоон жана ичке, эринчил жана эринсиз үндүү болуп үндөшүп, үндөшпөй калган учурлары бар. 1. Таңдай күүсүнүн үндөшүүсү. Бир сөз ичиндеги үндүү тыбыштардын жалаң жоон же жалаң ичке үндүүлөрдөн болуп, жоон же ичке жагынан жалпы окшошуп үндөшөт: *ažriq* – ажырык [МКк. I. 107]; *iñir* – иңир [МКк. I. 103]; *ahşam* – акшам, шам маалы [МКк. I. 114] ж.б. 2. Эрин күүсүнө карай үндөшүүсү. Эмгектеги сөздүн биринчи муунундагы үндүү эриндүү болуп, андан кийинки муундагы үндүүлөр да эриндүү болуп: *tüzün* [МКк. I. 352] – кырг. *момун*, *жоош*, *түз адам* эриндин алга жүткүнүп лобилизацияланган учурлары кездешет. Тескерисинче, сөздүн биринчи муунундагы үндүү ачык болуп, сөздүн кийинки муундары да ачык: *qabaq* – кабак [МКк. I. 326]; *barça* (*диал.* барча) – баары [МКк. I. 354] ж.б. үндүүлөр менен аяктайт. Демек, эмгекте

эринге карата болгон үндөшүү тандай күүсүнө карата болгон үндөшүү менен бирдей жүрөт.

«Диванда» көбүнчө толук эмес сингармонизмдер кездешет. Коомдо ар кандай байланыштар болуп турган үчүн, тилде өзгөрүүлөр болуп турат. Араб жана иран тилдеринин таасири астында эмгекте да сингармонизм законунун сакталбай калган учурлары кездешет. Тилге карай үндөшүүнүн бузулушу.

1. Сөздүктө: *ıjuq* – белги, белги таш, карачкы [МКк. I. 96]; *çılıq* – чулдук (суучул ала куш) [МКк. I. 326]; *ügit* - буудай уну, башка дандардын уну [МКк. I. 70] ж.б. бир сөздүн ичинде жоон жана ичке үндүүлөрдүн бирдей келип, тилге карай үндөшүүсү бузулган учурлары бар.

2. Кээ бир учурларда сөзгө сөз жасоочу мүчөлөр уланганда тилге карай үндөшүүнүн бузулушу «Диванда» кездешет: *ıjadsılıq* – уялчаак [МКк. I. 157]; *sundırı* – деңиз [МКк. I. 411] ж.б.

Эринге карай үндөштүктүн бузулушу.

Сөздүн биринчи муунундагы [у] кийинки муунда турган [а]га таасирин тийгизе албайт. Бул өзгөчөлүк уңгу (тубаса) сөздө жана туунду сөздө да жолугат. Эринге карай үндөштүктүн бузулушу «Диванда» кездешишине мисал келтиребиз: *qulaç* – кулач [МКк. I. 306]; *butaq* – бутак, шак [МКк. I. 322] ж.б.

Эмгектеги муундук түзүлүштөрдүн ачык муун: *ı-ça* – уча [МКк. I. 98]; жабык муун: *al-ma* – алма [МКк. I. 132]; туюк муун: *kir-pik* – кирпик [МКк. I. 401] ж.б. болуп сингармонизм законунун сакталышын көрөбүз.

Кыргыз тили байыркы тил экендигинин бир белгиси бир муундуу сөздөр көп айтылат. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде да уңгу сөздөр азыркы кыргыз тилиндегидей бир муундуу же эки тамгалуу сөздөр көп кездеше турганын кадимки эле байкоо методу аркылуу таап каттап чыгууга боло тургандыгы көрсөтүлдү.

М.Кашкаринин китебиндеги сөздөрдө тыбыштардын алмашылып, сөз башында “й” келсе, анын ордуна кыргыз тилинде “ж”нын келиши тууралуу жогоруда айтылды. Сөздүн ортосундагы “б” тыбышынын ордуна кыргыз

тилинде “п”нын келиши: *aba* – апа [МКк. I. 97]; “л”нын “m”га өтүшү: *arслан* – арстан [МКк. III. 304]; “г” тыбышынын ордуна “й”нын айтылышы: *tügmä* – түймө [МКк. I. 366]; “л”нын ордуна “т”нын айтылышы: *aşlıq* - аштык [МКк. I. 120]; “б”нын ордуна “м”нын айтылышы: *qobuz* – комуз [МКк. I. 312] ж.б. ушул сыяктуу фонетикалык ар кандай өзгөрүүлөргө учураганы менен маанилери азыркы кыргыз тилиндеги фактылар менен салыштырылды.

Эмгекте унуга мүчө жалганганда үндүү же үнсүз тыбыш менен мүчөнүн аралыгында тыбыштын түшүрүлүп айтылгандыгы да салыштыруу менен белгилүү болду .

«Дивандагы» сөздөрдүн көпчүлүгү кыргыз тилинде айтылат, бирок алар фонетикалык жактан айырмаланып, лексикалык мааниси бирдей. Бир нече сөздөрдү мисал келтиребиз: *toqum* – согум [МКк. I. 338], союзка багышталган мал. Көбүнчө союлуучу жылкыны айтышат деп түшүндүрмө берген. Биздин оюбузча, Махмуд Кашкаридеги бул сөз *токум* деп берилген, транскрипцияланбай *сокум* деп окулуш керек. Ал эми *согум* союла турган жаныбар, көбүнчө жылкыга карата айтылат [Л.З. Будагов, 1869: 708]. «Манас» эпосунан мисал келтиребиз:

Кышта *согум* болсун — деп,
Беш-алты бээ карасы,
Жылкыга көзүн салышты [СО. VI. 261].

ağış – жогорулоо, өрдөө [МКк. I. 76]. *Агыш* сөзү кыргыз тилинде сын атоочтун басаңдатма даражасын же заттагы белги нормалдуу белгиге жете бербегендигин түшүндүрөт. Сын атоочтун басаңдатма даражасын уюштуруучу –*ыш* мүчөсү уланды: *ак+ыш=агыш*. *Агыш* сөзү ономастикада кездешет. «Манас» эпосунан мисал келтиребиз:

Жедигердин Багышы,
Жеткир бийдин Агышы
Маңгулдан алды калысты [СО. I. 162].

Жогоруда эмгектен мисал келтирилген сөздөр азыркы кыргыз тилинде башка маани берсе да, айтылып келет.

Салыштырма тарыхый ыкма да байыркы эстеликтеги сөздөрдүн азыркы маанисин ачып берүүдө негизги метод болуп саналат. Азыркы кыргыз тилиндеги кээ бир **көөнөргөн сөздөр**дү иликтөөдө байыркы тарыхый жазма эстеликтердеги жана илимий булактардагы материалдар пайдаланылып, салыштырылды. Илимий изилдөөдөгү колдонулган ыкмалардын бири тектештирме-тарыхый метод болуп саналат. Бул метод илимде кеңири колдонулат. Анын мааниси изилденип жаткан тилдик реалдуулуктун фактылардын кайдан келип чыккандыгын, бир нече тилдердин өз ара тектеш экендигин аныктоодо чоң роль ойнойт. Бул жагдайда ырааттуу түрдө бир жактуулуктан, өзгөчөлүккө карай, андан кийин жекеден жалпылыка карай окшоштуктарын талдоо керек. Салыштырма тарыхый метод үчүн тилдик фактылар тектеш тилдерден алына тургандыгы жалпы тил илимине маалым. Мисалы, эмгектеги сөздөрү азыркы кыргыз тилиндеги сөздөр менен окшоштугун белгилөө керек. Кээ бир сөздөр фонетикалык айырмачылыктарга ээ болгону менен бирдей маанини туюнтуп, семантикалык теңдештикке ээ. Демек, тектештирме-тарыхый метод, тилдеги өзгөрүүлөрдүн себеп-натыйжаларын байланыштырып, анын мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачууга, изилдөөгө толук мүмкүндүк берет. Тектештирме-тарыхый метод эң оболу тилдик өнүгүүгө анализ жасоого багытталган. Тилдин лексикасындагы кээ бир сөздөр, алардын маанилери эскирип, колдонуудан чыккан, анын этимологиясын чечмелөөдө тарыхый-этимологиялык методду пайдаланыбыз. Себеби азыркы кыргыз тилинде ал сөздөр унутулуп калып, бирок эмгек менен Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда кездешкенин көрөбүз.

jäk – шайтан [МКК. III. 120]. Макалда мындай: «*Bilmiş jäk bilmäzük kişidän jäg*» – Бейтааныш кишиден тааныш шайтан жакшы. *Жек* – азгыруучу, шайтан, азезил маанисин берет [Карасев Х., 2016: 654]. *Жек* сөзү азыркы кыргыз тилинде шайтан түшүнүгүн бербейт, бирок жактырбаганды туюнтат.

Х.Карасаев бул сөз кыргыз тилинде эскирген сөз катары жашагандыгын жогоруда белгилеп кеткен.

иштаг – бейиш, жаннат [МКк. I. 123]. *Учмак* – кыргызча *бейиш*, *жыргал*, *берекелүү* маанини берип, азыркы кыргыз тилинде айтылбайт [Карасаев Х., 2016: 743]. Бирок «Манас» эпосунда *учмак* сөзү *бейиш* маанисинде айтылат:

Кылганыңды сүйлөөдөн
Учмакты көздөй учасың,
Нур кызынан кучасың.

Жаннатты көздөй жанасың [СО III 42] деген ыр саптарынан кезиктирүүгө болот.

art – ашуу, дабан [МКк I 62]. «Диванда» мындай макал берилет: «*Ärmägügä äşik art bolur*» - Эринчээкке эшик арт (жүк, ушул сыяктуу) болор. *Art* сөзү азыркы кыргыз тилинде *ашуу* маанисинде колдонулбастан, жер-суу аталыштарында гана сакталып калган. Ал эми К.К. Юдахиндин сөздүгүндө *art* сөзүнүн *ашуу* маанисин бергендигин, Көгарт (Көк-Арт), Кызарт (Кыз-Арт), Катынарт (Катын-Арт) аталыштарында сакталып калгандыгы айтылат [К.К.Юдахин,1965: 70]. Ошондой эле «Манас» эпосунда да *art* сөзү *ашуу* маанисин берет:

Кабак-Арт менен Сары-Колдо
Кабырга тууган кыпчак бар,
Кашыма жыйып алайын [СО. I. 152].
Жүз элүү миң аскерин
Кызартты көздөй каптатып,
Отуз миң ойдо калыптыр [СО. IV, 35].

Салыштыруу жана салыштырма-тарыхый методдорун колдонуу менен изилдеп жаткан маселенин айкындыгына жетүүгө болот. Демек, бул методдор кеңири таанып билүүчүлүк шартка ээ. Салыштыруу методу изилдеп жаткан көрүнүш так, бүдөмүк болгон учурда, анын өзгөчөлүктөрүнүн маңызын ачууда, ага тиешелүү болгон жалпы, зарыл жана мыйзам ченемдүү, ошол эле учурда айырмаланган көрүнүштөрдү аныктоого мүмкүндүк болот. Биздин оюбузча, тилдеги жалпылыктарды, окшоштуктарды, айырмачылыктарды ар кандай

өзгөчөлүктөрдү башка тил менен, тектеш тилдер менен, байыркы жазма эстеликтер менен салыштыруулар тилдик фактылардын маанисин ачып берүүгө жардам берет.

«Дивандагы» бир нече лексика-тематикалык топтордогу сөздөрдүн окшоштуктарын азыркы кыргыз тилинин фактыларына, айрыкча элдик оозеки чыгармалардагы лексикалык бирдиктерге салыштырдык.

1. Табыпчылыкка, элдик медицинага байланышкан сөздөр: *ala* [МКк. I. 101] - *ала*. Денесинде агы бар киши. Карасантай маанисинде да келет. Макалда мындай: «*Kişi alası içtin, jilqı alası tıştın*» – Киши аласы ичинде, жылкы аласы сыртында.

iriñ – ириң. [МКк. I. 136]. Азыркы кыргыз тилинде да *ириң* деп айтылат.

Агып жаткан дария
Суу болгон *ириң*-каныны,
Ушуларды көргөндө [СО. I, 336].

äm - эм, даба [МКк. I. 59]. *Ämçi* – эмчи ушул сөздөн жасалган. Кыргыз тилинде *эм*, *даба* сөздөрү сакталган.

Кыраан Манас балага
Кылымдын баары жем болот,
Кылганы журтка *эм* болот. [СО. II. 301]

ötük - өткөк [МКк. I. 82]. Ич өтүү, кусуу оорусу; *uçğıq* [МКк. I. 107] – *учук*, *тумоо*; *qart* [МКк. I. 295] – карт (жаранын карты).

2. Устачылык жана чеберчилик өнөрлөрүнө байланышкан сөздөр. *Qoruğcin* - коргошун [МКк. I. 425]. Кытты коргошундан куюп, ак матага тигип, бетине жети бермет бастырып майлап, малдын башын куту деп үйүнө катып сактаган [Б.Солтоноев, 1т. 1993: 12].

Коргошун куюп, кут кылып,
Койгундай алы болобу [СО. II. 187].

tämür [МКк. I. 309] – *темир*. «Манас» эпосунан мисалдар:

Көрсө көңүл күйүнгөн,
Көтөрсө көлүк ийилген,
Көпкөк *темир* кийинген

Карап турса кыргыздар [СО. VII. 88].

körük – көрүк (устанын көрүгү) [МКк. I. 334].

çozın – коло [МКк. I. 348]. *Çozın aşıç* – коло казан. Коло – бронза; коло үзөңгү бронзовое стремя; коло доору бронзовый век.

Коңгуроосу *колодон*,
Карыжысы Ташкендин [СО. V. 92].

Жез – медь, жез най медная флейта [К.К.Юдахин, 1965: 397-243]. Жогоруда келтирилген мисалдар, башкача айтканда, жезге, колого аныктама профессор К.К.Юдахиндин сөздүгүнөн алынды. «Дивандагы» *çozın* кыргыз тилиндеги *чоюн* сөзүнө жакын. Анткени, чоюн казан же болбосо чоюндан жасалган казан азыр да колдонулуп келе жатат.

qužurğın – куюшкан [МКк. I. 429]. «*Кыздарынын сөйкөлөрү алтындан, өтүк өкчөлөрү, тумарлары күмүштөн, жигиттердин киселери менен өтүк өкчөлөрүнө, минген аттарынын ээр каштарына, жүгөн, куюшканына, көмөлдүрүк, чап олоңуна күмүш чабылган, келиндеринин чачпак, күбөктөрү күмүштөн, кемпирлери элечектерине алтындан кыргак тартынып, аксакалдары күмүш кемер курчанат*» [А.Ж., 1995: 32].

Аккуланын жарагы,
Аңдап көрсө ал дагы
Куюшкан, олоң, басмайыл
Ар кайсысын кыскартып [СО. VI. 163].

3. Дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр. Адамзаттын эмгектенүүсүндө байыркы замандардан бери эле жер менен иштөө, жерге бирдеме сээп, жерди иштетүү болуп келген. Жерди иштете турган буюмдар, жерди иштетип түшүмүн алган азык заттар, мына ушулардын аттары жана ушуларды иштетүүдө айтылган сөздөр дыйканчылык лексикасын түзөт. *Дыйкан* деген сөздүн өзү иран тилдеринен келип өздөштүрүлгөн да, ага кыргыз тилиндеги сөз жасоочу татаал мүчө *-чылык* (*-чы* + *лык*) жалганып жерди иштеткен кесиптин өзү келип чыккан. Эмгекте орто кылымдарда элдер дыйканчылык кылып

жашаганынан кабар берип, дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр азыр да айтылып келет. Булар археологиялык казуулардан табылган буюмдарга байланыштуу болгон.

añız – аңыз [МКк. I. 103]. Буудай жана башка дандуу эгинди оруп алгандан кийин калган жер. «*Аңыздуу жерде ат өлбөйт, боз маштуу жерде бото өлбөйт*» (макал).

itägü – *итерги* (тегирмендин айлана турган ташы орнотула турган жыгач тетик) [МКк. I. 138]. Унду кесегирээк тартмакчы болгондо, ошол жыгач менен ташты бир аз көтөрөт, майда тартмакчы болгондо ташты төмөн түшүрөт.

oğraq – *орок* [МКк. I. 124]. *Орок оро албаган орок тандайт* (макал). Бул сөз азыркы кыргыз тилинде ортодогу [г] тыбышынын жоголуп кетиши менен сакталган.

4. Жаныбарлардын аттары. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндө жаныбарлардын аттары да жазылган. Аларды анын сөздүгүнөн терип алып талдап, азыркы кыргыз тилиндеги аталыштар менен дал келүүлөрүн да карап көрөбүз.

böri – бөрү [МКк. III. 165]. Макалда мындай: «*Böri qoşnısın jätäs*» – Бөрү кошунасын жебес, бөрү айланасына тийбейт. Бул макал кошуналардын бири-бирин урматтоосуна карата айтылат. “*Бөрү баласы ит болбойт, бөтөн бала өз болбойт*” (макал). Бул сөз да, макал да азыркы кыргыз тилинде өзгөртүлбөй айтылып келет.

Колуна чыбык алыптыр,
Каршы алдынан бир бөрү
Качырып чыга калыптыр [СО. I. 178].

ažig – аюу [МКк. I. 78]. Аюу дүйнөнүн көпчүлүк элдеринде эзелтеден тотемдик жаныбар катары белгилүү. Байыркы түрк диалектилеринде бул сөз “*azig*”, “*adig*” формаларында айтылганы маалым [О.Каратаев, 2003: 27]. «Манас» эпосунан мисалдар:

Илбирс, аюу, бөрү бар,

Баары коркот адамдан [СО. VIII. 22]. Кыргыздардын бир уруусу *адыгене* деп аталып, ал *адыг* жана *эне* деген сөздөрдүн бирдигинен пайда болгон. Аюунун тотем катары айтылганына бул уруунун аталышы мисал болот.

ärkäç – эркеч [МКк. I. 104]. Бир жашар серке. Макалда мындай: «*Ärkäç äti äm bolur, äçki äti jäl bolur*» – *Эркеч эти эм болор, эчки эти жсел болор.*

Алты миң эркеч майына,

Куп келтирип жайына [СО. VIII-IX. 632].

ingän – инген [МКк. I. 125]. Макалда мындай: *İngän inřasa botu bozlar* – *инген ыңыраса, бото боздоор.*

Ак баш *инген* төө болсун,

Аты жоктор жөө болсун [СО. I. 116].

tilkü – түлкү [МКк. I. 363]. Кыз баланы да *түлкү* деп коюшат. Аял төрөгөндө, төрөткөн кемпирден: - Эмне төрөдү – түлкүбү (кыз маанисинде себеби кыздар жасакер жана амалдуу) же бөрүбү (уул дегени, анткени ал тайманбас, кайраттуу болот)? – деп сурашат. Келтирилген мисалдар азыр деле калк арасында айтылып келет.

siçgan – чычкан [МКк. I. 370]. Макалда мындай: «*Öldeři siçgan miř tařaqı qařır*» – Өлгүсү келген чычкан мышыктын ташагын кашыр. Бул макал кыргыз элиндеги «*Өлөр эчки койчунун таягына сүйкөнөт*» деген макалга мааниси жактан окшош. Бул жерде *койчу* сөзү *мышык* сөзүнө алмаштырылып айтылган.

5. Канаттуулардын аталыштары. Азыркы кыргыз тилиндеги канаттуулардын аттарын «Диван-и лугат ат-түрк» эмгеги менен Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда кездешкендигин төмөндөгү материалдарда көрсөтүлүп, келтирилген мисалдар К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнөн» котормолору берилди.

qırğuj – кыргый [МКк. III. 180]. Кыргый ястреб - перепелятник [К.К.Юдахин, 1965: 494]. *Кыргый* сөзү фонетикалык “г”нын ордуна кыргыз тилинде “к” айтылып өзгөрүүгө учураганы менен, эки тилде тең мааниси окшош айтылат жана «Манас» эпосунда төмөнкүдөй формада кездешет:

Кыргый алган торгойдой

Илип жүргөн сандан көп [СО. II. 356].
qarğa – карга [МКк. I. 361]. Эмгекте: «*Qarğa qarısın kim bilir kişi alasın kim tabar*» – «*Карга карысын ким билер, киши аласын ким табар*». Карганын карысын ким айрый алат, кишинин ичиндеги аласын ким таба алат? Бул макал учурда кыргыз тилинде айтылат. К.К.Юдахинде: карга - ворона (общее название), - деп берген [К.К.Юдахин, 1965: 350].

Карга, кузгун казандайт,
Карап айран калыптыр [СО. II. 107].

qarğılaç – карлыгач [МКк. I. 435]. Башка түрү метатеза менен *qarlığaç*. Мында тыбыштардын орун алмашуусу же метатезаланышы менен эмгектеги *qarğılaç* сөзү кыргыз тилинде *карлыгач* деп айтылат. К.К.Юдахинде: карлыгач - стрижд; чабилекей, карлыгач учуп жүрөт зыпылдап стих, ласточки и стрижки летают стремительно, - деп берген [К.К.Юдахин, 1965: 352]. «Манас» эпосунда берилиши:

Карлыгачтын уясы
Какканында жыгылды [СО. IV. 212].

quzğun – кузгун [МКк. I. 371]. Макалда мындай: «*Böriniñ ortaq, quzğununıñ jigaç başında*» – Бөрүнүкү – орток, кузгундуку жыгач башында. Бөрү тапкан олжодон кузгун өз тиешесин алат, ал эми кузгундун олжосу дарактын учунда, өзүнө гана тиешелүү. Т.Сыдыкбеков бул макал боюнча: «Бул жерде кийинки тогуз кылымдын ичинде, байыркы макалыбызга *куу, тең* деген эки сөз кошулганын көрөбүз. Кейпи бул эки сөз көркөмдүк боек катары кошулган болуу керек. Макалдын мазмуну ошол боюнча», - дейт [Т.Сыдыкбеков, 1982: 55]. К.К.Юдахинде: кузгун - ворон; бөрү жарды, кузгун тойду погов. волк задрал, ворон насытился, - деп берген [К.К.Юдахин, 1965: 438]. «Манас» эпосунда берилиши:

Жору жесин жоңконун,
Кузгун жесин куулугун,
Кудуреттен көрөбүз
Башка салган буйругун! [СО. I. 258].

laçın – ылаачын [МКк. I. 349]. Кыргыз тилинде *p*, *л*, *в* тыбыштары менен башталган сөздөргө бир үндүү кошулуп айтылат. Кыргыз тилинде сөздүн башында колдонулбаган тыбыштар менен колдонулбаган сөздөрдү бир үндүү менен кошулуп айтылышы протеза кубулушу болот. Ошондуктан *ылаачын* деп айтылат. Алгыр куштардын бири – ылаачын. Ылаачын кыраандыгы, алгырлыгы жагынан айырмаланат. Эмгекте эр жүрөк баатыр кишини да *лаачын* деп айтат. К.К.Юдахинде: ылаачын сокол - сапсан; куш кырааны – ылаачын фольк. Сокол - самая хваткая ловчая птица, - деп мүнөздөйт [К.К.Юдахин, 1985: 429].

ördäk - өрдөк [МКк. I. 111]. Макалда мындай: «*Qaz qopsa, ördäk kölig igänür*» – Каз кетсе (учуп кетсе), өрдөк көлдү ээлер. Бул макал эл ичинен бир чоң киши кеткенден кийин, ордуна андан төмөн (баркы боюнча) бир кишинин көтөрүлүшүнө байланыштуу колдонулат. Кыргыз элинде «*Өрдөк жокто чулдук бий*» жогоруда келтирилген «Дивандагы» макалга мааниси жактан дал келет. Өрдөк - утка, - деп көрсөтүлгөн [К.К.Юдахин, 1985: 99]. «Манас» эпосунан мисал келтиребиз:

Өлбөй, тоңбой дайрада
Сүзүп жүрөт *өрдөк*, каз [СО. VI. 30].

çagri – чагыр (бүркүт) [МКк. I. 357]. *Çagri bäk* – деген эркектин аты ушул сөздөн. *Кара куш кардын карайт, шумкар чабытын карайт* (макал). Шумкар - кречет [К.К.Юдахин, 1985: 414].

Алача моюн ак *шуңкар*
Ага кошо байладым [СО. I. 98].

Адам аттары боюнча Ш.Жапаров: «Кыргыз тилиндеги энчилүү адам аттары пайда болушу эзелтен бери колдонулуп келе жаткан антропонимдер – негизги төл сөздөрдөн болгон ысымдар. Бул топко кирген антропонимдер негизинен түрк тилдери менен окшош (бирдей) жолуккан ысымдар болуп саналат. Мисалы: Каргабай, Бүркүтбай, Арстан, Шумкар, Шумкарбек ж.б.», - деп жазган [Ш.Жапаров, 1989: 15].

Эмгектеги канаттуулардын аттарынын фонетикалык өзгөчөлүктөрүн, лексикалык-грамматикалык маанилерин салыштырып, эмгек менен азыркы

кыргыз тилине жана «Манас» эпосунан окшоштуктарын салыштырып, салыштырма-тарыхый методдун негизинде изилденди.

6. Астрономиялык түшүнүктөр. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинде асман телолордун аттары, астрономиялык түшүнүктөр берилген.

çigri – асман, көк чыгырык [МКк. I. 358]. *Kök çigrisi* асман деп да айтылат. Күн нурунун жарыгы тунук айнектин кырына же хрусталь вазасына түшкөндө андан бир нече түстөгү нурлардын чыкканын көрөбүз. Мындай түстөр жайында жаан жаагандан кийин күн ачык тийип калса да пайда болот. Муну эл ичинде күндүн желеси же асан-үсөн деп аташат [Э.Мамбетакунов, 1997: 71]. *Аксаргыл, таза сары, көгүш, рауша боёктор көл бетинен чагылып, желе тартып, ажайып керемет* [А.Ж., 1995: 499].

Ärän – Эрен (жылдыздын аты) [МКк. I. 89]. *Ärän tüz* – Эрен түз. Тараза (мизан) жылдызынын аталышы. Айдын бир бөлүгү да ошондой аталат. “*Таң кылайып атканда, тараза жылдыз батканда Каркыранын мелмилдеген буурул жайыгынан үстүнөн керней үнү бапылдады, сурнай үнү такылдады*” [А.Ж., 1995: 322].

ülkär – Үркөр (жылдызы) [МКк. I. 104].

Жетиген кетти желкеге,
Үркөрдү көрдүм кут жактан [СО. VIII. 358]. Эмгекте астрономиялык түшүнүктөрдөн башка жыл мезгилинин ар бирине токтолгон.

7. Жер-суу аттары жана башка географиялык аталыштар. Жер-суу аттары эзелтен бери аталып, сөздөрдү өзү менен кошо сактап келе жаткан географиялык аттар болуп саналат. Кайсы бир заманда айтылып, ошол бойдон өзгөрбөстөн сакталып келет. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде тарыхый географиялык жана этнографиялык маалыматтар да берилген.

Ala – Ферганага жакын бир жайлоонун аталышы [МКк. I. 94]. Махмуд Кашгардын «Диван-и лугат ат-түрк» китебинде (IX кылым) Ферганага жакын

жайгашкан жайлоо деп баяндалат. Анын Кыргызстандын түштүгүндөгү Алай өрөөнүн билдирет [М.Борбугулов, 1990: 23].

Алай, Күнжүт арада,
Асемил аттуу талаада [СО. II. 315].

Āq saj – Ак-Сай (жердин аты) [МКк. I. 93]. Ак-Сай жердин аты, тарыхый топоним. «Диван-и лугат ат-түрк» анын Үч-Турпан округунун аймагына жакын экендиги айтылат. Орто кылымдагы жазма адабияттарда Ак-Сайга чектеш же жакын жаткан Торугарт ашуусу жөнүндө маалыматтар бар [М.Борбугулов, 1990: 14]. «Манас» эпосунан мисалдар:

«Азат-Бел, *Ак-Сай*» — деген бар,
Кара-Жаңгак, Жийдели,
А да биздин жер эле,
Куйдум-Салаа, Үч-Жыгач,
Башы Чанач бел эле [СО. V. 122].

Sirt – Сырт [МКк. I. 295]. Огуздар дөбө, кырларды *сырт* дейт. *Сырт* деген сөздүн жалпы эле тоо кыркаларын, кырка жондорду, муну менен катар бийик тоолуу өрөөндөрдү билдирүүчү мааниси өтө бүдөмүктөшүп кеткен. Огуздар кичине дөбө жана өрөөндөрдү да сырт дей тургандыгы Махмуд Кашкари тарабынан да айтылып кеткен. Л.З.Будагов тарабынан бул сөз арка “спина”, тоо кыркасы “хребет” маанилеринде которулат [Л.З.Будагов, 1869: 625]. Ал эми Н.Г.Маллицкий Орто Азияда *сырт* деген ордуна көбүнчө *бел*, *кыр*, *адыр* деген территориялар колдонулгандыгын көрсөтөт. Демек, *сырт* сөзү негизинен орус тилиндеги “хребет”, “спина” маанисиндеги жалпы түрк сөзү экендиги бардык окумуштуулар, изилдөөчүлөр тарабынан тастыкталат. Бул термин Нарын өрөөнүндөгү Орто-Сырт аттуу топоним деп ачык байкалат [О.Исаев, 1977: 36].

Алай *сырты* малга жай,
Арты болор эли бай,
Аксакалдар отурсуң, [СО. VI. 238].

Сыртка жылкы төлдөтүп,
Сабага кымыз көлдөтүп.

Ärtiř – Ärtiř [МКк. I. 105]. Бир нече куймалуу бул дарыя ошол жердеги бир көлгө куят. Бул дарыяны *Ärtiř suvi* – Эртиш суусу дейт.

Эпостон мисалдар:

Туурасы *Ärtiř* суу болсун,
Аягы Орол тоо болсун,
Кара-Кум калмак калбасын,
Кабарсыз жатып албасын [СО. I. 154].

Жер-суу жана географиялык аталыштардын пайда болушу көп жылдарды, кылымдарды өз ичине камтыйт. Бул географиялык аталыштардын басымдуу бөлүгү өзгөрүлбөстөн күнү бүгүнкүдөй айтылат. Эмгектеги жер-суу аттарынын аталыштары байыркы мезгилде да, «Манас» эпосунда да, азыркы кезде да айтылып келет.

8. «Дивандагы» үй буюмдары боюнча жазылган сөздөрдүн басымдуу бөлүгү азыркы кыргыз тилинде айтылып, мааниси өзгөрбөстөн сакталып, айтылат.

biqař: asiř biqař - казан-аяк; казан-табак [МКк. I. 305]. Кошмок болуп гана айтылат. «Манас» эпосунан мисалдар:

Оттук, *бычак*, белбоо,
Милтеге чейин баары бар [СО. VIII. 154].
qutgan – кумган [МКк. I. 371]. Бул сөз кыргыз тилинде да өзгөрүлбөй айтылат. «*Кыз деген чөөгүндөн аккан суудай, эркек бала үйдүн түркүгү дээр эле кол башчы*» [К.Ж., 1995: 76].

9. «Дивандагы» тамак-аштардын аталыштарын жандуу кыргыз тилине салыштырабыз.

ajran - айран [МКк. I. 125]. К.К.Юдахинде: *айран кислое молоко, слегка разбавленное водой* [К.К.Юдахин, 1965: 33] делет. Айран - бул адам баласынын сүттү нак түрүнөн өзгөртүп жасаган биринчи оокаты [Т.Бөрүбаев, 1984: 100]. «Манас» эпосунда берилиши:

Тузга кошуп *айранын*
Кылат экен курутун [СО. VIII. 121].

qanaq - каймак [МКк. I. 328]. К.К.Юдахинде: каймак сливки; жыйылган каймак сливки, снятые с кипячённого молока [К.К.Юдахин, 1965: 320]. *Каймак* кыргыздын эң байыркы аруу тамактарынын бири. Аны май алуу үчүн жана каймактай тамактануу үчүн жандыктын же бодонун (уй, топоз) сүтүн бышырып же чийки коюу жолу менен алышкан [Т.Бөрүбаев, 1984: 97]. «Манас» эпосунда берилиши:

Чачылуу чачпак, чалма этек,
Караңгы үйдөн *каймак* жеп [СО. VI, 470].

qor – уютку, кор [МКк. III, 93]. Идиштин түбүндө калган айрандын, кымыздын үстүнө жаңы сүттү куюп аралаштырат (бышыйт), андан айран уюп, кымыз ачыйт. Кор закваска (для бузы, кумыса) [Юдахин, 1965: 405]. Эпосто айтылышы:

Уругун төккөн *кору* бар,
Уламадан уккамын [СО. III, 12].

qimiz - кымыз [МКк. I, 312]. Бээнин сүтүнөн сабага бышып даярдалган ичимдик. К.К.Юдахинде: кымыз кумыс; кымыз – кишинин каны, эт кишинин жаны погов. кумыс – кровь человека, мясо – душа человека [Юдахин, 1965: 489]. Кыргыздын илгертен келаткан байыркы суусундуктарынын бири – кымыз. Кымызды бээнин, төөнүн, уйдун жана кой-эчкинин сүтүнөн жасашкан. Аны сабага, чаначка, арча челекке ачытышкан. **Саба** саба (большой кожанный бурдюк, в котором приготавливают кумыс); кызы бар үй – кымызы бар саба погов. дом, в котором есть дочь, подобен бурдюку, в котором есть кумыс [Юдахин, 1985: 119]. «Манас» эпосунда берилиши:

Бир сабаада *кымызды*
Колуна берсе бир жутат [СО. I. 175].

Бул бөлүмдө «Манас» эпосунан мисалдар берилип, салыштырма-тарыхый методдун негизинде изилденип, натыйжада материалдар топтолду. Эмгек менен азыркы кыргыз тилинде маанилери жактан окшош макалдарды, тамак-аш аттарын жандуу кыргыз тилинде басымдуу бөлүгү окшош айтылат.

10. Дене мүчөлөрүнүн аттары. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндө дене мүчөлөрдүн аттары кеңири чагылдырылган. Тил

илиминде зат атооч сөздөр берген маанилерине карата лексика-тематикалык өзүнчө топ болуп адамдын жана жаныбарлардын дене түзүлүш аттары белгиленет: *баш, кол, манжа, бут* ж.б. Аларды эмгек менен азыркы кыргыз тилиндеги айтылгандарын салыштырып көрөбүз.

ajaq – аяк, бут [МКк. I. 96]. *Ažaq* – деп да айтылат. “З” менен “й” тыбышынын алмашышы. Бул сөз тыбыштык жагынан бир аз эле өзгөрүп кыргыз тилинде сакталган.

Алтымыш чыңжыр арканга

Аяк, колун байлаган [СО. II. 242].

ärñäk – бармак [МКк. I. 125]. Макалда мындай: «*Bäş ärñäk tuz ärmäs*» – Беш бармак түз эмес. (баш бармак (кол) бирдей эмес). Ошолор сыяктуу кишилер да бири-бирине окшобойт, бирдей эмес дегенди билдирет. Сөздүн тыбыштык түзүлүшү өзгөрүп кетип *ärñäk* сөзү кыргыз тилине *бармак* болуп айтылат.

qabaq – кабак [МКк. I. 326]. *Köz qabaqı* – *Көз кабагы*. “*Эрди кабагынан сына*” (макал). Кыргыз тилинде өзгөрбөстөн эле сакталып турат.

11. Жер-жемиш жана өсүмдүктөрдүн аттары. Байыркы замандан бери ата-бабаларыбыз жаратылыш менен тыгыз байланышта болуп, өсүмдүктөрдүн дарылык касиеттерин билишип, аларды элдик медицинада пайдаланып келишкен. Эмгектеги өсүмдүктөрдүн аталыштарын жана макалдарын азыркы кыргыз тилине салыштырабыз:

arpa – арпа [МКк. I. 127] Макалда мындай: «*Arpasız at aşumas arqasız alp çärik sıjumas*» – «*Арпасыз ат ашуу ашпас, аркасыз (тирек-жөлөксүз) алп черик сая албас*» деп «Диванда» берилген. К.К.Юдахинде: арпа ячмень; арпа жеген ат ойнойт погов. конь который ест ячмень, играет [Юдахин,1965: 69] делет. «Манас» эпосунда да төмөндөгүдөй саптар менен айтылат:

Ак мөңгү жасап, сар кылган,

Айдооңо канча мал кылган,

Тамагыңды бир бөтөн

Ак буудай, *арпа* дан кылган [СО. III. 87].

ajriq - ажырык [МКк. I. 119]. Чөп. Түрктөр аны *ažriq* – *азырык* дейт. Огуздар – *z* арибин - *ja* арибине алмаштырып айтат. «Манас» эпосунан мисал:

Ажырыктын баары бар.

Ар бир, ар бир караган [СО. II. 232].

aңduz – андыз [МКк. I. 121]. Жерден казып алына турган ашказан, ич (ичеги-карын) ооруларды дарылоого колдонула турган өсүмдүктүн тамыры. Макалда мындай: «*Aңduz bolsa at ölmäs*» – *Андыз болсо, ат өлбөс*. Андыз чөбү колунда болсо, ат ич оорудан өлбөйт деп айтылат. Анткени ат ооруган жагдайда бул өсүмдүктүн тамырын майдалап жанчып, эмдегенге пайдаланат. (Ооруган аттын таноосуна жытатса, ат туруп кетет). Бул макал сапарга толук даярданып чыгууга үндөйт. Азыркы мезгилде *андыз* өсүмдүгү Кыргызстанда өсөт, элдик медицинада колдонулат. Андыз – жер жүзүндө өсүмдүктөрдүн арасынан андыздай эң жогорку кубатты адамдарга берет. Өткөн табып-дарыгерлердин айтканына таянсак, ал 99 түрдүү илдетке каршы туруштук берет экен [К.Жолдошбаев, 2011: 60].

qonaq – конок, тарууга окшош дан өсүмдүгү [МКк. I. 328]. Макалда мындай: «*Qonaq başı säžräki jig*» – Конок (тарууга окшош дан өсүмдүгү) башынын сейреги ийги. Конок могоар [Юдахин, 1965: 401]. «Манас» эпосунда берилиши:

Жүгөрү, *конок*, таруу — деп,
Кыйын болду биздерге
Андай тамак табуу — деп [СО. V. 79].

12. Айлана-чөйрөнү таанып-билүүдөгү абстрактуу түшүнүктөрдүн аталыштары. Абстрактуу зат атоочтор ой жүгүртүү, сезим аркылуу аныктала турган заттык түшүнүктөрдү туюнтат. «Диванда» мисал келтиребиз:

qut – кут [МКк. I. 280]. Кыргыз элинде кутту ыйык тутуп, “башына кут консун”, “куттуу үйдөн куру чыкпа”, “үйгө кут түштү”, “үйгө кут кирсин” сыяктуу сөздөр айтылып келген. –*Кут болсун айланып конгон бактыңыз!* [Т.К., 1990: 593].

üminç – үмүт [МКк. III. 328]. *Üminç täñrigä* – үмүт Теңирге.

Жанынан үмүт үзүшүп,
Эзилген топо тапталып [СО. I. 384].

13. Мезгилди билдирген сөздөр. Биздин ата-бабаларыбыз күндүзгү маалды жана жыл мезгилдерин боз үйдүн түндүгүнөн билишчү. Түндүк сааттын милдетин аткарган. «Дивандагы» мезгилди билдирген сөздөр менен азыркы кыргыз тилине салыштырабыз.

ahşam – *акшам* (күүгүм) [МКк. I. 114].

Намаз дигер, намаз шам,
Намаздарын окушуп [СО. III. 158].

ärtä – эрте, таң [МКк. I. 127]. Эрте турган адамдын nasibеси (насиб) артык (макал).

iñir – иңир [МКк. I. 103]. Жарык менен караңгылыктын аралыгы. Огуздар аны *imir* дейт. *Иңир болуп калган кез* [Т.К., 1990: 214].

kün – күн (күндүз), бир күн [МКк. I. 293]. *Bu kün barǵıl* – Бүгүн баргын. Бул сөз күндүн нуру менен жарык болгондуктан ушинтип аталган. *kün jıpar* – күндүн жагымдуу нуру; күн аптабы.

Эки күн жолго салыптыр,
Үчүнчү күндө астынан
Үлкөн тоо чыгып калыптыр [СО. VI. 36].

Биз, изилдөө иштеринде зат атооч сөздөргө тиешелүү тематикалык топтордогу мисалдарды «Диван» менен кыргыз тилиндеги окшоштуктарды салыштырдык.

Сын атооч сөздөрдүн колдонулушу. Заттардын сынын, белгисин, өңүн, сапатын көрсөткөн сын атооч сөздөр эмгекте да орун алган. Сын атоочко гана тиешелүү даражаларды эмгек менен кыргыз тилине окшоштук жактарын салыштырабыз.

Сын атоочтун даражалары.

1. Жай даражада: *kızıl* – кызыл [МКк. I. 337]; *äǵrı* – ийри [МКк. I. 129]; *uzun* – узун [МКк. I. 89].

2. Басаңдатма даража: *kökşün* – көгүш [МКк. I. 370], *kökşün näñ* - көгүш нерсе.

3. Салыштырма даража: *andan üstün* – андан бийик [МКк. I. 116]. –дан + сын атооч болуп, синтаксистик жол менен жасалды.

4. Күчөтмө даражадагы сөздөр: а) Алгачкы муун +п + сын атооч: *sap sarıǵ* – сапсары; *ap aq* – таза, апапак (аппак), *jar jaşıl* – жапжашыл б) «Диванда» *tüm, чым, көм* сыяктуу күчөтмө бөлүкчө аркылуу жалганат. *Tum qara at* - чым кара ат, *tum toruǵ at* – чым тору ат, *süm süçük nāñ* – абдан таттуу нерсе, *köm kök* – көп-көк.

Эмгектеги **сан атооч** сөздөр түзүлүшү жана мааниси жагынан кыргыз тилинен анча айырмачылыктар жок. Эсептик сан атоочтор: *bir, iki, üç, tört, bäs, sägiz, on, jigirmä, ottuz, qırq, ällik, säkson, toqson* ж.б. Эсептик сан атоочтор *näçä* – кырг. *нече, канча* деген суроого жооп берет. *Näçä jarmaq bärdiñ?* – Канча жармак бердиң?

«Диванда» сөз башындагы [й], тыбышынын ордуна кыргыз тилинде [ж] тыбышы (*jäti* – жети, *jigirmä* – жыйырма) жана э – и (*iki* - эки), г - к (*qırq* – кырк) тыбыштарынан, кээ бир үнсүздөрдүн катар келишинен (*ikki, ottuz, ällik*) айырмаланган учурлары кездешет.

Иреттик сан атоочтор: *birinç, ikinç, üçünç, onunç* ж.б.

Жамдама сан атооч: *Olar ikki tutuşdılar* – Алар экөө бирин-бири тутушту (кармашты) [МКк. II. 67]. *Olar ikki bir birgä at jätrüşdi* – Алар экөө бири-бирине ат жеткиришти [МКк. III. 77].

Чамалама сан атооч: *dük miñ* – миңдей. *Dük miñ jarmaq* – миңдей жармак [МКк. I. 289].

Топ сан: Аз кездешет. *Birin birin miñ болор, tama-tama köl болор* – Бирден-бирден миң болор, тама-тама көл болор [МКк. III. 267].

Эмгекте **ат атооч** сөздөр көп кездешет. Алардын басымдуу бөлүгү, кээ бир фонетикалык айырмачылыктары болбосо, азыркы кыргыз тилинен өзгөчөлөнбөйт.

Жактама ат атоочтор:

1-жак.: *bän, män* - мен;

biz – биз

2-жак.: *sän* – сен

siz – силер

сылык түрү: *siz* – сиз

3-жак: *ol* – ал

olar – алар

М.Кашкаридеги *siz* сөзү улууларга жана урматтагандарга карата *сен* маанисинде айтылуучу сөз. Аныгында мунун мааниси *силер*. Кичинелерге *сен* делет. Огуздарда бул сөз мунун тескерисинче улууларды *сен*, кичүүлөрдү *сиз* деп колдонулары айтылат [МКк. III. 95].

Шилтеме ат атоочтор: *bu* – бул, *bu är* – бул эр [МКк. III. 155]; *ol* - ал, ошол, бул. *Ol är* – ал (ол) эр, ал (ол) киши [МКк. I. 59]. *Ol* – ошол, буну – муну, *äjlä* - ушундай [МКк. I. 119]. *Бу бизниң өз киши ол* – бул биздин өз кишибиз [МКк. I. 65]. *Manu* – мына. [МКк. III. 177].

Сурама ат атоочтор эмгекте көп кездешет, бирок тыбыштык өзгөчөлүктөрдү эске албаганда кыргыз тилинде баары айтылат: *kim* [МКк. I. 292] ким? *nä* – не, эмне? [МКк. III. 160], *qaçan* - качан? [МКк. I. 343], *qajda* - кайда, каерде; *qanda* [МКк. I. 356] *кайда?* *qanu* – кана, кайсы. *Qanu kişi* – кайсы киши [МКк. III. 176], *qaç* – канча? [МКк. I. 280]

Аныктама ат атоочтор: *barça, qamuğ* – баары. *Barça kældilär* – баары келишти [МКк. I. 354], *Qamuğ kişi tüz ärmäs* – бардык киши бирдей эмес [МКк. I. 321]; *öz* – өз, өзү [МКк. I. 65]; *kändü* - өзү. *Ol kändü ajdı* – ал өзү айтты [МКк. I. 356]. *Tägmä* – ар бири, баары, тегиз [МКк. I. 366]; *qaju* - кайсы?

Эмгектеги келтирилген ат атооч сөздөрдүн дээрлик бардыгын азыркы кыргыз тилинен кезиктиребиз. Ат атооч байыркы сөз түркүмдөрүнөн болуп эсептелгендей түрк элдеринде бири-бири менен окшоштук жактары бар.

2.4. Бөлүм боюнча кыскача жыйынтык.

1. «Диван» менен азыркы кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдү семантикалык-фонетикалык жактан салыштырганда үнсүз тыбыш үндүү тыбыштын таасири менен “ң”, “в”, “т” тыбыштары жоголуп созулма үндүү тыбыштардын пайда болгондугун көрдүк.

2. «Диванда» толук жана толук эмес сингармонизмдин сакталган жана сакталбаган учурлары кездешет. Ошону менен бирге эмгекте ачык муун, жабык муун, туюк муундуу сөздөр кыргыз тилиндегидей көрүнүшкө ээ болгондугу байкалды.

3. Фонетикада тыбыштардын алмашылып айтылып, фонетикалык ар кандай өзгөрүүлөргө учураганы менен маанилери сакталган.

Прогрессивдүү ассимиляция «Диванда» кезикпейт, башкача айтканда, кыргыз тилинде *аш+лык=аштык* болуп прогрессивдүү ассимиляция болсо, ал эми «Диванда» *oqluq* - октук (саадак) [МКк. I. 109]; *işiklik*– ысыктык [МКк. I. 151]; *aşlıq*– аштык, буудайды [МКк. I. 120] билдирип, *-лык* болуп айтылат. Мында прогрессивдүү ассимиляция болгон жок. Башкача айтканда *-лыг* мүчөсү *-дык* же *-тык* болуп “л”нын ордуна “д” же “т” болуп өзгөрүлбөйт.

Сөздүн айтышында арткы муунундагы же экинчи сөздөгү тыбыштын таасири менен алдыңкы муундагы же сөздөгү тыбыштын ага окшошуп, регрессивдүү ассимиляцияланган учурлары эмгекте да кездешет: *ес+сыз=ессиз*; *ассиз* ж.б.

4. Эмгекте синкопалык кубулуш, башкача айтканда, уңгуга мүчө жалганганда үндүү же үнсүз тыбыш менен мүчөнүн аралыгында тыбыштын түшүрүлүп айтылышы байкалат.

5. Салыштырма, салыштырма-тарыхый ыкма аркылуу эмгек менен кыргыз тилинин сөздүк курамында мааниси дал келген, маанисин өзгөргөнү менен башка маанини туюндурган сөздөр бар экендиги белгилүү болду.

6. Салыштырма тарыхый ыкмасын пайдаланып, азыркы кыргыз тилиндеги кээ бир көөнөргөн сөздөрдү иликтөөдө байыркы тарыхый жазма

эстеликтердеги жана илимий булактардагы материалдар пайдаланылып, салыштырылды. Кээ бир сөздөр фонетикалык айырмачылыктарга ээ болгону менен бирдей маанини туюнтуп, семантикалык теңдештикке ээ. Тилдин лексикасындагы кээ бир сөздөр, алардын маанилери эскирип, колдонуудан чыкканы менен, анын этимологиясын чечмелөөдө тарыхый-этимологиялык методду пайдаланууга туура келди. Себеби аларды далилдөөдө азыркы кыргыз тилинде ал сөздөр айтылбай, эмгек менен Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда кездешкенин көрсөтүүгө аракеттендик. Ошондуктан эмгектин лексикалык бирдиктерин айрым түрк тилдеринин анын ичинде кыргыз тилинин фактылары менен салыштырып, анализден өткөрүп карап чыгып, бул ыкманын маани-маңызын терең түшүнүүгө мүмкүндүк алдык.

XI кылымда жазылган бул баалуу эмгектин материалдарын изилдөөдө лингвистикалык байкоо, анализдөө, синтездөө жана салыштырма, салыштырматарыхый методдордун тажрыйбалары биздин изилдөө ишибизде кеңири колдонулду. Түрк тилдерин изилдөөдөгү негизги метод болуп эсептелген тектештирме-тарыхый методдун тажрыйбаларын да айрым учурларда колдонуу менен иштедик.

III бап

«Дивандагы» уңгу сөздөр боюнча изилдөөдө алынган жекече натыйжалар

3.1. Уңгу сөздөрдүн тыбыштык өзгөчөлүктөрү

Иштин башталышында уңгу жана уңгу сөздөр деген терминдер тууралуу бир аз сөз айтууну туура таптык. Уңгу – тыбыштык түзүлүшү, лексикалык мааниси боюнча жалпылыгы бар сөздөрдүн (сөз морфемаларынын) андан ары дагы морфемалоого болбой турган, дээрлик өзгөрбөс, орток бөлүгү [Давлетов, 1980: 12]. Ошентип сөздүн уңгусу анын лексикалык маани берип турган, андан ары морфемаларга ажырабаган бөлүгү болуп эсептелет. Академик Б.М.Юнусалиев уңгу жана уңгу сөз деген терминдердин чегин аныктап жазган. Ал уңгуну тарыхый көрүнүш [Юнусалиев, 1959: 35] деп эсептеп, анын сөз жасоочу мүчөлөр менен өзгөрө турганын да белгилеген. Бирок тарыхый узак мезгилде сөздүн уңгусу сөз жасоочу мүчө менен ажырагыс болуп биригип калып, ошол сөз жасоочу мүчө жоголуп да калгандыгын жазган. Уңгу сөз дегендин азыркы учурда да лексикалык маанисин жоготпой келе жаткан уңгу экенин белгилеген [Юнусалиев, 1959: 52-54].

М.Кашкаринин сөздүгүндөгү уңгу сөздөрдү терип алууда алардын уңгу түрүн да, мүчөлөрдү кабыл алган түрүн да изилдөөгө алдык. Албетте миң жыл мурда жазылган китептеги сөздөрдүн тыбыштык жагынын өзгөрүп кеткендери эске алынды. Ошондуктан фонетикалык кубулуштар тууралуу да бир эки сөз айтууга туура келет.

Айтылганда аба ооз ичинде эч кандай тоскоолдукка учурабай эркин чыгып, үндүн катышы менен айтылган тыбыштар кыска үндүү тыбыштар болот. Эгерде тоскоолдукка учурабаган үн узагыраак болсо, созулма үндүү болот. Кандайдыр тоскоолдук менен айтылса, үнсүз тыбыш жаралат. Үнсүз тыбышта кандайдыр тоскоолдук болуп, ага үн кошулат. Үнсүз тыбыштардын кайсы биринде үнгө караганда шыбыш басымдуу келсе, айрымдарында үн басымдуу болот.

Махмуд Кашкаринин эмгегинде төмөнкүдөй кыска үндүүлөр [a], [o], [э], [y], [ү], [u], [ө], [ы] атайын тамгалар менен белгилеген.

Созулма үндүүлөр. Байыркы түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде азыркыдай созулма үндүүлөр болгон-болбогондугун айтыш кыйын. М.Кашкаринин китебинде үндүү тыбыштардын жазылышында кыска үндүү тыбыш да, созулма үндүү тыбыш да бир эле тамга менен белгиленип жазылган. Алардын созулма болуп окулушу же кыска үндүү болуп окулушу ар кандай болуп жүрүүдө.

Ал эми байыркысы белгилүү бир үнсүз тыбыш болуп, тилдин өсүп-өнүгүшүнө үнсүз тыбыш үндүү тыбыштын таасири менен жоголуп кетип созулма үндүү тыбыштын пайда болгонун окумуштуулар (Б.М.Юнусалиев, И.А.Батманов, К.Дыйканов, Т.К.Ахматов ж.б.) айтып келишкен. Мисалы, байыркы түрк тилинде *таг, йоган, элиг, саг* сөздөрү фонетикалык өзгөрүүгө дуушар болсо, азыркы кыргыз тилинде бул сөздөрдүн *тоо, жоон, элүү, саа (уй саа)* түрүндө созулма үндүүлөр аркылуу айтылып калышы мына ушундай тарыхый өзгөрүүнүн натыйжасы болуп саналат. Созулма үндүүлөр боюнча И.А.Батманов: «Долгие гласные эти, однако, оказываются различными по своему происхождению: в киргизском, уйгурском и ряде других языков эти долготы появляются на месте утраченного согласного, т. е. представляют из себя качественное изменение гласного, при количественном изменении состава слова», - деген оюн жазган [И.А.Батманов,1936:49]. Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен да созулма үндүүлөр кездешет. Демек, созулма үндүүлөр байыркы түрк тилдеринде да орун алып келген. Окумуштуу А.А.Умаровдун пикири боюнча VIII кылымдагы азыркы Түндүк Монголияда табылган Орхон эстеликтериндеги жазуулар жана Орто Азияда XI кылымдагы Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрктөгү» жазуулар түрк тилдериндеги баштапкы созулма үндүүлөр болгондугун ырасташат. Эстеликтерде “кар” сөзү созулма [a] *ка:р*, “*тизе*” сөзү *ти:з* деп берилет. Эки эстеликтеги сөздөрдү салыштырып, түрк тилдериндеги баштапкы созулма үндүүлөрдүн болушу

чындык экендиги, буларда созулма үндүүлөр көбүрөөк берилгендиги айтылат [Умаров, 2014:76-77]. Көрсөтүлгөн мисалдар «Дивандын» С.Муталлибовдун өзбекче котормосунда да, З.-А.Ауэзованын орусча котормосунда да окшош берилген.

Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр: *aa, ээ, oo, өө, уу, үү* кийин пайда болгон, созулма үндүүлөр катары мүнөздөлүп келе жатат. Орто Азиядагы түрк тилдеринен түркмөн тилинде созулма үндүүлөр бар жана ал байыркы созулмалар деп эсептелет. Ошентип түрк тилдеринде созулма үндүүлөр эки түрдүү:

1. Баштапкы же байыркы созулма үндүүлөр.
2. Экинчи же кийин пайда болгон созулма үндүүлөр.

Байыркы созулма үндүүлөрдүн келип чыгышы тил илиминде азырынча белгисиз жана анын келип чыгышын түшүндүрүү мүмкүн эмес сыяктуу. Экинчи же кийин пайда болгон созулма үндүүлөрдүн келип чыгышынын себептери боюнча илимий жактан далилдөөлөр окумуштуулар тарабынан берилип келе жатат [Б.Юнусалиев, 1971].

Созулма үндүүлөрдү аныкташ үчүн *жан – жаан, тар – таар, эр – ээр* сыяктуу сөздөрдү бири-бирине карама-каршы коюп, ар биринин маанисин байкаса, булардын ар бири семантикалык жактан өз ара өзгөчөлөнгөн ар башка лексикалык каражат экендиги ачык көрүнөт. Эгерде созулма үндүүлөрдүн өз алдынча фонемалык касиети болбосо, кыска үндүү менен созулма үндүүлөрдүн айырмасы жок болуп, ар бири өз алдынча лексикалык каражат катары эсептелбес эле. Созулма үндүүлөр фонемалык касиетке ээ болгондуктан, башкача айтканда, алар сөздөрдү маани жагынан ажыратып жибере алышат [С.Кудайбергенов, 1975:50].

Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгеги менен азыркы кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдү семантикалык-фонетикалык жактан салыштырабыз:

1. Махмуд Кашкаринин «Диванындагы» үч тыбыштык тизмектен

(V+C+V) турган сөздөрдүн ордуна азыркы кыргыз тилинде созулма үндүүлөр колдонулуп жүрөт. Эки үндүүнүн ортосундагы [г], [в], [ң] үнсүз тыбыштары түшүп калып, созулма үндүүлөр пайда болгон. Алсак «Дивандагы» *uğul* – уул [МКк. I. 87]; *uğrı* – ууру [МКк. I. 129]; *äñäk* – ээк [1, 137].

2. Эки тыбыштык (C+V+C) же (C+V+V) пайда болгон: «Диванда» *suv*–суу [МКк. III. 98]; *tağ* – тоо [МКк. III. 115]; *ja* – жаа [МКк. III. 161].

3. Үч тыбыштык тизмектен (V+C+V+C) же (V+C+V+V) созулма үндүүлөр «Диванда» *açığ* - ачуу [МКк. I. 78]; *arığ* - аруу, таза [1, 78];

4. Жөнөкөй эле кыска үндүүлөрдүн созулушунан пайда болгон: «Диванда» *ağlaq* – оолак [МКк. I. 124]; *sağım* - саам. *Bir sağım süt* – бир саам сүт [МКк. I. 339].

Кыргыз тилиндегидей созулма үндүүлөр Махмуд Кашкаринин эмгегинде да кездешет. «Дивандагы» [aa] созулма үндүүсү кыргыз тилинде да [aa] деп берилет. **Алиф** тыбыш тамгасы катуу айтылат, буйрук берген кишинин буйругунан баш тарткандыкты билдирген жардамчы сөз. Ушул эле [aa] созулма үндүүсү кыргыз тилинде [ээ] деп айтылып өзгөрүп калган. «Диванда» минтип айтылган: *a-a* [1, 60] - айраң таң калууну, таңдангандыкты билдирген сөз. *Ol täni a-a qıldı*. Ал мени айран (таң калтырды) кылды.

Ал эми [ээ] созулма үндүүсү кыргыз тилинде бир канча мааниге ээ.

Биринчи мааниси үйдүн ээси; *ээ болуу*. Мисалы, а) *Билим–мейман, акыл-ээ* (макал). Экинчи мааниси грамматикада сүйлөмдүн *ээси* катарында каралат. Сүйлөмдү уюштуруучу, түзүүчү негиздеринин бири болгон жана баяндооч аркылуу берилип жаткан кыймыл-аракет же башка сапаттык белгилерди ишке ашыруучу баш мүчө ээ деп аталат. Мисалы, «*Акыл – азбайт, билим - тозбойт*» (макал). Үчүнчү мааниси азыркы кыргыз тилинде ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөр бар. Адамдын ар түрдүү ички сезимин, айлана-чөйрөгө карата болгон мамилесин билдирет. Таң калгандыкты билдирген сырдык сөздөр да бар: «*Үйдү келиштирип салган экен, ээ!*» – деп *абышка таң калды*. Сырдык сөздөр сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпайт жана мүчөлүк милдетти

аткарбайт. Өзүнчө бөлүнүп айтылат. Төртүнчү мааниси “ээ” бөлүкчөсү туюндурулуп жаткан мазмунга, фактыга карата угуучунун ой-пикири кандай экендигин билүүдө, аны менен кеңешүүдө колдонулат: “*Эсен болсок, аны да көрөрбүз ээ?*”.

Созулма үндүүлөр кыргыз тилинин грамматикалык каражаттарында да жолугат. Айрымдарын карап көрөлү.

1.«Диванда» –*луу* (-*лүү*, -*туу*, -*түү*, -*дуу*, -*дүү*) мүчөсүнүн тарыхый байыркы -*лыг* түрү чагылдырылган.

«Дивану лугат ат-түрктөн» мисалдар:

suğurluğ tağ – суурдуу (сууру көп) тоо [МКк. I. 413]

qobuzluğ kişi – комуздуу киши [МКк. I. 413]

qaruğluğ äv – каалгалуу (капкалуу) үй [МКк. I. 413].

М.Кашкаринин тушунда бул мүчө –*лыг* болуп айтылып, анын сөздүгүнө тыбыштын ошол түрү менен жазылган. Азыркы кыргыз тилиндеги созулма үндүү тыбыштардын пайда болгонун окумуштуулардын далилдегениндей бул мүчөдө [z] тыбышы жоголуп созулма тыбыш пайда болгон. Мындай өзгөрүү грамматикалык каржатта, -*луу* мүчөсүндө жолугуп жатат.

2. Кыймыл-аракеттин атын билдирүүчү кыргыз тилиндеги –*уу*, -*оо*, -*үү*, -*өө* мүчөлөрүнүн да «Диванда» байыркы түрү жолугат.

«Диванда» Азыркы кыргыз тилинде

qatıǵ [МКк. I. 320] - катуу. (диал. каттык).

arıǵ [МКк. I. 78] - аруу, таза.

ällik [МКк. I. 143] – элүү (диал. элик)

örüg [МКк. I. 83] - өргүү

3. Махмуд Кашкаринин эмгегинде кыргыз тилиндеги жамдама сан атоочтордун -*оо*, -*өө*, мүчөлөрү кездешпеди. Булар кыргызча *бирөө*, *экөө*, *үчөө*, *алтоо*, ж.б. болуп айтылса, казакча *биреу*, *екеу*, *үшеу*, *алтау* жана башка болуп айтылат. «Диванда» да казакчадагыдай болуш керек деп эсептейбиз.

4. Салыштырма сын атоочтун –*ыраак* (башка варианттары менен) мүчөлөрү да

созулма болуп колдонулат: *сарыраак, узунураак* ж.б. «Диванда» сын атоочтун салыштырма даражасынын –*ыраак* мүчөсү уланган сөздөр кездешпейт.

Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги созулма үндүүлөр кездешет, бирок этиштин кээ бир моделиндеги сөздөрдү котормочулар тобу: «Махмуд Кашгари кириш сөздө белгилегендей, көп сөздөрдү жазууда үндүү тыбышты билдирген эки тамга катар жазылышына жол берилет. Бирок бул моделде түзүлгөн сөздөрдө созулма үндүү катары карабоо керектигин айтып кеткен. Биздин оюбузча, ал фонемалык касиетке ээ эмес, ошондуктан ал сөздөрдү кыска үндүү катары окушубуз керек», - деп эсептешкен [МКТт. I. 707].

“Диванда”

Азыркы кыргыз тилинде

чаатыр

чатыр

биишик

бешик

биилак

белек

Ушул көрүнүш «Диванда» гана берилбестен ороч тилинде да кездешет. Окумуштуу М.А.Атакулованын иликтөөсүндө ороч тилиндеги жактама ат атоочтун 1-жак жекелик түрү *би, биш мен* деп берилет. Бирок созулма үндүү катары окулбайт [М.Атакулова, 2018: 8]. Биздин оюбузча, эмгекте да созулма үндүүлөр бар.

Ошентип, «Диванда» созулма үндүүлөр фонемалык касиетке ээ экени байкалат, анткени алар сөздөрдү маани жагынан ажыратып жибере ала тургандыгы тууралуу жогоруда мисалдардан көрдүк. Баштапкы созулма үндүүлөр кыргыз тилинде болгондуктан диалектилерден жана «Манас» эпосунан жолугат.

Сингармония кубулушу. Бир сөздүн составындагы үндүүлөрдүн бири-бирине тийгизген таасиринин натыйжасында тил жана эрин үндөштүгүнө ылайык алардын ээрчип өзгөрүшү, окшошуусу: *тоо+лар=тоолор; үй+лар=үйлөр* ж.б. [Б.Орузбаева, 1981:63]. Үндүү тыбыштардын үндөшүү (сингармонизм) кубулушуна баш ийип, бир сөз ичинде өз ара окшошуп айтылышынын төмөнкүдөй эки түрү бар:

1. Үндүүлөрдүн таңдай күүсүнө (жоон же ичкелигине) карата үндөшүүсү;

2. Үндүүлөрдүн эрин күүсүнө (эринчил же эринисиз үндүү болуп айтылышына) карата үндөшүп өзгөрүшү.

Үндөшүүнүн мындай түрлөрү түрк тилдеринде узак мезгилден бери карай жашап келе жаткандыгын айтып келип, белгилүү түрколог А.М.Щербак өзгөчө таңдай күүсү (палательная гармония) эң байыркы доордо (азыркы түрк элдеринин байыркы ата-бабалары жалпы бир тилде – баба тилде сүйлөшкөн мезгилде) эле жаралган тыбыштык кубулуштардын бири болуу керек деп эсептейт [А.М.Щербак, 1970:121-122]. Үндүүлөрдүн эрин күүсүнө баш ийип үндөшүүсү азыркы кездеги түрк тилдерине жалпы мүнөздүү болгон көрүнүш эмес. Мындай үндөшүү, А.Н.Кононов айткандай, «*өзүнүн абсолюттук формасында*» кыргыз, тоолук алтай жана якут тилдеринен гана орун алган [А.Н.Кононов, 1980: 66-68]. Мусаев С.Ж. «Диван» эмгеги боюнча мындай дейт: «Түрк тилдеринин материалдарын бири-бирине салыштыруу аркылуу Махмуд Кашгари түрк тилдеринин салыштырма грамматикасын жана салыштырма лексикологиясын түзгөн. Бул изилдөөсүндө түрк тилдериндеги тыбыштык дал келүүлөрдү көрсөтүп, үндүүлөрдөгү сингармонизмди белгилеген» [С.Ж.Мусаев,1998: 69].

Үндөшүү – түрк тилдери үчүн мүнөздүү тыбыштык көрүнүш. Ал байыркы түрк тилинде да болгон. Бирок байыркы же азыркы көпчүлүк түрк тилдеринде тил күүсүнө карай үндөшүү кеңири тарап, эрин боюнча үндөшүү сактала бербейт [А.Жалилов,1996: 78]. Махмуд Кашкаринин эмгеги менен азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдүн фонетикалык жактан өзгөрүүлөрүн салыштырууга болот. Бир сөздөгү тыбыштардын бири-бирине таасир этип, бир кылка ыргакка ээ болушун жана үндүү тыбыштардын тилге жана эринге карата үндөшүп (окшошуп) айтылышы сингармонизм кубулушуна ылайык сөздөр бар. Эмгектеги *uluǵluq* [МКк. I. 149] сөзү азыркы кыргыз тилинде *улуктук, бийик даражалуулук* маанисин берет; *türlük – түрдүү* [МКк. I. 400]. Мисалы: *qaç türlük söz ajdǵm* – канча түрдүү сөз айттым.

Кыргыз тилинде үндөшүү деңгээлине карай толук жана толук эмес үндөшүү деп экиге бөлүнөт. Сөздөгү үндүүлөр тилге карай да, эринге карай да үндөшсө толук үндөшүү, тилге карай үндөшүп, эринге карай үндөшпөй калса, толук эмес үндөшүү болот. Мисалы, *арча, өмүр, токойлуу* ж.б. Бул сөздөрдөгү үндүүлөр толук үндөшүп жатат. Махмуд Кашкаринин эмгегинде да толук сингармонизм сакталгандыгын көрөбүз: *агыр – оор нерсе, базаан – базган; bāzrām – майрам* [МКк. I. 405] ж.б. Ушул эле учурда уңгуга мүчөнүн жалганышы аркылуу толук үндөшүү же сингармонизм законуна туура келет: *ügürlük - үйүрлүү; ügürlük är – кой жана үйүр-үйүр малы бар эр* [МКк. I. 150]. Мында *–лык* мүчөсү азыркы кыргыз тилиндеги затта кандайдыр бир белгинин бар экенин билдирген *–луу* мүчөсүнө туура келет: *балалуу аял, музоолуу уй* ж.б. Төмөнкү сөздөрдө эринге карай үндөшүү сакталбады: *улар, булак, шумкар* ж.б. Эмгектеги толук эмес сингармонизм же эринге карай үндөшүүнүн сакталбай калган учурлары: *quşğaç - кучкач* (чымчык) [МКк. I. 383]; *sandıwaç - булбул, сандыгач* [МКк. I. 436] ж.б.у.с. сыяктуу сөздөр эмгекте кездешет.

Сингармонизм кубулушу боюнча үндүүлөрдүн жоон жана ичке, эринчил жана эринсиз үндүү болуп, бир сөз ичинде кандайча үндөшкөндүгүн көрөбүз.

1. Таңдай күүсүнө карай үндөшүү. Бир сөз ичиндеги үндүү тыбыштардын жалаң жоон же жалаң ичке үндүүлөрдөн болуп, жоон же ичкелик сапаты жагынан жалпы окшоштукка ээ болуп үндөшүүсү кыргыз тилине гана эмес, көпчүлүк түрк тилдерине таандык фонетикалык кубулуштардан болуп саналат [Э.Абдулдаев, 1998: 6]. Кыргыз тилиндеги үндөштүк закону тууралуу К.Тыныстановдун китебинде айтылат. Бул закондун азыркы кыргыз тилиндеги көрүнүшү боюнча Б.М.Юнусалиев, К.Дыйканов, Т.Ахматовдордун эмгектеринде изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Б.М.Юнусалиев кыргыз тилинин диалектилериндеги тыбыштык өзгөчөлүктөрдө үндөштүк закон тууралуу сөз кылган. Ал эми К.Дыйканов атайын изилдөө иштерин аткарып, эрин күүсү, таңдай күүсү маселесин караган. Т.Ахматов кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө эксперименттик изилдөөлөрдү жазган [Т.Ахматов, 1968]. Кыргыз

тилиндеги үндөштүккө профессор Т.Садыков да кайрылып, эрин күүсү жана таңдай күүсү менен кошо көмөккө күүсүн да кошуп изилдеген [Т.Садыков, 2005]. Үндүүлөрдүн таңдай күүсүнө карата үндөшүүсү «Диванда» кыргыз тилиндегидей: *oro* – ороо [МКК. I. 98]; *ottuz* – отуз [МКК. I. 142; *qamış* - камыш [МКК. I. 316] сыяктуу тубаса сөздөрдүн составында жалаң жоон үндүүлөр болсо, *käklik* – кекилик [МКК. I. 402]; *köprük* - көпүрө (*dual.* көпүрк) [МКК. I. 401]; *käkrä* – кекире [МКК. I. 358] ж.б. сөздөрдүн составында ичке үндүүлөр менен айтылат. Кыргыз тилинин тыбыштык системасындагы үндүү тыбыштардын таңдай күүсү боюнча үндөшүүсү (сөздүн башкы муунунда кандай үндүү турса, анын соңунан кайсы үндүүлөр келип айтылат) төмөнкү таблицада мисалдар берилди.

Таблица: 3.1.1 - Кыргыз тили менен «Дивандагы» сөздөрдүн тыбыштык үндөшүүлөрү

	Башкы муундагы	Кийинки муундагы үндүүлөр	Кыргыз тилинде	«Диванда»
Жоон үндүүлөр	а	а, ы, о, у	Карагай, карындаш, арноо	<i>qarğa</i> - карга; <i>ažriq</i> - ажырык; <i>ortaq</i> - орток, шерик; <i>qobuz</i> - комуз
	ы	ы, а, о, у	Кыймыл, сыноо ынтымактуу,	<i>kižiz</i> - кийиз; <i>qarızan</i> - карыя; <i>biçäk</i> - бычак
	у	у, а, ы, о	Буйрук, булак, бургулоочулар, сурамжылоо	<i>qulun</i> - кулун; <i>burçaq</i> - бурчак (тер тамчысы); <i>suroğ</i> - сурак, суроо (жоголгон нерсени суроо).
	о	о, у, а, ы	Котормо, корутунду, жогорудагы, жоогазын	<i>Tobulğan</i> – куштун аты, <i>qoşuğ</i> – кошок (“раджаз”өлчөм-мазмунундагы ыр); <i>çoloq</i> - чолок, колу жок;
Ичке үндүүлөр	э	э, и, ү, ө	Келечек, келишимдүү	<i>bäzäk</i> - сүрөт, оюу, безек; <i>bäzgak</i> - безгек, <i>bilik</i> - чырактын билиги; <i>täbük</i> - тепмей, тээп ойномой.
	и	и, э, ү, ө	Ийгилик, ителги	<i>bilik</i> - билим; <i>biläk</i> - билек; <i>kirtü</i> - касам, ант; <i>biläk</i> -

				билек
	Ү	Ү, ө	Сүйүнүч, күзгү, күлкүлүү	<i>sögiit</i> - сөгөт, тал (мажүрүм тал), <i>küzön</i> - күсөн, (ач күсөн).
	ө	ө, ү	Көргөзмө, көрөңгө	<i>kögön</i> - көгөн, желе; <i>törkün</i> – төркүн

Сөздүн бардык муундары жалаң жоон же жалаң ичке үндүүлөрдөн туруп, таңдай күүсү боюнча толук үндөшүү закон ченемдүүлүгү кыргыз тилинин төл сөздөрүндө негизинен туруктуу сакталат. «Дивандагы» сөздөрдүн басымдуу бөлүгү кыргыз тилиндей толук үндөшүү закон ченемдүүлүгү туруктуу сакталгандыгы мисалдардан айкын болду.

Азыркы кыргыз тилинде бир сөздүн ичинде же катар айтылган эки сөздүн ортосунда тыбыштардын орун алмашып айтылган учуру бар: *тегирмен* – темирген; *күнөм* - күмөн; *кочуш* – кошууч сыяктуу сөздөр бар. «Диван» менен азыркы кыргыз тилиндеги эки сөздүн ичиндеги тыбыштардын орун алмаштырып метатезаланган сөздөрдөн мисал келтиребиз:

«Диванда»

qarğılaç
sarmusaq

Азыркы кыргыз тилинде

карлыгач
сарымсак ж.б.

а) Кыргыз тилинде сөздөгү жоон үндүүлөр төмөнкүдөй абалда үндөшөт: үндүү (а) тыбышынан кийин көбүнчө [а], [аа], [ы], [уу] айрым учурларда [о], [оо], [у] келет: *аталар, араалады, талаадан* ж.б. Ушундай эле үндөшүүнү Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинен мисал келтиребиз:

ala	ала (оору), пес
ažgıq	ажырык.

Созулма [аа] тыбышынан кийин [а] менен, [ы] айрым учурларда [оо], [уу] келет: *аалам, аары, каалоо, кааруу* ж.б. “Дивандан” мисал келтиребиз.

«Диванда»

Тамгаа
Камчыы

Азыркы кыргыз тилинде

- кырг. *тамга, хандын мөөрү*
- кырг. *камчы*

Үндүү [ы]дан кийин көпчүлүк учурларда [ы] менен [а] кээде [оо], [уу], [аа] үндөшөт: *кырман, кыроо, жылуу, ыраак* ж.б. «Дивандагы» мисалдар:

Кываал бурун - *кыргый* мурун
Сыгуун - *бугу*

Кыска [у]дан кийин [у], [а], [уу], [оо] колдонулат: *кулун, кулак, музоо* ж.б. «Дивандан» мисалдар:

Чаруун - *чынар терек*
Кулаан - *жапайы эшек*
Суктуу - *чучук*

Созулма [уу]дан кийин [у], [а], [үү], [оо] кездешет: *суучул, буудай, куруу, буулоо* ж.б. «Дивандан» мисалдар:

Шуглуу - *кызыл ит жүзүм*
Субраан - *мунара сыңар салынган бийик курулуш* ж.б.

Үндүү [о]дон кийин [о], [оо], [у], [уу] келет: *орок, короо, комуз* ж.б. «Дивандан» мисалдар:

Токсоон - *токсон саны*
Соргуу - *идиш*
Кобуз - *комуз*

Созулма [оо]дон кийин [у], [а] келет: *соолук, оолак* ж.б. «Дивандан» мисалдар:

Соогун (суугун) - кырг. *пияз*

б) Ичке үндүүлөрдүн үндөшүүсү

Үндүү [э]ден кийин [э], [и], айрым учурларда [ээ], [өө], [үү] айтылат: *эне, элик, керээз, эрөөл, эргүү* ж.б. «Дивандан» мисалдар:

Кендүү - кырг. *өзү, дал өзү.*
Чечкее - кырг. *тигүүчү аспап*

Созулма [ээ]ден кийин көпчүлүк учурларда [э] менен [и], айрым учурларда [ээ], [өө], [үү] келет: *жээрге, мээрим, жээктөө* ж.б. «Дивандан» мисалдар:

Кескүш - кырг. *шишикке карата пайдалануучу чөп*
Егин - кырг. *эгиндик аңыз*

Үндүү [и]ден кийин [и], [э] менен бирге [ээ], [үү] да колдонулат: *илим, ишмер, ичүү, ичээр* ж.б. «Дивандан» мисалдар:

Тилкүү - кырг. *тулкү*
Кирши - *кирши*
Тишмин - *азыр эле* дегенди билдирген кызматчы сөз

[Ү]дөн кийин [ү], [ө], [үү], [өө] айтылат: *түйүн, күмөн, үндүү, күнөө* ж.б.

«Дивандан» мисалдар:

Үлүш - кырг. *үлүш, энчи*
Күткүү - *күрткү*
Үкөк - *үкөк*

Созулма [үү], дөн кийин [ү], [ө], [үү], [өө] колдонулат: *өөдө, төөлүү* ж.б.

Мында *көөлүү, төөлүү* деген сөздөрдө зат атоочтон сын атооч жасоочу [-луу] мүчөсүнүн жардамы менен жасалат, ал эми «Диванда» -луу мүчөсүнүн ордуна *-лык* мүчөсүнүн жардамы менен айтылат. Мисалы: *köliklik jir* – көлөкөлүү жер, *süründi är* – сүрүндү (сүрүлгөн, куулган) эр. Кыргыз тилинде *-лык* мүчөсү зат атоочтон сын атоочту жасоочу мүчө катары колдонулат: *айлык акы, шаардык адам* ж.б.

«Дивандагы» жоон жана ичке үндүүлөрдүн тилге карата үндөшүүсүн төмөнкү 1- жана 2-таблицаардан көрөбүз. Бул таблицаларда үндөшө турган фонемалардын кесилишине + белгиси коюлган.

Таблица 3.1.2 - Жоон үндүүлөрдүн үндөшүүсү

Соңку муундарындагы үндүүлөр							
а	а	аа	ы	у	уу	о	оо
а	+	+	+		+		
аа			+				
ы	+		+		+		
у		+		+	+		
уу	+	+			+		
о	+			+	+	+	+
оо				+			

Таблица 3.1.3 - Ичке үндүүлөрдүн үндөшүүсү

Биринчи муундагы үндүүлөр	Соңку муундагы үндүүлөр						
	э	ээ	и	ү	ө	өө	үү
э			+				
ээ							
и			+				
ө				+			
өө							
ү				+			+
үү							

Келтирилген жалпы таблицалардын негизинде «Дивандагы» таңдай күүсүнө карата үндөшкөн үндүүлөр боюнча төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот: 1. жоон үндүүлөр боюнча [а], тыбышы [о], [уу], жана [оо] тыбыштары [өө] тыбышы менен үндөшпөгөнүн эсептебегенде дээрлик бардык жоон үндүүлөр менен үндөшө берет. 2. Ичке үндүүлөр боюнча [э], [үү], [өө], [ү], [и], *иңич*, [е], *ишлер*, [ө], [ү] бири-бири үндөшүп турушат. Мындай үндөшүү [э], [и], [ү] тыбыштарында толук сакталган. Кыргыз тилиндегидей сөздүн уңгусунда да, мүчөсүндө да созулма үндүүлөр [үү], [үү] мисалы, *күүлүү* сыяктуу сөздөр дээрлик кездейшпейт. Эмгекте кыргыз тилиндегидей толук сингармонизм сөздөр бар:

ugut - угут.
uruġ - урук, дан.

«Диванда» толук эмес сингармонизмдин сакталган учурлары көп. Кыргыз тилинде да ушундай:

tumaġu - тумоо (сасык тумоо).
uldaŋ - ултан, шыйрак.
qulaq - кулак

2.Эрин күүсүнө карай үндөшүү. Үндүүлөр жасалышы боюнча – эриндин алга жүткүнүп лабиализацияланышы же бейтарап абалда турушуна карата эринсиз жана эриндүү болуп экиге бөлүнөт. Үндүүлөрдүн ушундай ажыратылышына карата, башкача айтканда, үндүүлөрдүн ачык же эринчилдигине байланыштуу алардын сөз ичиндеги ырааттуулугу үндүүлөрдүн эринге карата үндөшүүсүнүн негизин түзөт: сөздүн биринчи муунундагы үндүү эриндүү болсо, андан кийинки муундагы үндүүлөр да эриндүү болушуп, фонетикалык биримдикти түзөт. Тескерисинче, сөздүн биринчи муунундагы үндүү ачык (эринсиз) болсо, сөздүн кийинки муундары да баштан аяк ачык (эринсиз) үндүүлөр менен аяктайт. Кыргыз тилиндеги дээрлик эринге карата болгон үндөшүү тилге карата болгон үндөшүү менен аралашып кошо жүрөт [К.Т.Токтоналиев, 1996: 16]. «Диванда» эриндин алга жүткүнүп лабиализацияланган учурлары кездешет. Төмөндө эмгектеги таңдай-эрин күүсүнүн чагылышын мисалдар аркылуу көрсөтүлөт.

1. кабак	(а)-----	(а)-----	(аа) самаан, барчаа
2. чомак	(о)-----	(а)-----	(ы) айтыш
3. булак	(у)-----	(а)-----	(уу) балдуу
4.		(а)-----	(у) тазун, бадук
5.		(а)-----	(и) тажик

1. күткүү, түзүүн	(ү)-----	(үү)-----	(е) түүнек
2. төгүүн	(ө)-----	(үү)-----	(и) сүүчик
3. киртүү	(и)-----	(үү)	
4. тергүү	(е)-----	(үү)	

1. кулаан	(у)-----	(аа)-----	(у) каагун, лаагун
2. сычгаан	(ы)-----	(аа)-----	(ы) лаачын
3. марааз	(а)-----	(аа)-----	(а) чаазан
4. күвраа	(ү)-----	(аа)	

1. көгөөн	(ө)-----	(өө)-----	(и) көөшик

1. сынчуу (ы)------(уу)------(а) уука
2. тугруу (у)------(уу)
3. тазгуун (а)------(уу)

1. билгее (и)------(ее)------(ү) кеекүш
2. көвеез (ө)------(ее)
3. бүргее (ү)------(ее)
4. мендее (е)------(ее)
1. кабуг (а)------(у)------(ы) усрык, булыт
2. соогун (оо)------(у)------(о) сурог
3. тузун (ү)------(у)------(а) кунак
4. корум (о)------(у)------(аа) Букаач арт
5. емшуй (е)------(у)

1. чоозун (оо)------(ы)------(ы) ышгын
2. ашлык (а)------(ы)------(а) ыва, бычак
3. тогрыл (о)------(ы)------(аа) кываал бурун

1. биилак (ии)------(а)------(е) карек
2. бугаз (у)------(а)------(а) басан
3. октам (о)------(а)------(ы) сарым
4. (а)------(у) бадук
5. (а)------(ыы) тарчыы

1. сызык (ыы)------(ы)------(ы) быкын
2. катык (а)------(ы)------(у) сырук
3. (ы)------(а) чыкан

1. баалыг (аа)------(ы)------(аа) чыкмаан
2. сокым (о)------(ы)------(ы) кызыл
3. тукыш (у)------(ы)------(у) ызук
4. (ы)------(уу) кыфтуу

1. түтүн (ү)------(ү)------(и) бүжин
2. нечүк (е)------(ү)------(ө) чүрөк
3. көрүг (ө)------(ү)------(е) чүрөк
4. тигүч (и)------(ү)

1. тикен (и)------(е)------(и) керим

2. бокен (о)------(е)------(е) керем, белек
 3. (е)------(ү) тегүл
 4. (е)------(у) ергуз

1. дидим (и)------(и)------(а) сибак
 2. сегиз (е)------(и)------(е) билек
 3. самиз (а)------(и)------(ү) үшкүм
 4. өзик (ө)------(и)

1. токум (о)------(у)------(ы) бугым
 2. бирук (и) ------(у)------(а) кулак
 3. тулум (у) ------(у)------(ы) сусык
 4. сырук (ы) ----- (у)------(и) тудрич

1. сөгел (ө)------(е)------(и) кевич
 2. межек (е)------(е)------(е) тегрее
 3. билек (и)------(е)------(ү) ендүз
 4. (е)------(уу) сексуун

1. иктү (и)------(ү)------(аа) түкмаа
 2. езгү (е)------(ү)------(ү) үпкүк
 3. сөгүш (ө)------(ү)------(е) үстем
 4. (ү)------(и) үчгил

1. бөкөр (ө)------(ө)------(е) өгей
 2. түтөг (ү) ------(ө)------(а) өжлаң
 3. (ө)------(э) өкэн
 4. (ө)------(ү) өтрүм
 5. (ө)------(и) өзи, капчыгай

1. токоч (о)------(о)------(у) орду
 2. (о)------(а) осал
 3. (о)------(е) бокен
 4. (о)------(ы) корын
 5. (о)------(аа) корпаа от
 6. (о)------(оо) колкоо

1. нетэк (е)------(э)
 2. чөгэн (ө)------(э)

1. тиизиш (ии)------(и)------(у) битмул

1. сыызык (ыы)------(ы)------(аа) чыктаан
2. чоозын (оо)------(ы)------(у) сытгун
3. (ы)------(а) чылдак

1. сыгуун (ыы)------(у)------(уу) шуглуу
2. тегшуут (е)------(у)------(аа) тутмаа
3. салчук (а)------(у)------(ы) турбык

1. камчыы (а)------(ыы)
2. чыгрыы (ы)------(ыы)
3. сунзыы (у)------(ыы)
4. тохсыы (о)------(ыы)

1. будиик (у)------(ии)
2. тикиин (и)------(ии)
3. күндии (ү)------(ии)
4. кензии (е)------(ии)
5. хавсии (а)------(ии)
6. Төксиин (ө)------(ии)

“Диванда” көбүнчө толук эмес сингармонизмдер кездешет.

Үндөшүүнүн бузулушу. Ар бир улут өзүнүн өсүү-өнүү тарыхында башка кошуна элдердин таасири астында же болбосо саясий, социалдык, экономикалык жана башка байланыштардын, карым-катыштын негизинде тилин, тилдеги сөз байлыгын, анын тыбыштык өзгөчөлүктөрүн байытып, толуктап турат [К.Т.Токтоналиев, 1996: 18]. Кыргыз тилинде араб, иран, монгол, орус тилдеринен кирген сөздөрдө үндүүлөрдүн үндөшүүсүнө таасирин тийгизгендей, «Диванда» да сингармонизм законунун сакталган жана сакталбай бузулган учурлары кездешет.

Тилге карай үндөшүүнүн бузулушу.

1. Бир сөздүн ичинде жоон жана ичке үндүүлөрдүн бирдей келип, тилге карай үндөшүүсү бузулат. Мындай бузулуш кеңири тарай алган эмес, бирок ошондой болсо да, кыргыз тилинин төл сөздөрүндө кезигет. Мисалы: *ушинт*, *кантип*, *бирок* ж.б. «Диванда» да бар: *ühi* - үкү; *biruq* - буйрук ж.б.

2. Тилге карай үндөшүү кээ бир учурларда сөз жасоочу мүчөлөр кошулганда да бузулат, мисалы: *кызматкер, жоокер* ж.б. Ушул эле көрүнүш «Диванда» *sundırı* – деңиз, *tatırqu* - такыр жер.

Эринге карай үндөштүктүн бузулушу.

Сөздүн биринчи муунундагы [у] кийинки муунда турган [а]га таасирин тийгизе албайт. Бул өзгөчөлүк уңгу (тубаса) сөздө жана туунду сөздө да сакталат. Мисалы: *кумалак, улак* ж.б. Эринге карай үндөштүктүн бузулушу «Диванда» кездешишин мисал келтиребиз: *uzaq* - узак, *butaq* - бутак, *uldaŋ* – ултан; *ular* – *улар* (куш) ж.б.

Үнсүздөрдүн курамы. Үнсүз тыбыштар бардык тилдерде үндүүлөрдөн сан жагынан көптүк кылат. Консонанттар колдонулушу боюнча да жалпы окшоштуктар менен бирге түрк тилдеринде өз ара кээ бир айырмачылыктар бар. Жанаша келген тыбыштардын башталыш жана аякталыш артикуляциялары, сөздөгү тыбыштардын жайгашуу абалдары жана алардын биринен экинчисинен тийгизген таасирлери фонетикалык процесстерди пайда кылат [Т.Аширбаев, 2003: 28]. «Диванда» он тогуз (б, в, д, ж, з, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ч, ш, й) консонант колдонулат. Эмгекте геминаттардын колдонулушу мүнөздүү.

«Диванда»

ikkiz

ottuz

ällik

Кыргыз тилинде

– эгиз

- отуз.

– элүү

Кыргыз тилинде геминаттардын колдонулушу кездешет. Уңгуга мүчөнүн жалганышы аркылуу жасалат: *кант+луу=канттуу, эс+сыз=эссиз* ж.б. Фонетикалык процесстер комбинатордук жана позициялык болуп бөлүнөт. Кыргыз тилинде: *клуб, пияз* деген сөздөрдүн акыркы тыбыштары каткаландашып айтылат. Бул көрүнүш «Диванда» да кезигет. Бул [г] тыбышы кыргыз тилинде [к] тыбышына өтүп айтылат. Мисалы:

qoşuğ

arqaq

- кошок

- аркак

Бул позициялык процесстин натыйжасы болуп саналат. Фонетикалык комбинатордук процесстер, негизинен, тилдердеги үнсүз тыбыштарга мүнөздүү [Т.Аширбаев, 2003: 28]. Кеп тизмегиндеги жанаша турган үнсүз тыбыштардын акустикалык жана артикуляциялык жактан ассимиляцияланган учурлары кыргыз тилинде колдонулат. *Kat* деген сөзгө көптүктү уюштуруучу *-лар* мүчөсү уланганда *kat+лар=каттар* болот. Мында эки тыбыш тең акустика-артикуляциялык жактан окшошуп, ээрчип өзгөрүшү прогрессивдүү ассимиляцияны түздү: *at+нын=аттын*, *at+га=атка* ж.б. башкача айтканда, кыргыз тилинде *аш+лык=аштык* болуп прогрессивдүү ассимиляция болсо, *oqluq* - октук (саадак), *işiklik* – ысыктык д.у.с. сөздөр «Диванда» кездешпейт. Мында прогрессивдүү ассимиляция болгон жок. Сөздүн айтышында арткы муунундагы же экинчи сөздөгү тыбыштын таасири менен алдыңкы муундагы же сөздөгү тыбыштын ага окшошуп, регрессивдүү ассимиляцияланып айтылат. Булар оозеки речте гана колдонулат. Кыргыз тилиндеги зат атоочко сын атоочту уюштуруучу *-сыз* мүчөсү уланганда регрессивдүү ассимиляцияны: *кыз+сыз=кызсыз* (оозеки речте *кыссыз*), *туз+сыз=тузсуз* (оозеки речте *туссуз*) көрөбүз. Эмгектен да ушундай мисалдар бар: *ес+сыз=ессиз-эссиз*, *уятсыз; ассиз* кыргыз тилиндеги өкүнүчтү билдирген “*кайран, аттигин, атаганат*” деген сөздөрдөй кызматчы сөз. Ачынгандыкты, өкүнгөндүктү билдирүүчү сөз.

Кыргыз тилинде окшош эки тыбыштын таасири менен андан мурункусунун окшоштук касиетинен ажырашы же регрессивдүү диссимиляцияланышы кездешет: *жыгач+чы=жыгаччы*, айтылышы *жыгаишчы*; *күч+луу=күчтүү*, айтылышы *күштүү* ж.б. “ - *Сенин атаң, биздин агабыз Кулан, кудай ыракматын берсин, колунан көөрү төгүлгөн жыгаччы эле*” [Т.К., 1990: 478]. «Диванда» регрессивдүү ассимиляция кездешпейт, уңгуга мүчө уланганда үнсүз тыбыштарда эч кандай өзгөрүү болбойт: *arıqlıǵ* – арыктуу; *täräklik* - теректүү жер ж.б.

Эмгекте синкопалык кубулуш, башкача айтканда, уңгуга мүчө

жалганганда үндүү же үнсүз тыбыш менен мүчөнүн аралыгында тыбыштын түшүрүлүп айтылгандыгы байкалат. «Диванда» *jig* - *ийик*; *jin* - *ийин*; *irk* – *ирик* ж.б. Профессор Т.К.Акматов тарабынан сунуш кылынган *бириктирме үндүүлөр* аттуу термин кыргыз тилинде бар: *кел+чак=келечек*; *бол+чак=болочок*. Бул жерде *кел* менен *чакты* [e] *бол* менен *чакты* [o] үндүү тыбышы бириктирди. Ал эми «Диванда» бириктирме үндүүлөрсүз сөздөр кезигет: *käklik* - *кекилик*; *köprük* - *көнүрө*; *topraq* - *топурак*; *käkrä* - *кекире*; *uqruq* - *укурук*.

Тыбыштардын алмашуулары:

Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги үнсүз тыбыштардын кыргыз тилинде алмашылып айтылышы.

Б – П

aba - *апа*; *bilik* - *пилик*;

Л – Т

arслан - *арстан*; *ätäklik* - *этектик*; *ätüklük* – *өтүктүк*; *açıqluğ* – *ачыктык*;

«Диванда» сөз башындагы [й] тыбышынын ордуна кыргыз тилинде [ж] тыбышы туура келет:

jaz - *жаз*; *jäti* - *жети саны*; *julduz* - *жылдыз*;

Сөздүктө [г], [д] тыбыштарынын ордуна кыргыз тилиндеги [й] тыбышы туура келет:

bož - *бой*; *sıgır* - *уй* (диал.сыйыр); *jigirtä* - *жыйырма ж.б.*

З – Й

kižiz - *кийиз*

Г – Л

qarğılaç - *карлыгач*

Р – З

sağızgan - *сагызган*

Г - Й

qarızan - *карыя* (карыган адам).

Г – К

tutgun - *туткун*

quruğ – *курук*

К - Й

tügün - түйүн

Л – Т

aşlıq - аштык

Д – Т

bıldır - былтыр, өткөн жыл

С – Ч

qisğaç - кыскач, кычкач

Л - Д

künlük - күндүк (күнүмдүк иш)

Б – М

Г - УУ

burun - мурун

buğun - муун бугун

taban - таман

Г - ӨӨ

qobuz – комуз

sigil - сөөл

Б – П

çıçalaq чыпалак (диал. чынчалак)

Г – ОО

ağız - ооз

Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги сөздөр кээ бир үнсүздөрдүн алмашууларынын натыйжасында тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган.

Эмгектеги муундук түзүлүштөр. Махмуд Кашкаринин «Диванында» бир же бир нече муундан турган сөздөр бар. Сөздө канча үндүү болсо, ошончо муун болот. Эмгектеги сөздөр да кыргыз тилиндегидей муун үч түргө: ачык, жабык, туюк муун болуп бөлүнөт. Сөз үндүү менен башталып, үндүү менен аяктаган ачык муундуу сөздөрдү «Диван» менен азыркы кыргыз тилин салыштырабыз.

Таблица 3.1.4 – Ачык муундуу сөздөр

«Диванда»	Кыргыз тилинде
a-ta	а-та
i-ni	и-ни

Үндүү менен башталып, үнсүз менен аяктаган муун жабык муундуу сөздөр «Диванда» өзгөрүүсүз айтылат.

Таблица 3.1.5 – Жабык муундуу сөздөр

«Диванда»	Кыргыз тилинде
äç-kü	эч-ки
al-ma	ал-ма
ar-pa	ар-па

Үнсүз менен башталып, үнсүз менен аяктаган муун туюк муундуу сөздөрдү эмгек менен кыргыз тилин салыштырабыз.

Таблица 3.1.6 – Туюк муундуу сөздөр

«Диванда»	Кыргыз тилинде
bıl-dir	был-тыр
qut-suz	кут-суз
jul-duz	жыл-дыз.

Тыбыштардын саны тилдин сапаты менен байланышпайт. Тыбыштар өздөрүнүн артикуляциялык белгилери боюнча көп жагынан окшош болот. Ошондуктан дүйнөдөгү тилдердин барынын тыбыштык курамын квалификациялоого толук мүмкүнчүлүк бар. Кыргыз тилинде башка түрк тилдери сыяктуу сөздүн мууну үндүү тыбыштарсыз уюшулбайт. Үндүү

фонемалар өз алдынча туруп, борбордук фонема болуп, айланасына үнсүз тыбыштарды топтоштуруп муун түзүүдө башкы ролду ойнойт. Ошентип, сөзгө канча үндүү тыбыш катышса, ошончо муун болот [Жалилов, 1996:54]. Үнсүздөрдүн сөз башында жана сөз аяганда колдонулушу түрк тилдеринде белгилүү закондуулукка баш иет [К.Сартбаев, 1987: 136]. Алар өзгөрүп да, жоголуп да кала берет.

Эмгекте уңгу сөздөрдөгү муундардын түзүлүшү, негизинен, азыркы кыргыз тилиндегидей. Анын белгилүү касиеттеринин бири катарында бир гана муун түзүүчү үндүү жана үнсүз тыбыштар алдыңкы же арткы тыбышка карай окшошуусу, башкача айтканда, сөздөгү муундарда үндөштүк закондору сакталгандыгында турат.

Мисалы: *al* жана *il*
 at жана *it*
 az жана *uz*

Ал эми созулма үндүүлөрдөн маани берген сөз катары азыркы кыргыз тилинде *уу* сөзү *заар* маанисинде колдонулат. Ушул эле сөз «Диванда» *ағи, от, талагуу* сөздөрү менен берилген. Мисалы: “*Чөптөн жылан уу жасайт, аары бал жасайт*” (макал).

К.Аширалиевдин “Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр” аттуу эмгегинде уңгу сөздөр он бир типке бөлүнгөнүн белгилейт [К.Аширалиев, 1963: 121]. Ал эми «Диванда» ага караганда көбүрөөк экендиги байкалат. Эмгектеги (Т.Токоевдердин котормосу боюнча) үндүү жана үнсүз (г+с) тыбыш тамгасынан турган сөздөр бар. Андай сөздөрдүн көпчүлүгү азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүрөт. *An//en* – ашыртуу жана күчөтүү маанисин билдирүүчү кошумча бир нерсенин өтө жакшы экендигин баяндайт. “*An ezgi neң - өтө жакшы нерсе*” дегенди билдирет. Кыргыз тилиндеги сын атоочтун жай даражасындагы *ак* сөзү күчөтмө даражада *апнак* же *апапнак* болуп айтылат. Эмгектеги *ел* сөзү *элдешүү, келишүү, жарашуу* маанисин берет. Айтышат: “*ики бек бирле ел болды*” - эки бек бирге (элдешип) эл болду.

Элдешүү, өз ара келишүү мааниси кыргыз тилинде деле айтылат. Мисалы, эки адамдын элдешүүсү, эки элдин жарашуусу ж.б. “*Элдештирмек – элчиден, жоолаштырмак - жуучудан*” (макал).

Байыркы түрк тилинде *уч* сөзү *жаннат*, *бейиш* маанисин берсе, “Диванда” *иç* - тоодо өсүүчү жыгачтын бир түрү деп айтылат. Ал эми азыркы кыргыз тилинде *уч* сөзү бир нерсенин учу, калемдин, дарактын уч жагын түшүндүрөт. *Уч* сөзүнүн дагы бир мааниси кыргыз тилинде кыймыл-аракетти билгизет. Сөз жасоочу мүчөлөрдүн жөнөкөй сөздөргө жалганышы менен жасалган этиштер туунду этиштер болот [С.Давлетов, 1982: 172]. Мисалы: “*Адам колунан жасалган укмуш корабль биринчи жолу адамды алып учуп, космоско чыйыр салды*”.

Эмгектеги *әш* - эш, жолдош, дос. Кыргыз тилинде да *эш* – *жолдош*, *дос* маанисинде колдонулуп, “*Эш болуп барып кел*” сыяктуу мааниде айтылат. Ушул эле сөзгө «Дивандагы» мисал, “*Нече (канчалык) акылсыз болсо да, эш (жолдош) жакшы*”. Демек, бир канча кылым өтсө да, мурдагы сөздөр өз маанисин жоготпой келе жатканы байкалат.

Эки тамгадан (тыбыштан) турган сөздөрдүн бир канчасы азыркы кыргыз тилиндеги колдонулуп жүргөн сөздөргө туура келбейт. «Дивандагы» *би* сөзү кыргызча *бээ* маанисин берет. Мында [и] тыбышы созулма [ээ] тыбышына өткөн. Ушул эле эмгекте *ја* сөзү кыргызча *жаа* лексикалык маанисин берет. Алар фонетикалык (тыбыштык) жактан өзгөрүүлөргө учураган. Мында сөз башында [й] тыбышынын ордуна кыргыз тилинде [ж] тыбышынын колдонулганы байкалат. Эмгектеги *кү* сөзү кыргыз тилинде *атак*, *даңк* маанисин берет. Эмгектеги *ār* – сөзү *сары түс* маанисин билдирет: *ар нең* – сары нерсе [МКк. I. 92]. *Ар* сөзү кыргыз тилинде мындай айтылат: “*Ары жок – күлкүчү, санаасы жок уйкучу*” (макал). «Дивандагы» *иç* сөзү кыргыз тилинде *уук*, *äv uqi* – үйдүн (боз үйдүн, чатырдын) уугу маанисин берет [МКк. I. 59].

«Дивандагы» эки муундуу сөздөр азыркы кыргыз тилиндегидей айтылат. Г + С + Г типтеги сөздөр: *аба* – кыргызча апа, эне. Карлук, түркмөндөр бул

сөздү каткалаң *n* менен *ana* дешет [МКТт. I. 187]. «Диванда» азыркы кыргыз алфавитиндегидей йоттошкон тамгалар жок. Ошондуктан *йа*, *йу* түрүндө жазылган. Мисалы, *ojin* - оюн; *aja* – алакан; *uja* - уя, куштун (канаттуулардын) уясы, *uja* - уялаш, карындаш, тууган ж.б. Кыргыз тилиндеги “Уяда жаткан балапан, асманда учкан куш болот” деген макал «Диванда» жолугат. Китепте огузча *айак* – аяк (идиш), “Идиш-аякты теппе, дөөлөт качат” (накыл сөз); *айак* – аяк, бут “Оозу жаман элди булгайт, аягы жаман төрдү булгайт” (макал).

Үч муундуу сөздөр «Диванда» кыргыз тилиндегидей жолугат. С+Г+С+Г+С+Г тибиндеги сөздөргө төмөнкү сөздөр мисал болот. *Qi-ra-ǵu* – кыргызча *мөндүр*, кыроо; *bi-za-ǵu* – кыргызча *музоо*, *торпок*. Эмгектеги *qi-ra-ǵu*, *bi-za-ǵu* сөздөрүнүн акыркы мууну кыргыз тилинде созулма [oo] болуп өзгөргөн. С+Г+С+Г+С+Г+С тибиндеги сөздөргө *qa-ra-qan* – тоодо өсүүчү бадал түрү (караган); *sarmisaq* – сарымсак; *qurǵuluq* – куру акыл ж.б.

Демек, биз жогоруда көрсөткөндөй тилдин лексикасы коомдун тарыхы, элдин тарыхы менен бирдикте өнүгүп-өсүп келген көрүнүш. Ал бир гана доордун продуктусу болбостон, бир канча доордун продуктусу болгондуктан өзүнүн берген маанилери, сөздүк касиеттери, морфологиялык составы жагынан бир аз өзгөрсө да азыркы түрк тилдери менен тектештикти түзөт. Негизги сөздөрдүн жана анын ядросунун тарыхый өзгөрүшү өз ара байланыштуу жана шартташуу жолу менен өнүгө турганын окумуштуулар айтышкан.

Жыйынтыктап карап чыкканыбызда, Махмуд Кашкаринин сөздүгү мындан миң жыл чамасы мурда жазылган болгону менен сөздөрдөгү үндүү тыбыштардын созулма болуп айтылгандары катталгандыгын көрдүк. «Диван-илугат ат-түрк» китебинин кыргызча Т.Токоевдердин котормосу боюнча [aa, oo] созулма тыбыштары гана эмес, [ии] созулма тыбышынын да катталгандыгын байкайбыз: *чаатыр* – *чатыр*, *бишиш* – *бешик*, *бишлак* – *белек* ж.б. Махмуд Кашкаринин китебиндеги созулма үндүү тыбыш менен катталган сөздөр азыркы кыргыз тилинде кыска үндүү тыбыш менен айтылгандары да бар. Бул

кубулуш байыркыда созулма болуп, азыркыда созулма эмес болгон кубулуш атайын изилдөөнү талап кылат. Бул өзүнчө илим изилдөөнүн темасы болуп эсептелет, биздин бул ишибиздин максаттарына кирбейт.

Үнсүз тыбыштар боюнча «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү сөздөр менен азыркы кыргыз тили, негизинен бири-бирине дал келген жактары көп экендиги белгилүү болду.

Тыбыштардын өзгөргөндөгү айтылган фактыларда азыркы кыргыз тили менен жалпылыктардын көп экендигине күбө болдук. Айрыкча сингармония кубулушундагы жалпылыктардын атайын белгиленгендиги көрсөтүлдү. Демек, бул китеп менен азыркы кыргыз тилинин фонетикалык жактан айырмачылыктарга караганда жалпылыктардын көп экендиги белгилүү болду.

3.2. Азыркы кыргыз тилинде фонетикалык жактан өзгөрүүгө учураган сөздөр

Тил дайыма өзгөрүп тура турган кубулуш болуп эсептелгени тууралуу абдан көп айтылган. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китеби азыркы кезден миң жылдай мезгил мурда жазылган. Ошондуктан андагы сөздөрдүн фонетикалык жактан да, лексикалык жактан да өзгөрүүгө учурагандары закон ченемдүү болуп эсептелет. Мисалы, байыркы **ызык** деген сөз **ыйык** болуп өзгөрүп кеткен. Байыркы түрү Ысык-Көл деген топонимде (ыйык көл) сакталып турат. Узак убакыт мезгил өтүп, кээ бир сөздөр маанилик (лексикалык) жактан да өзгөрүп кетет.

Айрым сөздөр канча кылым өтсө да тыбыштык жактан өзгөрбөй жүрө берген. Махмуд Кашкаринин китебинде мына ошондой болуп кыргыз тилинде өзгөрүлбөй сакталып келе жаткан сөздөр да бар.

Эмгектеги угулушу жана жазылышы азыркы кыргыз тилине дал келген сөздөр. Орхон–Енисей эстеликтериндеги жана азыркы кыргыз жергесинен табылган Талас эстеликтердеги жазууларды тил жагынан байкаштырсак: аларда сөз, ыргак, айтылыш жактарынан окшош да үндөш. Ал

эмес, ошол байыркы эстеликтердеги жана XI кылымда Махмуд Кашгаринин эмгеги азыркы кыргыз тилине салыштыра келгенде алардын өзөгү эң жакын. Ал тургай бизге тектеш тилдерде кай бир айтылышы не өзгөрүп, не анча сакталбай калган сөздөр азыркы кыргыз тилинде толук маанисинде айтылгандыгын Т.Сыдыкбеков баса көрсөткөн [Т.Сыдыкбеков, 1982: 36].

Лексика – тилдин грамматикалык курулушунун негизги базасы болот, анткени сөз болбосо, эч бир тилде ой толук берилбейт. Пикир алышуулар лексикалык бирдиктер болуп эсептелген сөздөр аркылуу ишке ашат.

Тилдин лексикасы - коомдун тарыхы, элдин тарыхы менен бирдикте өнүгүп, өсүп келген көрүнүш. Тилдеги сөздөр болсо, тыбыштар аркылуу түзүлөт. Ошондуктан тилдин тарыхында сөз да, анын тыбыштык жагы да чечүүчү ролго ээ. Тил казынасы сөзгө канчалык бай болсо, пикир алышуу ошончолук жеңил жана түшүнүктүү болот [К.Аширалиев, 1963: 3]. «Дивандагы» уңгу сөздөрдүн азыркы кыргыз тилиндеги сөздөр менен угулушу жана жазылышы туура келгендери бар. Сөздөрдү салыштырганда маанилери бири-бирине дал келет. Мисал катары бир нече сөздөрдү Махмуд Кашкаринин китебинен алып талдап көрөлү.

bäläk – белек [МКк. I. 347]. *Белек баалуу эмес, сый баалуу* (макал).

Билик – даанышмандык [МКтт. I. 673]. *Кара баш киши алжыса – өз башына күлкү, билги алжыса – калайыкка күлкү* (макал).

butaq – бутак, шак [МКк. I. 322]. *Бутагың сынса сынсын, бирок тамырың соолубасын* (макал).

kälin – келин, болочок жубай [МКк. I. 344]. *Келин жаман эмес, келген жери жаман* (макал).

qum – кум [МКк. I. 292]. *Кум жыйылып таш болбойт, кул жыйылып баш болбойт* (макал).

qin – кыргызча *кын*, бычактын, же кылычтын кыны [МКк. III. 105]. “*Сол ныптасында сабына каухар чегерген, кынына күмүш жапкан ийри кылыч жатты*” [Т.К. 1990: 411].

oj – ойдун, чуңкур, аңгек жер [МКк. I. 68]. Бул сөз кыргыз тилинде да мааниси бирдей. *Ой да, кыр да, тоо да – бүтүн жер жүзү аппак.*

öç – өч, кас, кек [МКк. I. 69]. *Өч менен кек талап кылып алына турган карызга окшош нерсе, ошону бил!* Азыркы кыргыз тилинде да мааниси сакталган.

Эмгектеги *kül, qum* сөздөрү кыргызча да мааниси өзгөрүлбөстөн айтылат. «Диванда» **күл** – кыргызча да күл. Макалда мындай делет: *kül ürgünçä köz ürsä ijig* – күл үйлөгөнчө кызыл чокту үйлөгөн ийги [МКк. I. 291].

törkün – төркүн [МКк. I. 373]. Өз үй, бир уруунун топтолгон жери. Бул сөз азыркы кыргыз тилинде да дал ушундай маанисин жоготпостон айтылат. *Төркүндүн төрүндө болгуча, уулдун улагасында бол* (макал).

uluq – улуу, чоң [МКк. I. 81]. “*Буруттарда сөз улуг*” [К.Ж., 1995: 61-73].

çıbıq – чыбык, жаш бутак [МКк. I. 325]. *Чыбыгында ийилбеген, таягында бүгүлбөс* (макал).

Жогоруда эмгек менен жандуу кыргыз тилинин угулушу жана жазылышы туура келген уңгу сөздөрүнүн окшоштук жактарын салыштырдык. Алардын маанилери бири-бирине дал келери байкалды. Кыргыз тилинин байыркылыгы тууралуу К.Т.Токтоналиевдин «Кыргыз тилинин тарыхый өнүгүш этаптары» аттуу макаласында: “Б.з.ч. 5 миңинчи жылдыктарда жашаган шумер тили кыргыз тилинин окшоштугу – кыргыз тилинин байыркы тилдердин катарына кирерлигин аныктап турат. Шумер жана кыргыз тилдери фонетикалык жана лексикалык жактан гана окшош болбостон, сүйлөм курулушу жана жазылышы боюнча да окшош. Демек булардын тектеш эл экендигине эч ким күмөн санабайт” [К.Токтоналиев, 2011: 202-219] деп айтылат. Бул ой-пикирди далилдөө катары бир нече сөздөрдү салыштырабыз.

Таблица 3.2.1 – Шумер - «Диван» - кыргыз – орус сөздөрү

Шумерлердин сөздөрү	«Дивандагы» сөздөр	Кыргыз сөздөрү	Орусча котормосу
аур	ağır	оор	тяжесть
уд	ot	от	огонь

икка	iki	эки	два
ме	män	мен	я

М.Кашкаринин китебиндегилер азыркы кыргыз тилине жакын болуп турат. Көп кылым өтсө да Махмуд Кашкаринин эмгегинде колдонулган сөздөр, макалдар азыркы кыргыз тилинде ошол маанилери менен сакталып, айтылып келе жатат.

Лексикалык жактан маанилери өзгөрбөгөн сөздөр. Махмуд Кашкаринин эмгегинин жазылганына бир нече кылым өтсө да тыбыштык жана маанилик жактан өзгөрүлбөй колдонулуп келе жатат. Сөздөр гана эмес, эмгектеги макалдар да азыркы кыргыз тилинде күнү бүгүнкүдөй сөз кошулуп, алынбастан сүйлөнүп келе жаткандыгы тууралуу Т.Сыдыкбеков мындай дейт: «...биздин таланттуу бабалар, өздөрү айткан баяндарын, сөздөрүн, санжыраларын лакап-макалдарын ойдон чыгарып бурмалабай тарыхый чындыктын өзөгүн ыйык сактаганы айгине көрүнөт» [Т.Сыдыкбеков, 1982: 54].

aqın – агын, сел, топон суу [МКк. I. 90]. *Агын сууда арам жок* (макал).

ağır – оор нерсе [МКтт. I. 133]. *Оор иштен коркпо, оор сөздөн корк* (макал).

adaş – адаш (атташ) [МКк. I. 76]. Кыргыз элинде эки адамдын аттары окшош болсо *адаш* деп бири-бирин аташат. *Дос сыртыңдан мактаар, душман көзүңчө мактаар* (макал).

āq – ак, бир нерсенин агы [МКк. I. 93]. *Ак өргөнүн ак таяктары кармабай, хан Манаска киргизди* [К.Ж., 1995: 113].

alp - алп, баатыр [МКк. I. 62]. *Алп* - чабышта, чечен – сөздө (сыналат).

añız - аңыз. Буудай жана башка дандуу эгинди оруп алгандан кийин калган жер. [МКк. I. 103]. *Аңыздуу* жерде ат өлбөйт, бозмаштуу жерде бото өлбөйт (макал).

ata – ата [МКк. I. 97]. *Ата* көргөн ат берет, эне көргөн тон берет.

ahsaq – аксак, буту жок [МКк. I. 391]. Өз акылы – *аксак*, киши акылы таскак.

āç – ач (курсагы ач) [МКк. I. 91]. *Ачка* киши алдына келгендин баарын жейт,

ток оозуна келгендин баарын айтат.

balçıq – балчык [МКк. I. 392]. *Камыш былтыркы куукамышы теңме-тең, өтө коюу, ичи кара баткак болучу* [Т.К. 1990: 184].

bilik – чырактын билиги [МКк. I. 329]. *Баи жагына коюлган таи чырактын билиги түгөнүп, чогу кызарып, араң эле үлбүрөп, бирде өчө жаздап, бирде кайра жанданып жылтырайт* [Т.К. 1990: 139].

bit – бит [МКк. I. 279]. Көйнөгүн чечип, колтугун тырманып, тигиштеринен үңүлүп *бит* карай баштады. [Т.К., 1990: 325].

äm – эм, даба [МКк. I. 59]. Эмдөөчү, табып *эмчи* делет. *Ата сөзү уулга эм* (макал).

änlik – эндик. Аялдар бетине сыйпай турган кырмызы кызыл боек, эндик [МКк. I. 121]. Кыргызда *эндик - уна* деп айтылат.

ärdäm – адеп, тарбия [МКк. I. 114]. *Ärdäm başı til* – Адеп башы – тил. Адептүү алкыш алат, *аденсиз* каргыш алат (макал).

äsän – эсен [МКк. I. 90]. *Äsändä äväk joq* – эсенчиликте (жакшылыкта) шашылуу жок. Эсен - соо адамда ашыгыш жок.

ätäk – этек [МКк. I. 82]. *Этеги* шалтак болсо да, бай катыны эмеспи.

iz – из [МКк. I. 92]. Жерде же териде узун чийилген сызылган из.

ini – ини [МКк. I. 102]. Жашы кичүү тууганы (иниси). *Иниси* бардын – ырысы бар.

iş – иш, жумуш [МКк. I. 66]. *Иш* бар жерде ийгилик бар.

qanat – канат [МКк. I. 305]. Канат (уча турган канат). Сөздүн көркү – санат, куштун көркү – *канат*.

qarğış – каргыш [МКк. I. 387]. Кой *каргышы* бөрүгө жетпейт.

qart – карт, жара карты [МКк. I. 295]. *Жара айыкса так калат, жаман сөздөн кек калат* (макал). Бир мааниси: жаранын карты же карттанып калган жара. Экинчи мааниси карыган, же картайган адам жөнүндө айтылат. *Карт адам акылга бай, март адам доско бай* (макал).

käzik – кезек [МКк. I. 334]. *Кезеги* келсе – кетмен чап, оролу келсе – орок ор

(макал).

qobuz – комуз [МКк. I. 312]. Комуз – кыргыз элинин музыкалык аспаптарынын ичинен эң байыркысы.

qonoq – конок [МКк. I. 328]. *Конок* сөзү азыркы кыргыз тилинде деле мааниси өзгөрбөгөн. Алсак, “*Эркектер союшка мал камдап, очок казып, отун даярдап, күлүк таптап, конок камын көрүштү*” [К.Ж., 1995: 16].

qoriğ – корук (журт башчылары бекинген жай) [МКк. I. 320].

körk – көрк [МКк. I. 302]. Куру намыс *көрк* бербейт.

qulaç – кулач [МК. I. 306].

Алтымыш *кулач* ажыдаар

Ат ордуна болуптур! [СО. I. 121].

quruğ – курук [МКк. III. 94]. *Кургак* сөз там жарат, куру кайрат баш жарат.

kül – күл [МКк. I. 291]. Күндө келген *күл* ууртайт, айда келген май ууртайт.

qıl – кыл, түк, чач [МКк. I. 291]. Кылгылыкты кылып коюп, кымызга сууну куюп коюп, *кыл* жип менен бууп коюп.

qılıç – кылыч [МКк. I. 306]. *Кылыч* жарасы бүтөт, тил жарасы бүтпөйт (макал).

qın – кын. Кылычтын же бычактын кыны [МКк. III. 105]. Эки кылыч бир *кынга* сыйбайт.

qırqız – кыргыз, түрк урууларынын бири [МКк. I. 385]. *Кыргыз* сынчы келет, казак ырчы келет (макал).

oq – ок [МКк. I. 59]. *Айтылган сөз – атылган ок, экөө бирдей кайрылбайт.*

ordo – ордо [МКк. I. 127]. *Ордо* кадырмандарынын башына отургузду [Т.К. 1990: 281].

otun – отун [МКк. I. 136].

Отун жарып, кертишип

Сурнайды суулап тартышып [СО. I. 158].

öl – өл, ным [МКк. I. 67]. *Өлбөгөн жанга өл балык эптеп табылат* (макал).

ör – тондун, кемселдин колтугунун алды [МКк. I. 64].

ört – өрт [МКк. I. 62]. Куру жерден *өрт* чыкпайт.

örüg – өргүү. Бир жерде бир аз туруп калуу [МКк. I. 83].

- Эки күн элин *өргүтүн*,
 Үчүнчү күндө эр Манас [СО. I. 386].
- өң** – өң, түс [МКк. I. 61]. Өтө кызыл бат оңот, өпкө кызыл кеч оңот.
- өç** – өч, кек [МКк. I. 63]. *Кекчил* болбой, эпчил бол.
- söñök** – сөөк [МКк. III. 272]. *Сөөк* мүлжүбөй этке тойбойт, сыр чечишпей (же коно жатпай) кепке тойбойт (макал).
- tirik** – тирүү, тирик (жаныбарлар жөнүндө) [МКк. I. 330]. *Тирүүлүктө* - мал таттуу, өлмөйүнчө - жан таттуу.
- tütүн** – түтүн [МКк. I. 341]. Отсуз *түтүн* жок.
- uzun** – узун [МКк. I. 89]. *Узун* тил уудан жаман.
- uğrı** – ууру [МКк. I. 129]. Көрбөйт деп *ууру* кылба.
- uzaq** – узак, созулган [МКк. I. 81]. *Узунсуз* кыска болбойт, улуусуз нуска болбойт (макал).
- umaj** – умай [МКк. I. 127].
- Умай* эне бериште
 Урду келип баланы,
 Урганына чыдабай
 Үжүддү көздөй барганы [СО. I. 135].
- uruş** – уруш [МКк. I. 76]. *Уруш* – ырысты качырат, ынтымак – ырысты ашырат (макал).
- uşaq** – ушак [МКк. I. 81]. *Ушак* уксаң унутуп сал, эстүү айтылган кеңешти эсиңе сал.
- ün** – үн, добуш [МКк. I. 60]. *Үн* жетпегенге сөз да өтпөйт.
- üñür** – үңкүр, ор [МКк. I. 103]. *Үңкүр* да болсо үйүм бар, аюу да болсо эрим бар (макал).
- çaqmaq** – чакмак (учкун чыгарчу) [МКк. I. 395]. *Чакмак* (оттук), чакмакты атка берген акмак.
- çim** – чым, көң [МКк. I. 292]. Сөздү чын токтотот, сууну *чым* токтотот (макал).
- çin** – чын, ырас, туура [МКк. I. 293]. *Чындык* жерде калбайт.

im – ым [МКк. I. 60]. *Чакырганга барбаган, ымдаганга зар болот* (макал).

iş – ыш. Чырактын ышы, дубалдагы, же шыптагы ыш, көө [МКк. I. 59]. Эт жебеген куш болбойт, эки жакшы туш болбойт, эки жакшы туш болсо, чамгары **ыш** болбойт (макал).

Жогоруда келтирилген сөздөр, макалдар Махмуд Кашкаринин жашаган мезгилинде да, азыркы жандуу кыргыз тилинде да айтылышы бирдей болуп маанисин өзгөртпөстөн сакталып келе жатат. Алардын кыргыз адабий тилинде жана элдик оозеки чыгармаларда жолукканын көрдүк.

«Дивандагы» лексикалык жактан маанилери өзгөргөн сөздөр.

Махмуд Кашгаринин сөздүгү сөздүн толук маанисинде орто кылымдагы түрк элдеринин энциклопедиясын элестетет [Ы.Мукасов, 2004:100]. Кээ бир сөздөрдүн маанилерин билүү максатында: «”Диван” Махмуд Кашгари по праву считается ценнейшим памятником тюркских языков XI века. Только благодаря этому труду в настоящее время имеется возможность восстановить архетипы многих слов и форм и дать объяснение некоторым современным явлениям в ряде тюркских языков», - деп жазган азербайжан окумуштуусу М.Ш.Ширалиев [М.Ш.Ширалиев, 1972:29]. Жогоркудай айтылгандын негизинде кээ бир сөздөр азыркы кыргыз тилинде айтылат, бирок мааниси өзгөрүлүп кеткен.

аң – жок, болбойт деген маанини билдирген сөз [МКк. I. 61]. **Аң** сөзү «Диванда» *жок* деген сөздүн маанисин берсе, кыргыз тилинде **аң** – биринчи мааниси аң, чункур, *аңды-дөңдү карабай артынан чуркады*. Экинчи мааниси аң уулоо, мергенчилик кылуу.

Бир күн чыгып Алмамбет

Адыр менен Аралга

Аң уулап эрмек кылыштыр [СО. VI. 47].

Үчүнчү мааниси аң-сезим. “**Аң**-сезимдүүлөрү өздөрү окуган китептерине ээрчип, өзүнчө “орфография” менен жазышкан”. «Дивандагы» мааниси өзгөрүп, азыркы кыргыз тилиндеги мына ушул үчүнчү маанисине жакын болуп турат.

baqan – шакекке окшотуп жасалган мончок. *Altun baqan* – алтын мончок [МКк.

И. 340]. Кыргыз тилинде ала бакан, кол бакан, жел бакан, түндүк бакан, “алты бакан кур” сыяктуу сөздөр айтылат.

1. Сол капшытта ала бакан бар эле.

2. Тобокелчил бир өзүм,
Алты **бакан** тирөөчүм [СО. VIII. 216].

3. Кол бакандап суу көтөрөт. Ала баканга кыргыздар эт сүрсүткөн. Бакан - срезанная верхушка дерева, сучковатая (на ней вешают мясо) [Л.З.Будагов, 1869: 20]. Кыз оюнунда кыргыздар алты *бакан* селкинчек куруп, оюн курушкан. Ал эми «Дивандагы» **бакан** сөзү **мончок** маанисин берет. Алсак, суу мончок, чач мончок; көк мончок 1.бирюза 2.бирюзовые бусы; жүрөк мончок детский амулет [К.К.Юдахин, 1985: 33]. Тамактан аяган **мончок** курусун (макал).

барq: *äv barq* - үй жай. Barq сөзү өзү жекече колдонулбайт. Äv сөзү менен айкашып колдонулат [МКк. I. 300]. Кыргыз тилинде **үй** сөзү этиштен жасалган зат атооч: *топуракты үйүү, кумду үйүү* ж.б. Ал эми үй-короо, үй-жай адам баласы жашай турган турак-жайды түшүндүрөт. Мисалы, *Үйдүн ашы үйгө сонун*. Үй көтөрүү. 1. Жаңы боз үй тигүү. 2. Келген коноктор үчүн жаңы үй тигүү; Үйү күйсүн! – Каргаганда айтылуучу сөз сыяктуу фразеологиялык айкаштар колдонулат [Э.Абдуллаев, 1990: 108]. «Дивандагы» *барк* сөзү кыргыз тилинде *айырма, белги, өзгөчөлүк*: «Ата **баркы** менен кыз өтөт, мата баркы менен бөз өтөт» (макал) маанисинде айтылат. Короо – мал жандыктарды камоочу жай.

аң – канаттуунун аты. Анын майы дарылык үчүн пайдаланылат [МКк. I. 61]. Бул сөз азыркы кыргыз тилинде сакталган эмес.

qazıq – кайык (жыгач кайык) [МКк. I. 327]. Кыргыз тилинде *казык* – жыгач таяк, жыгач казык, темир казык ж.б. маанилерди түшүндүрөт. *Токмогу күчтүү болсо, кийиз казык жерге кирет* (макал). Дагы айтуучу нерсе Алтын Казык жылдызы бар. Кыргыз элинде *жел кайык, кайык* сыяктуу сөздөр айтылып келет.

Курмаан – саадак [МКтт. I. 767]. Өгүз, кыпчак тилдеринде. Эмгекте: “кииш курмаан” – кын (зоот) менен саадак. Бул сөз *кур маан кур байлан!* – деген сөздөн келип чыгат. Саадак кабы; чылбыры колдо он толуп, саадагында ок болуп; Саадак огун кармалап, кылычтын мизин жалмалап, антын кылып калды эми. Жогоруда айтылган сөзгө караганда “курман” болуп окулуп, кын менен саадак маанисин берди. Бул сөз да азыркы кыргыз тилинде сакталган эмес.

Сызык – ой [МКтт. I. 711]. «Дивандагы» *сызык* сөзү ой маанисин берет. Ой – мысль, помысел. Адам ойго тойбойт, бөрү койго тойбойт (макал). Ой – сөздүн сандыгы. Ой – сөздүн булагы. Ой жүгүрт, ой жүргүзүү – размышление, ой сезим – сознание [К.К.Юдахин, 1985: 62].

1. Койчулардын оор турмушу жаш Токтогулдун ой-сезимин ойготкон.

2. *Ой басты. Шылтоосу табылбас, жайы табылбас жалаңач ойлор басты* [Т.К. 1990: 277]. Сызык черта, линия, графа; түз сызык, чырпыма сызык, сынык сызык жана башка сызыктарды билдирет. Бирок кыргыз тилинде көркөм чыгармаларда *ой сызылды* сыяктуу сөздөр айтылат. “*Акырын сызылып, качаңкы өлгөн энесинин көкүрөк жытын эстеп алган жетимдей каңырыгы түтөп кетти*” [Т.К. 1990: 277].

talaq – көк боор [МКк. I. 350]. *Talaq* сөзү «Диванда» *көк боор* маанисин билдирет. Абу Али Ибн Сина «Врачтык илимдин канону» деген китебинде мумиёну майорон маңызына эзип, сөөк сынганда, муун чыгып кеткенде, урунганда, аш казан, боор, көк боор илдетине чалдыкканда, тамак ооруганда колдонуу керектигин жазган. Мында адамдын, же жаныбарлардын организмдеги органдын аталышын *көк боор* деп түшүндүрүлөт. Ал эми *талак* сөзү *көк боор* мааниси менен кыргыз тилинде жолукпайт.

çalqan – оорунун дененин бир жеринен экинчи жерге өтүшү, мисалы, бутка суук тийип, андан жука чурайдын безинин шишиши [МКк. I. 372]. *Чалкан* сөзү кыргыз тилинде өсүмдүк, өсүмдүктүн аты: крапива [К.К.Юдахин, 1985: 341].

çanaq – жан аяк, кесе [МКк. I. 326]. Кыргыз тилиндеги маанилери: 1. Көздүн чанагы. 2. пахтанын чанагы, косек. Косек жетилип ачылат да, анын

чанактарынан пахтасы чыга келет [К.К.Юдахин, 1985: 345]. Көздүн чанагы, пахтанын чанагы идиш сыяктуу болуп, «Дивандагы» чанактан келип чыккан болушу мүмкүн.

уруқ – аргамжы, аркан [МКк. I. 80]. «Дивандагы» урук сөзү кыргыз тилинде *аргамжы, аркан* маанисин берет. Ал эми *аргамжы, аркан* пахтадан, жүндөн ийрилген жип. Кыл аркан; аркан тарттырмай; аркан тартыш, аркан сүйрөш ж.б. Кыргыз тилинде **урук** *укурук* деген сөздө жолугат.

ирқ – жорук (бал ачуу). Бир нерсени жоругандык [МКк. I. 63]. Төлгө, бал ачуу. Белгисиз, келечекте болуучу нерсени алдын-ала айтуу. Ырк – кыргыз тилинде ынтымактуулук, түшүнүшүү, пикир келишүү маанисин берип «Дивандагыдан» таптакыр башка сөз. Бул сөз азыркы кыргыз тилинде **жорук**, бир нерсени **жоруган** дегенге окшош болуу керек.

уз – дүлөй, керең [МКк. I. 65]. Уз сөзү кыргыз тилинде *чебер* маанисинде айтылат. Ал эми **дүлөй** сөзү кулагы катуу, керең жакшы укпаган адам.

Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги келтирилген сөздөрдүн айрымдары азыркы кыргыз тилинде айтылып, бирок алардын маанилери өзгөрүлүп, башка маанини туюндургандыгы тууралуу жогоруда мисалдарды келтирдик.

Көөнөргөн сөздөр. Коомдогу көрүнүштөр дайыма өзгөрүп, өнүгүп тургандыктан тилдеги сөздүк курам өзгөрүлмөлүү келет. Ал адамдарды өз ара пикир алмашуу талабын камсыз кылуу үчүн дайыма жаңы сөздөр же синоним сөздөр менен толукталып турат. Тилдин лексикасындагы кээ бир сөздөр, алардын маанилери эскирип, колдонуудан чыгып калышы тилдин өнүгүшүндөгү узак убакытты талап кыла турган татаал процесс экендиги белгилүү. Кээ бир сөздөр тилдин өнүгүшүнүн бир мезгилинде активдүү колдонуп, бара-бара унутулуп, колдонуудан чыгып, анын ордуна башка синоним сөздөр айтылып калган учурлары бар. Тактап айтканда, азыркы кыргыз тилиндеги кээ бир көөнөргөн сөздөр Махмуд Кашкаринин «Диван-илугат ат-түрк» эмгеги менен Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунан табылат. Жандуу кыргыз тилиндеги кээ бир сөздөр активдүү

лексикалык корунан чыккан менен, элдин эсинде сакталып, элдик оозеки чыгармаларда, географиялык аттарда, көркөм адабиятта жана башка адабияттарда колдонулат.

«Манас» эпосунун тили, анын лексикалык байлыгы, өзгөчө таасирдүү көркөм сөз каражаттары кыргыздын жалпы элдик оозеки тилинин эталону болуп эсептелет [Ж.Мамытов, 2002: 25]. Азыркы кыргыз тилиндеги кээ бир эскирген сөздөрдүн «Диван-и лугат ат-түрк» эмгеги менен Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда кездешкендиги төмөндө көрсөтүлөт.

Даван – ашуу [МКтт. I. 62]. «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде *даван* сөзү *ашуу* маанисин берет. *Көргө түшсө түшүүгө, даван ашса ашууга, кара жер кучса кучууга баарыбыз тең көнөлүк!* [А.Ж., 1995: 370]. Даван (кээде адабияттарда - даван). Даваа (н) – *ашуу*, *бел* дегенди түшүндүрөт. Орусча айтканда “горный перевал” деген сөз. Элибизде бул сөз бир кыйла кеңири таралып, ушул эле маанисинде *ашуу* деген сөзгө синоним болуп калат. *Даван* сөзү катышкан жер-суу аттары Кыргызстандын бардык территориясынан учурайт: Даван (даван), Арча-Даван, Даван-Сай, Жаман-Даван, Жаңы-Даван, Кара-Даван, Тегерек-Даван, Шиббе-Даван, Эски-Даван ж.б. [О.Исаев, 1977: 25]. «Манас» эпосунда да *даван* сөзү *ашуу* маанисинде айтылат:

Анжиян, Кашкар жерини,
Бузук кылсак ашарбыз
Муз-Дабандын белини [СО. I. 388].

aşlıq – буудай [МКк. I. 120]. *Аштык* сөзү “Диванда” *буудай* маанисинде колдонулат. К.К.Юдахинде: аштык хлебные злаки; посеvy хлебных злаков [К.К.Юдахин, 1965: 85] деп берилет. Кыргыз тилинде *буудай* делип, эскирген сөздөргө кирет. Элдик оозеки чыгармаларда көп кездешет. «Манас» эпосунда да төмөндөгүдөй саптар менен айтылат:

Токой-ормон чер болгон,
Арасында айчылык
Аштык айдап, мал багар

Азыноо деген жер болгон [СО. II. 252].

baraq – барак ит (жүндүү ит). Түрк элдеринде мындай бир уламыш (ишеним) бар. Жакындап келе жаткан карылыгн сезген бир бүркүт эки жумуртка тууйт да, басып чыгарат. Бир жумурткасынан ит чыгарат, аны барак деп аташат, ал эң күлүк, алгыр болот. А экинчисинен балапан чыгып, ал акыркысы болуп калат [МКк. I. 322]. К.К.Юдахиндин сөздүгүндө *барак* сөзү жүндүү маанисинде келет [Юдахин,1965: 109]. Х.Карасаевдин сөздүгүндө жүнү калың, тула боюн калың түк баскан маанисин берген. Илгери барак эл болот дечү эле, тула боюн түк баскан [Карасаев Х., 2016: 158]. Азыркы кыргыз тилинде *барак* сөзү эскирген сөз катары тарыхый чыгармаларда учурайт: *Сарыбай дароо эңкейип, саксайган барак жүндүү ит колуна кире түшүп нес болду* [Т.К., 1990: 482]. «Манас» эпосунда барак сөзү жүндүү маанисинде кездешпейт.

bitik – китеп. «Диван-и лугат ат-түрк» боюнча *битик* сөзүнүн маанилери төмөндөгүлөр: 1. *bitik* – *кумен*; 2. *bitik* – кат, жазуу. Этиштен жасалган атооч сөздөн болушу мүмкүн. *Аниң битиги бөлгүлүк* – анын жазуусу белгилүү. 3. *bitik* – *тумар* [МКк. I. 329] маанисин берет. Битик - жазуу, кат, чыгарма. Кыргыз эпосторунда – “бичик” деп айтылат [Карасаев Х., 2016: 196]. Азыркы кыргыз тилинде *битик* сөзү эскирген сөз болуп колдонуудан чыккан. Тарыхый романдарда кездешет: «Колуна куш кондурган, кемер курчунган аксакалдын сүрөт жасаты чегилген заңгел ташка мындай **битик** түштү» [Жусупов, К., 1995: 108]. «Манас» эпосунда битик *бичик* формасында айтылып, касиеттүү китеп же пал китеп маанисин берет:

Арзан киши мен белем,
Билимим сенден кем белем?

Бичиктен бир жүз окудум,
Илимим сенден кем белем? [СО. IV. 134].

çoğ – бокчо, буюм салынган бокчо [МКк. III. 97]. Бокчо – үп, мүлк, оролгон таңык [Карасев Х., 2016:199]. «Манас» эпосунда да төмөндөгүдөй эскерилет:

Канча там толгон дүнүйө бар,

Арттырып **бокчо** катпаңар! [СО. VI. 55]. Бокчо баалуу, аянычтуу буюм-теримдер салынган баштык, таңгак маанисин берген.

buçǵaǵ – бучкак. «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде *бучкак* сөзү эки мааниде берилет: биринчиси ааламдын төрт тарабынын бири (йер бучкагы), ал эми экинчи мааниси теринин бут жагы [МКк. I. 391]. Ал эми кыргыз тилинде да бучкак – шыйрак, буттун аягы (голень, нижняя часть ноги); бучкакка чап – или бучкакка сал - стегать по голени [Юдахин, 1985: 164]. «Манас» эпосунда төмөндөгүдөй эскерилет:

Буруп башын сары аттын
Бучкакка камчы салганы, [СО. III. 105]. Демек, «Дивандагы» *бучкак* сөзү кыргыз тилиндеги *бучкак* көөнө сөзү менен семантикалык жактан маанилеш болуп саналат.

börk – бөрк, бөрүк. «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде баш кийим маанисинде келет [МКк. I. 300]. Ал эми азыркы кыргыз тилинде эскирген сөз катары маалым. *Бөрк* сөзү элдик оозеки чыгармаларда кездешет. «Манас» эпосунда да төмөнкүдөй айтылат:

Кан өкүмүн тийгизди,
«Кан таажысы ушу» — деп,
Эр Манастын башына
Жыгалуу *бөрктү* кийгизди. [СО. I. 398].

jarp - жарп. Жарпы жазылган жүз. [МКк. III. 6]. Жарп – жүздүн ачыктыгы, жарыктыгы. Махмуд Кашкаринин «Сөздүгүндө» “йарп” – жүздүн жарыктыгын билдирген. Кийинчерээк “йарп, жарп” жеке айтылбастан, “жазылуу” деген сөз менен бирге жүрө турган болуп кеткен. “Жарп жазылуу” – “кабак түйүлүүнүн” карама-каршы жагы [Карасев Х., 2016: 290].

jat – йада ташы. Бул бир сыйкырчылык болот. Жамгыр, шамал жана башкаларды болтуруш үчүн сыйкырдуу (йада) таштардын жардамы менен сыйкырлайт [МКк. III. 3]. Жай таш – жамгыр, кар, бороон чакыруучу же күн ачуучу таш. Бул сөз: *йат, жад, жада таш* деп жазылган. Махмуд Кашкаринин Сөздүгүндө да жогоркудай сыпаттайт [Карасев Х., 2016: 276].

Атылып чыккан таштардан
Жай таш деген ушу бар,
Жер үстүндө калат ал,

Адам аны тааныбайт,
Жеп алат экен көргөн мал [СО. VIII. 105]. Жай таш - күн жаадыруу
өнөрүндө пайдаланылуучу өзгөчө таш - кара койдун ичинен чыгат делет.

änlik - эндик [МКк. I. 121]. Аялдар бетине сүйкөөчү кызгылт боёк (орусчасы -
румяна) [Юдахин, 1985: 454]. Азыркы кыргыз тилинде *эндик* сөзү
колдонулбайт.

äş – эш, жолдош, кожоюн [МКк. I. 66]. *Он күндүк ашың болгончо, бир күндүк
эшиң (эш – кээде дос) болсун* (макал). Азыркы кыргыз тилинде да *эш* сөзү
жолдош, жардамчы маанисинде колдонулат жана эскирген сөздөргө кирет.
«Манас» эпосунда да эш жолдош маанисинде:

Бйман менен беш болду,
Ырас жанга *эш* болду [СО. V. 146].

äzgü – изги, жакшы, адеми [МКк. I. 131]. Изги-асыл, ийгиликтүү, жакшы,
үзүрлүү [Карасев Х., 2016: 654].

irk - ирик, төрт жаштагы биттелген кой [МКк. I. 63]. Кыргыз тилинде да *ирик*
сөзү бычылган кочкорго карата айтылат. «Манас» эпосундагы *ирик* сөзү
«Диван-и лугат ат-түрк» эмгегиндегидей “ирк” формасында кездешет:

Көз карашы адамдай,
Көркүн көрсө итке окшош,
Коюн көрсөм баары түрк
Козусун көрсөм баары *ирк*, [СО. II. 215].

könäk – көнөчөк, көнөк [МКк. I. 335]. Кыргыз тилинде бээ сааганга ыңгайлуу
чоргосу бар териден жасалган челек маанисин берет [Юдахин, 1965: 422].
«Манас» эпосунда төмөндөгүдөй эскерилет:

Эр Көкчөнүн Карагул,
Төрт *көнөк* сүт көтөрүп,
Эшиктен келди мына бул [СО. V. 331]. *Көнөк* сөзү азыр колдонулбай
калып, анын ордуна *чака, челек* синоним сөздөрү айтылып, архаизмге
айланып, «көнөктөп куюу», «көнөк баш» деген сыяктуу сөз айкаштарында
кездешет. Көнөк “кожаное ведёрко с носиком (служащее подойником при
доении кобылиц)”, көнөчөк маленькое ведёрко “чаще из верблюжьей кожи”

[Юдахин,1965: 422].

körük – көрүк. Көрүк – «Диванда» темир усталардын көрүгү, *аспап* маанисинде колдонулат [МКк. I. 334]. Азыркы кыргыз тилинде да **көрүк** сөзү от үйлөгүч аспап катары белгилүү. «Манас» эпосунда көрүк аспабы төмөндөгүдөй эскерилген:

Не деп айткан сөзүңөр?

Көөрүктү устаң салабы?

Көмүрүн камдап алабы? [СО. III. 87].

qurt – курт (бөрү). Түрк элдеринин көпчүлүгү ушинтип айтат [МКк. I. 295]. Ал эми К.Карасаев *курт* сөзү кыргыз тилинде да *карышкыр* маанисинде колдонуларын белгилеп кетет: “курт-бөрү, карышкыр. Махмуд Кашкаринин Лугатында ушу мааниде. Мал куш-курттан аман болсо, эртең жайлоого көчөбүз”. [Карасаев.Х., 2016: 459].

«Алаамат бергин бул журтка,

Амандык бергин куш-**куртка!**»

Байгамбар дуба кылыштыр [СО. II. 114]. Гурт//курт сөзүнүн байыркы мааниси “карышкыр, бөрүнү” билдирет. Байыркы “гурт” сөзүнүн экинчи мааниси азыркы кыргыз тилиндегидей эле “курт / червяк” маанисин туюндурат [Каратаев О., 2003: 58]. Көпчүлүк түрк элдери карышкырды курт дешет. Сөздүк боюнча өгүздөр да “курт” деп карышкырды айтышат. Гурт //курт. Кызыл гурт, түктүү курт – саруу, түктүү курт - дөөлөс урууларынын курамындагы урук аттары [С.М.Абрамзон, 1999: 123].

kür - эр жүрөк. *Kür är* – күр (жүрөктүү) эр [МКк. I. 283]. Макалда мындай: *kim kür bolsa köväs bolur* – ким эр жүрөк болсо, кайтпас болор. Профессор К.К.Юдахинде **күр** *слово, в различных сочетаниях выражающее силу, здоровье и т. п.; күр болуп калган жигит* паренё, в котором (так и) бурлит мужская сила; **күр жер** *земля тучная и нетронутая* [Юдахин,1965: 469]. Азыркы кыргыз тилинде *күр* сөзү эскирген сөздөрдүн катарын толуктайт. «Манас» эпосунда *күр* сөзү да кездешет:

Жери Талас күр болот,

Ченине келген эр болот [СО. II. 301].

Кыр ат – «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде семиз ат маанисинде [МКтт. I. 573]. Ал эми кыргыз тилинде *кур ат жирная лошадь* деп айтылып семиз, майлуу жылкыны түшүндүрөт [Юдахин, 1965: 446]. Азыркы кыргыз тилинде *кур ат* сөзү эскирген абалда. «Манас» эпосунда да төмөндөгүдөй айтылат:

Кулундардын баарысы
Кара кулак болду — дейт,
Кур аттар майга толду - деп, [СО. I. 280].

bamıq – мамык (пахта) [МКк. I. 324]. «Диванда» *памук* формасында айтылган мамык фонетикалык өзгөрүүгө учурагандыгы байкалат. Азыркы кыргыз тилинде *мамык* сөзү эскирген сөздөрдүн тизмесин толуктайт. «Манас» эпосунда төмөндөгүдөй кездешет:

Башына **мамык** коюптур,
Кол-аягын чоюптур, [СО. II. 216].

sanduwac - булбул, сандыгач [МКк. I. 436]. Х.Карасаевдин сөздүгүндө сандугач *булбул* деп берилген. [Карасаев Х., 2016: 654]. Азыркы кыргыз тилинде сандувач сөзүнүн параллели – *булбул*. **Сандувач** же **сандугач** сөзү К.К.Юдахиндин сөздүгүндө кездешпейт. Бирок, «Манас» эпосунда сандугач сөзү булбул маанисинде келет:

Ар жагында алардын
Сандугач булбул сайраган,
Түрлүү гүлү гүлдөгөн
Түрлүү булбул сүйлөгөн [СО. II. 74].

ār - сырттан. *Ār böri* – көк жал бөрү. Сырттан – «Диванда» көк жал, бөрү маанисинде айтылат [МКк. I. 92]. Сырттан, күчтүү жырткычтын бири. Манас баатырды көк жал деп, ушул жырткычтын кебетесине салыштырган. Эпосто “Сырттан Манас”, “Арстан Манас” деген сыпаттоолор көп жолугат. Сырттан ушул. Илимий эмгектерде муну “гиена” деп айтат [Карасаев Х., 2016: 690]. Ал эми азыркы кыргыз тилинде сырттан сөзү эскирген сөздөргө кирген. «Манас» эпосунда эпитет катары колдонулат:

Күлдүрдүн уулу Чалыбай,
Күлдүргүчүм Ажыбай,

Сырттан Сыргак, Кутунай [СО. VI. 404].

tümän – түмөн [МКк. I. 342]. Түмөн - сансыз, аябай көп [Юдахин, 2000: 429].

Алтай тоону жердеген

Түмөндөгөн жылкы бар, [СО. II. 278].

Тырнак – бир нерсени чечүү үчүн чогулган элдин жыйыны [МКтт. I. 819]. Эки тыбыштын орун алмашышы метатезаланышы байкалат. Анткени кыргыз тилинде *тырмак* сөзү колдонулат. Тырмак - адамдардын жана жаныбарлардын колунун, бутунун учундагы тырмак аталат. Алсак, тырмак ал, тырмак алдыр; тогуз жүз кемпир чогултуп, тырмакка салып тыттырып; тырмак алды эмгегим жана башка сөздөрдү К.К.Юдахин өзүнүн эмгегинде көрсөткөн [К.К.Юдахин, 1985: 295]. «Манас» эпосунда төмөндөгүдөй айтылат:

Карайлатып каапырды,

Канатка *тырмак* батырды [СО. V. 516]. «Дивандагы» бир нерсени чечүү үчүн чогулган элдин жыйыны тырнак болсо, ушул эле сөз кыргыз тилинде фразеологизм сөздөр колдонулат: жапа тырмак; бүт бардыгы, бири калбай, жапырт маанисине туура келет. Тырмак алды куш алган же тайган тиштеген алгачкы олжо. Тырмактын агындай, абдан кичинекей ушул сыяктуу фразеологизм сөздөр кыргыз тилинде колдонулат [Абдуллаев Э., 1990: 36].

uldaŋ [МКк. I. 121] – ултан. Таман, бут кийимдин таманы. *Бирөөнүн элинде султан болгончо, өз элинде ултан бол* (макал).

Байнектери сары алтын

Кылыч кындан суурганда,

Кыйкырып мен да турганда,

Уялбас *ултан* бетиби [СО. VIII. 353]. *Ултан* сөзү өтмө мааниде калың бет, уятсыз деп Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда эскерилет.

çaruq - чарык. *Чарык* деп эле которуш керек эле. Түктүү териден бутка тартылган чокой [Карасаев Х., 2016: 770]. Чарык - чылгый териден (көбүнчө жылкынын, төөнүн) жүнүн сыртына каратып, жип менен ар кайсы жеринен илип-чалып, бутка жүн байпактын сыртынан кийип-байлап ала турган бут

кийим. «Манас» эпосунда төмөндөгүдөй айтылат:

Тентип жүрүп мен кургур,
Кийимдин баарын жалмаган,

Чарыгым жок бутумда,

Жылаң аяк жол басып,

Минтип шорум кайнаган [СО. II. 219].

ürtük - жапкыч, жабуу [МКк. I. 111]. Үртүк жабуусу, чоң кишилердин кабырынын үстүнө жабылган асыл жибек, же жайыла турган башка нерселерди **ürtük** – үртүк деп айтылат. Кыргыз тилинде *үртүк* формасында айтылат. Үртүк – кыргызда: жылууланган ат жабуу [Карасаев Х., 2016: 748]. «Манас» эпосунда да жабуу маанисинде айтылат:

Көөдөгө сыйбас көп санаа,

Көркөм күлүк Көгала

Дилдеден жүгөн катыңар,

Жолборстон *үртүк* артыңар [СО. VI. 354].

Жыйынтыгында, азыркы кыргыз тилиндеги кээ бир көөнөргөн сөздөрдүн «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде кездешишин, окшоштуктарды аныктоодо бир топ абройлуу илимий булактар пайдаланылды. «Манас» эпосунан мисалдар берилип, алар «Диван-и лугат ат-түрктөгү» сөздөр менен салыштырылып иликтенди. Биз мисал катары келтирген кээ бир сөздөр азыркы кыргыз тилинин лексикасынын активдүү сөздөр корунан чыгып калганы менен, элдик оозеки адабияттарда, башкача айтканда, «Манас» эпосунда «Диван-и лугат ат-түрктөгүдөй» болуп сакталып калган. Анда келтирилген фактылардын жыйынтыгында кыргыз тилиндеги көөнөргөн сөздөр боюнча «Манас» эпосу жана «Дивандагы» аталыштар жалпы экендиги белгилүү болду. Азыркы кыргыз тилинде колдонуудан чыккан сөздөр «Манас» эпосунан жана Махмуд Кашкаринин эмгегинен табылса, демек, өткөн кылымдын биринчи жарымындагы, мындан жүз же андан көп жыл мурдагы кыргыз тили «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин тилине дагы да жакын экендигинен кабар берет.

3.3. «Дивандын» тилинин сөздүк составы

Орто кылымда жашап өткөн атактуу окумуштуу, энциклопедист Махмуд Кашкари жазып, биздин заманга чейин сакталып келип жеткен китеп «Диван-и лугат ат-түрк» деп аталып, ал сөздүк китеп болуп саналат. Сөздүк деген сөздөрдү жыйнап бир тилден башка тилге которгон китеп. Тилдеги сөздөрдүн жыйналып, белгилүү бир тартипке келтирилиши сөздүк болот. Сөздөр илимий изилдөө иштерин жүргүзүү, туура жазуу жана туура айтуу көрүнүш үлгүлөрүн берүү, лексикалык бирдиктердин маанилерин ачып түшүндүрүү, аларды башка бир тилге которуу жана башка максаттарда чогултулуп, иреттелип түрдүү сөздүктөр жаралат [МКк. I. 12].

Махмуд Кашкари «Диван-и лугат ат-түрк» китебин өз заманындагы түрк элдеринен (урууларынын) тилиндеги сөздөрдүн маанилерин түшүндүрүү максатын көздөп жазган. Түрк элдеринин (урууларынын) тилиндеги сөздөрдү араб тилине которуп, түшүндүрүп китебин жараткан. Китебинин баш сөзүндө ал өзү минтип айткан. «... мен өзүм көп жыл бою түрктөр жашаган шаар, кыштактарды жана жайлоолорду кездим, айтар оюн уккулуктуу кылып баяндай алган билерман сөзмөрлөрү, аскер өнөрүнө найзага маш мыктылары, тектүүлөрү, тилинен көөрү төгүлгөн чечендери менен баарлашып, алардын сөздөрүн, макал-лакаптарын, ырларын, уламыштарын жазып алып жыйнап жүрдүм. Бүткүл дитим менен баштаган ишим, кылган аракетим текке кетпеди. Түрк, түркмөн, огуз, чигил, йагма, кыргыздардын сөздөрү жадыма жат болуп, эбегейсиз мол байлык топтодум. Алла Тааланын жардамы менен аларды иреттеп чыгып, тартипке салдым да, бизге сообу тийип кийинкилерге кемибес кенч болуп калсын деп ушул китепти жаратып, Дивану лугати-т түрк деп атадым» [МКк. I. 32].

Ошентип, XI кылымда жазылган Махмуд Кашкаринин китеби сөздүк болуп эсептелип, анда түрк элдеринин (диалектилеринин) лексикасы

чагылдырылган. Китепте адегенде өз заманындагы түрк элдери жана уруулары жөнүндө жазып, аларды жашаган жерлери боюнча мүнөздөп чыгат. «Ар бир түрк урууларынын (кабиласынын) эсепсиз көп уруктары болуп, алардын саны Алла Тааланын өзүнө гана маалым. Мен булардын эң негизгилерин, чоң урууларын жаздым, майда урууларын жазганым жок. Огуз түркмөндөрүн кичи урууларына чейин китепке кийирдим, анткени аларды билүүгө ынтызарлар көп болчу. Мейли мусулман болсун же башка болсун, Рум өлкөсүнөн күн чыгышка карата бардык түрк урууларынын турак жайларын катары менен көрсөтүп өттүм» [МКк. I. 48], - деп жазган. Демек, анын китебине дээрлик бардык түрк элдеринин тилинин лексикасы кирген деп эсептесек болот.

«Диванда» атооч сөздөр менен этиш сөздөрдүн чагылдырылгандары абдан көп. Атооч сөздөрдүн көпчүлүгү зат атоочтор. Негизинен зат атоочтордун конкреттүү заттар бөлүгү, буюмдардын, нерселердин, куралдардын, жаныбарлардын, канаттуулардын, кишинин колунан жасалгандардын аттары жана башка тематикалык топтордогу сөздөр камтылган. Ошону менен бирге этиш сөздөр, этиштин чактары, мамилелери кошо айтылган көрүнүштөрү менен жазылган.

Ошон үчүн «Дивандагы» түрк тилдеринин сөздүк составын ар түрдүү кесиптерди билдирген, ошол кесиптерге байланыштуу болгон сөздөр деп карап чыгып, биринчи кезекте кесипчиликтерге тиешелүү сөздөрдү, анан уңгу сөздөрдү терип чыгып, ошолорго анализ жүргүзөлү деп чечтик. Бир нече лексика-тематикалык топторго ажыратып бөлүп талдадык:

1. Табыпчылыкка, элдик медицинага байланышкан сөздөр.
2. Устачылык жана чеберчилик өнөрлөрүнө байланышкан сөздөр.
3. Дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр.
4. Жаныбарлардын аттары.
5. Астрономиялык түшүнүктөр.
6. Жер-суу аттары жана географиялык маанидеги аталыштар.
7. Үй буюмдары жана тамак-аштары.

8. Дене мүчөлөрүнүн аттары.

9. Жер-жемиш жана өсүмдүктөрдүн аттары.

10. Айлана-чөйрөнү таанып-билүүдөгү абстрактуу түшүнүктөрдүн аталыштары.

11. Мезгилди билдирген сөздөр.

Ошентип М.Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» китебиндеги сөздөрдүн лексика-тематикалык топтору өтө ар түрдүү сөздөр менен калыптанган лексика экендиги байкалып турат. Биздин жыйнап талдап чыккан материалдарыбыз боюнча бул байыркы жазма эстеликтин тилинин лексикасынын негизги бөлүгү болуп кесиптик лексика эсептелет. Тил өзү адамдардын ортосундагы ар түрдүү карым-катыштарды тейлейт. Мындай ой эзелтен бери эле окумуштуулар тарабынан айтылып келе жаткан ой болуп саналат. Адамдардын ортосундагы карым-катыш байланыштар көбүнчө жумушка, кишилердин иштөө процессинде болот да, адамда кандайдыр бир кесип боюнча иштеп жатканда бири-бири менен мамилелешет.

Киши кандай кесип менен эмгектенип иштесе, ошол кесипке байланыштуу сөздөр анын тилинде көп айтылып колдонулат. “Белгилүү бир кесипте, адистикте иштеген адамдардын кебинде колдонулган сөздөр кесиптик-терминологиялык лексика деп аталат. Алар тигил же бул кесипке, илимдин тармагына мүнөздүү атайын түшүнүктөрдү, куралдарды, эмгек процессин, анын түр-бөтөнчөлүктөрүн туюндурат” [А.Жалилов, 1996: 224]. Мына ушундай болуп кайсы бир кесипке, илимдин тармагына тиешелүү болгон Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» китебинде чагылдырылган. Албетте, орто кылымдарда жазылган бул сөздүк китепке түрк тилдеринин лексикасынын бардыгы чагылдырылып киргизилген деп айта албайбыз. Себеби бир нече изилдөөчүлөрдүн, окумуштуулардын болжолдуу эсептери боюнча Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» китебинде болжол менен тогуз миңдин айланасында сөздөр бар. А.Н. Кононовдун айтымында [А.Н.Кононов,1972: 12] эмгекте болжол менен 7500 тегерегинде сөз бар. З.-А.М. Ауэзова «Түрк

сөздөрүнүн алфавиттик индексин» түзүп ага 10211 сөз жана сөз формаларын алфавит тартиби боюнча жайгаштырып [И.Султаналиев, 2015: 154], 6727 маани берген сөз которулуп жазылган. М.Кашгари «Дивану лугати-т түрктө» өз алдынча маани берген 7076 сөз жана сөз формаларын (мүчө) берген [И.Султаналиев, 2015: 155].

Ылдыйдагы таблицада келтирилген эсептөөлөр И.Абдувалиев, Т.Ахматов, М.Толубаев, А.Оморов, И.Султаналиевдер тарабынан которулган китеп боюнча жүргүзүлдү.

Таблица 3.3.1.

№	«Дивандагы» сөз түркүмдөр	Сөздөрдүн саны
1	Зат атооч сөздөр	2753
2	Сын атооч сөздөр	652
3	Сан атооч	29
4	Ат атооч	40
5	Этиш	3372
6	Башка сөз түркүмдөр.	402
12	Жалпы атооч сөздөр	3474
10	Жалпы сөздөр	7248

Ал эми тилде, кайсы тил болбосун сөздөрдүн саны кырк миң, элүү миң болуш керек деп эсептөөгө болот. Мисалы, К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктө кырк миңге жакын сөз бар деп жазылган [К.К.Юдахин, 1965: 7]. Бул кыргыз тилиндеги кырк миңге жакын сөз деп эсептелет. Бирок сөздүккө тилдеги сөздөрдүн бардыгын жыйнап киргизүү мүмкүн эмес.

Ошентип, Махмуд Кашкаринин «Дивану лугати-т түрк» сөздүгүндөгү сөздөр 9 же 10 миң сөздүн айланасында болсо да, орто кылымдардагы түрк тилдеринин негизги сөздүк составы чагылдырылган деп айта албайбыз. Ошондо да ар кандай кесипти, өнөрдү, кесипте пайдаланылган жана башка толуп жаткан сөздөрдүн бар экенин таап терип алып, аларга лингвистикалык иликтөөлөрдү

жүргүздүк. Махмуд Кашкаринин китебинен терип алган сөздөрдүн жогоруда айтылгандай майда-майда тематикалык топтор менен изилдеп карап чыктык.

Турмуштагы өтө зарыл маалыматтар – метеорологиялык байкоолор, элдик дарыгерчилик, календардык билим, астрономиялык, ботаникалык болжолдор, чарбалык иш-аракеттин өтүш жагдайы жөнүндөгү топтолгон тажрыйбалар муундан муунга берилип отурган. Миндеген жылдардан берки көчмөндүү кара кыргыздардын маданияты документалдуу архитектуралык курулуштан көрүнбөгөнү менен оозеки көркөм чыгармачылыкта уникалдуу жана кайталангыс формада сакталып келет [С.Ибрагимов, 2004: 9].

Кыргыздар байыртадан бери көчмөн турмушта жашап, мал чарбачылыгы менен алектенишкен. Ушундай багыттарга байланышкан Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги көптөгөн сөздөр азыркы кыргыз тилинде кээ бир фонетикалык өзгөчөлүктөрү менен сакталып калган [Б.Осмоналиева, 1972: 97].

Кыргыз эли ар кандай кесиптерди өздөштүрүп күн көрүү менен бирге элдик дарылоолор, мергенчилик кылуу, балык кармоочулук, килем токуучулук, сайма саюучулук, кийиз жасоо жана башка иштер менен алектенишкен. Анын тилинде ушул сыяктуу кесиптерге ылайык сөздөр колдонулган. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндөгү кесипчиликке байланышкан сөздөрдү азыркы кыргыз тилиндегилер менен салыштыруунун мааниси чоң.

3.4. «Дивандын» тилинин лексика-тематикалык топтору боюнча иликтөөлөр

Элдин турмушунда, тиричилигинде ар кандай оорулар, алардан эптеп сакаюулар болот. Кандайдыр ооруп калганда адам ал оорудан айыгууга аракет кылат. Мындай көрүнүш байыркы замандан бери эле келе жаткан көрүнүш болуп эсептелет. Ошол оорулар, анын эмне менен сакайтуу, айыктырган кээ бир кишилер бардыгы кайсы бир сөз менен айтылат. Мындан миң жылдай убакыт мурда жазылган «Диван-и лугат ат-түрк» китебинде мына ошондой сөздөрдүн бар экени жолукту. Орто кылымдын энциклопедист-окумуштуусу

катары Махмуд Кашкаринин эмгегинде ар тараптуу кесипке байланышкан сөздөр, баалуу мурастар камтылган. Эмгекте медицина боюнча маалыматтар түшүндүрмөлөрү менен берилгенин көрүүгө болот. Талдоодогу сөздөрдүн биринчиси «Дивандан».

älri - улак териси, элтери [МКк. I. 130].

içägü - ичеги-карын. Бул сөз өзгөрбөгөн абалы менен азыркы кыргыз тилинде сакталган [МКк. I. 138].

quzlamuq - кызамык же ага окшош териге чыккан оору [МКк. I. 435]. Адатта кызамык менен ооруган наристенин температурасы көтөрүлөт, суусайт [Д.Чомо уулу, 2008: 50]. Тыбыштык жактан бир аз өзгөргөн.

Sarığ kâzik – сары кесели. [МКк. I. 334]. Сары оору – өтө жугуштуу. Сарыктын В жана С вирустарын жугузган түрү көбүрөөк кездешет [Д.Чомо уулу, 2008: 68].

sigil – сөөл [МКк. I. 337]. Элдик медицинада колу-бутка чыккан сөөлдү, тиш ооруну айыктырууда жаңгактын таасири күчтүү [К.Жолдошбаев, 2011:79]. Бул сөз *сыгыл* эмес *согол* болуш керек болчу.

talğanik – талма оорусу [МКк. I. 330]. Талма эпилепсия; талмасы кармаган 1) у него припадок эпилепсии [К.К.Юдахин, 1965: 197].

tämragü – темиретки (чакалай сыяктуу тери оорусу) [МКк. I. 410]. Элдик медицинада котур, темир өткүнүн бардык түрүнө атайын рецепт колдонулат [Д.Чомо уулу, 2008: 122].

çäkäk – чечек оорусу (чакалай) [МКк. I. 332]. *Ал келгенде жут, ачарчылык, улуу тумоо (чечек), кара тумоо (келте) кошо келиптир (жомок).*

şal şul - шал, эби жок [МКк. I. 291]. *Салгылашып жаткандын башы челек кан болду, бүткөн бойдон ал кетип, кол көтөрүлбөй шал болду* [А.Ж. 1995: 451]. Шал – булчуңдардын нерв системасы бузулганда эркин кыймылдардын жоголушунан болгон оору [Д.Чомо уулу, 2008: 39].

Жогоруда келтирилген медициналык терминдердин басымдуу бөлүгү «Диванда» да, кыргыз элинин элдик медицинасында да колдонулуп келген.

Келтирилген мисалдардан улам мурун ар кандай ооруларды элдик медицина менен дарылагандары боюнча «Дивандан» да, эпостон да кабар алабыз.

Көчмөн кыргыздардын чарбалык турмушунда аңчылык маанилүү ролду ойногон. Бул тууралуу жазма даректерде айтылат жана тоо-ташка чийилген сүрөттөрдө баяндалат. Жапайы жандыктарга ат коюп, тайган салып, жаа тартып, жебе менен атып мергенчилик кылышкан. Кыргыздардын бүркүтчүлүк, куш таптоо, аңчылык маданияты эң жогорку орунда болгон. Айтылган кесиптерди да «Дивандан» кезиктиребиз. Тематикалык топтору менен төмөндө мисалдарды талдап келтиребиз:

Устачылык, чеберчиликке байланыштуу сөздөр

Адам бир нерсени, айрыкча эмгек куралдарын жасай ала турганы менен айырмаланат. Демек, адам эмгек куралдарын жасап, ошолорду пайдаланып жашап келе жатат. Ошол өнөрдү устачылык дейбиз да, устачылыктан жасалган куралдар, идиштер жана башка шаймандар Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндө чагылдырылган. «Диванда» **узмак** – шакирт, үйрөнчүк маанисин берет. Уз сөзү чебер, уз, өнөрлүү кишини билгизсе, ага мүчө жалганып, $уз+мак=узмак$, мында сөз зат атооч жасоочу мүчө менен пайда болду. Мисалы, *куймак, илмек, үймөк, иймек* ж.б.

altun – алтын [МКк. I. 124]. *Алтын дат болбойт, жакшы жат болбойт* (макал).

bargan – барскан (темир устанын чоң балкасы) [МКк. I. 370].

käsmä - кесме (жебенин учундагы жалпак темир) [МКк. I. 367]. Саадактарга ашталган темир тыктар кылоолоп курчутулуп, кууш же жазы капталдарына майда көзөнөкчөлөр, шиш будурлар жасалган. Мындай жебелер атканда алыска кетип, дал тийген. Ат үстүндө баратканда жоокерлер алардын учун төмөн каратып, кайыңдын кабыгынан жасалган саадак каптарга салып киселүү куруна асып, белине байлап жүрүшкөн. Жаанын белине капталдата жана тегерете

каңылтыр жаткырышкан. Жебенин учуна темирден тык кийгизип, кылоолоп кырын чыгарып, кыйгактуу кылып жасашкан. Жоокерчилик иштерде аттын ролу өсүп, ага ылайык курал-жарактардын көп түрлөрү универсалдаша баштаган. Экинчи жактан темир иштетүү өнөрү өнүгүп, өркүндөгөн сайын буюм жасоонун, аларга асем түшүрүүнүн мүнөзү өзгөрүп отурган [К.Жусупов, 1993:178-186].

qoruğcin - коргошун [МКк. I. 425]. Коргошун – свинец [К.К.Юдахин, 1965: 406]. Кытты коргошундан куюп, ак матага тигип, бетине жети бермет бастырып майлап, малдын башын куту деп үйүнө катып сактаган [Б.Солтоноев, 1993: 12].

kümüş – күмүш [МКк. I. 316]. Алтын - акпайт, **күмүш** – күйбөйт (макал).

Чеберчилик. Узчулук, оймочулук, саймачылык, түймөчүлүк, чыгармачылык, бычмачылык, тикмечилик, эшмечилик, токуучулук, өрмөчүлүк өнөрүндө жумшак нерселерди кармаган кыз-келиндердин көркөм чеберчилиги. Алар кийимге, таарга, териге, кездемеге, буюмга жана үй жасалгаларына келбет, тариз, түс, түр, кооздук берет [Мураталиев, 2013: 7]. Мисалы, чеберчиликке байланыштуу сөздөр, килем токуучуларда, килемдин түрлөрүнө карата төмөндөгүдөй сөздөр колдонулат: **эриш** – узун кеткен жип, **аркак** – туура кеткен жип. Бул сөз «Диванда» да кездешет: *äriş* [МКк. I. 76] - эриш. *Äriş arkak* – эриш-аркак деп колдонулат. Ал эми кыргыз тилинде мындай: “*Эришине жараша аркагы, эшегине жараша – тушагы*”, - деген макал эл оозунда айтылып келет.

arqaq – аркак. Бөз, килем сыяктуулардын аркагы [МКк. I. 123].

uz kişi – уз киши, колунан көөр төгүлгөн, өз кесибине мыкты киши [МКк. I. 66]. “*Каныкей уздун сарамжалын карап кой, кырк чорого жай киерин бир бөлөк, кыш киерин бир бөлөк даярдап коюптур*” [К.Ж. 1995: 115].

ulağ – жамачы, кийимге жамалган жамак, уланды [МКк. I. 126].

kižiz – кийиз [МКк. I. 312]. Кийиз кимдики болсо, билек ошонуку (макал).

kiviz – килем [МКк. I. 312]. Шырдак килем сыяктуу көркөмдөлүп жасалган кийиз буюмдарынын кооз түрүнө кирет.

çäçkä – токуучу шайман, өрмөк [МКк. I. 364]. Өрмөк мурда уз, чеберлер колдонуп жүргөн аспап. Чебер өрмөкчүнүн соккон “термеси” эч бир башка кездеме менен алмаштыргыс. Өрмөк азыркы мезгилде да колдонулуп жүрөт.

tügmä – түймө [МКк. I. 366]. Көйнөктүн, күрмөнүн жана халаттын түймөсү. Топчулар жана ар кандай бүчүлүктөр улуттук костюмдардын өзүнчө бир жасалгасы катары жана кийимге көрк бериш үчүн колдонулган.

bıçış – бычыш [МКк. I. 313].

tizmä – тизме (шым, ыштандын боосу) [МКк. I. 366]. Боого окшош нерсенин баарын ушул сөз менен айтышат, мисалы, баштыктын боосун дагы. Ал эми азыркы кыргыз тилинде *тизме* сөзү адамдардын аты-жөнүнүн катар тизмеси деп да колдонулуп келет.

Бычгуч – кайчы [МКтт. I. 781]. Бардык түркий тилдериндеги этиштерге кирип, өзүнөн кийин “*ов*” тамгасы кошулуп келсе, шайман аттарын жасайт. Бул түркий тилдердин баарына таандык эреже. Ушул эреже боюнча этиштер атоочко айланып, бир иштете турган шайманды билдирет. Мисалы: *бычгу* бир нерсени кесе турган шайман *бычды* – *бычты* деген этиштен жасалган [МКтт. I. 55]. Азыркы кыргыз тилинде да этиш сөздөн зат атооч жасалат. Мисалы, *быч* + *гыч* = *бычгыч* этиш сөздөн зат атоочту жасоочу мүчө уланды. Алсак, *таңгыч*, *сызгыч*, *сузгуч*, *туткуч* ж.б. сыяктуу сөздөр кыргыз тилинде да кездешет.

Устачылыкта адамдар жыгачты да пайдаланышат. Илгери кыргыздарда жыгачтан абдан көп нерселер, көп буюмдар болгон. Буларды жасаган кишини жыгач уста деп айтылат. **Жыгаччылык** өнөрү да кыргыз элинде байыртан бери келген. Өрүктөн, алма жыгачынан, кайыңдан, талдан, шилбиден, табылгыдан ар кандай буюмдарды жасоону өздөштүргөн элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү. “ – *Сенин атаң, биздин агабыз Кулан, кудай ыракматын берсин, колунан көөрү төгүлгөн жыгаччы эле* [Т.К., 1990: 478]

bäşik – бешик [МКк. I. 347]. Бешик кайың, арча, тал, тыт жыгачтарынан жасалган наристени терметип уктатаар жыгач керебетче. Наристенин бейпилдиги жана уктоо ыңгайына бардык шарт түзүлгөн. Көчмөндүк турмушта

бешик жыгылса сынбаган, көчкөндө өңөрүп жүрүүгө өтө оңтойлуу болгон [О.Караев, 1994: 62].

idiş – идиш [МКк. I. 76]. Көркөсө – жыгач табак [МКтт. I. 747]. *Ага кыпкызыл кырма кесе менен кымыз сунушту.* [Т.К., 1990: 217-388].

uq – уук, чатыр, боз үйдүн уугу [МКк. I. 67]. «Дивандагы» **uq** сөзү азыркы кыргыз тилиндеги **уук** же боз үйдүн уугу маанисин берет. Адатта, түндүктү эркек көтөрөт. Андан соң кереге менен түндүктү бириктирүүчү уук сайылат. Созулма **уу** тыбышынын катышы менен жасалды. Ал эми **ук** сөзү кыргыз тилинде тыңша, **ук** маанисин берет. *Керегем сага айтам, келиним сен ук, уугум сага айтам, уулум сен ук* (макал).

Бут кийимдер да кишилер тарабынан илгерки замандарда эле жасалып пайдаланылган. **Өтүкчүлүккө** байланыштуу Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө жолуккан *ултар, таш таман, така, апкыт, конч, ызгым, кетмен* деген сыяктуу кесип сөздөрү азыркы кыргыз тилинде учурайт. «Дивандагы» өтүкчүлүккө байланышкан сөздөрдөн бир–эки мисал:

ätük – өтүк [МКк. I. 82]. **Өтүгүң** тар болсо, дүйнөнүн кеңдигинен не пайда? (макал). Бул сөз азыркы кыргыз тилинде тыбыштык жактан өзгөрбөй сакталган.

ätüklük – өтүктүк. *Ätüklük sağrı* – өтүктүк булгаары [МКк. I. 151].

samda – жеңил бут кийим (сандал) [МКк. I. 356]. *Сандал* сөзү айтылат. Жайкы бут кийим катары кийилет.

Сызгыг – бут кийимдин эки тарабынан өткөрүлгөн боо [МКтт. I. 799].

bügüm ätük – бүгүм өтүк, аялдардын бут кийими [МКк. I. 338]. “*Ошол күндөн тартып бөктөрүлгөн кол куржундан үч-төрт түгөй конч, өтүк баш, кежирнай таштамак үзүлбөйт. Чынында, жаныңда уванч болбосо иштин арык аттаары арсар*” [Т.К. 1990: 147].

izlik – чокой, чарык [МКк. I. 112]. “ - *Тактын бетмаңдайында илинип турчу чокой чалынбадыбы көзүңө?*” [Т.К. 1990: 275].

başaq – башмак (бут кийимдин бир түрү) [МКк. I. 323]. Ушул сыяктуу өтүкчүлүккө байланышкан кээ бир сөздөр айтылган.

Дыйканчылыкка байланышкан сөздөр

Адамзаттын эмгектенүүсүндө байыркы замандардан бери эле жер менен иштөө, жерге бирдеме сээп, жерди иштетүү болуп келген. Жерди иштете турган буюмдар, жерди иштетип түшүмүн алган азык заттар, мына ушулардын аттары жана ушуларды иштетүүдө айтылган сөздөр дыйканчылык лексикасын түзөт. Дыйкан деген сөздүн өзү иран тилдеринен келип өздөштүрүлгөн да, ага кыргыз тилиндеги сөз жасоочу татаал мүчө *-чылык (-чы + лык)* жалганып жерди иштеткен кесиптин өзү келип чыккан.

Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндө орто кылымдарда түрк элдеринин дыйканчылык кылып жашаганынан кабар берген сөздөр, дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр да чагылдырылган.

Кыргыздар жайын маалымдаган чыгыш санжыралары дыйканчылык, аңчылык жөнүндө жазышканда жылнаамаларга кыргыздар тууралуу гана эмес, кыргыз кыштымдары тууралуу да кабарлар киргизилген. Булар археологиялык казуулардан табылган буюмдарга байланыштуу болгон.

амаç – амач, буурсун, дыйкан шайманы [МКк. I. 71]. Бул сөз *амач* же *омоч* деп жазылыш керек эле деп эсептейбиз.

Сабан – моюнча, [МКтт. I. 701] буурсун жана башка бардык жабдыгы менен жер айдаганга кошулган эки өгүз; сабан – жерди айдоо мааниде.

Жаныбарлардын аттары

Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндө жаныбарлардын аттары да чагылдырылган. Аларды анын сөздүгүнөн терип алып талдап, азыркы кыргыз тилиндеги аталыштар менен дал келүүлөрүн да карап көрөбүз.

arqar – аркар [МКк. I. 122].

Адырдын чөбү суюлуп,

Аркары кумдай куюлуп [СО. VIII. 308].

Бул сөз кыргыз тилинде өзгөрбөстөн айтылып сакталган.

atan – атан төө [МКк. I. 89]. Атан – байыркы түрк тилдеринде “мингич төө” маанисин билдирген [О.Каратаев, 2003: 26].

Төрт миң **атан** төө менен,
Түнөгөр балбан дөө менен [СО. I. 155].

Бул сөз да азыркы кыргыз тилинде өзгөрбөстөн айтылып сакталган.

kirpi – кирпи [МКк. I. 353]. **Kirpi** баласын жумшагым дейт.

käjik – кийик [МКк. III. 126]. **Кийик** сөзү эмгекте **ивик** деп айтылат. Бирок мында угулушу окшош болуп [к] фонемасы колдонулбады, [й] тамгасы [в] га алмашылып айтылды. «Манас» эпосунан мисал:

Кийик басбас жер менен,
Өөдөнү көздөй салыптыр [СО. I. 311].

it – ит [МКк. I. 57]. **Ажаан ит таяктан коркот** (макал).

buzagū – музоо, торпок [МКк. I. 376]

Музоо, торпок мөөрөтүп,
Сааса сүтүн көлдөтүп [СО. VIII. 41].

äçkü – эчки [МКк. I. 131].

Эчки жүрбөс зоолордон
Басып өтөр мал эле [СО. VIII. 632].

qulan – кулан, жапайы жылкы [МКк. I. 353].

Айдаган миң жылкыдай
Арбын **кулан** көрүнүп,
Куландарды бет алып [СО. II. 231].

Канаттуулардын аталыштары. Азыркы кыргыз тилиндеги канаттуулардын аттарын «Диван-и лугат ат-түрк» эмгеги менен Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда кездешкендигин төмөндөгү материалдарда көрсөтүлүп, келтирилген мисалдар К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнөн» котормолору берилди.

bödürsin – бөдөнө [МКк. I. 425]. К.К.Юдахиндин сөздүгүндө **бөдөнө** - перепёлка деп берилет [Юдахин, 1965: 150]. «Манас» эпосунда төмөндөгүдөй кездешет:

Бөдөнөдөй өзү бар,
Бөтүрөйгөн көзү бар [СО. VI. 398].

qaşǵalaq – кашкалдак, өрдөктөн кичине суу кушу [МКк. I. 435]. Кашкалдак - лысуха [Юдахин, 1965: 363].

käklik – кекилик [МКк. I. 402]. К.К.Юдахинде: кеклик, каменная куропатка; кекилик өз атын өзү чакырат погов. сам себя хвалит, похваляется, - деп берген [Юдахин, 1965: 367].

kögürçkөн – көгүчкөн [МКк. III. 308]. Көгүчкөн голубь, тынчтык көгүчкөнү голубь мира [Юдахин, 1965: 414].

Эки-үч келди **көгүчкөн**,

Ошо кудук суусунан

Чөлдөгөн экен, көп ичкен [СО. II. 33].

quşǵaç – кучкач (чымчык) [МКк. I. 383]. «Дивандагы» *кушгач* сөзү азыркы кыргыз тилинде *жылкычы кучкач* деп айтылат. Жылкычы кучкач – трясогузка [Юдахин, 1965: 456].

Жети **кучкач** өлгөндө

Жер дүңгүрөп унчукту [СО. IV. 221].

quş – куш [МКк. I. 287]. К.К.Юдахинде: куш-хищная птица, ловчая птица, сокол (общее название); *эт жебеген куш болбойт* (макал) такой хищной птицы, которая бы не ела мяса, нет, - деп берген [Юдахин, 1965: 456]. «Манас» эпосунда берилиши:

Кара жыгач башынан

Куш кулады жалп этип [СО. II. 44].

käkük – күкүк [МКк. II. 230]. К.К.Юдахиндин сөздүгүндө: күкүк - кукушка; күкүк өз атын өзү чакырат погов. кукушка сама себя кличет по имени, - дейт [Юдахин, 1965: 462]. «Манас» эпосунда берилиши:

Көргөн адам таң калган,

Көгүндө **күкүк** сайраган,

Бир-бирине окшошпой

Миң түрлүү гүл жайнаган [СО. V. 437].

saǵızǵan – сагызган [МКк. I. 429]. К.К.Юдахинде: сагызган - сорока; *сагызган сактыгынан өлбөй, суктугунан өлөт* погов, *сорока умирает не от осторожности, а от жадности*, - деп берген [Юдахин, 1985: 121]. «Манас» эпосунан мисал келтиребиз:

Бөрү жесин куйругун,
Сагызган чукуп көзүнү,
Сап кылсын шонтип өзүнү! [СО. I. 258].

sığırçıq – кара кур түрүнө кирген куш (чыйырчык) [МКк. I. 417]. Чыйырчык - скворец [Юдахин, 1985: 385].

Чыйырчыктай сарала,
Чыпка куйрук карала [СО. II. 99].

jaŋan – таан [МКк. III. 278]. Таан - галка [Юдахин, 1965: 185].

Көгүчкөн, карга, *таан* болуп,
Чукулдаша кеткени [СО. IV. 177].

tartar – **тартар (куш)** [МКк. I. 406]. Тартар - коростель (куш) [Юдахин, 1965: 211].

Жарты айлык жолдон кабарын,
Жанындай *тартар* сыры бар [СО. V. 166].

ular – улар [МКк. I. 125]. Улар - горная индейка (мясо улара киргизы считают не только вкусным, но и целебным, а голос его – благозвучным, хотя он издаёт только свист) [Юдахин, 1985: 303].

Аблатундун сыртынан,
Улар тоодон айланып [СО. V. 101].

ühi – үкү [МКк. I. 157]. Үкү - филин [Юдахин, 1985: 321].

Куйругуна *үкү* байлаган,
Айнектей көзү жайнаган [СО. III. 256].

üpür – үпүп [МКк. I. 91]. Үпүп - удод [Юдахин, 1985: 324].

çagri – чагыр (бүркүт) [МКк. I. 357]. Бүркүт - беркут (старые киргизские соколятники насчитывают до шестидесяти пяти видов, подвидов и разновидностей беркута, особо выделяя из них, как лучших, девятнадцать) [Юдахин, 1965: 168].

Бүркүтүң бар, кушун бар,
Адырмактан аң уулап,
Келген жанбы ушулар? [СО. I. 373].

çulıq – чулдук (суучул ала куш) [МКк. I. 326]. Чулдук - кулик; *өрдөк жокто чулдук бий* погов. *если нет утки, то властвует кулик; на безрыбье и рак рыба* [Юдахин, 1985: 376].

Эмгектеги канаттуулардын аттарынын фонетикалык өзгөчөлүктөрүн, лексикалык-грамматикалык маанилерин салыштырып, эмгек менен азыркы кыргыз тилине жана «Манас» эпосунан окшоштуктарын салыштырып, салыштырма-тарыхый методдун негизинде изилденди.

Жылкы – сынар туяктуу жаныбар. Түрк тилдеринде сүйлөгөн уруулардын элдик оозеки чыгармаларында адамдар менен сыйкырдуу касиетке ээ болгон жаныбарлардын байланыштары жөнүндө өзгөчө көп айтылат. Узак убакыт бою көчмөн турмушта жашаган кыргыз эли атты биринчи катарга коюп, аны акылдуу айбан катары эсептешкен, абдан баркташкан. «Ат адамдын канаты» деген кыргыз макалы бекеринен калган эмес [Мураталиев, 2013: 48-87]. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө жылкыга тиешелүү: *йилки, тай, кысрак* ж.б. сөздөр киргизилип, кээ бир фонетикалык өзгөчөлүктөр сакталган [Осмоналиева, 1972: 87]. Кыргыз элинде жылкынын жаңы туулганы - кулун, бир жашка чейин - жабагы, бир жашы - тай, бир жарым жашы – кунан, эки жашы - бышты, жаңы асый, эки асый ошентип эсептелип кете берет. Ал эми ургаачысы бир жарым жашаары – кунан байтал, үч жашаары – бышты байтал, байтал бээ деп аталат [Мураталиев, 2013: 87]. Л.Будагов жылкынын эки жашарын *конан* - жеребенек двухгодовалый [Л.Будагов, 1871: 95] деп түшүндүрмө берет.

Кунан бекен, тай бекен,
Кууса кайдан жетти?! — деп, [СО. I. 107].

«Дивандагы» аттарды ажыратып, өңү-түсүнө карап айтууда «Манас» эпосунан мисалдар келтирилди. Окшоштуктарын жана кээ бир айырмачылыктарын салыштырабыз.

аӟгыр – айгыр [МКк. I. 104].

Жорго боз **айгыр** үйүрү
Жолунан чыгып калыптыр [СО. I. 133]

at – ат, жылкы жаныбары [МКк. I. 56]. *Kuş qanatin är atın* – Куш канаты менен эр аты менен. Куш канаты менен көздөгөн максатына жетет, адам аты менен жетет (макал).

Boş jılqı – бош жылкы [МКк. I. 286]. “Кошуун жаралууларын терип, ээсиз калган аттарды кармап, дагы калың бир тобу өлгөндөрдү калың өлүктүн арасынан издеп терип жерге берип, анан асаба – желектерин таянып, жүз башылап эс алууга жатып калды” [А.Ж., 1995: 193].

Bügrül: bügrül at – буурул ат [МКк. I. 403].

Торудан тандап жылкы алып,
Торгун, тубар мүлк алып,
Буурулдан тандап жылкы алып,
Буулумдан тандап мүлк алып [СО. III. 25].

joriğa – жорго ат. [МКк. III. 130]

Бара жатсак жолумда
Ээр токум жайлаган,
Эки **жорго** туруптур
Ээликтирип байлаган [СО. I. 224].

Йилки – жылкы [МК. Ауэзова, 2005: 766].

Жакып байдын **жылкысы**
Укурук, жүгөн тийбеген
Үркүп жүрөт асоосу [СО. I. 233].

qulun – кулун. [МКк. I. 344].

Бир ак сур **кулун** туудуруп,
Олтурган экен бай Жакып [СО. I. 143].

qızgul at – кызгылт (сур) ат [МКк. I. 404]. “...жүзү – жүздүктөй кара, маңдайында агы бар, жүзү ак, куйруктары кара, жүзү – сары кызыл, жүзү – алма чаар, жүзү күрөң кызыл ...”. [А.Ж., 1995: 258].

qızraq – кысырак, кысыр байтал [МКк. I. 398]. *Бокмурун келген меймандардын башчыларын тосуп, согумуна сүт бото, тайлак, кысыр тай (бээ) сойдуруп, кемегесин ойдуруп, кымызын берип, жайкап тосуп алып, куюндап жүрдү* [К.Ж. 1995: 111].

taj – тай [МКк. III. 119].

Ачып көздү жумганча
Бир тору **май** келип калыптыр [СО. I. 163].

torug at - тору ат [МКк. I. 319].

Октой болгон *тору атка*
Оңолуп кайра миниптир, [СО. III. 161].

çilkü at – ак кула ат [МКк. I. 364].

Багымдат намаз окуп,
Марал баштуу чоң кула ат
Баса минди токунуп [СО. II. 98].

toqum – согум, союшка багышталган мал. Көбүнчө союлуучу жылкыны айтышат [МКк. I. 338]. Кыргыз тилинде токум, ээр аттын токулгасы, ээр токуму делет. Биздин оюбузча, Махмуд Кашкаридеги бул сөз *токум* деп транскрипцияланбай *сокум* деп окулуш керек. Анткени *союла турган жаныбар* сокум делет.

Тандап атты кармашып,
Эбактан бери жыйылган
Ээр-токум тандашып [СО. I. 231]. Ал эми **согум** союла турган жаныбар, көбүнчө жылкыга карата айтылат [Л.З.Будагов, 1869: 708].

*Көрүндү жакшы баарысы,
Кышта согум болсун — деп,
Жылкыга көзүн салышты* [СО. IV. 261].

«Манас» эпосунда атты сүрөттөөдө кызыл түс бир канча аталыштар менен айтылат. Мисалы: кочкул кызыл, кыпкызыл, кызыл, мала кызыл, күңүрт кызыл, кызгылтым, агыш кызыл, чийки түстө, кызгылт түстө, кочкул тору, чоктой тору, тору, агыш тору, күңүрт, мала тору, жээрге кызыл, чым кызыл деп кыргыз элинде аттарды сүрөттөп ажыратат. «Дивандагы» жылкыга тиешелүү сөздөр азыркы кыргыз тилинде да айтылат жана окшоштуктары бар. Мында кээ бир тыбыштардын алмашып айтылышы, кээде үндүүлөр айтылбаса деле мааниси окшош болуп, бир түшүнүк берген учурлары да кездешет.

Ат жабдыктарынын өзүнө тиешелүү аталыштары бар. Аттын ээр-токумдарын, ат жабдыктарын – ат жасалгалары делет. Аларды колунан көөрү төгүлгөн усталар жасайт. Эмгектен ат жабдыктары боюнча мисал келтиребиз.

kömöldürük – көмөлдүрүк [МКк. I. 437]. *Көгала тулпардын көмөлдүрүгүн кыскартып, куюшканын узартып, басмайылын бек тартып, чап олоңун баш*

тартып ... [А.Ж., 1995: 406].

Көмөлдүрүк сом алтын,
Көмкөрө ээр — баары алтын, [СО. VI. 100].

укурук – укурук [МКк. I. 109].

Кошо кетти, караса,
Укуруктун башына.
Бекем башка чабылды,
Мээ укурукка жабылды [СО. I. 204].

отгун – басмайыл, тогоого учу өткөзүлүп байланган эндүү кайыш, ага олон байланат [МКк. I. 115]. Бул сөздүн кыргызча котормосу шектүү.

Жүгөнүн кармап жүгүрүп,
Жөө жүргөнү дагы бар.
Кай бирөөнө карасаң,
Тердиктерин колтуктап,
Тегеренген чагы бар [СО. II. 83].

Жылкынын түсүнө карап ажыратылышы, ат жабдыктардын аттары эмгекте чагылдырылган. Алардын басымдуу бөлүгү калк арасында айтылып келет. Элибиз жылкыны аздектеп, барктаган. Эмгекте жылкыга тиешелүү макалдар арбын. Түгөлбай Сыдыкбеков эмгектеги макалдар боюнча мындай дейт: «...китепте, бул макалдар байыркы тилибизде айтылат. Эч айырма жок. Арийне, айрыкча, кыска, так айтылган сөздүн каухары – макал, лакап ар бир элде мааниси жакын болору талашсыз. Ошентсе да, элибиз айткан: - “*Kişi alası içtin, jilqı alası tıştın* - Жылкы аласы сыртында, киши аласы ичинде” - деген бүгүнкү макалы мындан тогуз жүз жыл мурда жазылган китепте эч бузулбай, дал ушундай жазылганы бизди кубантпай коё албайт» [Сыдыкбеков Т., 1982: 54]. «Дивандагы» “*Añduz bolsa at ölmäs*”, “*Kuş qanatın är atın*”, “Киши сөзлишү йилки йизлешү”, “*Arpasız at aşumas arqasız alp çärik cijumas* - Арпасыз ат ашуу ашпас, аркасыз (тирек-жөлөксүз) алп черик сая албас”, “Киши сүйлөшкөнчө, жылкы кашынашканча” сыяктуу макалдар эл оозунда айтылып келет. Канча кылым өтсө да “Дивандагы” макалдардын маанилери өзгөрүлбөстөн азыркы кыргыз тилинде жашап келе жаткандыгы жогоруда мисалдар менен

салыштырылды.

Астрономиялык түшүнүктөр

Адам баласы аң-сезимдүү жашоосунун алгачкы мезгилинен баштап эле асманды, айды, күндү, жылдыздарды көрүп билип, таанып жашап келген. Ал эми асмандагыларды, айрыкча жылдыздарды байыркы доорлордо кыргыздар жакшы таанып өздөштүрүшкөн. Жылды жылдыздарга карап таанып, жыл мезгилдерин да ошого байланыштуу атап келишкен. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинде асман телолордун, астрономиялык түшүнүктөрдүн аттары көп чагылдырылган. Жылдардын мүчөл менен аталышы эл арасында азыркыга чейин сакталып айтылып келе жаткан уламышын да кошо жазып берип кеткендигин айтып жүрүшүбүз керек. Анын китебинен кыргыздардын биз космогондук түшүнүктөрдүн башталмаларын да табабыз, албетте, бул өткөн заманда койчулардын турмушунун образынан келип чыккан. Аларга Темир казык, Алтын казык (Полярная звезда), Үркөр (Плеяда), Чолпон (Венера), Жетиген (Большая медведица), Кербен-Саба (4 жылдыздан турган топ жылдыз), Кош-Өгүз жылдыздары белгилүү болгон, Дастара-Кундуз жылдызы, Кербен жол, Куш жолу (Млечный путь) д.у.с. жылдыздарды билишкендигин айткан [С.М.Абрамзон, 1999: 100]. Жылдыздардын аттарын эмгек менен кыргыз тилине салыштырып, окшоштугу каралат. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндө астрономиялык түшүнүктөр, асман телолорунун аттары да бар.

āj – ай (отуз күндөн турган мезгил [МКк. I. 94].

Жалпы түрктүн журтунда
Жарыгы тиер **ай!**» — деди [СО. I. 215].

ajdñ – айдың (айлуу) түн [МКк. I. 122]. *Ошол замат ордуна туруп, жүзүмдүн кара көлөкөсү баскан сөөрү жакты карап, ай нуруна ак жүзү кылайып, кете албай токтоп калды* [Т.К., 1990: 221].

kün – күн (күндүз), бир күн [МКк. I. 293]. *Күн көзүн көргөн суукка тоңбойт, хан көзүн көргөн арам өлбөйт* (макал).

bulit – булут [МКк. I. 303].

Кайра жаачу *булуттай*

Каары жүзүнө айланып [СО. IV. 273].

qıraǵu – кыроо. [МКк. I. 376]. *Ат семирип түз болот, боз кыроо түшүп күз болот, эрендер жатып бук болот да, жортмок болушат* [СО. VII. 783].

buzluq – муздук, мөңгү [МКк. I. 392].

Жаткан жери Көкчөнүн

Күн-Тийбес деген суу экен,

Башы *мөңгү* — кар экен [СО. II. 97].

Qaraquş – Мезон (Тараза) жылдызы [МКк. III. 31].

bagır soqım – Марс жылдызынын (планетасынын) аты [МКк. I. 308].

Жыл мезгилдери. Жыл мезгилинин ар бирине – жаз, жай, күз, кышка токтолуп, ар биринин бөтөнчөлүктөрүн ачып берет. Бирок ошентсе да «Сөздүктө» жаздын адам өмүрү жана табият үчүн эң маанилүүлүгү, өтө артыкчылыгы, ролу көтөрүңкү тон менен сыпатталат [А.Акматалиев, 2011: 15].

ärgüz – эриген. *Ärgüz suv* – эриген суу. Жазында кар, же муз эришинен пайда болгон суу [МКк. I. 104].

küz – күз [МКк. I. 285].

Мал семирип толгондо,

Күз эсепке болгондо [СО. VIII. 61].

qış – кыш. *Qış qonoqı ot* – кыш коногу – от [МКк. I. 288].

Татым кыйын, туз арзан,

Жайы кыйын, *кыш* арзан [СО. VIII. 213].

üşik – үшик [МКк. I. 85]. *Үшүгөнгө от жактырба* (макал).

Жер-суу аттары жана башка географиялык аталыштар

Жер-суу аттары эзелтен бери аталып, сөздөрдү өзү менен кошо сактап келе жаткан географиялык аттар болуп саналат. Кайсы бир заманда айтылып, ошол бойдон өзгөрбөгөн сөздөр болуп эсептелет. Байыркы замандарда жашап өткөн биздин ата-бабаларыбыз жашап өткөн жерибиз материалдык, маданий эстеликтерди жана жер-суу аталыштарын сактап келгендиги маалым.

Географиялык аттардын келип чыгышы, топтолушу узак мезгилди - ондогон же жүздөгөн жылдарды, кээде ондогон кылымдарды өз ичине камтыйт. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде тарыхый географиялык жана этнографиялык маалыматтар да берилген. Сөздүктө Жети-Суу жана Теңир-Тоо аймагы боюнча: Арык-Торук, Ак-Сай, Ала, Аргу, Торуг-Арт, Кавак-Арт, Бедел-Арт, Баласагун тоолору, Кара-Жылга, Иле, Сигун-Самур, Кочкор-Башы, Узгенд, Йагма, Йулдуз-Көл, Териң-Көл, Ай-Көл, ж.б.у.с. географиялык маалыматтар жазылган [Ө.Караев, 1989: 17-18]. Жер-суу аттар: Торуг Арт, Ак-Сай жайлоосу, Узгенд, Ысык-Көл, Соң-Көл ж.б. сыяктуу аталыштар азыр Кыргызстандын аймагында кездешет. Эмгектеги географиялык аттар “Манас” эпосунда да, азыркы кезде да айтылганын, алардын окшоштуктарын мисалдар менен салыштырабыз.

Ала – Ферганага жакын бир жайлоонун аталышы [МКк. I. 94]. *Уулу бала Чубакка Кичи Алайдан улам өрдөгөн сайын кокту-колот, жыбыт-жылгаларын тааныштырып, түгөнгүс жомок айтып барат* [А.Ж., 1995: 187].

Āq täräk – Ак-Терек [МКк. I. 93]. Ак-Терек – Тоң районундагы суу. Тескей Ала-Тоонун түндүк капталынан агып түшүп, Ысык-Көлгө куят [М.Борбугулов, 1990: 20].

Aruq-toruq – Кашгар менен Фергананын ортосундагы тоонун бели [МКк. I. 324]. Арык-Торук (Aruq toruq) – жердин аты, тарыхый топоним. Даанышман илимпоздун “Диван лугат ит-түрк” (11-к.) китебинде “Арик-Турук” аталышы эки жолу эскерет [Борбугулов, 1990: 41]. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө “Арык Торук”, “Качук-Арт” деген жерлердин аттары бар. Алар дагы “ашуу”, “капчыгай” кыясы, “тике кеткен тоо жолу” дегендей маани берет. Алардын биринчиси Махмуд Кашкаринин өзүнүн аныктоосу боюнча Кашкар менен Фергананын ортосунда болсо, экинчиси Өзгөн менен Фергананын ортосунан орун алган [Ө.Караев, 1989: 116].

Bädäl art – Бедел–Арт. Уч (Ош) менен Барскандын ортосундагы бийик ашуу [МКк. I. 336]. Бедел ашуусу. Какшаал кырка тоосунда Суук–Кыр жана Кара–

Бел тоолорунун аралыгында. Деңиз деңгээлинен бийиктикте 4284м. Адабиятта VIII кылымдын экинчи жарымынан тартып эле белгилүү. Үч-Турпандын эли бул белди *Бадаларт* деп да аташат [М.Борбугулов, 1990: 57].

Бадал-Арт – тарыхый жер-суу аталышы. Бадал-Арт - Какшаал кырка тоосундагы ашуунун ысымы. Кытайдын Тан династиясынын тарыхый маалыматтары боюнча бул ашуу, Баньда, Бада (Бодалин), Бода деген аттар менен VII - VIII кылымдан бери эле белгилүү боло баштаган [М.Борбугулов, 1990: 47].

Иле//ilä// ili – Или (дарыя). Ал дарыя түрк калкынын Жайхуну. Эки жээгинде түрк тайпаларынын йагма, тохсы менен бир далай чигилдер жашайт [МКк. I. 101]. Иле – Орто Азиядагы чоң дарыя. Анын эки башаты тең (Текес менен Күнөс) Тянь-Шандын түндүк капталдарынан башталат; алар кошулгандан кийин дарыя Иле аталып, Балхашка куйганга чейин болжол менен дагы 930 кмдей агат [В.В.Бартольд, 1997: 407]. *Аттарды Чабдардын белин ашырып, Иленин боюн бастырып, Уландын учун кыдыртып, алты күндүк жолдон кайра кое беришсин* [А.Ж., 1995: 317]. “Манастан” мисалдар:

Иле менен Чүйүнөн
Аскер тартып кол баштап,
Эгер чыкса үйүнөн [СО. II. 302].

Qavaq-Art – Кабак-Арт (Кашкар менен Өзгөндүн ортосундагы катаал ашуу) [МКк. I. 327]. Кабак кырка тоосу Ички Тянь-Шанда. Жумгал жана Миң-Куш (Муң-Куш) тектоникалык өрөөндөрүн бөлүп турат. Чыгышы бийик, зоокалуу, капталы тик, жонунда мөңгү бар; батышы жапыздап ашууга болот [М.Борбугулов, 1990: 109]. «Манастан» мисалдар:

Кашкар деген кыштакты,
Кабак-Арт менен Сары-Колдо
Кабырга тууган кыпчак бар,
Кашыма жыйып алайын [СО. I. 152].

Kaşğar – Кашкар [МКк. I. 319]. Кашкар – Кытай Түркстанындагы шаар. Эң байыркы Кытай даректеринде Сулэ аталат. Кытайдын официалдуу документтеринде азыр да ушул эле аталыш колдонулуп келет; Кашкар

аталышы, Кытай транскрипциясында Чэши деп айтылган Кашкар ысымы, алгачкы жолу “Тан-Шу” жазма булагында эскерилген. Кашкар шаары саясий жана маданият жагынан да азыркы Чыгыш Түркстандын эң маанилүү шаары болгон. Кашкар шаарынын тарыхы тууралуу V / XI кылымда эле Абу-л-Футух Абд ал-Гафир (же Абд ал-Гаффар) б. Хусейин ал-Алма и ал-Каджгари (sic) жазган чыгарма бар [В.В.Бартольд, 1997: 417]. “Манастан” мисалдар:

Анжиян менен *Кашкарды*,
Анын баарын башкарды [СО. I. 171].

qorum – **корум** [МКк. I. 339]. *Ошерде жону чыккан корум ташты көрүп, Жолой Кошойду ошол ташка жанча чапмак болду* [А.Ж., 1995: 329].

Quiz – тескей. *Quiz tag* – тескей тоо, тоонун тескейи [МКк. I. 95]. Кузгун – таш мөңгүсү – Ички Тянь-Шандагы цирк тибиндеги мөңгү. Фергана тоо тизмегинин түндүк-чыгыш капталында. Арпа дарыясынын (Алабуганын негизги курамы) сол куймасы Кузгун-Таш дарыясынын төрүнөн орун алган [М.Борбугулов, 1990: 169].

Уç – **Уч**. Белгилүү бир шаардын аталышы [МКк. I. 57]. Ош шаары болушу ыктымал (котормочулар). Ош - Кыргызстандагы байыркы шаарлардын бири. Кайсы жылдары пайда болгондугу белгисиз. Б.з.ч. 2-к. – б.з. 5–6 кылымында Оштун айланасы менен Чыгыш жана Батыш мамлекеттерин байланыштырган Улуу Жибек жолундагы маанилүү шаарга айланган [Б.У.Урстанбеков, 1990: 139].

Tamğa – деңиз, көл, өзөнгө куюучу суунун тарамы. Өзөндүн куймасын да tamğa дешет [МКк. I. 360]. Ошондой эле куйган жерди **тамга** дешет. Тамга – Жети-Өгүз районундагы суу. Ысык-Көлдүн куймасы. Тескей Ала-Тоонун түндүк капталынан Тар деген ат менен башталып, кууш капчыгай аркылуу түндүктү көздөй агат [М.Борбугулов, 1990: 271].

Taras – Орто Азиядагы Талас дарыясынын жана анын боюндагы шаардын арабча аталышы. Бул шаар азыркы Олуя-Атанын жанында болушу мүмкүн. Тараз шаары ислам дини келгенге чейин пайда болуп, согдулардын шаары

болушу мүмкүн. V/XI кылымда Таразда Баласагун шаарындагыдай эле согду жана түрк тилдеринде сүйлөшкөн (М.Кашгарский 1. 31). Калк жашаган жер (хорон) катары “Талас” аты биринчи жолу 568-жылы грек Земархтын элчилиги жөнүндөгү отчетунда айтылган [В.В.Бартольд, 1997: 418].

Togug art tiz – Торугарт кыры [МКк. I. 319]. Кыргызстандын түштүгү менен Торугарт жолу кеткен. Ал Ферганадан Ат-Башыга чейин жогоруда айтылган жол менен келип жеткен да, андан ары түштүк-чыгышты көздөй Таш-Рабат капчыгайы аркылуу Чатыр-Көлдүн жээги менен Торугарттан өткөн. Торугарт жергесинин аталышы топоним катары тээ байыртан бери келатат. Махмуд Кашкаринин атактуу сөздүгүндө “Торуг арт түз” деген жайлоо тууралуу маалымат бар [Ө.Караев, 1989: 116].

Ärtiş – Эртиш. *Jämäk* – Йемек талаасындагы өзөндүн аты. Бир нече куймалуу бул дарыя ошол жердеги бир көлгө куят. Бул дарыяны *Ärtiş suvi* – Эртиш суусу дейт [МКк. I. 105]. Эпостон мисалдар:

Туурасы *Эртиш* суу болсун,
Аягы Орол тоо болсун,
Кара-Кум калмак калбасын,
Кабарсыз жатып албасын [СО. I. 154].

Суусуз жашоого мүмкүн эмес. Египетте, Индияда, Кытайда, байыркы Россияда суу “бардык нерсенин негизи” деп эсептелген. Энциклопедиялык сөздүктөрдө: Тунук суу – тазалыктын, асыл ой, ак сөздүн жана туура иштин символу. Ал эми суунун агымы – убакыттын өтүшү [Энци симв., 2003: 48] делет. Эмгекте суулардын аталыштарын мисал келтиребиз:

Süzük suv - сүзүлгөн суу. *Süzük* – бардык таза, тунук нерселер. Мисалы: жакут таш ж.б. [МКк. I. 333]...*көз алдына кырка чокулары ак карлуу улуу тоо, шаркырап, аккан тунук суу, боорундагы түркүн түмөн дарагы, көк арча, сеңселген кайың келди...* [Т.К., 1990: 233].

sarqındı – саркынды. *Sarqındı suv* – саркынды суу [МКк. I. 411]. Кыргыз тилинде саркынды сөзү суунун азайып агышы, түгөнүшүн же тамчылап агып калгандагысын айтышат.

tamındı suv – тамынды (тамчылаган суу) [МКк. I. 379]. Тамчыдан булак сызылат, булак өзөнгө чубурат. Өзөн дарыяга куят. Дарыя деңиз жыят. Жер жүзүнүн алтыдан беш бөлүгүн ээлеген суунун – Улуу Атлантика, Муз мухиттеринин да башталышы тамчы. Деле суу энеси – тамчы [Т.Сыдыкбеков, 1982: 3].

buzluq – муздук, мөңгү [МКк. I. 392]. “Манас” эпосунан мисалдар:

Күн чыгышы Ала-Тоо,
Кетпеген **мөңгү** кары бар [СО. IV. 136].

Жер-суу жана географиялык аталыштардын пайда болушу көп жылдарды, кылымдарды өз ичине камтыйт. Бул географиялык аталыштардын басымдуу бөлүгү өзгөрүлбөстөн күнү бүгүнкүдөй аталып келет.

Үй буюмдары жана тамак-аштардын аталыштары

«Сөздүк» лингвистикалык гана эмес, ошол кездердеги жашоо-шарт, үрп-адат, турмуш-тиричилик жагдайларынан да, түрдүү түрк урууларынын өз ара кошуна калктар менен болгон карым катыштары тууралуу да кеңири маалыматтарды өз ичине камтыган [А.Акматалиев, 2011: 3]. «Дивандагы» үй буюмдары, тамак-аш боюнча жазылган сөздөрдүн басымдуу бөлүгү азыркы кыргыз тилинде айтылып, мааниси өзгөрбөстөн сакталган.

baldu– балта [МКк. I. 355].

Калканга **балта** чабылды,
Көргөндөр эстен жаңылды [СО. IV. 287].

çömqö – чөмүч [МКк. I. 355]. **Чөмүчү** да май, кашыгы да май болду.

idiş – идиш [МКк. I. 76].

Кашык, аяк, табагы
Кармаганга калганы,
Колуна тийген **идишин**
Өз-өздөрү алганы [СО. VI. 611].

oşaq – очок [МКк. I. 79]. Отун отко, **очок** – казанга.

uqrıq – укурук [МКк. I. 109].

Найзасын кылып *укурук*,
Атып салгын, доңуз,— деп [СО. VI. 102].

Тамак – аш. «Дивандагы» тамак-аштардын аталыштарын жандуу кыргыз тилине салыштырабыз.

azuq – азык-оокат [МКк. I. 80]. К.К.Юдахиндин сөздүгүндө азык продовольствие деп берилет. *Бөрү азыгы – жолдон* погов. *волка ноги кормят* [Юдахин, 1965: 27]. Ошондой эле “Манас” эпосунда да азык деп айтылат:

Азык-түлүк, бар жарак,
Даярданып салыптыр [СО. II. 289].

āş – оокат, аш, тамак [МКк. I. 93]. К.К.Юдахинде: аш пицца; *ашың калса калсын, ишиң калбасын* погов. *если пицца останется, пусть остаётся, работа бы не осталась* деп түшүнүк берилет [Юдахин, 1965: 33]. “Манас” эпосунда төмөндөгүдөй саптар менен айтылат:

Аш кайнамдай токтолду,
Ага чейин кыңк этип
Айтууга киши жок болду [СО. I. 122].

bal – бал [МКк. III. 117]. К.К.Юдахинде: бал мёд, балдай ширин сладкий как мёд [Юдахин, 1965: 102] делет. «Манас» эпосунда берилиши:

Бал, шекерге карабайт,
Башка тамак жарабайт [СО. I. 127].

balıq – балык. Макалда мындай: *Balıq suvda, közi taştın* – Балыктын өзү сууда, көзү – тышта. Бул сөз сыртынан билбегенсип көрүнгөн менен, чынында сак кишилерге карата айтылат [МКк. I. 323]. Ал эми кыргыз тилинде “*Өрдөктүн өзү көктө болсо да, көзү көлдө*” деген макал азыр да айтылат. Мында эмгектеги макалдын “өрдөк” “балык” сөзү менен алмаштырылып айтылды. К.К.Юдахинде: балык рыба [Юдахин, 1965: 107] деп айтылат. «Манас» эпосунда берилиши:

Дарыядан жаянды
Сазан *балык* ордуна
Сууруп алып жеп жүргөн [СО. II. 34].

bohsun – таруудан жасалган ичимдик, бозо [МКк. I. 405]. Бозо буза (род домашнего алкогольного хлебного напитка) [Юдахин, 1965: 138].

Арак-*бозо* ичирип,
Аезилге мингизип [СО. IV. 254].

bulğama – буламык (майсыз, татымсыз түрү) [МКк. I. 410]. К.К.Юдахинде: буламык болтушка [Юдахин, 1965: 157] делет.

Талкан кылып агартып,
Ууртунан агызып,
Мурунунун үстүндө
Буламык болуп жабышып [СО. III. 132].
«Манас» эпосунда да *буламык* болуп айтылат.

bıŋıq aŝ – бышык аш же жалпы эле кайнатылып бышырылган нерсе [МКк. I. 318]. Бүткөн ишке сынчы көп, *бышкан ашка* жечү көп (макал).

qujma – куймак. Камыр суюк жуурулуп, казандагы майга салынып бышырылып, анын үстүнө шекер сээп желет [МКк. III. 130]. Куймак олады [Юдахин, 1965: 438]. Куймак кыргыз элинде эски, жакшы оокаттарынын бири, ал азыр да жасалып желет.

juŋqa – жупка [МКк. III. 26]. К.К.Юдахинде: кушанье из слоённых лепёшек (сваренных в молоке и сдобренных маслом) делет [Юдахин, 1965: 270]. Жупка - буудай ундун ачыбаган камырынан жасалган кыргыздын эски оокаттарынын бири.

qatıq – катык, тутмачка (кесмеге) кошулчу сирке (уксус) же айран [МКк. I. 326]. К.К.Юдахинде: катык, то же, что айран кислое молоко [Юдахин, 1965: 360].

katma juğa – каттама жупка [МКк. I. 366]. К.К.Юдахинде: каттама сдобные слоёные лепёшки [Юдахин, 1965: 359]. Камырдан жасалган кургак оокаттардын эң кадырлуусу – каттамалар. Анын да айрым түрлөрү бар. [Т.Бөрүбаев, 1984: 121].

käbäk – кебек (күкүм) [МКк. I. 333]. Кебек отруби [Юдахин, 1965: 364]. Камырдан кылган зубалаларды улпактап (ундап), тегиз, жаят. Ал эми тартылган

буудайдын унун электен өткөргөн калдыгы *кебек* аталат.

kömäç – көмөч: отко көөмп бышырылган нан [МКк. I. 306]. Көмөч лепёшка, печённая в золе [Юдахин, 1965: 422]. «Манас» эпосунда айтылышы:

Мешке коюп бышырган
Бөлкө деген *көмөчү* [СО. VIII. 56].

qurut – курут [МКк. I. 305]. Курут шарики или лепёшечки из отжатого и засушенного творога [Юдахин, 1965: 451]. «Манас» эпосунан мисал:

Тузга кошуп айранын
Кылат экен *курутун* [СО. VIII. 121].

murç – мурч, калемпир [МКк. I. 296]. Мурч черный перец [Юдахин, 1985: 41]. «Манас» эпосунда берилиши:

Кара *мурчтан* буулаган,
Калемпирден суулаган [СО. VIII. 235].

süzmä – сүзмө [МКк. I. 366]. Сүзмө сюзьма (отцеженное кислое молоко) [Юдахин, 1985: 170]. Сүзмө - бузулбас оокат. Андан аш катык, түркүн оокаттарга коруш, эзилген суусун болот [Т.Бөрүбаев, 1984: 102].

süt – сүт [МКк. III. 92]. Сүт - молоко [Юдахин, 1985: 197]. Эпостон мисал:

Желининен *сүт* агып,
Желбей калган бээлерди [СО. III. 296].

talqan – талкан. [МКк. I. 372]. К.К.Юдахинде: талкан толочно деп берилет [Юдахин, 1985: 150]. Улутгук кургак оокаттардын негизгилеринин бири – талкан. Жүгөрүнү, арпаны жана буудайды кууруп, сокуга талкалап, жаргылчакка же тегирменге тартып алса талкан болот. Талкандан ар кыл аш, жарма жасалат [Т.Бөрүбаев, 1984: 111]. Эпосто айтылышы:

Таң эртеңден бер жакка
Олтурду эле *талкан* жеп [СО. III. 140].

Тамгак – тамак [МКтт. I. 807]. Тамак пицца; продукты питания, продовольствие; *эр тамагы элден, бөрү тамагы жолдон* погов. *пицца молодца от народа, а пицца волка в пути* [Юдахин, 1985: 199]. Эпостон мисал:

Тамак ичип ойнойлу,

Тамашага кел» — деди [СО. I. 112].

toqoç – токоч [МКк. I. 306]. К.К.Юдахинде: токоч хлеб домашнего приготовления делет [Юдахин,1985: 244]. Улуттук нандардын эскилеринин бири, мыктысы – токочтор. Алар азыр да жасалат.

ugut – угут [МКк. I. 69]. Буудай шарабын ачытууга арналган угут (ачыткы). Угут соло, бродило [Юдахин, 1985: 299]. Эпостон мисал:

Угут кылган буудайды,

Унуткан экен кудайды [СО. V. 474].

üz – май. *Üzliüg aş* – майлуу аш (тамак) [МКк. I. 65]. Уз молозиво (в кипяченном виде в киргизском быту считается лакомством); уйдун тууруна күтүп, узуна күтпөптүр погов. отёла коровы дождался, а молозива не дождался (долго ждал, а самого важного момента не дождался) [Юдахин, 1985: 331].

Нурдуу кызыл бети бар,

Уздан аппак эти бар [СО. III. 93].

un – ун (буудайдын уну) [МКк. I. 68]. *Уну бардын оту өчпөйт* (макал). Ун мука [Юдахин, 1986: 305].

çivgin – чүйгүн. *Çivgin aş* – чүйгүн аш, адамга кубат берүүчү чүйгүн тамак. [МКк. I. 374]. К.К.Юдахинде: чүйгүн-жирный, чүйгүн тамак блюдо с жирной едой деп айтылат [Юдахин,1985: 380].

çüräk – нандын бир түрү [МКк. I. 332] Чүрпө всякие хлебные злаки [Юдахин, 1985: 380].Челпектин чакан түрүн *чүрөк* дейт.

çabaq – чабак. Түрк көлдөрүндө жашаган майда балыктын түрү, чабал кишилерди да ага окшоштуруп *çabaq är* – коркок дешет [МКк. I. 325]. Чабак - всякая мелкая рыба, рыбёшка [Юдахин, 1985: 332].

Чабактай сууга сүзүшүп,

Жанынан үмүт үзүшүп [СО. I. 384].

çağır – чагыр (кымыз кошкон сорпо) [МКк. I. 310]. Чагыр – чагыр (кымыз кошкон сорпо. К.К.Юдахинде: чагыр 1.водка, разбавленная бузой; 2. Мясной бульон, разбавленной кумысом [Юдахин, 1985: 334]. Ысык жаш шорпого

теңдеп муздак кымыз кошконду эл оозунда чагыр деп атайт. Ал мүнөз оокат [Бөрүбаев Т.,1984: 135].

Бул бөлүмдө «Манас» эпосунан мисалдар берилип, салыштырматарыхый методдун негизинде изилденип, натыйжада материалдар топтолду. Эмгек менен азыркы кыргыз тилинде маанилери жактан окшош макалдарды, тамак-аш аттарын жандуу кыргыз тилинде басымдуу бөлүгү окшош айтылат.

Дене мүчөлөрүнүн аталыштары

Тилдин лексикасындагы сөздөрдүн өзүнчө бир тобун адамдын жана жаныбарлардын дене мүчөлөрүнүн аттары түзөт. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндө дене мүчөлөрдүн аттары кеңири чагылдырылган. Бул бөлүмчөдө «Дивандагы» дене мүчөлөрдүн аталыштарын азыркы кыргыз тилине туура келген жана келбегендерин иликтеп карап чыгабыз. Кыргыз тилинде зат атооч сөздөр берген маанилерине карата лексика-тематикалык өзүнчө топ болуп адамдын жана жаныбарлардын дене түзүлүш аттары белгиленет: *баш, кол, манжа, бут* ж.б. Дене түзүлүштөрүнүн аттары да Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө катталган, сөздүктөн аларды колубуздан келишинче терип алып, иликтеп, азыркы кыргыз тилиндеги айтылгандары менен салыштырып көрөбүз.

aja – алакан *Дөө Кошой алакан жайып, Тенирине тайынды* [А.Ж., 1995: 327].

Бул сөз азыркы кыргыз тилинде, мисалда көрсөтүлгөндөй, *алакан* деп аталат.

baş – баш [МКк. III. 114]. *Кошой Жолойдун башын чалып аттан өтө берди* [А.Ж., 1995: 329]. Бул сөз да кыргыз тилинде өзгөрүүсүз айтылат.

biläk – билек [МКк. I. 329]. *Билек бир, бармак (же манжа) башка.*

bojın – моюн [МКк. III. 127]. *Ага мулуңдаган Бокмурун болбой моюн толгоду* [А.Ж., 1995: 349]. Азыркы кыргыз тилиндеги *мойун, богок* деген сөздөргө окшойт.

bögür – бөйрөк; *bagır* – боор [МКк. I. 308]. Күүлөнүп алган Сарала Алгараны куткарбады, колго жете берээрде Алмамбет кемердин үстү деп, *боор-бөйрөк*

тушу деп, найза салды [А.Ж., 1995: 421].

buğun – муун (манжалардын), камыш муундары [МКк. I. 340]. *Кандын жытына мас болуп, буундары шалдырап, көздөрү кызарып, шамшарлуу желдеттер четке чыга беришип, алардын ордуна башка кыйноочулар келишти* [Т.К., 1990: 304].

bıqın – быкын [МКк. I. 340]. *Беш-алты баатырды чакырып алып, белин тебелетти* [А.Ж., 1995: 326].

köçük – көчүк [МКк. I. 334]. *Мына азыр арка омуртканын арасын, куймулчак, жамбаш ашташын сары суу алып, карылык басмырлап калганын айтты* [А.Ж., 1995: 326].

qulaq – кулак [МКк. I. 328]. Сөз атасы – кулак, жол атасы – туяк, суу атасы – булак.

turum – турум (адамдын тулку бою) [МКк. I. 338]. *Күбө чопкуттун астында муздай соот көк темир денесине чакталган* [А.Ж., 1995: 335].

köküz – көкүрөк [МКк. I. 312]; **kiṛpik** – кирпич [МКк. I. 401]. *Кочкор тумшук, кош кирпич, көркү калча, көзү тик, жалаяк ооз, жар кабак, жаагы жазы, ээги узун, майлаган буудай жүздөнүп, кең көкүрөк жайык төш, аркасы кең, асты кууш, айбаты катуу, жүзү жаал, жолборс моюн, жоон билек, шер кабак Манас көзүнөн учкун атылып, жооп бергиче жолборстой октолуп турду* [А.Ж., 1995: 336].

Örük saç – өрүлгөн чач [МКк. I. 83]; **art** - арты. **Art saç** – желке чач [МКк. I. 62] **Art** бул жерде *моюн, желке* деген маанини билдирет. **Ağrığ** – акрек, **ağrığ sөңüki** – акырек сөөгү [МКк. I. 106]. *Эки өрүм, олоң чачы акырек ылдый, ак шейшептен төмөн куюлуп, жердеги көк жуурканда жатты ийрилип* [А.Ж., 1995: 493].

ärin – эрин [МКк. I. 89]. “Манас” эпосунан мисалдар:

*Эрини чарга кесилип,
Ачкадан боору эзилип* [СО. VI. 391].

öz – өзөк (тамак өтүүчү карынга тиешелүү дене мүчөсү) [МКк. I. 65].

Балдардын өзөгү талып калганбы, кыбыроого алы жок, кайрымакка илер эти жок [А.Ж., 1995: 27].

çälräk – чылпак [МКк. I. 400]. Чылпагын алам деп, көзүн олуп алган.

qarın – карын [МКк. I. 406]. *Карын ачты, кайрат качты* (макал).

Дене мүчөлөрү, аларды атоонун формалары жана маанилери азыркы кыргыз тилиндей аталыштары дээрлик бардыгы окшош айтылат.

Жер-жемиш жана өсүмдүктөрдүн аталыштары

Илгертен бери ата-бабаларыбыз жаратылыш менен тыгыз байланышта болуп, өсүмдүктөрдү өз жашоосунда пайдаланып келген. Өсүмдүктөрдүн дарылык касиеттерин билишип, элдик медицинаны да колдонушкан. Эмгектеги өсүмдүктөрдүн аталыштарын азыркы кезде кыргыз тилине салыштырабыз:

alma – алма [МКк. I. 132]. *Алма сабагынан алыс түшпөйт* (макал).

Бурчак – буурчак [МКТт. I. 803].

Камгак – конок, өсүмдүк [МКТт. I. 817]. Эмгектеги *камгак* сөзү кыргыз тилинде конок, өсүмдүк маанисин берген. Бирок, эки аталыш башка маанини билдирип, өсүмдүктөрдүн түрлөрүнө кирет. *Конок* – могоар, итальянское просо, гоми [К.К.Юдахин, 1965: 401]. Коноктон жашыл масса жана кургак чөп алуу максатында эгүүгө болот [Ш.Токтогужоев, 1991: 35]. Камгак - перекати поле: камгактай жеңил лёгкий-лёгкий, очень лёгкий; камгак учкан эмедей, толуп жаткан алтындар талаага кетти чачылып (фольк.). Многое множество золота было зря расбросано, подобно летящему перекати –полю; *Уул жаманы – уйгак, кыз жаманы – камгак* (макал) [К.К.Юдахин, 1965: 335].

qamış – камыш [МКк. I. 316]. Коёнду *камыш* өлтүрөт, эрди намыс өлтүрөт.

çäçäk – чечек, гүл [МКк. I. 332]. Кыргыз тилинде *байчечекей* деп айтылат.

И.Ш.Султаналиев: “Созулма үндүүлөр үндүү тыбыштар менен *в, з, ң* жумшак үнсүздөрүнүн биригишинен пайда болгон. Мисалы: *söñök* - сөөк, *suв* – суу, *tağ* - тоо ж.б.”, - деп айтат [И.Ш.Султаналиев, 2015: 231]

buğqaj – буудай. Макалда мындай: “*Buğqaj qatında sarqaç suvalur*” – “Буудайдын шылтоосу менен карамык (чөп) суу ичет”. Бул макал кимдир бирөөдөн башка бирөө пайда көргөндө айтылат [МКк. III. 179]. Ушуга маанилеш кыргызда: “Күрүчтүн шылтоосу менен күрмөк суу ичет”, - деген макал айтылат. Мында *буудай* сөзүнүн ордуна *күрүч* айтылган. К.К.Юдахинде: буудай пшеница; *буудайдын барар жери – тегирмен* погов. *место, куда отправится пшеница, - мельница (напр. девушке суждено выйти замуж)* [Юдахин,1965: 163]. Буудай сөзүнүн эпосто кездешиши:

Алты кап *буудай* айдаса

Арбын чыгып алыптыр [СО. VIII. 127].

suv – суу [МКк. III. 98]. Суу вода [Юдахин,1985: 167]. «Манас» эпосунан мисал келтиребиз:

Жакшылык келген жайдан бил,

Таш боорунан **суу** чыгып,

Суу оруну сайдан бил [СО. III. 328].

tarıǵ – эгин, дан, аштык [МКк. I. 318]. К.К.Юдахинде: таруу просо (акталбаган таруу); актаган таруу пшено; *жалгыз таруу ботко болбойт.* погов. *из одного зерна проса каши не получится* деп берген [Юдахин,1985:212]. «Манас» эпосунда айтылышы:

Таруу, буудай жем билип,

Талаада жатып семирп [СО. V. 489].

uruǵ – урук, дан [МКк. I. 78]. К.К.Юдахинде: урук семена; жүгөрүнүн гибриддик уруктары гибридные семена кукурузы [Юдахин,1985: 308].

işǵın - ышкын [МКк. I. 116]. Боору тулаң, этеги шибер, кымыздык, *ышкын* өсөт экен [А.Ж., 1995: 26].

qaraqan – караган [МКк. I. 378]. Кыргыз тилинде караган өсүмдүктүн бадал тобуна кирет. Караган – караганник, жёлтая акация, золотарник; ак караган курчавка (кустарник). Ал эми карагай – ель: еловый лес; бай карагай большая развесистая ель; кызыл карагай сосна [К.К.Юдахин, 1965: 347]. *Ушул күчүктөр деп, дөбөтү экөө буйтка-буйгаал койбой тинтип жүрүп, акыры оозун куураган шилби, жыш караган баскан, үстүндө салаңдаган борчугу бар, коңулу терең*

кеткен жараканын түпкүрүндөгү ушул үңкүрдү жай кылышкан да [Ч.А., 1988: 8].

tikän – тикен [МКк. I. 342]. Жапайы өсүмдүк. Дарылыкка чөбү, даны колдонулат. Темир тикендин тикенеги уу болсо, дарылык касиети да уу.

Ак *тикен* деген отун бар,
Ачуу болор түтүнү [СО. II. 84].

üzüm – жүзүм [МКк. I. 88]. Жүзүм – дем алуу органдарынын илдеттерин дарылап айыктырууда табылгыс дары болуп бере алат [К.Жолдошбаев, 2011: 79].

örük – шабдалы, өрүк жана кара өрүк сыяктуу жемиштердин баарысынын аталышы [МКк. I. 83]. Шабдаалы – адамга пайдалуу жемиштин бири.

käkrä – **кекире** [МКк. I. 358] Кекире василёк горький; кекиреге тойгон текедей бакылдайт орёт, как козёл, наевшийся горького василька [К.К.Юдахин, 1965: 368].

sarmusaq – сарымсак [МКк. I. 435]. Сарымсакты такай жеп жүрсө, өмүрдү узартууга пайдалуу таасирин тийгизет [Дүйшөнбек, Ч.у., 2008: 185].

çigit – чигит, пахтанын уругу [МКк. I. 304]. Жумшак айткан жылуу сөз кулагыңа муңайым, чигити жок пахтадай.

Жогоруда эмгектен келтирилген сөздөрдүн көпчүлүк бөлүгүн турмушта пайдаланып, дары чөптөрдү ичип, элдик медицинада да, азыркы медицинада дарылардын курамында пайдаланып келет.

Айлана-чөйрөнү таанып билүүдөгү абстрактуу түшүнүктөрдүн аталыштары

Абстрактуу зат атоочтор көз менен ачык-айкын көрүүгө, кол менен кармап билүүгө мүмкүн болбогон, бирок ой жүгүртүү аркылуу аныктала турган заттык түшүнүктөрдү айтат: акыл, ой, санаа, кыял, сүйүнүч, өкүнүч, көз караш [С.Давлетов, 1980: 47]. Абстрактуу зат аточ сөздөр «Диванда» айтылат.

Алардагы сөздөр кыргызча мааниси кандай болсо дал ошондой түшүнүктү билдирет. Мисал келтиребиз:

qut – кут. *Qutluğ* деген сөз мына ушундан жасалган. Кыргыз элинде кутту ыйык тутуп, “башына кут консун”, “куттуу үйдөн куру чыкпа”, “үйгө кут түштү”, “үйгө кут кирсин” сыяктуу сөздөр айтылып келген. –*Кут болсун айланып конгон бактыңыз!* [Т.К., 1990: 593].

bäzräм – майрам [МКк. I. 405]. *Билинбей түн ичинде жаап салган биринчи кар баарына күтүүсүз келген майрам болду* [Айтматов Ч., 1988: 24].

Сызык – ой [МКтт. I. 711].

Ортосун өзүң ойлоп бил,
Отуз атка байге бар [СО. I. 155].

ümdü – үмүт [МКк. I. 128].

Жанынан үмүт үзүшүп,
Эзилген топо тапталып [СО. I. 384].

and – ант, касам [МКк. I. 63]. *Andık* – ант ич.

Катуу каргыш ант кылып,
Аярлар качып жөнөлдү [СО. II. 94].

Мезгилди билдирген сөздөр

Биздин ата-бабаларыбыз күндүзгү маалды жана жыл мезгилдерин боз үйдүн түндүгүнөн билишчү. Түндүк сааттын ролун аткарган. «Дивандагы» мезгилди билдирген сөздөр менен азыркы кыргыз тилине салыштырабыз.

āj – ай (отуз күндөн турган мезгил) [МКк. I. 94].

bıldır – былтыр, өткөн жыл. [МКк. I. 384]. *Былтыркыдан* калган иш жок (макал).

Илк – илгери [МКтт. I. 117].

Илгери кадам баскандын
Артына түшүп куруткан [СО VI 307].

qündüz – күндүз [МКк. I. 385]. *Күндүзгү аштын ортогу көп* (макал).

Жүзүнөн заары жайылып,
Күркүрөшү күн болуп,

Күндүз күнү түн болуп [СО. V. 400].
tün – түн. *Tünlä kâldim* – түндөп келдим [МКк. I. 293]. *Ай түндө керек, билим күндө керек* (макал).

tañ – таң, таң аткан маал [МКк. III. 264].

Таңдын сары жылдызы

Чыга келди *таң* менен [СО. I. 100].

tumliǵ (tomliǵ) – суук, тоңголок [МКк. I. 593]

uǵur – учур, мезгил. *Nä uǵurda kâldiñ?* – кайсы убакта келдиң? [МКк. I. 71].

ürün – үрүң (үрүң-баран). Огуздар *aq* – ак дейт [МКк. I. 136]. *Петруха Авдий менен Лёнканы ойготкондо али таңкы үрүл-бүрүл болчу* [Ч.А., 1988:115].

Жогоруда мезгилди билдирген эмгектен келтирилген мисалдар кыргыз тилине салыштыра келгенде сөздөрдүн айтылышы, жазылышы басымдуу бөлүгү бирдей. Кээ бир сөздөрдүн айтылышы башкачараак болгону менен мааниси кыргыз тилинде ошондой болуп айтылат.

М.Кашкаринин китебинин лексикасы түрк тилдеринин тектештигин алардын фонетикалык, грамматикалык жактан болгон жакындыгы жана бардык түрк тилдерине орток лексиканын болгондугу менен далилденет. Лексикалык жагынан түрк тилдеринин баары үчүн орток, баарында кеңири колдонулган сөздөр көп. Мисалы, *таш, жер, суу, тоо, кара, улуу, калың, катуу, мен, сен, ал, биз, бир, эки, үч* ж.б. [А.Р.Акунова, 2009: 18].

«Дивандагы» жазылган уруулардын колдонгон сөздөрүнүн басымдуу бөлүгү түшүнүктүү же болбосо сөздүн формасы сакталган бир аз тыбыштык өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Мисалы, *чөмчи* - огузча *чөмүч*. Сөздүн аягында [и] тамгасынын эки кайталанышы менен жазылган. *Самдаа* – бут кийим (сандаал) чыгыл тилинде. *Сандаал* сөзү азыр деле бут кийимдин аты аталып, колдонулат. Түркмөнчө *керегү* – чатыр, керегү кыргыз тилиндеги *кереге* сөзүнө жазылышы жагынан [ү], [е] тыбыштарынын алмашылып айтылышканы көрүнүп турат. *баштақ* – башмак (бут кийим); *балчык* – балчык, баткак, огузча; *кушлак* – таң, өгүзчө кыргыз тилинде *кутман таң* же болбосо *кушубак* сөздөрүнө жакындашат. *Чигит* – чигит, аргуца; *тамур* – денедеги тамыр; *тавар*

– тавар; *бышык эт* – башкан эт; *бамук* – пахта, мамык, кебез, кыргызча; *канак* – каймак; *самаан* – саман чыгыл тилинде; *курт* – курт, түрк элдери *курт* дешет. Өгүздөр “*курт*” деп карышкырды айтышат деп эмгекте айтылат. *Чекек* - *чечек оорусу*, *чыгылча*; *чаашыр* – *чатыр*, *өгүзчө*; *арук* – *арык*, *жүдөңкү*, *өгүз* жана кыпчак тилдеринде; *үйүк* - дөң, үймөк, дөбө, огузча; *аба* - апа, огузча; *үпкүк* – үпүп чыгылча; *иңек* – ташбаканын ургаачысы; *угла* - жигит, боз улан аргуча; *ухи* - үкү, түркийлердин көпчүлүгү “*үкү*” дешет; *шүк* – үн чыгарба, тынч отур, түрктөр айтышат *шүк тур*; *кум* - кум чыгылча; *бен* – мен ат атооч огузча, түрктөр *мен* дешет; *мен* - түркчө мен; *кеклик* - кекилик; *булгама* - буламык; *орто* - *орто* чыгылча ж.б. көптөгөн сөздөрдү мисал келтирүүгө болот. Азыркы кыргыз лексикасында кыргыз жана монгол тилдеринде бирдей колдонулуп келе жаткан лексикалык жалпылыктар көп кездешет [А.Сапарбаев,1997: 162], «Дивандагы» сөздүн окшоштуктарын салыштырабыз:

кыргызча	«Диванда»	МОНГОЛЧО
аяк	ajaq	адаг
айгыр	ažgir	азрыга
алтын	altun	алтан
ат	at	агт
бал	bal	бал
кебек	käbäk	хэбэг
мурч	muř	бурш

Жогоруда келтирилген сөздөрдүн басымдуу бөлүгү түрк тилдеринин орток лексикалары экендигин далилдейт. Анткени ал сөздөр менен түрк тилдеринде сүйлөгөн элдер бири-бири менен пикир алышат.

3.5. «Дивандагы» уңгу сөздөрдүн өзгөрүү өзгөчөлүктөрү

Тилдеги сөздөр адамдардын пикир алышуусунда колдонулганда уңгу түрүндө эле айтыла бербей, ар кандай формаларда өзгөрүп айтылып тилдик карым-катышта пайдаланылат. Сөздөрдүн мына ошондой болуп өзгөрө тургандыгы сөздүктөрдө эске алынып сөздүктөр түзүлөт.

Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинин сөздөрдү ирети менен өзүнө камтыган өзгөчөлүгү башкача. Мисалы, К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктө, авторлор коллективи түзгөн кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө жана башка сөздүктөрдүн бардыгында сөздөр алфавиттик тартип менен түзүлүп иштелет. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө андай болбой сөздөр алфавиттик тартип менен тизилип иштелген эмес. Китебине ал сөздөрдү атоочтор, этиштер деп бөлүп жазган. Ошолорду да эки ариптүү сөздөр, үч ариптүү сөздөр ж.б. деп тизип сөздөрдү сөздүккө киргизген. Ошону менен бирге «Диванга» сөздөр уңгу түрүндө болуп да, грамматикалык жактан өзгөргөн болуп да киргизиле берген. Мындай тартип менен сөздүктүн түзүлүп жазылышы XI кылымдагы аткарылган Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө болушу ошол кылымдардагы сөздүк жазуу тартибине ылайык болуп ишке ашырылган болсо керек деп эсептейбиз.

Биз бул ишибизде байыркы замандан калган эстелик китептин кандай болуп түзүлгөнү, сөздөрдүн кандай тартип менен сөздүккө киргизилгени тууралуу ойду айтуудан алыспыз. Бул биздин ишибиздин максатына кирбейт. Биз Махмуд Кашкаринин «Диванында» сөздөр кандай тартипте жайгашкан болсо да ошол турушундагы сөздүк составындагы уңгу сөздөргө, алардын өзгөргөн түрлөрүнө да анализ жүргүзөбүз.

Атооч сөздөрүндөгү өзгөчөлүктөр. Кыргыз тилиндеги сөздөр атоочтор, этиштер, тактоочтор, сырдык сөздөр, тууранды сөздөр жана кызматчы сөз түркүмдөрү болуп түркүмдөргө бөлүнөт. Булардын ичинен атоочтор зат, сын, сан, ат атооч болуп дагы төрткө бөлүнөт. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинде булар атайын бөлүнбөйт да атооч сөздөр деп гана тизмектелет, алфавиттик тартиби жок эле тизмектелип түшүндүрүлө берет.

Биринчи тому эки ариптүү сөздөр бөлүмү деп башталат. Буларды биз бир муундуу уңгу сөздөр деп атайбыз да, бир нече мисалдарды келтиребиз:

ор – теминде ортого (биринчи) байланган өгүз. Бул сөздү Махмуд Кашкари *аргылардын* тилиндеги сөз деп белгилеген [МКк. I. 56]. Азыркы айтылчу “Оп майда” деген ыр ушул сөздөн келип чыккан болуш керек.

ат – ат. *Kuş qanatın är atın* – куш канаты менен эр аты менен деген макал сыяктуу [МКк. I. 56].

от – от, чөп, өсүмдүк. *Ot öndi* – от (чөп) өндү [МКк. I. 56].

әш – эш, жолдош, дос. Адам ишенген кишисине *äşlik* – дос (эш болчу) дейт. Эш тутту. [МКк. I. 66]. *Эш* деген сөз азыркы кыргыз тилинде аз колдонулат.

үн – үн, добуш [МКк. I. 68].

ун – ун (буудайдын уну) [МКк. I. 68].

ән – бир нерсенин эни [МКк. I. 68]. Кеңдикти, жазылыкты билдирген бул сөз азыркы кыргыз тилинде активдүү сөз болуп эсептелет.

ој – ойдун, чуңкур, аңгек жер [МКк. I. 68].

уз, уз киші – уз киши, колунан көөр төгүлгөн, өз кесибине мыкты киши [МКк. I. 66]. *Уз* деген бул байыркы сөз *уста* деген сөзгө орун бошотуп бара жатат.

им – ым. Ар бир кошунга аскербашы, колбашчылар тарабынан белгиленип берилген шарттуу белги (паролу) [МКк. I. 60].

иш – ыш. Чырактын ышы, дубалдагы, же шыптагы ыш, көө [МКк. I. 59].

ық – ык, ыктытуу [МКк. I. 59].

өң – өң, түс [МКк. I. 61].

өч – өч, кек [МКк. I. 63].

Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» китебиндеги бир муундуу, автордун жазганы боюнча эки ариптүү сөздөрдүн дээрлик бардыгы азыркы кыргыз тилинде тыбыштык жагынан да, маани жагынан да өзгөрбөй колдонулуп келе жатат.

Үч ариптүүлөр бөлүмү. Булар эки үнсүз тыбыш менен аяктаган бир муундуу атооч сөздөр.

алр – алп, баатыр. Макалда мындай: *Alp jağıda, alçaq çağıda* - Алп (баатыр) жоодо, момун доодо (билинет) [МКк. I. 62] деп айтылат. *Алп Манас*.

Арт – арты. Арт сач - желке чач. Арт бул жерде *моюн, желке* деген маанини билдирет [МКк. I. 72]. Кыргызча *арт жак, арты эмне болот* деген сыяктуу сөздөрдө активдүү колдонулат.

art – ашуу, дабан. Макалда мындай: *Ärmägügä äşik art bolur* - Эринчээкке эшик – арт (эринчээкке эшик ашуу болор) делет [МКк. I. 62]. Бул сөз Торугарт, Кыз-Арт, Көк-Арт деген сыяктуу бир нече топонимдерде айтылып жүрөт
urt – ийненин көзү [МКк. I. 62]. Бул сөз азыркы кыргыз тилинде унутулуп калган.

ärk – эрк, салтанат. Падышанын сөзүнүн өтүмдүүлүгү [МКк. I. 63]. Азыркы кыргыз тилинде эрктүү, эрки күчтүү деп көп айтылат.

irk – ирик, төрт жаштагы биттелген кой [МКк. I. 63]. Азыркы кыргыз тилинде катар келген үнсүз тыбыштардын ортосунда бир үндүү тыбыш кошулуп айтылат: *ирик*.

ilk – абалы, алды менен [МКк. I. 63]. Бул сөз азыркы кыргыз тилинде унутулган, бирок *илгери, илгерки* деген сөздөрдүн уңгусу болуп жолугат. Бул жерде *-гару* мүчөсү байыркы барыш жөндөмөнүн мүчөсү. Түрктөрдө *ilk* (илк) деп активдүү колдонулат.

Байкаганыбыздай байыркы учурда да, азыркы кыргыз тилинде да катар келген үнсүз тыбыштардын бири уяң үнсүз болуп турат.

Төрт ариптүүлөр. Булар эки муундуу уңгу сөздөр болуп саналат. Төрт ариптүү атооч сөздөр бир кыйла көп. Бардыгын мисал келтирүү мүмкүн эмес.
aqın – агын, сел [МКк. I. 90]. *Агын сууда арам жок* (макал).

ağır – кадырлуу, салмактуу [МКк. I. 71]. *Оор иштен коркпо, оор сөздөн корк* (макал). Эки үндүү тыбыштын ортосундагы *г* тыбышы жоголуп кетип кыргыз тилиндеги созулма үндүү **oo** пайда болгон.

adaş – адаш (атташ) [МКк. I. 76]. Кыргыз элинде эки адамдын антропонимика, энчилүү аттары окшош болсо “адаш” деп бири-бирин аташат.

azuq – азык-оокат [МКк. I. 80]. Кыргызча *азык зат, азык-түлүк* деп активдүү колдонулат.

aşuq – ашык. Киши же малдын ашыгы (чүкө) [МКк. I. 81]. Бул сөз адабий тилдеги чүкө.

ivıq – кийик, тоо эчки [МКк. I. 81]. Бул уңгу сөз азыр унутулган.

irik – ирик, чирик. *İrik otuŋ* – чирик отун [МКк. I. 83]. Кыргыз тилинде *ириген* менен *чириген* кайсы бир деңгээлде синонимдер болуп эсептелет.

ävät – дурус, албетте, макул деген маанидеги сөз. Бул сөз үч турдүү айтылат. Йагма, тохсы, кыпчактарда *ävät*, огуздарда *ämät* же *äwät* дешет. Башка түрктөрдө *jämät* дешет [МКк. I. 69]. Азыркы кыргыз тилиндеги *ооба* деген сөзгө туура келет. Түрктөрдө *evem* (*эвет*) болуп активдүү айтылып колдонулат.

äsän – эсен. *Äsändä äväk joq* – эсенчиликте (жакшылыкта) шашылуу жок. Бул макал иш аракетте шашылуу жок. Ийгиликтин эрте кечи жок. [МКк. I. 90]. Азыркы кыргыз тилинде өзгөрүүсүз айтылат.

ätäk – этек [МКк. I. 82]. *Этеги шалтак болсо да, бай катыны эмеспи* (макал). Бул сөз да өзгөргөн эмес.

ätük – өтүк [МКк. I. 83]. Сөз өзгөргөн эмес.

ugut – угут. Буудай шарабын ачытууга арналган угут (ачыткы) [МКк. I. 69].

uzun – узун [МКк. I. 89]. *Узун тил уудан жаман* (макал).

uğrı – ууру [МКк. I. 129]. *Көрбөйт деп ууру кылба, укпайт деп ушак айтпа* (макал).

uzaq – узак [МКк. I. 81]. *Узунсуз кыска болбойт, улуусуз нуска болбойт* (макал).

uzun – узун [МКк. I. 89].

umaj – умай [МКк. I. 127]. *Умай эне* деген сөз кыргыздарда активдүү колдонулат.

uluğ – улук. Бир нерсенин улуктугу, бийиктиги [МКк. I. 79]. Кыргызда: “*Улук болсоң, кичик бол*”, - деген макал бар. Улук көбүнчө улуу болуп колдонулат.

uruş – уруш, согуш [МКк. I. 76]. Уруш – ырысты качырат, ынтымак – ырысты ашырат (макал).

uşaq – ушак [МКк. I. 126]. Ушак уксаң унутуп сал, эстүү айтылган кеңешти

эсиңе сал.

üzük – үзүк (муун) [МКк. I. 85]. Азыр үзүк муун маанисинде айтылбайт.

üşik – үшүк [МКк. I. 85]. Сөз азыркы кыргыз тилинде өзгөрүүсүз айтылат.

ärin – эрин [МКк. I. 89].

Кошумча ариптүү сөздөр. И.Абдувалиев баштаган котормочулар булар боюнча төмөндөгүдөй эскертүү жазышкан: “М.Кашкари “кошумча ариптүү” деп курандылар уланган сөздөрдү айткан болуш керек” [МКк. I. 120].

üçlüç – коен тузагы. Учтары темирге бекитилген үч тал чыбыктан жасалат [МКк. I. 104]. Бул сөз тыбыштык жактан катуу өзгөргөн, бирок *үч* деген уңгусу сакталып турат.

ärkäç – эркеч. Бир жашар серке. Макалда мындай: *Ärkäç äti äm bolur, äçki äti jäl bolur* – Эркеч эти эм болор, эчки эти жел болор [МКк. I. 104]. Сөз азыркы кыргыз тилинде өзгөрүүсүз сакталган.

örgüç – өрмө чач, өрүлгөн чач [МКк. I. 104].

ažgir – айгыр [МКк. I. 104]. Азыркы кыргыз тилиндегиси *айгыр* болуп, *з* тыбышы *й* тыбышына өтүп кеткен. Мындай өзгөрүү *айак* деген сөздө да бар, анын байыркысы *азак*. Монгол тилинде *азрага* деп айтылат.

ahşam – акшам (күүгүм) [МКк. I. 114]. Бул сөздүн экинчи бөлүгү башка тилден кабыл алынган (ак, шам).

ülkär – Үркөр (жылдызы). Таймаштарда (согушта) *ülkär çärik* – Үлкөр черик деген айла-амал бар: аскерлер ар тараптан топ-топ болуп жыйылышат. Бир тобу илгерилегенде, калгандары да соңунан илгерилешет. Бул амал колдонулганда жеңилүү кем болот [МКк. I. 104].

alqış – алкыш, мактоо, дуба кылуу. Ал бекке алкыш берди (бекти алкады) [МКк. I. 106].

ažriq – ажырык. Чөптүн бир түрү [МКк. I. 107]. Азыркы кыргыз тилинде *ажырык* болуп айтылат.

ärdäm – адеп, тарбия. *Ärdäm başı til* – Адеп башы – тил. [МКк. I. 114].

ürkün – үркүн, үркүү [МКк. I. 115].

Аягы –нч менен бүткөн атооч сөздөр

Бул азыркы кыргыз тилиндеги –нч, -ынч, -ынчы деген куранды мүчөлөргө дал келет.

ötünç – өтүнүч, карыз. *Män añar jarmaq ötünç bärdim* – Мен ага өтүнүч (карызга) жармак бердим [МКк. I. 133]. Азыркы кыргыз тилинде лексикалык мааниси өзгөргөн.

ikinç – экинчи [МКк. III 328]. Азыркы кыргыз тилинде лексикалык мааниси өзгөргөн эмес. Иреттик сан атооч.

ökünç – өкүнүч. *Ol tälim ökünç öküнди* – Ал көп өкүндү [МКк. I. 134].

onunç – онунчу [МКк. I. 135].

ümünç – үмүт. *Ümünç täñrigä* – үмүт Теңирге [МКк. I. 135]. Сөз тыбыштык жактан өзгөрүп кеткен.

Аягы –лык менен (-лык мүчөсү менен) бүткөн сөздөр

ağuzluğ – уузду, *ağuzluğ är* – уузу оозунан кете элек киши [МКк. I. 146]. Сөздүн башындагы муун (**аг**) созулмага айтанган.

açığlığ – шат, шайыр турмуштуу. *Açığlığ är* - шайыр турмуштуу киши. Макалда мындай: *Açığlığ är şabuk qarımas* – Шат, шайыр турмуштуу эр эрте карыбас [МКк. I. 146].

ažığlığ – аюулуу. *Ažığlığ tağ* – аюулуу тоо [МКк. I. 147].

oçağlığ – очоктуу. *Oçağlığ äv* – очоктуу үй [МКк. I. 147].

arıqlığ – арыктуу. *Arıqlığ jir* – арыктуу жер [МКк. I. 147].

atanlığ – атандуу. *Atanlığ är* – атандуу (акталган төөсү бар) эр [МКк. I. 147].

ularlığ – уларлуу. *Ularlığ tağ* – уларлуу тоо [МКк. I. 147].

arığlığ – аруулук, тазалык [МКк. I. 149].

adaşlıq – адаштык, достук [МКк. I. 148].

uluqluq – улуулук, жашы улуулук [МКк. I. 149].

Бул сөздөр –лык мүчөсү менен жасалып, ал азыркы кыргыз тилинде –луу

болуп өзгөргөн.

Аягы –ган менен (-ган мүчөсү менен) бүткөн сөздөр

açıtğan – ачыта турган. *Ol küp al süçükni açıtğan* – Ал ичине куюлган ширин нерселерди ачыта турган күп (идиш) [МКк. I. 153]. Бул сөздө өзгөрүү деле жок.

arıtğan – арытган. *Ol kişi ol tariğ arıtğan* – ал киши тарууну (дайыма) тазалаган [МКк. I. 153]. Азыркы кыргыз тилинде бир нерседен арыш (тазала) деп сейрек колдонулат.

azıtğan – азгырган, адаштырган, жолдон чыгарган. *Ol kişi ol joldon azıtğan* – ал киши жолдон чыгарган [МКк. I. 153]. Бул сөздүн уңгусу кыргыз тилинде *азгырган, азган, азыткы* деген сыяктуу сөздөрдө колдонулат.

açurğan – ачырган. *Bu aş ol kişini açurğan* – бул адамдын курсагын тез ачыра турган аш [МКк. I. 154].

ägilgän – ийилген, ийилип турган. *Bu butaq ol ägilgän* – бул (дайым) ийилип турган бутак [МКк. I. 156].

usıtğan – ысыткан, суусаткан [МКк. I. 153].

oqıtğan – окуткан, окута турган. *Bu bitik ol kişini oqıtğan* – бул китеп кишини окуткан [МКк. I. 154].

ulutğan – улуткан. *Bu är ol itin ulutğan* – Бул эр итин тынбай улута берген [МКк. I. 154].

uçurğan – учурган. *Bu är ol quşığ uçurğan* – Бул эр (дайыма) куш учура берген [МКк. I. 154].

unutğan – унуткан, унута берген. *Bu är ol söz unutğan* – Бул эр сөздү унута берген (унутчаак) [МКк. I. 154].

Бул бөлүмдөгү уңгу сөздөр атоочтун –ган мүчөсү менен айтылып Махмуд Кашкаринин сөздүгүнөн орун алган.

Беш ариптүү сөздөр

«Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинде үч ариптүү сөздөр бөлүмүнөн кийин “мындан ары үчтөн көп ариптүүлөр келет” [МКк 2013: 444], деп жазылган. Биздин оюбузча мына ошондон баштап 482-бетке чейин бир аз башаламан болгондой да, андан ары беш ариптүү сөздөр башталат.

soqarlaç – соксогой. *Soqarlaç börk* – соксогой бөрк (баш кийим) [МКк. I. 412]. Бул сөздүн уңгусу сакталып, өзү өзгөрүп кеткен.

quğurmaç – куурмач, куурулган буудай. Башка да бир түрү жумшак **в** менен *кувурмач* болуп айтылат [МКк. I. 412]. Бул сөз азыркы кыргыз тилиндеги *куурдак*, диалектилердеги *куурма* деген сөзгө дал келет.

juğurğuç – жуургуч (камыр жайчу үбөлүк). Биздин оюбуз боюнча *жуургуч* болуш керек эле [МКк. I. 412]

samurtuğ: *samurtuğ iş* – аягы көрүнбөгөн чаташкан иш [МКк. I. 412]. Бул уңгу сөз өзгөргөн түрү да азыркы кыргыз тилинде сакталган эмес.

qurutluq: *qurutluq kişi* – куруттуу киши, куруту бар киши. Бул араб тилиндеги курмасы да, сүтү да бар киши дегенге маанилеш [МКк. I. 412]. Оокаттуу киши тууралуу айтылган сөз болсо керек.

Татырлыг: татырлыг йир – татырлуу жер. *Татыр* деген уңгу сөз азыр эскирип кетип, унутулуп бара жатат.

Bağırlıg: *bağırlıg är* – боорукер эр [МКк. I. 413]. Сөз *боорлуу* дегенден азыркы кыргыз тилинде *боорукер* деген түргө өтүп кеткен, иран тилдеринин **-кер** мүчөсү менен өзгөргөн.

Suğurluğ: *suğurluğ tağ* – суурдуу (сууру көп) тоо [МКк. I. 413].

Tamırlıg: *tamırlıg ät* – тарамыштуу (тамырдуу) эт [МКк. I. 413]. Байыркы мезгилде *тамыр* менен *тарамыш* экөө бир эле мааниде болгон болуш керек.

Qobuzluğ: *qobuzluğ kişi* – комуздуу киши [МКк. I. 413]. Бул жерде кош эринчил **б** жана **м** тыбыштарынын өзгөргөндүгү байкалат.

Qotuzluğ: *qotuzluğ är* – топоздуу эр. Кыргыз тилинин диалектилеринде **топоз** **комоз** деп айтылат [МКк. I. 413].

Qapuǵluǵ: qapuǵluǵ äv – каалгалуу (капкалуу) үй. Махмуд Кашкаринин заманында үйдү *эв (ев)* дешкен. Эшик *канка* (капыг) деп айтылган [МКк. I. 413].

Tıǵıǵlıǵ: tıǵıǵlıǵ nāñ – тыюу салынган, жакындоого болбогон нерсе [МКк. I. 414]. *Тызыглык* деген сөздө *з* тыбышы *й* тыбышына өтүп кеткен

Quǵuǵluǵ: quǵuǵluǵ äv – кудуктуу үй [МКк. I. 414]. *Кузуглуг* деген сөздөгү [з] тыбышын билдирген араб тамгасын [з] деп да, [д] деп да окуганга туура келе берет.

tarıǵlaǵ – **таруулуу (аныз).** *Тарыглыг йир* – таарылган (эгин айдалган) жер. Эгин сактаган кампа да ушунда айтылат [МКк. I. 414]. Бул сөздү *тары* – *таары*, *тарыг* – *тааруу* болуп өзгөргөн деп эсептейбиз.

Sarıǵlıǵ: sarıǵlıǵ är – сарык менен ооруган эр [МКк. I. 414]. Сары байыркыча *сарыг* – *сарык* деп аталган. Азыркы кыргыз тилинде оорунун аты катары *сарык* деп жолугат.

qaraqıǵlıǵ – көздүү (каректүү жандыктардын бары ушинтип айтылат). *Qaraqıǵsız täg körür* – карексиз тоону көрөт. Душманды, курал-жаракты көзүнө илбегени менен жоону көрөт [МКк. I. 415]. Сөздүн өтмө мааниде колдонулганын түшүндүрүп жазган.

toponluǵ tarıǵ – топондуу таруу (эгин) [МКк. I. 416]. Байыркы *тарыг* эгин, буудай дегенди түшүндүргөн.

saǵunlıǵ: saǵunlıǵ är – саандуу (саан малы бар) эр [МКк. I. 416]. Бул сөздөр эч бир өзгөрүүсүз азыркы кыргыз тилинде колдонулат.

Махмуд Кашкари эреже да жазат да, “көпчүлүк беш ариптүүлөр негизи үч ариптүү атоочтордон жасалганын бил. [Г] менен [к] ариптеринин колдонулушу ар түрдүү: [к] менен аяктагандар мен көрсөткөндөй мааниде келет, ал эми [г] менен аяктагандары орунду көрсөтүп колдонулат” [МКк, I. 2013: 488], деп жазып түшүндүргөн. Уңгу сөздөрдүн арип кошулуп (мүчө жалганып) өзгөргөндөрүн ушундай кылып түшүндүрмө берип жазган.

Алты ариптүү сөздөр

Алты ариптүү сөздөр деп көрсөткөнү 6 (алты) гана сөз, алардын бардыгы –*дырык* мүчөсү менен аяктаган сөздөр.

tizildürük – башмактын тумшугуна тагылчу тыйындар [МКк. I. 437]. Азыр мындайлар колдонулбайт.

közüldürük - аттын кылынан көздү кум, жарыктан сактоо үчүн жасалган чыпка, дагы бир түрү *közlük* [МКк. I. 437]. **Көзүлдүрүк** деп көз айнектин аталышы да болгон.

çäniştürük - бакта өсүүчү жаңгак сымал мөмө. Алардын өңү ак, кызыл түстө болот да, эрте жайда бышып жегенге жарактуу келет [МКк. I. 437]

kömöldürük – көмөлдүрүк [МКк. I. 437]. Ат жабдыктарынын бири бул сөз азыркы кыргыз тилинде тыбыштык жагы боюнча да, берген мааниси боюнча да өзгөрбөй сакталган.

saqalduruk – сакалдырык, баш кийим түшүп кетпеш үчүн, баш кийимге тагылып, ээктин алдына байланган, жибектен өрүлгөн боо [МКк. I. 437].

qalalduruk – эркектин ысымы [МКк. I. 437].

Жети ариптүү сөздөр бөлүмүнө бир гана сөз жазылган.

zarğunçmud – райкан гүлүнүн бир түрү, фарсы тилинде аны *pälän müşk* дейт [МКк. I. 437]. Азыркы кыргыз тилинде бул сөз сакталган эмес, унутулган.

Биз, иштин жүрүшүндө зат атооч сөздөргө тиешелүү бардык тармактардагы сөздөрдү башка бөлүмдө көрсөттүк. Жыйынтыгында энчилүү жана жалпы аталыштар, кесипчиликке байланышкан, жер-суу жана географиялык, турмуш-тиричилик, астрономиялык түшүнүктөр кыргыз тилинин байыркы жана орто кылымдагы фонетикалык, лексикалык жана семантикалык жактан окшоштуктарын чагылдырып турат.

Сын атооч сөздөрдүн колдонулушу. Заттардын сынын, белгисин, өңүн, сапатын көрсөткөн сын атооч сөздөр эмгекте да орун алган.

Сапаттык сын атоочтор: а) өң-түс жагынан *kök* [МКк. III. 101] – көк түс, *ār* [МКк. I. 92] – кырг. *сары*; б) көлөм, өлчөм, салмак жагынан белгилери: *ağır* [МКк. I. 71] – оор; *kāñ* [МКк. III. 266] – кең, *tar* [МКк. III. 111] – тар; в) даам-татык, жыт белгилери: *açığ* [МКк. I. 78] – ачуу (*диал.* аччык); г) темперамент, мүнөз, моралдык сапат белгилери: *kür* [МКк. I. 283] – эр жүрөк. *Kür är* – күр (жүрөктүү) эр; д) температура жагынан белгилери: *ılığ* [МКк. I. 79] – жылуу (*диал.* ылык), *isik* [МКк. I. 85] – ысык; е) дене түзүлүшүндөгү өзгөчө белгилери: *bükri* [МКк. I. 357] – бүкүр; *qıval* [МКк. I. 351] – кыр, кырдач.

Катыштык сын атооч. Булар бир затты башка бир затка, орунга, мезгилге ж.б. мамилесине ылайык аныктайт. Бул үчүн катыштык сын уңгуга ар кандай сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу ар түрдүү сөз түркүмдөрүнөн жасалат. Демек, катыштык сындын мааниси уңгу менен ага жалганган мүчөнүн маанисине байланыштуу түшүндүрүлөт.

Сын атоочтун жасалышы.

1. Сын атоочтун атооч сөздөрдөн жасалышы.

–**луу** мүчөсүнүн ордуна –**лык** мүчөсү айтылат: *alimliğ* [МКк. I. 147] – кырг. *аласалуу*, *alimliğ är* – кырг. *аласалуу эр*; *täräklik* [МКк. I. 423] – *теректүү жер*.

- **сыз** мүчөсү уланган сөздөр: *qutsuz* [МКк. I. 385] – *кутсуз* (бактысыз); *ässiz* – *эссиз* [МКк. I. 143]; *jolsuz* – *жолсуз* [МКк. III. 32].

- **лык** мүчөсү уланган сөздөр: *çarıqlıq* [МКк. I. 419] – кырг. *чарыктык* (*көк* – *чарык тигиле турган тери же көктөө үчүн териден тилип даярдалган шоона*); *jatağlıq* [МКк. III. 41] – кырг. *жамактык*, *jatağlıq böz* – *жамактык бөз*, *жамачы үчүн бөз*, *же дагы ушуга окшогон нерсе*.

Этиштен жасалган сын атоочтор. Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин натыйжасында же ошого окшошуп жасалма, пайда болмо белгисин билгизет: *köçürtä oçaq* [МКк. I. 410] – *көчүрмө очок*, *užitma* [МКк. I. 144] – кырг. *сүзмө*.

- **ынды**. Бул мүчө аркылуу түшүндүрүлгөн кыймыл-аракеттин натыйжасында пайда боло турган белгини туюнтат: *süründi: süründi är* [МКк. I. 379] - сүрүндү (сүрүлгөн, куулган) эр; *saçındı: saçındı nän* [МКк. I. 378] – чачынды нерсе.

-**чаак** мүчөсү аркылуу туюндурулган абалга заттын тез, чукул, ашыкча ооп кетме экенин билгизет: *alçaq* [МКк. I. 109] – көңүлчөөк, жумшак киши; *basınçaq: basınçaq är* [МКк. I. 417] – басынчаак (тартынчаак) эр.

-**ыш** мүчөсү негиз аркылуу туюндурулган маани менен заттын ортосунда жалпылыктан, байланыштын бар экендигин белги катары көрсөтөт: *biliş* [МКк. I. 313] – билиш, тааныш; *ažriş* [МКк. I. 105] – айрылыш. Жолдун экиге бөлүнгөн жери.

“Диванда” –**ğan** мүчөсү менен келген сөздөр кыргыз тилинде - **анак //анаак** мүчөсү уланып, көбүнчө айбандарга тиешелүү белгини билгизет: *ısırğan: ısırğan it* [МКк. I. 155] – кабанаак, кабанаак ит.

-**гыч** мүчөсү аркылуу негиз билдирген кыймыл-аракетке заттын жөндөмүн, шыктуу экендигин, ошого арналгандыгын, милдетин түшүндүрөт. Эмгекте –**ğaq** мүчөсү аркылуу жасалды: *susğaq* [МКк. I. 395] – сузгу, сузгуч; сууну ж.б. сузуп алчу нерсе; *juğırğıç* [МКк. I. 412] – жуургуч (камыр жайчу үбөлүк).

Сын атоочтун даражалары.

1. Жай даражада: *kızıl* [МКк. I. 337] – кызыл, *uzun* [МКк. I. 89] – узун.
2. Басандатма даража: *kökşün* [МКк. I. 370] - көгүш, *kökşün nän* - көгүш нерсе.
3. Салыштырма даража: *andan üstün* – андан бийик.
4. Күчөтмө даражадагы сөздөр: а) *köm kök* [МКк. I. 292] – көпкөк, көкмөк; б) “Диванда” *tum* [МКк I, 292] – кырг. чым, коюу. Жаныбарлардын өңүнүн коюу экени күчөтүлгөндө колдонула турган жардамчы сөз. *Tum torıǵ at* [МКк I, 292] – кырг. чым тору ат; *süm* [МКк I, 292] – кырг. абдан, өтө. *Süm süçük nän* – кырг. абдан таттуу нерсе, *çulq* [МКк I, 300] – чылк, сулк. *Çulq äskürük* – кырг. сулк мас сыяктуу күчөтмө бөлүкчө аркылуу жалганат.

Сан атооч сөздөрдүн эмгекте берилиши. Эмгектеги сан атооч сөздөр түзүлүшү жана мааниси жагынан кыргыз тилинен анча айырмачылыктар жок.

Эсептик сан атоочтор: *bir* [МКК. III. 93] – бир, *iki* [МКК. I. 133] - эки, *үч, баш* [МКК. III. 96]; *tört* [I, 294] – төрт, *баш – беш; сәгиз* [МКК I, 312] - сегиз ж.б. Эсептик сан атоочтор *канча?* деген суроого жооп берет. *näçä* [МКК. III. 164] – нече? *канча? Näçä jarmaq bärdiñ?* – канча жармак бердиң?

«Диванда» сөз башындагы [й] тыбышынын ордуна кыргыз тилинде [ж] тыбышы (*jäti* [МКК. III. 21] – жети, *jigirmä* [МКК. III. 38] – жыйырма) жана э – и (*iki* - эки), к – г (*toqson* [МКК. I. 369] – токсон, *säkson* [МКК. I. 369] сексен) тыбыштарынан, кээ бир үнсүздөрдүн катар келишинен (*ottuz, ällik*) айырмаланган учурлары кездешет.

Иреттик сан атоочтор: *birinç* [МКК. III. 276] – биринчи. *Birinç näñ – биринчи нерсе, ikinç* [МКК. III. 328] – экинчи. *Ikinç näñ – экинчи нерсе, onunç* [МКК. III. 328] – онунчу. *Onunç jarmaq* – онунчу жармак.

Чамалама сан атооч: *dük, dük miñ* [МКК. I. 289] – кырг. миңдей. *Dük miñ jarmaq* – миңдей жармак.

Топ сан: *miñ* [МКК. III. 267] – миң. *Birin birin miñ bolor, tama-tama köl bolor* – бирден-бирден миң болор, тама-тама көл болор (макал).

Ат атооч. Эмгекте ат атооч сөздөр көп кездешет. Алардын басымдуу бөлүгү, кээ бир фонетикалык айырмачылыктары болбосо, азыркы кыргыз тилинен өзгөчөлөнбөйт. **Жактама ат атоочтордун** бөлүнүшү таблицада көрсөтүлөт.

Таблица. 3.5.1.

№	Жекелик түр:	Көптүк түр
1-жак	Эмгекте: <i>bän, män</i>	Эмгекте: <i>biz – биз</i>
2-жак	Эмгекте: <i>sän</i>	Эмгекте: <i>siz – силер</i>
	сылык түрү: <i>siz</i>	
3-жак:	Эмгекте: <i>ol</i>	Эмгекте: <i>olar</i>

Шилтеме ат атоочтор: *bu: bu är* [МКк. III. 155] – бул, бул эр; *ol* [МКк. I. 59] – ал, ошол, бул; *äjlä* – кырг. *ушундай* [МКк. I. 119]. *Bu bizniñ öz kişi ol* – бул биздин өз кишибиз [МКк. I. 65]. **Сурама ат атоочтор** эмгекте көп кездешет, бирок тыбыштык өзгөчөлүктөрдү эске албаганда кыргыз тилинде баары айтылат: *kim* [МКк. I. 292] – *ким? nä?* [МКк. III. 160] – не, эмне? *qajda?* [МКк. III. 129] – *кайда? Qajda sän* – кайдасың? *qaç* [МКк I, 280] - кырг. *канча?*

Аныктама ат атоочтор: *barça* [МКк. I. 354] – баары (*дуал.* барча). *Barça kældilär* – баары келишти; *öz* [МКк. I. 65] – өз, өзү; *kändü* [МКк. I. 356] - кырг. өзү. *Ol kändü ajdı* – ал өзү айтты. *Qamuğ* [МКк. I. 321] – кырг. баары. *Qamuğ kişi tüz ärmäs* – бардык киши бирдей эмес.

Эмгектеги келтирилген ат атооч сөздөр кыргыз тилинен кезиктиребиз. Ат атооч байыркы сөз түркүмдөрүнөн болуп эсептелгендей түрк элдеринде окшоштук жактары бар.

Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинде этиш уңгулар сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөргөн көрүнүштөрү менен берилген. Этиш сөздөр да атооч сөздөрдөй эле болуп, эки ариптүү, үч ариптүү, төрт ариптүү, беш ариптүү, алты ариптүү сөздөр болуп өзүнчө топтор менен жазылган. Булар биздин изилдөөбүзгө кирбейт.

3.5. Бөлүм боюнча жыйынтык

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, кыргыз тилинде сингармонизм мыйзамы боюнча тыбыштардын эрчишүү кубулушу сакталган. Байкообузга караганда «Диванда» толук жана толук эмес сингармонизмдер кездешет. Ошону менен катар үндүүлөрдүн үндөштүк мыйзамы сакталбай бузулган учурлары эмгекте да, жандуу кыргыз тилинде да кездешкенин мисалдарда көрсөтүлдү. Үнсүздөр курамы кыргыз тилиндегидей «Диванда» он тогуз (б, в, д, ж, з, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ч, ш, й) консонант колдонулат. Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштар кыргыз тилинде сингармонизм законуна ылайык алмашылып айтылат. Эмгекте берилген сөздөрдө жана грамматикалык эрежелеринде тыбыштардын фонетикалык жылышуулары тууралуу мисалдар бар. Орто кылымдагы сөздөрдүн басымдуу бөлүктөрү тилдин тарыхый өнүгүш эволюциясына ылайык азыркы кыргыз тилинде тыбыштык жактан өзгөрүүлөргө учураган. Биз айрым сөздөрдүн типтүү фонетикалык жылышууларына иликтөө жүргүздүк. Сөздүктөгү сөздөрдүн бардыгын камтууга мүмкүн эмес.

Орто кылымда жашаган Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги фонетикалык өзгөрүүгө учураган сөздөр кыргыз тилинин лексикасынын мисалында көрсөтүлдү. «Дивандагы» сөздөр, макалдар канча кылым өтсө да маанисин өзгөртпөстөн азыркы учурда айтылып келе жаткандыгы өзгөчө лексикалык катмар болуп саналат. Эмгектеги кээ бир сөздөрдүн жазылышы, окулушу туура келип, бирок маанилери башка маанини берип калган учурлары кездешет. Тиешелүү бөлүмдөрдөгү мисалдар, «Диван-и лугат ат-түрк» менен жандуу кыргыз тилинин лексикалык жактан жакын экендигин көрсөтүүнүн маанилүү далили болуп саналат.

Биз жогоруда көрсөткөндөй, тилдин лексикасы коомдун тарыхы, элдин тарыхы менен байланышта өнүгүп-өсүп кылымдарды карыткан. Ал бир гана доордун продуктусу болбостон, бир канча доордун продуктусу болгондуктан өзүнүн берген маанилери, тыбыштык составы, морфологиялык түзүлүшү

жагынан азыркы түрк тилдери анын ичинде кыргыз тили менен тектештикти көрсөтөт.

Сөздүк китептеги атооч сөздөргө тилдин жандуу айтылышы боюнча иликтөө жүргүзүлдү.

Сөздүк китептеги уңгу атооч сөздөрдүн жазылышы, айтылышы, өзгөрүү өзгөчөлүктөрү талдоого алынды. Биз талдап чыккан материалдар боюнча Махмуд Кашкаринин китебиндеги атооч сөздөрдүн мал чарбачылыгы, дыйканчылык, кол өнөрчүлүк, чеберчилик, табыпчылык, медицинага байланышкан терминдер, устачылык, жыгаччылык кесиптеринин сөздөрү, өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын, жылдыздардын, жер-суу жана башка географиялык маанидеги аталыштар дээрлик бардыгы азыркы кыргыз тилинде сөз түркүмдөрүнүн маанилери сакталып келгендиги жана кээ бирлеринин тыбыштык жактан өзгөрүүлөргө учурап жолуккандыгы байкалды. Эмгектеги кыргыз элинин чарбалык, элдик медициналык, материалдык маданиятына байланышкан уңгу сөздөр тилибиздин байыркы тарыхына байланыштуу.

Түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин лексикасынын башында сөз жасоонун морфологиялык жолунун ролунун чоң экендиги Махмуд Кашкаринин “Диван-и лугат ат-түрк” сөздүк китебинин материалдары ырастайт [С.Давлатова, 2015]. Аталган окшоштуктарга таянып, эмгектеги уңгу сөздөрдүн басымдуу бөлүгү жандуу кыргыз тилине жакындыгы [И.Султаналиев, 2015: 20] иликтөөлөрдүн натыйжасында белгилүү болгонун окумуштуулар белгилеп келишет.

Махмуд Кашкари бул сөздүк китебинде атооч сөздөрдү да, этиш сөздөрдү да тамга саны боюнча ырааттуу тартип менен жазып, маанисин ачып түшүндүргөн. Ошентип, сөздөрдү эки ариптүү (эки тамгадан турган) сөздөр, үч ариптүү сөздөр, төрт ариптүү сөздөр, беш ариптүү сөздөр, алты ариптүү сөздөр деп топтоштуруп сөздүк түзгөндүгүн көрөбүз. Бул ыкма өз учурундагы араб тилинин тажрыйбасын колдонгондугу болуш керек. Эки ариптүү сөздөр менен үч ариптүү сөздөр дегени азыркы кыргыз тил илиминдеги бир муундуу уңгу

сөздөр, төрт ариптүүсү эки муундуу сөздөр экени белгилүү. Автор атооч сөздөрдү сөз жасоочу мүчөлөр жалганган түрлөрүн да уңгу сөздөрдүн катарында сөздүккө киргизе берген. Биз аларды уңгуга жалганган мүчөлөр деп кабыл алдык.

Этиш сөздөр да мына ушул тартипте жыйналып талдоого алынган. Этиштердеги бир өзгөчөлүк болуп мамиле мүчөлөрү жалганган этиш сөздөр да уңгу катары кабыл алына берген. Этиштер кыймыл-аракетти билдирет, ошондуктан алардын өткөн чак, учур чак, келер чак болуп колдонулгандыгын эске алып, өткөн чактагы гана өзгөргөн түрлөрүн сөздүккө жазган да, сөздөгү өткөн чакты уюштурган мүчөнү тамга санына кошкон эмес. Демек өткөн чактын мүчөсүн этиш сөздөрдүн уңгусунан тышкары деп эсептеген. Булар, этиш сөздөр, келечектеги изилдөөнүн темасы болуш керек.

Демек, орто кылымда жашаган атактуу түрк аалымы түрк тилдеринин уңгу сөздөрүнүн структуралык түзүлүштөрүнө өзгөчө көңүл бөлгөн. Түрк тилдеринде көпчүлүк уңгу сөздөрдүн жазылышы, айтылышы жана маанилери аларга мүчө жалганып турса да ачык байкалып көрүнөт.

Ушундай шарттардан улам, сөздүктүн ар кайсы беттеринен терилип алынган уңгу сөздөр, атооч уңгу сөздөр биздин лингвистикалык изилдөөбүздүн темасы болуп иликтөөлөр, талдоолор жүргүзүлдү.

Корутунду

Белгилүү түрк аалымы, алгачкы лексикограф, тилчи, тарыхчы-этнограф, географ жана астроном Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгеги азыркы түрк элдери үчүн баалуу казына. Бул энциклопедиялык эмгек орто кылымдагы тил илиминин өнүгүш абалы, өзгөчөлүктөрү тууралуу эң сонун тарыхый булак болуп саналат. Анткени, автор аталган эмгекти мурда эч ким колдонбогон, эч кимге маалым болбогон, өзгөчө тартип менен түзгөндүгүн айткан [МКТт. I. 41]. Көрүнүктүү түрколог А.Н.Кононов, энциклопедиялык баага татыктуу бул эмгекти XI кылымдагы түрктөрдүн өмүрү тууралуу, көп жагдайды көрсөткөн бирден-бир даректеме болуп эсептелерин белгилеген [СТ, 1972: 12]. Бул эмгек мындан он кылым мурдагы түрк тилдеринин лексикалык каражаттарынын көрүнүшүн бизге жеткиргени менен баалуу. Ошондой эле, орто кылымдагы түрк тилдеринин грамматикалык категорияларынын кыскача түшүндүрүлүштөрүн эмгектин ар кайсы беттеринен окууга болот. Ошентип, эмгек азыркы түрк тилдеринин, анын ичинде жандуу кыргыз тилинин тарыхын, тарыхый лексикологиясын, тарыхый грамматикасын жазууга баалуу тилдик материалдарды берет.

Ишибизде биз, Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегиндеги уңгу сөздөрдүн структуралык түзүлүшүнө карата илимий изилдөө иштерин жүргүздүк. Тактап айтканда, «Диван-и лугат ат-түрктөгү» сөздөрдү азыркы кыргыз тилинин материалдары менен салыштырып, сөздөрдүн түзүлүшүнө иликтөө жүргүзүлдү. Махмуд Кашкари эмгектин баш жагында (китептин баш сөзүндө) атоочтордун эки түрдүү: бири уңгу атооч, экинчиси жасалма атоочтор экендигин, атоочтордун жасалышын көрсөтүп, аларга мисалдары менен түшүндүрмө берген. Колдонуудан чыккан сөздөрдү таштап салып, талабына карап кыскача келтирип, колдонулуучу сөздөрдү туруктуу кылып бекемдегенин эскерткен [МКТт. I. 39].

Диссертацияда «Диван-и лугат ат-түрктөн» алынган мисалдарды талдап,

алардын түзүлүшүнө маани берип иликтеп чыктык. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндөгү сөздөрдүн жандуу кыргыз тилиндеги көрүнүштөрүн көрсөтүп, тыбыштык түзүлүшү жагынан, муундук түзүлүштөрү, угулушу жана жазылышы жагынан дал келген жана келбегендерин, маанилеринин өзгөрбөгөн, маанилеринин өзгөрүп кеткен учурларын салыштырып, талдоо жүргүзгөнгө аракеттендик.

Аталган изилдөөбүздүн булак наамалык базасы болуп «Диван-и лугат ат-түрктүн» профессор Т.Токоев жана К.Кошмоков тарабынан аткарылган кыргызча котормосу жана И.Абдувалиев, Т.Ахматов, А.Оморев, И.Ш.Султаналиев, М.Толубаевдердин кыргыз тилине котормосу кызмат кылды. Ошону менен бирге С.Муталибов тарабынан өзбек тилине которулган нускасы жана З.-А.М.Ауэзованын орус тилиндеги котормолору пайдаланылды.

Изилдөөлөрдүн натыйжасында төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

1. Сөздүктөгү созулма үндүүлөр айрым тыбыштардын айкалышууларынан жана үндүн созулушунан пайда болуп, эмгек менен жандуу кыргыз тилиндеги сөздөрү туура келери белгилүү болду. Мисалы: *uğul* - уул; *bu* – буу, *aşıç busı* – казандын буусу; *bi* – бээ ж.б. мисалдар келтирилген. Бул мисалдарды келтирүүдө профессор Т.Токоев менен К.Кошмоковдор жана И.Абдувалиев, Т.Ахматов, А.Оморев, И.Ш.Султаналиев, М.Толубаевдердин кыргыз тилине которгон нускасына таянып иш жүргүздүк.

2. Эмгектеги сингармонизм мыйзамы сакталган жана сакталбаган учурлары да бар экени белгилүү болду. Айрым сөздөрдүн типтүү фонетикалык жылышууларына иликтөө жүргүзүлдү. Кээ бир сөздөр тыбыштык жактан өзгөрүп кетип, азыр таанылгыс болуп калган.

3. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинде түрк тилдеринин сөздөрү алфавиттик тартипте эмес, муундук түзүлүштөрү боюнча тартип менен жазылган. Ошол мезгилдин сөздүктөрүнүн тажрыйбасы ушундай болгон болуш керек деп ойлойбуз. Мына ошол муундук түзүлүштөр «Диван-и лугат ат-түрктө» тамга саны боюнча топторго бөлүнүп берилген. Аны автор

“эки ариптүү бөлүмү”, “үч ариптүү сөздөр бөлүмү”, “төрт ариптүү сөздөр” ж.б. деп тартип ыраатына келтирип жазып, маанилерин ачып берген. Изилдөөдө сөздүктөгү уңгу сөздөрдү мына ошол тартип ырааты менен келтирип талдоо жүргүзүлдү.

4. «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китеби менен азыркы кыргыз тилинин фонетикалык жактан да, лексикалык жактан да окшоштуктарынын көп экендиги белгиленди. Мисалы: *оп (оп майда), ат, эш, от, ит, үч, уч, ич, эр* жана башка бир муундуу сөздөр: *угут, үгүт, өбүш, атыш, идиш, уруш, алыш* (суунун алышы), *этек, өтүк* ж.б. эки муундуу сөздөр; *ачыткан, агыткан, окуткан, унуткан, учурган, үзүлгөн, эшилген* ж.б. көп муундуу сөздөр.

5. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү ар түрдүү кесипке байланыштуу сөздөрдүн дээрлик көпчүлүгүнүн азыркы кыргыз тилинин лексикасында бар экендигин белгиледик. Мисалы: *ириң, укурук, көмөлдүрүк, аркак, бишик, идиш, аңыз, талкан* ж.б.

а) «Диванда» медициналык терминдердин: *sarığ kâzik* – сары кесели, *talğanic* – талма оорусу; мергенчиликке: *мергенчи, аңчы, куш таптоо*; балыкчылыкка: *çabaq* – чабак, *qažiq* – кайык (жыгач кайык); устачылыкка: *körüik* – көрүк (устанын көрүгү), *qoruğcin* – коргошун, *bargan* – барскан (темир устанын чоң балкасы); жыгаччылык: *bäşik* – бешик, *uq* – уук, чатыр, боз үйдүн уугу; чеберчилик: *äriş* - эриш. *Äriş arkak* – эриш-аркак деп колдонулат. *Uz kişi* – уз киши, колунан көөр төгүлгөн, өз кесибине мыкты киши; дыйканчылык: *aşliq* – буудай, *oğraq* – орок ж.б. сыяктуу толуп жаткан сөздөр катталган.

б) Канаттуулар: *tartar* – тартар (куш), *quzğun* – кузгун; үй жаныбарлары: *äçkü* - эчки, *baraq* – барак ит (жүндүү ит); жаныбарлардын аталыштарында кээ бир фонемалык алмашуулары орун алган. Мисалы: *kirpi* – кирпи, *atan* – атан төө, *ивик* – кийик, тоо эчки. *Кийик* сөзү эмгекте *iviq* деп айтылат. Сөз башындагы [к] фонемасы айтылбай, [й] тыбышынын ордуна [в] га алмашылып айтылды.

в) Астрономиялык түшүнүктөр: *jäl kögön* – күндүн желеси. *Bulut* – булут;

жылдыздар: *Ärän tüz* – Эрен түз. Тараза (мизан) жылдызынын аталышы. *Ülkär* – Үркөр (жылдызы) ж.б. мисалдар бар.

г) Географиялык аталыштар *art* – арт, дабан, ашуу; *Qavaq-Art* – Кабак-Арт (Кашкар менен Өзгөндүн ортосундагы катаал ашуу); *Арук тору* – Арук-Торук; *Bädäl art* – Бедел-Арт, Бедел ашуусу ж.б. Махмуд Кашкаринин сөздүгүнүн материалдары менен азыркы кыргыз тилинде салыштырып келип, сөздөрдүн басымдуу бөлүгү фонетикалык, лексикалык мааниси менен бирдикте биздин улуттук тилибизде колдонулгандыгы белгилүү болду.

6. Зат, сын, сан, ат атооч сөздөрдүн бөлүнүштөрү, алардын морфологиялык түзүлүштөрүн азыркы кыргыз тили менен салыштырып, окшоштук жактарын мисалдар менен көрсөтүлдү.

7. Эмгекте уңгу сөздөр (атооч сөз түркүмдөрү) айрым гана тыбыштык өзгөрүүлөрүн эске албаганда, бүгүнкү жандуу кыргыз тилинде активдүү колдонулгандыгы мисалдарды салыштырууда ачык байкалды.

8. Байыркы кыргыз тили менен Махмуд Кашкаринин «Дивандагы» сөздөрдүн жана азыркы кыргыз тилинин фонетикалык-лексикалык, грамматикалык жалпылыктарын жана өзгөчөлүктөрүн салыштыруу ыкмасы менен сөздөрдүн лексикалык курамдын сакталганын иликтөөлөрдө белгилүү болду.

Мезгил өтүп, Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздү китебинин жазылган учурунан азыр миң жыл чамасы убакыт өтүп кеткен. Тилди окумуштуулар дайыма өзгөрүү, өнүгүү абалда болот деп айтып келишет. Ушунча убакыт өткөндүктөн тилде, тыбыштык жактарында да, грамматикалык жактарында да, лексикасы боюнча да өзгөрүп кеткен көрүнүштөрү көп. Бул тилдик закон ченемдүү көрүнүш болуп эсептелет.

Фонетикада тыбыштык жактан «Дивандагы» *aşuq* – ашык. Киши же малдын ашыгы (чүкө), *uluğ* – улук, *anıq* – анык, *дайын* деген сыяктуу сөздөрдө тыбыштык жактан анча-мынча гана өзгөрүү болгон.

Сингармонизм законунун бузулуп айтылган көрүнүштөрүн да Махмуд

Кашкаринин китебинен бир топ эле жолуктурдук: *ohşağ* – окшош, *oğraq* – орок, *ojnaq* – ойноок, *arriğ* – аруу ж.б.

Азыркы кыргыз тилиндеги грамматикалык кээ бир каражаттардын байыркы формасы «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинен жолукканы белгиленди. Мисалы, азыркы кыргыз тилиндеги сын атоочторду жасоочу – *луу* мүчөсү байыркы түрү менен *-лык*, *-лыг* болуп айтылган: *atliğ* – аттуу, атчан; *otluğ* – оттуу (оттуу жер), *itliğ* – иттүү, ити бар; *türlük* – түрдүү; *oqlug* – октуу; *içlik* – ичмек, тердик; *açliq* – ачтык, ачкалык ж.б.

Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндө азыркы кыргыз тилинде сакталбаган, унутуп калган *izlik* – чокой, чарык, *äldrük* – адырашман, *isrä* – кийин, соң, *arğu* – капчыгай, эки тоонун ортосу, *urağut* – аял, *öpdî* – *ууртады* деген сыяктуу сөздөр да бир канча экени белгиленди.

Ошентип, бул баалуу эстелик эмгек азыркы түрк тилдеринин, анын ичинде азыркы кыргыз тилинин тарыхы, тарыхый лексикологиясы, тарыхый грамматикасы үчүн негизги булак болуп эсептеле тургандыгына материалдардын арбын экендигин да белгиледик.

«Дивандагы» бизге түшүнүксүз болгон лексикалык бирдиктердин «Манас» эпосунан, «Манас» эпосу боюнча жазылган А.Жакыпбековдун, К.Жусуповдун китептеринде жолукканы кыргыз тилинин тарыхына тиешелүү материалдардын Махмуд Кашкаринин китебинде бар экендигинен кабар берет.

Өлбөс-өчпөс эстелик, орто кылымдын улуу окумуштуусу Махмуд Кашкаринин бул эмгеги боюнча изилдөөлөр түгөнбөйт, улана берет деп ишенебиз.

Адабияттар

1. Абдувалиев, И. Этимология жана лексикография [Текст] / И. Абдувалиев. – Б.: Айат, 2007. – 144 б.
2. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / И. Абдувалиев. – Б.: Бийиктик, 2008. – 284 б.
3. Абдувалиев, И. М.Кашкари жана анын сөздүгү. – Китепте: М. Кашкари «Дивану лугати-т түрк» (Түркий тилдер сөз жыйнагы). Которг. Абдувалиев И. ж.б. Бишкек, 2013. 9 – 28 –б.
4. Абдубалиева, Б.Ж. Түрк элдеринин макалдарынын жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү (кыргыз, алтай, хакас, тува макалдары) [Текст]: дис. филол. илим. канд. / Б.Ж. Абдубалиева. – Каракол, 2010. – 166.
5. Абдулдаев, Э. Азыркы кыргыз тили [Текст] / Э. Абдулдаев, С.Давлетов. – Фрунзе: 1986. – 352 б.
6. Абдулдаев, Э. Азыркы кыргыз тили (фонетика, орфография, графика, грамматика жана орфоэпия) [Текст] / Э. Абдулдаев. – Б.: Кыргызстан, 1998. – 256 б.
7. Абдулаев, Э. Кыскача кыргызча-орусча сөздүк=Краткий киргизско-русский словарь [Текст]: около 4000 слов / түз. Э. Абдулдаев. – Б.: Шам, 2003. – 280 б.
8. Абдулдаев, Э. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Э. Абдулдаев, К. Сейдакматов. – Ф.: Мектеп, 1990. – 116 б.
9. Абрамзон, С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / С.М. Абрамзон; котор. С. Мамбеталиев, Д. Сулайманкулов, С. Макенов. – Б.: Кырг.-Сорос фонду, 1999. – 896 б.
10. Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. – Б.: 2009. – 928б.
11. Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис [Текст] / ред. З. Исмаилова. – Бишкек: V.R.S. Company, 2015. – 518 б.

12. Айтымбетов, О. Каракандар баяны [Текст] / О. Айтымбетов // Мурас журн. – 1991. – № 3. – 44-б.
13. Акаев, А. Санталатхан Юсупова [Текст] / А. Акаев, Н. Танаев, Н. Касиев[ж.б.] // Кыргыз туусу. – 2003. – 13-15-май. – 14-б.
14. Акматова, Г.К. Түрк тилдериндеги аффиксинин семантикалык өзгөчүлүгү [Текст] / Г.К. Акматова // Түрк элдеринин тили ж-а адабияты. – 2006. – № 3. – 47-52-б.
15. Акматалиев, А. “Түркий тилдер сөздүгү” – азыркы кыргыз тилинин жана адабиятынын булактарынын бири [Текст] / А. Акматалиев // Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. – Бишкек, 2011. – 3-15-б.
16. Акматалиев, А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү [Текст] / А. Акматалиев. – Б.: Шам, 2000. – 348 б.
17. Акматалиев, А. Байыркы орток түрк адабиятынын очерки [Текст] / А. Акматалиев; ред. С.Ж. Мусаев. – Б.: Бийиктик плюс, 2015. – 162 б.
18. Акунова, А.Р. Кыргыз тили. Лексика [Текст]: жогорку окуу жайдын пед. фак. студенттери үчүн окуу куралы / А.Р. Акунова, М. Райымбекова. – Б.: ОсОО сүрөт басма салону, 2005. – 150 б.
19. Акунова, А.Р. Азыркы кыргыз тили. Морфология [Текст] / А.Р. Акунова, Б. Чокошева, Г. Эшимбекова. – Б.: Махprint, 2009. – 150 б.
20. Алиев, А.А. Махмуд Кашгари – ученый энциклопедист периода ренессанда в государстве Караханидов [Текст] / А.А. Алиев // Вестн. КРСУ. – 2015. – Т. 15, № 10. – С. 12-15.
21. Анвар, Байтур. Тянь-Шань кыргыздары [Текст] / Анвар Байтур // Кыргыздар. – Бишкек, 1995. – Т.1. – 267-268-б.
22. Англис, кыргыз жана түрк тилдеринин макал-лакаптар сөздүгү [Текст] / түз. С. Жаныбаева. – Бишкек: [б-сыз], 2012. – 216 б.
23. Арабай, уулу Э. Жаңылык [Текст] / Арабай уулу Э., Карасай уулу К. – Бишкек: [б-сыз], 2013. – 84 б.
24. Артыкбаев, К. Акыйкат сабагы [Текст]: адабий-сын макалалар, изилдөөлөр,

- адабий портреттер / К. Артыкбаев. – Б.: Адабият, 1991. – 288 б.
25. Артыкбаев, К. Орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө [Текст] / К. Артыкбаев // Кыргызстан маданияты. – 1990. – № 38, 20 сент. – 10-б.
26. Аслан, С. Түрк тилинде жана кыргыз тилинде атооч жана этиштен сын атооч жасоочу окшош мүчөлөр [Текст] / С. Аслан // ОМУ жарчысы. – 2012. – № 2, вып. 2. – 211-214-б.
27. Атакулова М.А. О происхождении аффиксальных морфем лично-посессивной парадигмы в тюркских языках [Текст]: /М.А.Атакулова.- // журн. Территория науки. – Воронеж. 2018. - № 4. – 189 б.
28. Ахматов, Т. Кашкарлык Махмуддун “Диван лугат-ит түрк” – түрк тилдеринин сөздүгү” – жана кыргыз тили [Текст]: /Т.Ахматов.- //Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты. – Бишкек, 2011.-8 б .
29. Аширалиев, К. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр [Текст] / К. Аширалиев. – Фрунзе: Кыргыз ССР ИА бас., 1963. – 121 б.
30. Аширбаев, Т. Тил илимине киришүү [Текст] / Т. Аширбаев. – Бишкек: [б-сыз], 2003. – 96 б.
31. Байыркы түрк сөздүгү [Текст] / даярдаган Р.Э. Давлетов, И.А. Абдувалиев, М.Б. Текешова [ж.б.]. – Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2017. – 480 б.
32. Байыркы орток түрк адабияты /Түзгөн Ж.Шериев, которгон И.Абдувалиев. – Бишкек, 1996.
33. Бакзайлу, К. Структурно-семантическая характеристика лексемы “подушка” в кыргызском, русском и в турецком языках [Текст] / К. Бакзайлу // Вестн. КГУСТА. – 2010. – № 4. – С. 153-159.
34. Бакзайлу, К. Структурно-семантическая характеристика лексемы “покрывало” в кыргызском, русском и в турецком языках // Вестн. КГУСТА. – 2010. – № 4. – С. 146-153.
35. Бакирова, Г. «Лугаттагы» айрым (-ган) формасындагы этиштердин азыркы кыргыз тилиндеги айтылышы [Текст] / Г. Бакирова // Махмуд Кашкари – орто кылымдардын улуу аалымы. – Бишкек; Жалал-Абад, 2011. – 53-56 б.

36. Балыбаева, Ш. Түрк тилдериндеги таандык категория маселесине карата [Текст] / Ш. Балыбаева // ЖМУ жарчысы. – 2008. – № 2(21), – 76-80-б.
37. Бартольд, В.В. Киргизы [Текст]: ист. очерк / В.В. Бартольд. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1943. – 80 с. Бартольд, В.В. Сочинения [Текст]: в 9 т. / В.В. Бартольд. – М.: Изд-во вост. лит., 1963. – Т. 2, ч. 1: Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. – 1020 с.
38. Бартольд, В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / В.В. Бартольд. – Б.: Кыргызстан-Сорос фонду, 1997. – 455 б.
39. Бартольд, В.В. “Кыргыздар” очерк [Текст] / В.В. Бартольд // Ала-Тоо. – 1988. – № 3.
40. Баскаков, Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры языков: Словосочетание и предложение [Текст] / Н.А. Баскаков. – М.: Наука, 1975. – 288 с.
41. Батманов, И.А. К вопросу о долгих гласных в киргизском языке [Текст] / И.А. Батманов // Вопросы орфографии киргизского языка. – Фрунзе, 1936. – С. 49.
42. Батманов, И.А. Грамматика кыргызского языка [Текст] / И.А. Батманов. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1940. – Вып. 2. – 67 с.; Вып. 3. – 72 с.
43. Баяс, Турал. Өткөн доордун чакырыгы [Текст] / Баяс Турал // Эркин-Тоо. – 2003. – 19 авг.
44. Бернштам, А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памира Алая [Текст] / А.Н. Бернштам. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 347 с.
45. Бернштам, А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана [Текст] / А.Н. Бернштам; сост. К. Ташбаева, Л. Ведутова. – Бишкек: Айбек, 1998. – Т. 2. – 704 с.
46. Борбугулов, М. Кыргыз жергеси [Текст]: энцикл. / М. Борбугулов. – Фрунзе: [б-сыз], 1990. – 368 б.
47. Бөрүбаев, Т. Кыргыз даамы [Текст] / Б. Бөрүбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984.

– 1346 б.

48. Будагов, Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий [Текст] /Л.З. Будагов - Санктпетербург: Типография императорской АН, Т. 1. 1869. -829 с.
49. Будагов, Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий [Текст] /Л.З. Будагов - Санктпетербург: Типография императорской АН, 1871. Т. 2. - 418 с.50
50. Германские, тюркские и славянские языки в поликультурном мире [Текст]: сб. ст. науч. конф. / отв. ред. Р. Вальваков. – Бишкек: КРСУ, 2015. – 237 с.
51. Гуревич А.Я. Орто кылымдардын тарыхы [Текст] / Гуревич А.Я.- Бишкек: Кыргызстан - Сорос фонду, 1996.
52. Давлатова, С.Ж. Махмуд Кашгаринин “Түркий тилдер сөз жайнагы” эмгегинде f, g, q, k курандыларынын чечмелеши [Текст] / С.Ж. Давлатова //Ош МУ жарчысы. – 2011. – № 3. – 196-198-б.
53. Давлатова, С.Ж. Махмут Кашкаринин “Дивану лугати ат-түрк” сөздүгүндөгү сөздөрдүн жасалышы (морфологиялык жол) [Текст] / С.Ж. Давлатова; ред. И. Абдувалиев. – Б.: Улуу тоолор, 2017. – 160 б.
54. Давлетов, С. Азыркы кыргыз тили. Морфология [Текст] / С. Давлетов, С. Кудайбергенов. – Ф.: Мектеп, 1980. – 236 б.
55. Давлетов С. Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст]: пед. окуу жайлары үчүн / С. Давлетов, Ж. Мукамбаев, С. Турусбеков. – Ф.: Мектеп, 1982. – 1 бөлүм. – Фрунзе: Мектеп, 1982. – 240 б.
56. Демирчизаде, А.М. Сравнительный метод Махмуд Кашгари [Текст] / А.М.Демирчизаде // Сов. тюркология. – 1972. – № 1. – С. 31-42.
57. Дербишева, З.К. Трактовка грамматических проблем в турецкой лингвистике [Текст] / З.К. Дербишева, Б. Сагынбаева // Манас ун-ти. Коомдук илимдер журн. – 2005. – № 12. – 91-104-б.
58. Дербишева, З. Түрк жана кыргыз тилдеринде сандык маанинин туюнтулушу [Текст] / З. Дербишева, Б. Сагынбаева // Манас ун-ти. Коомдук илимдер журн. – 2005. – № 13. – 94-б.
59. Дербишева, З. Түрк жана кыргыз тилдериндеги таандык маанинин берилиши

- [Текст] / З. Дербишева, Б. Сагынбаева // Манас ун-ти. Коомдук илимдер журн. – 2005. – № 14. – 51-б.
60. Джапанов, А.А. Тилдер энциклопедиясы [Текст] / А.А. Джапанов. – Б.: Камилла принт, 2017. – 634 б.
61. Дыйканов, К. Кыргыз тилинин тарыхынан [Текст]: жогорку окуу жайлары үчүн / К. Дыйканов. – Ф.: Мектеп, 1980. – 156 б.
62. Жалилов, А. Азыркы кыргыз тили. Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология [Текст] / А. Жалилов. – Б.: Кыргыз-Сорос фонду, 1996. – 1 бөлүк. – 232 б.
63. Жаманкулова, Г.Т. Махмуд Кашкаринин “Диваны” жана баяндоочтун трансформацияланган формалары [Текст] / Г.Т. Жаманкулова. – Б.: Бийиктик, 2011. – 346 б.
64. Жапаров, Ш. Кыргыз адам аттары [Текст] / Ш. Жапаров. – Ф.: Илим, 1989. – 113 б.
65. Жаш түркологдордун IV эл аралык симпозиумунун билдирүүлөрү [Текст]. – Бишкек: [б-сыз], 2013. – 218 б.
66. Жолдошев, А. Байыркы кылымдагы Алтай, Энесай, Теңиртоо кыргыздарынын тарыхы [Текст] / А. Жолдошев. – Ош: [б-сыз], 2006. – 78 б.
67. Жолдошбаев, К. Элдик дарылоонун ыкмалары [Текст]: 2 китеп. / К. Жолдошбаев. – Б.: Бийиктик, 2011. – 192 б.
68. Жоробекова, Н. Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгаринин эмгектериндеги адабий тилдик карым-катышы [Текст] / Н. Жоробекова // ЖАМУнун жарчысы. – 2015. – № 1. – 134-137-б.
69. Жумагулов, Ч. Кыргызстандагы несториан-түрк жазуу эстеликтери (XVIII-XIV кылымдар) [Текст] / Ч. Жумагулов; ред. Ж. Медералиева. – Бишкек: [б-сыз], 2011. – 524 б.
70. Жумакунова, Г. Түрк лексикографиясынын тарыхынан (Түрк сөздөрүндө илимий принциптердин калыптанышы [Текст] / Г. Жумакунова; жоопту ред. Б.Ө. Орузбаева. – Б.: Илим, 2010. – 308 б.

71. Жумалиев, С.С. Байыркы түрк тилдери [Текст]: окуу куралы / С.С. Жумалиев; ред. У. Акынбекова. – Б.: Техник ББ, 2012. – 116 б.
72. Жумалиев, К. «Түрк тилдерин классификациялоодогу Махмуд Кашгаринин орду» [Текст] /К. Жумалиев // Кашкарлык Махмут, түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты ж-а тарыхы аттуу Эл аралык конф. материалдарынын жыйнагы. – Бишкек, 2007. – 191-201 б.
73. Закиров, С. Кыргыз санжырасы [Текст] / С. Закиров. – Бишкек: КЭнин башкы ред., 1996. – 430 б.
74. Ибрагимов, С. Лингвокультурология – тилдик маданият таануу [Текст] / С. Ибрагимов. – Бишкек: [б-сыз], 2004. – 201 б.
75. Иманов, А. Кыргыз тили [Текст]: ЖОЖдун филол. фак. сырттан окуучу студ. үчүн / А. Иманов. – Ф.: Мектеп, 1990. – 352 б.
76. Иманалиев, С. Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр [Текст] / С. Иманалиев. – Ф.: Мектеп, 1969. – 110 б.
77. Исаев, О. Жер-суу аттарынын сыры [Текст] / О. Исаев. – Ф.: Мектеп, 1977. – 152 б.
78. Исмаилова, З. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндөгү жана азыркы кыргыз тилиндеги кийим-кечек аталыштары [Текст] / З. Исмаилова // Махмуд Кашгари ж-а кыргыз маданияты. – Бишкек, 2011. – 220-228 б.
79. Кайа, О. Исследования восточного тюркского письменного языка и литературы “Кийик-Наме” (Книга об олене) [Текст] / О. Кайа // Изв. Нац. АН Кырг. Респ. – 2007. – № 2. – С. 176-187.
80. Кайа, О. Исследования восточного тюркского письменного языка и литературы “Чай-Наме” (Книга о чае) [Текст] / О. Кайа // Изв. Нац. АН Кырг. Респ. – 2007. – № 2. – С. 163-175.
81. Каленбекова, Г.Т. Махмуд Кашкаринин “Дивани лугати-т түрк китебиндеги сөз жасоо эрежелери [Текст] / Г.Т. Каленбекова // ЖАМУнун жарчысы. – 2015. – № 1. – 154-159-б.
82. Кара уулу, О. Көөнө түрктөр тарыхы [Текст]: студенттер үчүн дарстар / О.

- Кара уулу; жоопту ред. Т.К. Чоротегин. – Б.: Учкун, 1994. – 64 б.
83. Караев, О. Историко-географические данные, сообщаемые Махмудом Кашгари (по Тяню-Шаню и Семиречью) [Текст] / О.Караев // Сов. тюркология. – 1972. – № 1. – С. 111-113.
84. Караев О. История караханидского каганата (X-начало XIII в.в.) [Текст] / О. Караев // изд. Илим – Фрунзе, 1983. – 300 стр.
85. Караев, О. Байыркы түрк эстеликтери жана араб-перс авторлору кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндө [Текст] / О. Караев // Кыргыздар. – Бишкек, 1993. – 1-т. – 95-85-б.
86. Караев, О. Кыргызстандын аймагындагы улуу жибек жолу [Текст] / О. Караев // Ала-Тоо. журн.– 1989. – № 12 декабрь. 1989. – 113-122-б.
87. Карасаев, К.К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү [Текст] / К.К. Карасаев; ред. С. Төлөгөнова, Ж. Медералиева. – Б.: Кыргыз энцикл., 2015. – 640 б.
88. Карасаев Х. Камус наама [Текст] / Х.Карасаев. – Б.: Салам, 2016. – 855 б.
89. Каратаев, О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү [Текст] / О. Каратаев. – Бишкек: Mega Media, 2003. – 265 б.
90. Каратаев, О. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк [Текст] / О. Каратаев, С.Н.Эралиев. – Б.: Бийиктик, 2005. – 388 б.
91. Каратаев, О. Кыргыздардын этномаданият байланыштарынын тарыхынан [Текст] / О. Каратаев; ред. Т. Чороев. – Б.: Бийиктик, 2003. – 262 б.
92. Каратаева, С.К. “Байыркы түрк сөздөр (Кыргыз тилинин материалдары менен салыштырма тарыхый планда изилдөө) [Текст] / С.К. Каратаева; жоопту ред. Ж.К. Сыдыков. – Б.: Полиграф-ресурс, 2008. – 177 б.
93. Каратаева, С.К. Байыркы түрк сөздүгүндөгү кош сөздөр [Текст] / С.К. Каратаева // Ж. Баласагын атын. КУУ жарчысы. Сер. 1. – 2002. – Вып. 3/4. – 212-213-б.
94. Карымшакова, А. «Дивану лугат ит-түрк» эстелигиндеги кызматчы сөздөр» [Текст] / А. Карымшакова // Кашкарлык Махмут, түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты,

маданияты ж-а тарыхы аттуу Эл аралык конф. материалдарынын жыйнагы. – Бишкек, 2007. – 279-286 б.

95. Кляшторный, С.Г. Эпоха Махмуда Кашгарского [Текст] / С.Г. Кляшторный // Сов. тюркология. – 1972. – № 1. – С. 18-23.

96. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.-Л., - 1964.

97. Кожа, Ф.И.К.Э. Кыргыз жана түрк тилдериндеги этиш жасоочу курандылар [Текст] / Ф.И.К.Э. Кожа, А. Кожа; жооп. ред. Т. Садыков. – Бишкек: [б-сыз], 2011. – 431 б.

98. Кожа, Ф.И.К.А. Түрк жана кыргыз тилдериндеги эмоционалдык-экспрессивдик маани категориясы [Текст] / Ф.И.К.А. Кожа; жооп. ред. Б. Усубалиев. – Бишкек: [б-сыз], 2010. – 273 б.

99. Кононов, А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. [Текст] / А.Н. Кононов. – Л.: Наука Ленингр. отд-ние, 1980. – 256 с.

100. Кононов, А.Н. Махмуд Кашгарский и его “Дивану лугат ит-турк” [Текст] / А.Н. Кононов // Сов. тюркология. – 1972. – № 1. – С. 3-17

101. Кононов, А.Н. Еще раз об этнониме “кыргыз” [Текст] // Тюркологические исследования: сб. ст. посвящ. 80-летию акад. К.К. Юдахина. – Фрунзе, 1970. – С. 16-22.

102. Коңурбаева, Р. Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» сөздүгүндөгү өсүмдүктөр лексемасы [Текст] / Р. Коңурбаева, // Махмуд Кашгари ж-а кыргыз маданияты. – Бишкек, 2011. – 166-174 б.

103. Коңурбаева, Р. “Codex Cumanicus” (XIII-XIV к.) жазма эстелигинин кыргыз тилине катыштыгы [Текст] / Р. Коңурбаева. – Б.: 2011. – 225 б.

104. Кудайбергенов, С. Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр жана алардын чыгышы [Текст] / С. Кудайбергенов // Эл агартуу. – 1975. – № 12. – 50-б.

105. Курамаева, Ф. Кыргыз, түрк тилдериндеги грамматикалык жөдөмөлөрдүн семантикалык жалпылыгы жана айырма чылыгы [Текст] / Ф. Курамаева // Түрк элдеринин тили ж-а адабияты. – 2006. – № 3. – 53-60-б.

106. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы [Текст] / башкы ред. С. Кудайбергенов, А. Турсунов, Ж. Сыдыков. – Ф.: Илим, 1980. – 300 б.
107. Кыдыралиев, А. Кыргыз жергесиндеги жаныбарлар дүйнөсүндө [Текст] / А. Кыдыралиев. – Б.: Бийиктик, 2005. – 178 б.
108. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы [Текст]. – Ф.: Илим, 1990. – 476 б.
109. Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст]. – Ф.: Илим, 1964. – 476 б.
110. Кыргыз поэзиясынын антологиясы [Текст]: 2 т. / түз. К. Жусупов. – Б.: Кыргызстан-Сорос фонду, 1999. – Т. 1. – 760 б.
111. Кыргыздар [Текст]: в 10 т. / сост. К. Жусупов, К. Иманалиев. – Б.: Кыргызстан, 1993. – Т. 1. – 576 с.
112. Кыргызча-түркчө сөздүк [Текст] / түз. Э. Арыкоглу, Ж. Алимова, Б.К. Селчук, Р. Аскарлова; ред. Г.С. Йуксеккая, Т. Абдиев. – Бишкек: [б-сыз], 2017. – 1-т: А-Ж. – 1020 б.; 2-т: К-З. – 1216 б.
113. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. / Түз. О. К. Каратаев, С. Н. Эралиев/ Б.: Бийиктик, 2005. 600 б.
114. Левент, Доюран. Түрк жана кыргыз тилдериндеги тактоочтордун классификацияланышы тууралуу [Текст] / Левент Доюран // Изв. НАН Кырг. Респ. – 2005. – № 3. – 115-120-б.
115. Люхудзяев, Ф. Р. Проблема личности в творчестве Махмуда Кашгари [Текст] / Ф.Р. Люхудзяев // Гуманитарные проблемы современности. – 2006. – Вып. 7. – С. 251-254.
116. Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности [Текст]: тексты и исследования / С.Е. Малов. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 451 с.
117. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., - 1953.
118. Мамбетакунов, Э. Табият таануу курсунун программасы [Текст]: 5 кл. / Э. Мамбетакунов, А.Р. Рязанцева. – Б.: Технология, 1997. – 14 б.
119. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили (лексикология) [Текст] / Ж. Мамытов, З. Кулумбаева. – Ф.: Мектеп, 1971. – 111 б.
120. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика жана лексикология [Текст] / Ж.

Мамытов. – Б.: ЖЭКа Лтд, 1999. – 106 б.

121. Мамытов Ж. Эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасы [Текст] / Ж. Мамытов. – Каракол: [б-сыз], 2002. – 200 б.

122. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 1-китеп. – Бишкек, 1995. – 568 б.

123. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 2-китеп. – Бишкек, 1995. – 802 б.

124. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 3-китеп. – Бишкек, 1995. – 671 б.

125. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 4-китеп. – Бишкек, 1997. – 614 б.

126. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 5-китеп. – Бишкек, 2006. – 758 б.

127. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 6-китеп. – Бишкек, 2006. – 770 б.

128. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 7-китеп. – Бишкек, 2014. – 770 б.

129. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 8-китеп. – Бишкек, 2014. – 802 б.

130. Мамбеттурду, Мамбетакун. Кыргыз эл ооз адабиятынын памир мектеби [Текст] / Мамбеттурду Мамбетакун. – Бишкек: Шинжаң эл бас., 2009. –348 б.

131. Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты [Текст] / түз. И. Абдувалиев, А. Акматалиев, Г. Орозова. – Бишкек: [б-сыз], 2017. – 342 б.

132. Махмуд Кашкаринин “Дивану дугати-т түрк”сөздүгүндөгү жана “Манас” эпосундагы орток сөздөр [Текст] / түз. Т.А.Абдырахманов, С.К.Каратаева. – Бишкек; 2019. – 298 б.

133. Махмуд, Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү - Дивану Лугати т-түрк / Которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков; баш сөздү жазган А.Акматалиев. - Бишкек: Avrasyapress, 2011. –Т. 1. - 906 бет. – КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил

боюнча улуттук комиссия. – КР УИАсы. Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. – К.Карасаев атындагы БГУ. – ISBN 978-9967-12-152-2.

134. Махмуд Кашкари. Дивану лугати-т түрк [Текст]: Түркий тилдер сөз жыйнагы /Которгондор: И.Абдувалиев, Т.Ахматов, А.Оморов, И.Султаналиев, М.Толубаев; Редколлегия: А.Акматалиев (башкы ред.), И.Абдувалиев ж.б. – Жалал-Абад: ЖИ “Газибаев Х.” Басмаканасы, 2016. – Т. 1. -438 б. – ISBN 978-9967-13-961-9. – (КР УИА; ЖАМУ). – Т.2. – 294 б. – Т.

135. Махмуд Кашкаринин «Дивану лугати-т түрк» сөздүгүндөгү жана «Манас» эпосундагы орток сөздөр [Текст] / Абдырахманов Т., Каратаева С. – Б; 2019. 298 б.

136. Кашгари, М. Диван Лугат ат - Турк [Текст] / М. Кашгари; орусчага котор. З.-А.М.Ауэзова. – Алматы: 2005. С.766.

137. Махмуд Кошгорий. «Девону лугат ит-түрк» [Текст] / Махмуд Кошгорий; котор. С. Муталлибов. – Тошкент: УзССР фанлар академиясы нашриети, 1960. – 1-т. – 500 б.; 2-т. – 1961. – 428 б.; 3-т. – 1963. – 463 б.

138. Машрабов, А.А. Выражение значений боковых родств в тюркских языках [Текст]: учеб. Пособие / А.А. Машрабов; отв. ред. А. Бердалиев. – Бишкек: [б.и.], 2003. – 56 с.

139. Машрабов, А.А. Ономазиологическое исследование названий родства тюркских языков [Текст]: моногр. / А.А. Машрабов; отв. ред. А. Бердалиев. – Бишкек: [б.и.], 2003. – 152 с.

140. Машрабов, А. Түрк тилдеринде айрым тууганчылык терминдерин ономазиологиялык иликтөө [Текст] / А. Машрабов // Кыргызская государственность и наука в новом столетии: материалы регион. науч. практ. конф. 30-31 мая 2003 г. – Бишкек, 2003. – Вып. 3. – 10-13-б.

141. М.И. Түрк тилдеринде сын атоочтун даража категориясынын берилиши [Текст] / М.И. Мирзахидова // ЖАМУ жарчысы. – 2009. – № 2. – 56-63-б.

142. Мирзахидова, М.И. Туркий тилларда олмаш суз туркуми [Текст] / М.И. Мирзахидова // ЖАМУ жарчысы. – 2009. – № 2. – 49-56-б.

143. Молгаждаров, К.К. Түрк тилдериндеги көмөкчү сөздөрдүн калыптанышы

- жана өнүгүшү [Текст] / К.К. Молгаждаров. – Бишкек: [б-сыз], 2012. – 251 б.
144. Музулманов, М. Омонимдер сөздүгү [Текст] / М. Музулманов. – Ош: [б-сыз], 2014. – 80 б.
145. Мукасов, Ы.М. Кыргыз элинин философиянын ойломунун тарыхый динамикасы [Текст] / Ы.М. Мукасов. – Бишкек: Илим, 2004. – 164 б.
146. Мураталиев Б.А. Менин жерим – Кыргызстан [Текст] / түз. Б.А. Мураталиев, ж.б. – Бишкек: Жаштарды узантуу ресурстары коомдук фонду, 2013. – 222 б.
147. Мурадымова, Е.Н. Термины родства в тюркском языкознании [Текст] / Е.Н. Мурадымова // Вестн. ОшГУ. – 2013. – № 2. – С. 63-66.
148. Мусаев, С.Ж. Жалпы тил илими [Текст] / С.Ж. Мусаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 213 б.
149. Мусабаева, З. Омонимы в «Девону лугат ит-турк» Махмуда Кашгарского (XIV) [Текст]: автореф. дис. ... канд. фил. наук / З.Мусабаева. – Фрунзе, 1975. – 51 б.
150. Наджип, Э.А. Махмуд Кашкари и его словарь “Диван лугат ат-турк” [Текст] / Э.А. Наджип // Исследования по истории тюркских языков XI-XIV в.в. – М., 1989. – С. 32.
151. Оморов, А. «Дивану лугат – т түрк» сөздүгү – кыргыз тилинин байыркылыгын далилдеген эмгек [Текст] / А. Оморов // Махмут Кашкари – орто кылымдардын улуу аалымы. – Бишкек; Жалал-Абад, 2011. – 58-67 б,
152. Орузбаева, Б.Ө. Грамматикалык-терминдердин кыргызча-орусча сөздүгү [Текст] / Б.Ө. Орузбаева, В. Закирова. – Фрунзе: Мектеп, 1981. – 104 б.
153. Орузбаева Б.О. Словарь Махмуда Кашгари как источник для изучения лексики кыргызского языка в историческом плане [Текст] / Б.О.Орузбаева // Советская тюркология. - 1972. - №1. С. 43-46.
154. Осмоналиева, Б. Об отражении лексики киргизского языка в словаре Махмуда Кашгари «Дивану лугат ит-тюрк» [Текст] /Б.Осмоналиева // Советская тюркология. - 1972. - №1. – С. 97-99.
155. Петров, К.И. Очерк происхождения киргизского народа [Текст] / К.И.

- Петров. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1963. – 148 с,
156. Плоских, В.М. Биздин Кыргызстан. Кыргызстан [Текст]: популярдуу тарыхый энцикл. байыркы мезгилден XIX кылымдын аягына чейин / В.М. Плоских. – Бишкек: Фонд Сорос-Кыргызстан, 2004. – 222 б.
157. Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий [Текст]: в 2 кн / сост. В.В.Радлов. – Санктпетербург: 1893. – Т. 1: часть 1. С. 225-226
158. Сагымбаев, С. Жаныбарларды сүйгүлө жана коргогула [Текст] / С. Сагымбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1987. – 88 б.
159. Сагынбаева, Б. «Дивану лугат-ит-түрктөгү» эр- жардам этишинин түрк жана кыргыз тилдериндеги эквиваленттери», [Текст]/Б. Сагынбаева // Кашкарлык Махмут, түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты ж-а тарыхы аттуу Эл аралык конф. материалдарынын жыйнагы. – Бишкек, 2007. – 287-293 б.
160. Садыков, Т. Кыргыз-Түрк салыштырма грамматикасынын негиздери [Текст] / Т. Садыков, Б. Сагынбаева. – Бишкек: [б-сыз], 2010. – 479 б.
161. Садыков, Т. Азыркы кыргыз тили. Фонетика /лекциялык курс /. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы. – Бишкек, 2005. 120 бет.
162. Садыков, Т. «К.Махмуттун «Дивану лугат-ит түрк» эстелигиндеги ат атоочтордун тектештирме-тарыхый контексти» [Текст] / Т. Садыков // Кашкарлык Махмут, түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты ж-а тарыхы аттуу Эл аралык конф. материалдарынын жыйнагы. – Бишкек, 2007. – 108-166 б.
163. Салмина, М.А. Тюркизмы в русском языке жителей Кыргызстана [Текст] / М.А. Салмина // Вестн. ОшГУ. – 2012. – № 1. – С. 93-98.
164. Саматов, К. «Махмуд Кашгаринин «Дивону лугот ит түрк» сөз жыйнагындагы өң-түс лексикасы» [Текст] / К.Саматов.//Кашкарлык Махмут, түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты ж-а тарыхы аттуу Эл аралык конф. материалдарынын жыйнагы. – Бишкек, 2007. – 167-175 б.
165. Сапарбаев, А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы [Текст] / А. Сапарбаев. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1997. – 325 б.
166. Сартбаев, К. Түркологияга киришүү [Текст] / К. Сартбаев. – Фрунзе: Мектеп,

1987. – 168 б.

167. Сартбаев, К. Тандалган эмгектер [Текст] / К. Сартбаев. – Бишкек: Турар, 2011. – 406 б.

168. Саттаркулов, Д.Б. Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгеги жана кыргыз тили [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. автореф. / А.Саттаркулов. – Бишкек, 2002. – 24 б.

169. Сейдакматов, К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст] / К. Сейдакматов. – Ф.: Илим, 1988. – 332 б.

170. Семёнова Ж.А. Махмуд Кашкаринин «Дивану лугати-т түрк» сөз жыйнагындагы кепти билдирген этиштердин семантикасы [Текст] / Ж. Семенова // Махмуд Кашгари ж-а кыргыз маданияты. – Бишкек, 2011. – 61-79 б.

171. Солтоноев, Б. Кызыл кыргыз тарыхы [Текст] / Б. Солтоноев. – Б.: Учкун, 1993. – Т. 1. – 208 б.

172. Солтоноев, Б. Кызыл кыргыз тарыхы [Текст] / Б. Солтоноев. – Бишкек: Учкун, 1993. – Т. 2. – 224 б.

173. Старобинская, Г.И. А.Я. Гуревич менен Д.Э. Харитоновичтин “Орто кылымдардын тарыхы” окуу китебине усулдук (методикалык) сунуштар [Текст]: мугалимдер үчүн окуу куралы / Г.И. Старобинская. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1998. – 180 б.

174. Стеблева, И. Түрк тилдериндеги байыркы маданият [Текст] / И. Стеблева // Кыргыздар. – Бишкек, 1993. – 2 т. – 410-б.

175. Стеблева, И.В. Поэзия тюрков VI-VIII веков [Текст] / И.В. Стеблева. – М.: Наука: Гл. Ред. вост. лит., 1965. – 146 с.

176. Сыдыкбеков, Т. Мезгил сабактары [Текст]: адабий-публ. Макалалар / Т. Сыдыкбеков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 360 б.

177. Сыдыков, Ж. Байыркы кыргыз эли – кыргыз тили [Текст]: тарыхый-этнолингвист. очерк / Ж. Сыдыков. – Бишкек: КР ИУА тил илими ин-ту, 2002. – 223 б.

178. Сыдыков, С. Байыркы түрк жазуусу (VII-X кылымдар) [Текст]: окуу китеби / С. Сыдыков, К. Конкобаев. – Бишкек: [б-сыз], 2001. – 337 б.

179. Сыдыков, Ж.К. Древнетюрские рунические памятники и кыргызский язык [Текст] / Ж.К. Сыдыков // Изв. Нац. АН Кырг. Респ. – 2003. – № 2/3. – С. 31-34.
180. Сыдыков, Ж.К. Түрк тилдеринин тилинин консонанттык ситстемасын реконструкциялоо маселелери [Текст] / Ж.К. Сыдыков // Түрк элдеринин тили ж-а адабияты. – 2006. – № 3. – 24-30-б.
181. Султаналиев И. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат-ит түрк» сөздүгүнүн котормолору жана изилдениши [Текст] / И. Султаналиев // Махмуд Кашгари ж-а кыргыз маданияты. – Бишкек, 2011. – 80-84 б.
182. Султаналиев, И.Ш. Махмуд Кашгаринин “Дивану лугати-т түркүнүн тили” [Текст] / И.Ш. Султаналиев. – Бишкек: [б-сыз], 2015. – 231 б.
183. Султаналиева, Д. Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ит түркү” жана азыркы кыргыз тили [Текст] / Д. Султаналиева; ред. Т. Маразыков. – Бишкек: Махprint, 2011. – 90 б.
184. Табылды, Акертегин. Караханийлер – кара кыргыздар [Текст] / Т. Акертегин // Кыргызстан маданияты. – 1993. – 29 апр. – 16-17-б.
185. Токоев, Т. Орто кылымдагы медицинадык терминдер (М.Кашкаринин «Дивану лугат ит-түрк» эмгегинин материалы боюнча). [Текст] / Т. Токоев // Махмуд Кашгари ж-а кыргыз маданияты. – Бишкек, 2011. – 20-24 б.
186. Токтогожоев, Ш. Кыргызстандын тоют өсүмдүктөрү [Текст] / Ш. Токтогожоев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1991. – 128 б.
187. Токтоналиев, К.Т. Кыргыз тили [Текст] / К.Т. Токтоналиев. – Бишкек: Кыргызстан, 1996. – 197 б.
188. Токтоналиев, К. «М.Кашгаринин «Дивану лугат ит-түрк» сөздүгүндөгү сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык түрлөрү», [Текст] / К.Токтоналиев //Кашкарлык Махмут, түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты ж-а тарыхы аттуу Эл аралык конф. материалдарынын жыйнагы. – Бишкек, 2007. – 104-107 б.
189. Токтоналиев, К. Этапы исторического развития кыргызского языка, [Текст] / К.Токтоналиев // Махмуд Кашгари ж-а кыргыз маданияты. – Бишкек, 2011. – 202-219 б.

190. Толубаев, М. Булактын көзүн ачканда [Текст] / М. Толубаев // Мурас. – 1991. – № 3. – 21-22-б.
191. Толубаев, М. Байыркы түрк сөздүгүндөгү кош сөздөр [Текст] / М. Толубаев, С.К. Каратаева // Тил, адабият ж-а искусство маселелери. – 2009. – № 3. – 183-185-б.
192. Толубаев, М. Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат ит-түрк” сөздүгүндөгү кыргыз тилине маанилик жактан дал келген сөздөр [Текст] / М. Толубаев // Тил, адабият ж-а искусство маселелери. – 2009. – № 4. – 141-148-б.
193. Турецко-кыргызско-русский словарь=Түркчө-кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / сост. Ю. Иванов, Д. Молдобеков. – Бишкек: [б.и.], 2015. – 472 с.
194. Түркчө-кыргызча сөздүк [Текст]: 50 000 сөз / түз. Г. Жумакунов. – Бишкек: КТМУ, 2005. – 1002 б.
195. Тыныстанов, К. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / К. Тыныстанов. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1934. – 88 б.
196. Умаров Э.А. Первичные долгие гласные в древнетюркских памятниках [Текст] / Э.А.Умаров // ж.Проблемы востоковедения. – 2014/1 (63). 76-77-б.
197. Урстанбеков, Б. У. Кыргыз тарыхы [Текст]: кыскача энцикл. сөздүк / Б.У. Урстанбеков, Т.К. Чороев. – Фрунзе: Кыргыз Совет энцикл. башкы ред., 1990. – 288 б.
198. Усмамбетов Б.Ж. Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегиндеги буюм-тайымдарга, курал-жабдыктарга байланыштуу сөздөр жана кыргыз тилине болгон катыштыгы [Текст]: фил. илим. доктору дисс. автореф. / Б.Ж.Усмамбетов. – Бишкек, 2017. – 43 б.
199. Үсөналиев, С. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү [Текст]: слов. / С. Үсөналиев. – Б.: Салам, 2014. – 56 б.
200. Үсөналиев, С. Азыркы кыргыз тилинин таблицалары (фонетика, морфология ж-а синтаксис) [Текст] / С. Үсөналиев, Б. Омуралиев. – Б.: Архи, 2004. – 120 б.
201. Худяков, Ю.С. Кыргыздар талаш чордонунда [Текст] / Ю.С. Худяков // Кыргыздар. – Бишкек, 1995. – 144-185 б.

202. Чомо уулу Дүйшөнбек. Табыпчылык – улуу сыр [Текст] / Дүйшөнбек Чомо уулу. – Б.: Бийиктик, 2008. – 204 б.
203. Чороев, Т.К. Махмуд ибн Хусейин ал-Кашгари жана анын “Түркий тилдер сөз жыйнагы” [Текст] / Т.К. Чороев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 92 б.
204. Чороев, Т.Ч. Махмуд Кашгари Барсканинин эмгеги – көөнөрбөс булак [Текст] / Т.Ч. Чороев // – Бишкек, 2017. 372б.
205. Шериев, Ж. Байыркы жана орто кылымдар түрк адабияты [Текст] / Ж. Шериев. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1996. – 192 б.
206. Ширалиев, М. Ш. Махмуд Кашгари как диалектолог языков [Текст] / М.Ш.Ширалиев // Сов. тюркология. – 1972. – № 1. – С. 24-30
207. Щербак, А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков [Текст] / А.М. Щербак. – Л.: Наука, 1970. – 204 с.
208. Энесайлык данакер этнограф: Хакас элинин чыгаан этнографы, тарых илимдеринин доктору, профессор Виктор Яковлевич (Астайбек) Бутанаевдин 70 жылдык мааракесине арналган жыйнак / Жооптуу редактор проф. Т.К.Чоротегин. – Бишкек: МахPrint басмасы, 2016. – 374+iv б., сүрөт. – И.Арабаев атынд. Кыргыз мамл. университети. – “Кыргыз Тарых Коому” эл аралык коомдук бирикмеси. – “Мурас” фонду. – “Тарых жана мурас” түрмөгү. – ISBN 978-9967-12-553-7.
209. Энциклопедия символов Е.Я. Шейнина [Текст]. – М.; Харьков: АСТ: Изд-во Торсинг, 2003.– 592 с.
210. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь [Текст]: в 2 кн. / сост. К.К. Юдахин. – М.: Сов. энцикл., 1965. – Т. 1: А-К. – 504 с.
211. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь [Текст] / К.К. Юдахин. – М.: Сов. энцикл., 1985. – Кн. 2: Л-Я. – 479 с.
212. Юдахин К.К. Вопросы орфографии киргизского языка [Текст] / под ред. К.К. Юдахин. – Фрунзе: Киргосиздат, 1936. – 60 с.
213. Юнусалиев, Б.М. Кыргыз диалектологиясы боюнча программа [Текст] / Б.М. Юнусалиев. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1955. – 27 б.
214. Юнусалиев, Б.М. Киргизская лексикология [Текст] / Б.М. Юнусалиев. –

Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1959. – Ч. 1. – 248 с.

215. Ярцев, В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / под ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 685 с.

Түрк тилиндеги адабияттар

1. Atalay, B. Divanü lugat-it-Türk terçümesi. Çeviren Besim Atalay [Text] / B. Atalay. – Ankara, 1939, - Cilt 1; Cilt 2. – 1940; Cilt 3. – 1941.

2. Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti' t-Türk: Giriş – metin – çeviri – notlar – dizin / Kâşgarlı Mahmud; hazırlayanlar: Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoynlu – 4. bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020.

Көркөм адабияттар

1. Айтматов, Ч.Т. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы [Текст] / Ч.Т. Айтматов; түз. А. Акматалиев. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – Т. 2: Ботогоз булак. Биринчи мугалим. Кызыл алма. Саманчынын жолу. Гулсарат.–432 б.

2. Айтматов, Ч. Кыямат [Текст]: роман / Ч. Айтматов. – Фрунзе: Адабият, 1988. – 352 б.

3. Ашым, Жакыпбек. Теңири Манас [Текст]: роман / Ашым Жакыпбек. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 560 б.

4. Жусупов, К. Манас [Текст]: для детей / К. Жусупов. – Бишкек: Фонд Мээрим, 1995. – 191 с.

5. Жусупов, К. Ыр сабындагы өмүр [Текст] / К. Жусупов. – Бишкек: Кут Бер, 2011. – 106 б.

6. Касымбеков, Т. Сынган кылыч [Текст] / Т. Касымбеков. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – Т. 1. – 736 б.

7. Касымбеков, Т. Келкел [Текст]: тарыхый роман / Т. Касымбеков. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – Т. 2. – 672 б.

**Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү уңгу сөздөр
(атоочтор)**

Тиркеме “Дивандын” Жалал-Абаддан чыккан 2016-жылкы басылышы боюнча берилди.

Зат атооч сөздөр

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	är [I, 57]	Эр, эркек. Бул сөз көптүк санда көбүнчө <i>ärän</i> – <i>эрен</i> деп да колдонулат. Бирок, бул эрежеге туура келбейт. Көптүктү – <i>lar</i> /-/ <i>lär</i> – мүчөсү уюштурат.
2	ır [I, 57]	<i>Ыза, уят болуу</i> мааниде колдонулуучу сөз. <i>Är ir boldı</i> – эр ыза болду.
3	us [I, 57]	Жаман менен жакшыны айрып таануу. <i>Огузча. Ol us boldı</i> – ал жакшы менен жаманды айырмалады.
4	as [I, 58]	Жырткыч айбандарга кесип берилүүчү жем, (азык) тарп.
5	ıř [I, 59]	ыш. Чырактын ышы, дубалдагы, же шыптагы ыш, көө. <i>Тон ıř boldı</i> – тон ыш болду.
6	oq [I, 59]	Ок.
7	uq [I, 59]	Уук. <i>Äv uqi</i> - үйдүн уугу.
8	oq [I, 59]	Үлүш, бөлүм. Жер жана ар кандай мүлктөрдү бөлүштүргөндө пайдаланган чүчү кулак.
9	ıq [I, 59]	ык, ыктытуу. Муздак ичип, артынан нан жегенден кийин дем алуунун кыйындалышына байланыштуу кекиртектен чыгуучу дабыш. <i>Anı ıq tuttu</i> – аны ык тутту (ал ыктытты).
10	ım [I, 60]	Ым. Ар бир кошунга аскербашы, колбашчылар тарабынан белгиленип берилген шарттуу белги (паролу). Мындай белгилер куш, куралдардын аты же башка сөздөр менен белгиленип, эки топ аскердик кошундар кезигишкенде бири-бирин таанууга жана тааный албай согушуп кетүүдөн сактануу максатында аткарылат. Таанып билбеген эки жоокер жолукканда биринен-бири <i>ым</i> сурашат, сураган кошуун <i>ымды</i> билсе, өз адамы деп эсептелет, билбесе балээге учурайт. Макалда мындай: <i>ım bilsä, är ölmäs</i> - ымды билсе, эр өлбөйт.
11	ün [I, 60]	үн, добуш.
12	užu [I, 60]	Уйку. <i>užıdım</i> – уктадым.
13	uqa [I, 61]	Кепил, кепилдик. <i>Män anı uqa aldım</i> – мен аны кепилдикке алдым.
14	aj bitigi [I,	Ай(лык) жазма (айлык дептер), аскерлердин аты-жөнү

	61]	менен тамак-ашы жазыла турган дептер.
15	өн [1, 61]	Өң, түс. <i>Jaşıl öñlig ton</i> – жашыл өңдүү (түстүү) тон.
16	alp [1, 62]	алп, баатыр. Макалда мындай: <i>alp jağıda, alçaq çağıda</i> - алп (баатыр) жоодо, момун доодо (билинет).
17	art [1, 62]	Ашуу, дабан. Макалда мындай: <i>ärmägügä aşik art bolur</i> - эринчээкке эшик – арт (эринчээкке эшик ашуу болор).
18	urt [1, 62]	Ийненин көзү.
19	ört [1, 62]	Өрт.
20	ast [1, 62]	Сокмо жол, тар көчө. <i>Чигилче</i> .
21	and [1, 63]	Ант, касам. <i>Andık</i> – ант ич.
22	arq [1, 63]	Калдык. <i>Tämür arqı</i> - темирдин калдыгы.
23	urq [1, 63]	<i>Uruq</i> - аргамжы, аркан сөзүнүн кыскарган түрү.
24	ırq [1, 63]	Жорук (бал ачуу). Бир нерсени жоругандык.
25	ärk [1, 63]	эрк, салтанат. Падышанын сөзүнүн өтүмдүүлүгү.
26	örk [1, 63]	Малды өрөөлөгөн (байлаган) жип, тушамыш.
27	ilk [1, 63]	Абалы, алды менен. <i>İlk sän bargıl</i> – алды менен сен баргын.
28	ot [1, 63]	от. Макалда мындай: <i>ot tisa ağız küjmäs</i> – от десе, ооз күйбөс. Бул макал калпыс айткан сөзүнө бушайман болуп, кайра сүйлөөдөн тартынгандарга карата айтылат.
29	öt [1, 63]	Дубалдагы же тактайдагы өткөөл (тешик)
30	öç [1, 63]	өч, кек.
31	uç [1, 64]	бир нерсенин учу. <i>Butaq uçi</i> – бутактын учу
32	uç [1, 64]	чек ара, чети. <i>Uç jäl</i> - чек арадагы, четтеги эл.
33	uç [1, 64]	бир нерсенин бүтүшү, учу. Огузча. <i>Vojda nä uç bar</i> – калкта (урууларда) не деген жоготуулар бар (бирок түгөнбөйт).
34	öd [1, 64]	Убакыт, заман, доор. <i>öd kaçär kişi tojmas, jalıñıq oğlı mäñgü qalmas</i> – заман өтөр, киши тойбос, киши уулу түбөлүк калбас.
35	jär [1,64]	Жер. Кээ бир тилдерде <i>jir</i> – деп да айтылат.
36	öz [1, 66]	Рух, жан. <i>Öz qunutı</i> – көңүлдөгү аракет кылуучу күч, руханий дүйнө (адамдын).
37	iş [1, 66]	Иш. <i>Nä işiñ bar?</i> – Эмне ишиң бар?
38	oq [1, 67]	Энчи, үлүш. Мураска тийген үлүш. <i>Añar bir oq tägdi</i> – ага бир үлүш тийди.
39	öq [1, 67]	Акыл-эс, түшүнүк. Акылдуу, эстүү жана терең ойлуу кишилерди <i>ögä</i> даана (даанышман) дейт. Орто жаштан ашкан айбандардын бардыгына <i>ög-ög</i> деп айтылат; төрт жаштан ашкан жылкыны да <i>ög at</i> деп аташат.
40	ul [1, 67]	Там жана дубалдын пайдубалы. <i>Tam ulı</i> – тамдын (дубалдын) пайдубалы (ултаны).

41	il [1, 67]	эл, мамлекет. <i>Bäk ili</i> – бектин эли.
42	il [1, 68]	Эки эл, эки кан же бектер ортосундагы келишим, элдешкендик. <i>İki bäk birlä il boldı</i> – эки бек бири-бири менен эл болду (элдешти).
43	ün [1, 68]	үн, добуш (созуп да, кыска да айтуу мүмкүн).
44	oj [1, 68]	ойдун, чуңкур, аңгек жер.
45	öçüt [1, 69]	Өч, кас, өчтүк. Бул сөздүн (унгусу) негизи <i>öç</i> – өч.
46	ažut [1, 69]	Ууч. <i>Bir ažut näñ</i> – бир ууч нерсе.
47	uvut [1, 69]	Уят.
48	uvut [1, 69]	Сый-сыяпатка, тамакка, хан сыйына чакыруу
49	ügüt [1, 70]	үгүт, насаат.
50	ataç [1, 70]	Атакы. Өзүн элден улук санап, өзүн улуулар сыяктуу кылып көрсөткөн баланы <i>ataç uğul</i> – <i>атач</i> уул дейт.
51	ämäç [1, 71]	Максат.
52	uğur [1, 71]	учур, мезгил. <i>Nä uğurda kälдиң?</i> – кайсы убакта келдиң?
53	oğur [1, 72]	Айрыбаш, башма-баш. <i>Atqa oğur aldım</i> – атка айрыбаш (айрыбаштадым) алдым. <i>Огузча</i> .
54	ügür [1, 72]	Үйүр. Кой, кийик, төө сыяктуу төрт аяктуу айбандардын, чил менен кекилик сыяктуу куштардын тобу (үйүрү).
55	ämir [1, 72]	Катуу нөшөр, туман, булут. <i>Огузча</i> .
56	ubuz [1, 72]	Дөбө, дөң. <i>Oj ubuz</i> – ой-кыр, ойлуу кырдуу жер.
57	atiz [1, 72]	Эки арыктын ортосундагы жер.
58	ağız [1, 73]	Ооз, арыктын кыры, кумгандын, сабанын, кудуктун жана ошондойлордун оозу.
59	avus [1, 75]	Мом. <i>Булгарча</i> .
60	öbüş [1, 76]	Өбүш; сүйүш.
61	atış [1, 76]	Атыш; атышуу,
62	uruş [1, 76]	Уруш.
63	uguş [1, 77]	Угуш, түшүнүү. <i>Uguşluq kişi</i> – түшүнүктүү киши, зирек эстүү киши.
64	alış [1, 77]	Алыш. Суунун алышы, дарыя менен көлдөрдөн сууну бөлүп чыгарган алыштын башы.
65	alış [1, 77]	Алыш, аласа, алым. Карыздар кишиден карызды алуу. <i>Alış bəriş</i> – алыш-бериш, ала турганын алуу, бере турганын берүү.
66	ülüş [1, 77]	Үлүш.
67	ülük [1, 77]	Үлүш. Араб тилиндеги – <i>ş</i> , - <i>k</i> арибине алмашкан сыяктуу.
68	ülüş [1, 77]	Эл арасында үлүш бөлүү. – <i>ş</i> ариби - <i>k</i> ариби менен алмашкан. Арабчада ошондой өзгөчөлүк бар.
69	açığ [1, 78]	Сый, ыкылас. <i>Han maña açığ bärди</i> – хан мага сый берди

		(көрсөттү).
70	ažiġ [1, 78]	Мастыктан соолуккан киши. <i>Ösrüg ažiġ</i> – мас менен соо.
71	arıġ [1, 78]	Чатыр пардасы. <i>Барсканча</i> .
72	asıġ [1, 78]	Пайда, киреше.
73	osuġ [1, 78]	Жол, ык, амал. <i>Бу иш osuġ mundaġ</i> – бул иштин жолу мындай.
74	ažuiq [1, 79]	<i>ažuiq näñ</i> - белгисиз нерсе. <i>Ağžuiq</i> – негизи бузук, өзгөрмөлүү деген маанидеги <i>ağdiq</i> болуп, бул сөз <i>anıñ täñzi ağdi</i> – анын түрү өзгөрдү, бузулду дегендеги <i>ağdi</i> сөзүнөн алынган. Жеңилдетүү үчүн - ġ арибин түшүрүлгөн.
75	užiq [1, 80]	уйкучу, уйку баскан. <i>Užiq är</i> – уйкучу эр, уйкуга мемиреген киши.
76	arıq [1, 80]	Арык. Макалда мындай: <i>ağılda oġlaq tuġsa, arıqda oti ünär</i> - агылда (короодо) улак туулса, арыкта чөп өнөөр. Бул макал азык же ырыскы үчүн катуу кайгыруунун зарылдыгы жок деген мааниде колдонулат.
77	aşaq [1, 81]	Тоо этеги. <i>Огузча</i> .
78	uşaq [1, 81]	Ушак. <i>uşaq näñ</i> - ушак, майда нерсе, ошондуктан кичинекей жаш баланы <i>uşaq uġlan</i> – майда (кичине) бала дейт. Бул сөз жалкыга эмес, жалпыга колдонулат.
79	ötük [1, 82]	Өтүк. икая, баян, кайрылуу, өтүнүч. Бир максатын ханга билдирүү, угузуу үчүн ушул сөз колдонулат. Аныгы бир нерсени, <i>икая кылуу</i> деген маанидеги сөз.
80	üzik [1, 82]	Ашыктык, махабат сезиминин козголушу.
81	örüg [1, 83]	Өргүү. Бир жерде бир аз туруп калуу. <i>Sü on kün örüg boldı</i> – кошуун он күн өргүдү, өргүүдө болду. Бир бек же эл бир жерде (көчүп келатып) туруп калса да ушу сөздү колдонот.
82	äriġ [1, 83]	Эрий турган. <i>äriġ näñ</i> – эрий турган нерсе, май жана ошого окшош эрий турган нерселер. Тоңгондон кийин эрий турган нерселердин бардыгы. <i>äriġ näñ</i> – <i>эрий турган нерсе</i> деп айтылат.
83	irük [1, 84]	Жарык. Там (дубал) менен ага окшош нерселердеги жарык. Макалда мындай: <i>kündä irük joq, bäkdä qıjıq joq</i> - Күндө жарык (жарака) жок, бекте кыйык (айнуу) жок. Бул макал бектерди өз сөздөрүнөн (убадасынан) кайтпоого чакырып айтылган.
84	ärük [1, 84]	Ийлей (ашата) турган ар кандай нерсе. <i>Täri ärüklädi</i> – тери ийледі (ашатты).
85	äzik [1, 84]	Терини ийлегенде тырмактан түшкөн из.
86	üzük [1, 84]	Аялдарга карата айтылган ылакап. Денеси алтындай

		таза, аялдар жөнүндө: <i>ärtini üzük</i> – алтын үзүк дейт. Денеси таза, мөлтүр тунук болгон аялды <i>ärtini üzük</i> – эртини үзүк деп айтат.
87	üzük [1, 85]	Үзүк (муун). <i>Bitik üzüklädi</i> китепти үзүктөп (муундап) окуду. Муундун ариптеринин ар бирин да <i>üzük</i> дейт. <i>Bu nä üzük ol</i> – бул не деген муун?
88	äşik [1, 85]	Хандар менен бектер өлгөндө, алардын мүрзөлөрүнүн үстүнө жабылуучу кийим жарды-жакырлар, кембагалдар жана кедейлер, шордууларга бөлүштүрүп бериле турган жибек кездеме (жыртыш).
89	üşik [1, 85]	Үшүк.
90	ölük [1, 86]	Өлүк.
91	ülüg [1, 86]	үлүш, бөлүк, энчи.
92	ağıl [1, 87]	Агыл, койдун короосу. Огуздар койдун коргоолун агыл дейт. Бул эки түшүнүк бир-бирине жакын болгондуктан келип чыккан. Арабчадагы жамгырды да, булутту да <i>sama</i> деген сыяктуу.
93	amul [1, 87]	Кыймылдабаган, кыбыраган тынч турган нерсе. Ошондуктан пейли кең, момун кишилерди <i>amul</i> дейт.
94	öbüm [1, 88]	Жутум, ууртам. <i>Bir öbüm min</i> – бир ууртам сорпо.
95	orum [1, 88]	орум. <i>bir orum ot</i> – бир орум от.
96	ağım [1, 88]	Аттам. <i>bir ağım jir</i> – бир аттам жер (бир арым жер).
97	aqım [1, 88]	Агым. <i>bir aqım suv</i> – бир агым суу (бир кулак суу).
98	ägim [1, 88]	Эгим. <i>bir ägim jir</i> – бир эгим жер.
99	ügüm [1, 88]	үйүм, топ. <i>Bir ügüm jarmaq</i> – бир үймөк жармак.
100	alım [1, 88]	Алым. Алына турган аласа. Макалда мындай: <i>alımçı arslan, bärimçi sıçgan</i> – алымчы – арыстан, берүүчү – чычкан. Карызын талап кылган алуучу арстандай болот, карызды кайтаруучу коркконунан чычкан кейпинде болот.
101	ölüm [1, 88]	Өлүм.
102	ärän [1, 89]	эркектер. <i>Эр</i> сөзүнүн сейрек учурай турган көптүк сандагы бир үлгүсү.
103	aran [1, 89]	Аткана.
104	azun [1, 89]	Дүйнө. <i>bu azun</i> – бул дүйнө. <i>ol azun</i> – о дүйнө, акырет. <i>Чигилче</i> .
105	äsän [1, 90]	Эсен. <i>Äsänmüsän</i> – эсенсиңби? Бул сөз соо, саламат маанисинде да колдонулат. Макалда мындай: <i>äsändä äväk joq</i> – эсенчиликте (жакшылыкта) шашылуу жок. Бул макал иш аракетте шашылуу жок. Ийгиликтин эрте кечи жок.
106	äsin [1, 90]	Желаргы, шамал.

107	aqın [1, 90]	Агын, сел. Ойлобогон учурда келген сел. <i>Munduz aqın</i> – ташкындаган агын. Ушул сөз түнкү ташкындаган селдей, тоскоолсуз келген аскер кошуунуна карата да колдонулат. <i>Aqınçı kaldi</i> – агынчы (жоо) келди дейт.
108	ökün [1, 90]	Майда тыйын, чака.
109	ügün [1, 90]	Үйүн (гүл менен ага окшош нерселердин үйүндүсү). Бир жерге жыйылган топурактын үймөгүн, үйүлгөн топуракты <i>ügün toruraq</i> дейт.
110	alın [1, 91]	чоку, тоонун бийик кыркасы.
111	ulun [1, 91]	Учу жок ок, жебе.
112	ükäk [1, 91]	Үкөк, сандык, табыт.
113	ükäk [1, 91]	Шаардын дубалына, курчалган чепке согуш максатында тургузулган мунаралар.
114	āt [1, 91]	ат, ысым (бир нерсенин аты).
115	āt [1, 91]	лакам, атак. <i>Bäk aңar āt bārdi</i> – бек ага (ат) атак берди. Тайпанын пирлерин же болбосо башчыларын <i>atliğ</i> – аттуу дегени ушундан.
116	āç [1, 91]	ач. Макалда мындай: <i>āç nā jāmäs toq nā tāmäs</i> - Ач не жебес, ток не дебес.
117	iz [1, 92]	Из. Жерде же териде узун чийилген сызылган из.
118	üv [1, 93]	Үй.
119	āl [1, 94]	амал, айла. Макалда мындай: <i>ālin är arslan tutar, küçün ujuq tutmas</i> - Айлалуу эр арстан тутар, күч менен каракчыны тутпас. Бул макал күч менен эч нерсе бүтүрө албагандарга, айла амал менен иштөө керек дегенди туюнтат.
120	awut [1, 95]	ууч, кочуш. <i>Ažut</i> болуп да айтылат.
121	uwut [1, 95]	Уят. Бул сөздү <i>uvut</i> деп да айтылат.
122	äwät [1, 95]	туура, макул (эбет). <i>Ävät</i> деп да айтылат. Бул жерде эки үндүү тыбыштын ортосундагы - v айтканда - w тыбышына алмашуусу мүмкүн. Пайгамбар сөзүнүн, же элчи маанисиндеги <i>jalawaç jalavaç</i> деп айтылгандай. Тоонун сарымсагы <i>жуа</i> , <i>пияз</i> деген түрдөгү <i>java</i> менен <i>java</i> сөздөрү да ошондой. Испижабдыктардын тилиндеги дарак маанисиндеги <i>java</i> - <i>java</i> да ошондой.
123	ajıq [1, 96]	Убада. <i>Anıñ taңa ajiqi bar</i> – анын мага убадасы бар.
124	ujuq [1, 96]	Белги, белги таш, карачкы. <i>Огузча</i> .
125	üjük [1, 96]	Дөңсөө (үйүк). <i>Огузча</i> .
126	üjük [1, 96]	Сормо саз. <i>Üjük jir</i> – суу менен башка нерселер толгон, бут басса батып кетип, кайра сууруп алгыс жер.
127	uru [1, 97]	Упа.
128	užu [1, 98]	Дөбө, дөң. Кум дөбөлөр дегенди <i>qum užu</i> – кум дөбө

		дейт. Аргулардын бир шаары <i>Užu känd</i> деп аталат.
129	<i>užu</i> [1, 98]	Арка, арт. <i>män anıñ užu kälđim</i> – мен анын артынан (аркасынан) келдим. <i>män säniñ užu bardım</i> – мен сенин артыңдан бардым.
130	<i>iži</i> [1, 98]	Ээ, эге. <i>Ižim nä tär</i> – Эгем не деди? Теңирди да <i>iži</i> дейт.
131	<i>iži</i> [1, 98]	Кудай, Теңир. <i>Ižimiz jarlığı</i> – Теңирибиздин жарлыгы.
132	<i>ara</i> [1, 98]	ара, арасы. <i>Qişi ara kirdim</i> – кишилердин арасына кирдим.
133	<i>oro</i> [1, 98]	Ороо. Буудай салган жана башка нерселерди сактоо үчүн казылган ороо.
134	<i>urı</i> [1, 98]	Уу-чуу, айкырык-сүрөөн, дуу. Макалда мындай: <i>urı qopsa uğıuş aqlısur, jağı kälsä imräm täbraşür</i> - чуу чыкса, урук-тууган бир-бирине агылышар, жоо тийсе бүткүл эл топурашар (чогулушар). Биримдикке, мээрмандуулукка, агайын-тууганчылыкка чакырган макал.
135	<i>aşu</i> [1, 99]	кызыл топурак, жошо.
136	<i>ula</i> [1, 101]	Ула. Ээн талааларда жол көрсөтүү үчүн коюла турган таш белги. Макалда мындай: <i>ula bolsa jol azmas, bilik bolsa söz jazmas</i> - белги болсо жолдон адашпас, (билик) билим болсо сөздөн жазбас. Жол боюнда жол көрсөткүч белгилер болсо, жолдон адашып кетпейт, киши билимдүү болсо, сөздөн жаңылбайт деген мааниде колдонулат.
137	<i>ili</i> [1, 101]	Илгек. <i>ili qarıuğ</i> – илектелген, илгек салынган эшик. Кулпусу жок, ачкычсыз ачыла турган эшик
138	<i>uma</i> [1, 102]	Үйгө келген конок. Макалда мындай: <i>uma kälsä, qut kälir</i> – конок келсе, кут келер (Конок менен бирге береке, кут келет. Аны жакшы кабыл алат, тынчын алба).
139	<i>añut</i> [1, 102]	тыгын. Шарап тыгыны. Макалда мындай: <i>jurt kiçik bolsa, añut bädük ur</i> - оозду (тешиги) кичине болсо, чоң тыгын ур. Бул макал болбогон, кичине ишти эл алдында чоң кылып көрсөтүүгө кумар болгон кишиге карата айтылат.
140	<i>üñür</i> [1, 103]	үңкүр, ор.
141	<i>añız</i> [1, 103]	Аңыз. Буудай жана башка дандуу эгинди оруп алгандан кийин калган жер.
142	<i>üçlüç</i> [1, 104]	Коен тузагы. Учтары темирге бекитилген үч тал чыбыктан жасалат.
143	<i>ožğuç</i> [1, 104]	оттун жалыны.
144	<i>arquç</i> [1, 104]	Кишини арбап, азгырып турган нерселер. <i>Arquç azun</i> – жалган дүйнө (алдамчы дүйнө).
145	<i>örkөç</i> [1, 104]	өркөч. <i>suv örkөçländi</i> – суу өркөчтөндү, өркөчтөнүп акты.

146	örküç [1, 104]	Тулга, үстүнө казан коюп тамак бышырыла турган үч буттуу темирден жасалган талаа очогу.
147	öksüz [1, 105]	Өксүк (жетим), эмне кыларын билбеген өксүк (киши). Негизинен <i>öksüz – өксүз, акыл-эс</i> деген маанидеги <i>ök – өг</i> сөзүнөн жасалган.
148	ažrıř [1, 105]	айрылыш. Жолдун экиге бөлүнгөн жери.
149	özrüř [1, 105]	тандоо ыктыяры.
150	irtäř [1, 106]	Талаш-тартыш. Бир иш жөнүндө эл арасында козголгон талаш-тартыш <i>irtäř qopdi</i> – талаш чыкты.
151	arqıř [1, 106]	Кербен. Макалда мындай: <i>jıraq jir savın arqıř kăldürür</i> - ыраак жердин кабарын кербен келтирер (жеткирер).
152	arqıř [1, 106]	Кабарчы, чабарман. Элден алыска кеткен кишиге жиберилген чабарман. <i>Anıñ arqıřı kăldi</i> – анын кабарчысы (чабарманы) келди. Бул сөз <i>kam-кабар</i> маанисинде да колдонулат.
153	alqıř [1, 106]	алкыш, мактоо, дуба кылуу. <i>Ol băkkă alqıř bărdi</i> – ал бекке алкыш берди (бекти алкады). <i>Jalabaçqa arqıř bărgil</i> – (элчиге) Пайгамбарга алкыш бергин (мактоолор болсун).
154	artiğ [1, 106]	Артым жүк, көлүккө жүктөлө турган таңылчак.
155	atluq [1, 107]	Атлук шаарындагылардын тилинде <i>аткана</i> (ат короо).
156	ažruq [1, 107]	Башка, бөлөк. Огузча. Түрктөр муну <i>ažın – башка, өзгө</i> (азгын) дейт. Макалда мындай: <i>ažın kiři năñi năñ sanmas</i> – башка кишинин нерсеси нерсе болуп саналбас. Өзгө кишинин малы мал болбойт, ошондуктан кайтарылып берилет.
157	ožluq [1, 107]	Уй короо, агыл, малкана. <i>Аргуча</i> .
158	ožmaq[1, 107]	Кол бала, шакирт (окуучу).
159	artuq [1, 107]	Артык.
160	ortaq [1, 107]	Орток, шерик. Макалда мындай: <i>ortaq ärdän artuq almas</i> – дос (<i>диал.</i> ортак) эрден (жан жолдоштон) артык албас. Бул макал нысаптуулукка, адилеттүүлүккө үндөйт.
161	ažmuq [1, 107]	Ачык таш. Таздын башын да ошого окшотуп <i>ažmuq taz</i> – <i>азмук таз</i> дейт. Анткени таздын башындагы жара ачык таш менен сүртүлгөнгө окшоп турат. Бул сөздөгү <i>ž</i> менен арасында айтылат.
162	ısrıq [1, 107]	Ысырык. Балдарды жин-албарстыдан жана көз тийгенден сактоо үчүн дуба окуганда айтыла турган сөз. Ысырык тутандырылып, баланын бетине түтүнүн тийгизип <i>ısrıq ısrıq</i> (Ай жин, көч! көч!) деп аластайт.
163	osruq [1, 108]	Осурак (осурук). Адам, жаныбарлар организминен керексиз желди чыгаргандагы жагымсыз жыт.

164	Ağduq [1, 108]	<i>ağduq kişi</i> - баш паана издеп келген киши. Бул сөз <i>adğuq</i> – түрүндө да айтылат.
165	äträk [1, 110]	Сары киши. <i>Огузча</i> .
166	ötlük [1, 110]	Үгүт, насаат. <i>öwüt</i> – сөзү да ушул мааниде колдонулат. Туурасы <i>ügüt</i> – үгүт.
167	özläk [1, 110]	Заман, доор, убакыт.
168	ürtük [1, 111]	Жапкыч, жабуу. Үртүк жабуусу, чоң кишилердин кабырынын үстүнө жабылган асыл жибек, же жайыла турган башка нерселерди <i>ürtük</i> – <i>үртүк</i> деп айтылат.
169	ärlik [1, 112]	Эрдик, марттык.
170	äsrük [1, 112]	Мас, эсирген.
171	ilrük [1, 112]	Мүрзө, кабыр. Уч (Ош) тараптын тилинде.
172	äksük [1,113]	Өксүк (кемчил, жеткиликсиз нерсе). <i>Äksük jarmaq</i> – кем берилген акча.
173	ökmäk [1,113]	Катындардын кулагына тагылуучу алтын же күмүш алка, сырға. Бул сөз негизинде масдар.
174	ügmäk [1,113]	Үймөк, үйүлгөн нерсе. Бул сөз негизинде масдар.
175	ändäk [1,113]	Бир нерсенин бети, үстү. <i>Огузча</i> .
176	üçgil [1,113]	Үч кырдуу.
177	üçgöl [1,113]	Үч бурч.
178	özrüm[1, 114]	Бир нерсенин тандалганы, жакшысы.
179	ärdäm [1, 114]	Адеп, тарбия. Макалда мындай: <i>ärdäm başı til</i> – адеп башы – тил. Уккулуктуу, көркөм сүйлөгөн киши абройлуу болот.
180	isrim [1, 114]	<i>isrim kişi</i> - кабагы салыңкы, кабагы бүркөк киши.
181	işküm [1, 114]	Хан такта. Сарайларда хандар тамактанганда алдына коё турган жыгачтан жасалган, жасалгалуу чоң такта.
182	oktam [1, 115]	Ок жетерлик (аткан ок жете турган). <i>Bir oktam jir</i> – бир ок атым жер.
183	ägrim [1, 115]	Суу топтолгон жер, көлчүк болуп калган жер.
184	imräm [1, 115]	Жамаат. Бир маселени чечүү үчүн жыйылган элдин тобу. <i>Imräm täprişti</i> – жамаат козголду.
185	irkin [1, 115]	<i>irkin suv</i> - топтолгон (элкин) суу. Жыйналган ар кандай нерсенин баарына <i>irkin</i> сөз колдонулат. Карлуктардын улууларга, чоңдорго <i>köl irkin</i> – <i>элкин көл</i> дегени да ушул сөздөн чыккан. Бул акылы көлдөй толуп, жыйналган деген маанини билдирет.
186	irkin [1, 115]	<i>irkin jağmur</i> – ак жаан (бир нече күнгө созулган жамгыр).
187	ürkün [1, 115]	Үркүн, үркүү. Душмандын басып келгенинен үрөйү учуп элдин үркүп чочулашы. Үрккөн эл коргондорго, туюк жерлерге бекинишет (жашырынышат).
188	içkin [1, 116]	<i>içkin är</i> – качкын, душманга багынып, эркиндик алган эр.

189	äşkin [1, 116]	Эшилген. <i>Äşkin topraq</i> – эшилген топурак, кум.
190	artut [1, 116]	Тартуу, белек. Бек жана ошондой сыйлуу, мартабалуу кишилерди сыйлай турган ат ж.б. тартуулар. Кийин бул сөз адаттагы тартуунун баарына бирдей колдонула турган сөз болуп кетти.
191	ämğäk [1, 117]	Эмгек, мээнет, машакат. Макалда мындай: <i>ämğäk äkindä qalmas</i> – эмгек жерде калбайт, мээнет текке кетпейт. Бул макалдын мазмуну улуу Теңирдин (мээнеттин артынан жакшылык келет) деген сөзүнө окшош.
192	ärkäk [1, 118]	Эркек, жан-жаныбарлардын эркеги, <i>ärkäk taqağı</i> – короз.
193	ajtiğ [1, 119]	Айтыш. Эки кишинин бири-биринин ал-абалын сурашуусу.
194	ajtiğ [1, 119]	<i>Ajtiş</i> - айтыш маанисиндеги сөз. Аманчылык, соолук сурашуусу.
195	ajruq [1, 119]	Айрым. <i>Башка, айрым</i> маанисинде колдонула турган сөз. <i>Огузча</i> .
196	әнлик [1, 121]	Эндик. Аялдар бетине сыйпай турган кырмызы кызыл боек, эндик.
197	ahsuñ [1, 122]	Аксым. <i>Ahsuñ är</i> – аксым эр, мас болуп жаңжал чыгара турган киши. Бул сөздү <i>ahsum</i> – түрүндө да колдонулат.
198	ärñän [1, 122]	Бойдок. <i>Ärñän är</i> – бойдок эр. Макалда мындай: <i>ärñänä älik qarı bözüм tikämäs</i> – бойдокко элүү кез бөз ыштанга чыкпас. Анткени ага бөтөн киши кеңеш айтып, жаны ачыбайт. Бул макал үйлөнөйүн деп жаткан жигитке карата айтылат.
199	aşbar [1, 122]	Алап (терит). Саманга кебекти нымдап аралаштырып жасалган тоют.
200	işlär [1, 122]	Аял. Аныгы <i>işjläär</i> – <i>ишчилер, ханымдар</i> деп айтылган. Айтууга жеңил болсун үчүн <i>ja</i> түшүрүлгөн. Бул сөз көптүк да, жеке мааниде да колдонулат. Мунун айтылыш жөнү өтө терең.
201	oğraq [1, 123]	Ниет, тилек, максат.
202	uçmaq[1, 123]	Бейиш, жаннат.
203	üstäk [1, 124]	Үстөк. Миңдин үстүнө жүздү кошуп берген сыяктуу. <i>Män üstäk bärdim</i> – мен үстөк бердим.
204	altun [1, 124]	Алтын.
205	oinaş [1, 125]	Ойнош. Ойношу бар аял.
206	ürünäk	Аки, акиташ. [1, 125]
207	uşaq [1, 126]	Ушак. <i>Uşaq söz</i> – ушак сөз.
208	osal [1, 126]	Осол. <i>Osal kişi</i> – осол киши, иш билбеген киши.
209	umaj [1, 127]	Умай (катын төрөгөндө баладан кийин түшө турган тон). Аны баланын ичте жаткандагы шериги дейт. Макалда

		мындай: <i>umajqa tabinsa uğul bolur</i> – умайга табынса, уулдуу болор. Катындар муну жакшылыкка жорушат.
210	arçı [1, 127]	Баштык, дорбо.
211	ordo [1, 127]	Ордо, сарай. Хан ордосу (шаары). Ошондуктан хандар тура турган Кашкар шаарын <i>Ordo känd</i> – Ордокент (ордо шаар) деп атаган.
212	ordo [1, 127]	Ордо, сарай. <i>Ordo başı</i> – ордо башы. Хан сарайында кызмат кылуучулар.
213	ordu tal [1, 128]	Мончодо денедиги түктү түшүрүү үчүн колдонула турган аралашма. Сөздөгү эки маанисинин бири ушул.
214	ägdi [1, 128]	Эгди (кушкана, касапкана). Мал соё турган жер.
215	ümdü	Үмүт, тилек. <i>Ümdüçi</i> – үмүткер. [1, 128]
216	oprı [1, 129]	Опурулган жер, чуңкур.
217	uğrı [1, 129]	Ууру.
218	arqa [1, 130]	Арка, таяныч, бел. Кыйналган кезде көмөктөшөр, арка-бел боло турган киши. Макалда мындай: <i>arqasız alp çärik sijumas</i> – аркасыз (таянычсыз) алп (баатыр) черик сайбас. Аркасында сүйөй турган жардамчы күчү, кишиси жок алп (баатыр) жоонун чебин буза албайт.
219	örkä [1, 131]	Өпкө (өпкөлөө, жалынуу). Мындай аталыштын себеби иренжүүнүн өпкөдө пайда боло тургандыгында. Бул сөздүн ушул мааниде колдонулушу анын пайда болуу ордуна байланыштуу. Арабчадагы жамгырды <i>асман</i> деген сыяктуу.
220	örkä [1, 131]	Өткү (өтөө, өтөлгө, ордун толтуруу). Чигилче. <i>Atqa ötgi birdim</i> – тул атка төлөмүн (ордуна бир нерсе) бердим.
221	ülkü [1, 132]	Убада, келишим.
222	oğla [1, 132]	Улан (жаш жигит). <i>Аргуча</i> .
223	ägmä [1, 132]	Үйдүн кире беришиндеги жасалгасы (арка).
224	ügmä [1, 132]	Үймө, үймөк. <i>Ügmä topraq</i> – үймө топурак. Үйүлгөн нерсенин баарына ушул сөз колдонулат.
225	ötnü [1, 132]	Карыз, насыя. <i>Män jarmaq ötnü bärdim</i> – мен жармак карыз бердим.
226	ötünç [1, 133]	Өтүнүч, карыз. <i>Män aңar jarmaq ötünç bärdim</i> – мен ага өтүнүч (карызга) жармак бердим.
227	ötünç [1, 134]	Уят. <i>Ötünç iş</i> – уят иш. Бул сөздүн негизи уят маанисиндеги <i>uvut</i> сөзү болот.
228	urunç [1, 134]	Пара.
229	irinç [1, 134]	Шатыра-шатман, ыракат турмуш өткөрүү. Кай бир тилдерде <i>z</i> ариби менен <i>irinç</i> – деп айтылат.
230	ökünç [1, 134]	Өкүнүч. <i>Ol tälim ökünç ökündi</i> – Ал көп өкүндү.
231	ögünç [1, 134]	Мактоо. <i>Bu işkä nä ögünç käräk?</i> – бул ишке кандай

	135]	мактоо керек?
232	ajlanıç [1, 135]	Айланыш. <i>Ajlanıç jol</i> – айланыш жол, айланма жол, ийри жол.
233	ümünç [1, 135]	Үмүт. <i>Ümünç täñrigä tut</i> – үмүттү Теңирге тут (арт).
234	atınçu [1, 135]	Таштанды, ташталган. <i>Atınçu näñ</i> – ташталган нерсе.
235	arınçu	Күнөө, ката. [1, 136]
236	aqınçu [1, 136]	Акынчы. Душманды түн ичинде барып басуучу аскер бөлүгү.
237	abañ	Эгер. <i>Abañ sän barsan</i> – эгер сен барсаң [1, 136]
238	örün [1, 136]	Акы (балчыга бериле турган). <i>Älik örünü bär</i> – кол акысын бер.
239	öñük [1, 137]	Жаздыктын жибек чачыктары.
240	ulatu [1, 137]	Жүзүн, мурунду сүртө турган жибек жүзаарчы, коюнда сакталат.
241	alaçu	Алачык, башпаанек [1, 137]
242	abaçı [1, 138]	Албарсты. Балдарды коркутуу үчүн <i>abaçı kaldi</i> – албарсты келди дейт.
243	abaqı [1, 138]	Каракчы. Көз тийбесин деп, бакчага коюлуучу каракчы.
244	äjägü [1, 138]	Аягы, тарабы, капталы. Чатырдын капталын да, <i>äjägü</i> дейт. Тоонун ортосундагы жерди <i>äjägü jir</i> дейт.
245	urumžun	Боёк. [1, 139]
246	ärmägü [1, 139]	Эринчээк, жалкоо. Макалда мындай: <i>ärmägügä bulut jük bolur</i> – эринчээкке булут жүк болор.
247	oğlağu [1, 139]	Токчулук турмушта өскөн киши. <i>oğlağu qatun</i> – дөөлөттүү (оокаттуу) катын.
248	urağut	Аял [1, 140]
249	armağan [1, 141]	Белек. Сапардан кайткан кишинин туугандарына арнап алып келген базарлыгы, шыбага сыйы. Огузча. Бул сөздү башкалар <i>armağan</i> дегендер да бар. Же <i>amuç</i> – белек, соога (базарлык) дегени.
250	aqındı	Агынды. <i>Aqındı suv</i> – агынды суу. [1, 141]
251	umduçı	Тилемчи. [1, 142]
252	arquçı [1, 142]	Ортомчу, жуучу. Эки кишинин арасында жүрүүчү киши. Тойдо кыз тарап менен күйөө тараптын ортосунда жүргөн киши.
253	ärdini [1, 142]	Сейрек кездешүүчү бермет. Ушу сөздөн алынып аялдарга <i>ärttini üzük</i> – таза асыл таштай деп айтылат. Демек, <i>денеси өтө таза берметтей аял</i> дегенди билдирет.
254	ässiz [1, 143]	Өкүнүч, күйүнүч. Арабча <i>ja asafa</i> деген сыяктуу күйүнүчтү билдирген сөз. <i>Ässiz anıñ jigittigi</i> – анын эссиздиги жигиттигинде.

255	ikkiz	Эгиз. <i>Ikkiz ođlan</i> – эгиз уул. [1, 143]
256	aviçğa	Абышка. [1, 144]
257	alpađut	Кайтпас, тоо жүрөк баатыр. [1, 144]
258	avrındı [1, 145]	Алып ташталган, таштанды. <i>Avrındı nāñ</i> – алып ташталган; таштанды нерсе. Бул сөз араб тилиндеги <i>alf 'alā</i> сыяктуу этиштен атооч жасаганга окшош, бир нерсенин ашыкча же калдык (таштанды) экендигин туюнтат.
259	āñüzin [1, 145]	Өнүжин. Жин, азыткы. Чөл, талааларда адамды азытуучу азыткы, жин.
260	orunçuq	Аманат. Бул сөз <i>orunçaq</i> – түрүндө да кездешет. [1, 148]
261	ögräjük	Адат. [1, 157]
262	ötkünç [1, 158]	Аңгеме, икая (өтмүш). <i>Ötkünç ötkündi</i> – икая айтылды.
263	tap [1, 278]	Тап (табында); жетерлик. <i>Bu aş maña tap</i> – бул аш мага ылайык (менин табыма ылайык). <i>Tap boldı</i> – тап (табында) болду.
264	çör [1, 278]	Чөгүндү, так. Бир нерсенин тагы, чөгүндүсү ушинтип айтылат. Бою пас кишилер да <i>çör çör kişilär</i> деп айтылат.
265	çör [1, 278]	Кесинди. <i>Bir çör jigil</i> – бир кесим кесме.
266	sär [1, 278]	Сеп. Келин болгон кыз үчүн атайын даярдалган төшөнчү, буюм-тайым, эмеректер.
267	pat [1, 279]	Чөгүндү, чөкмө.
268	bat [1, 279]	Бат (Чөгүндү, чөкмө). Идишке токтоп калган кир – <i>diäl. бат.</i>
269	bit-pit [1, 279]	Бит. Буудайга түшкөн майда куртту да <i>bit</i> дейт. <i>Tarıg biti</i> – таруу (аштык) бити.
270	şat [1, 280]	Жүрөктүүлүк. <i>Anıñ nä şatı bar</i> – анын (жүрөгү барбы) эмне эрдиги бар? Бирөөнүн жүрөгү жоктугун, аракет кылууга жүрөгү жоктугун айтат.
271	qut [1, 280]	Кут. <i>Qutluđ</i> деген сөз мына ушундан жасалган.
272	suç [1, 280]	Бир нерсенин жараксыздыгы. <i>Qılıç suç qıldı</i> – кылыч өтпөй калды; кеспеди. <i>Ar suç qıldı</i> – эр ишке жарабады.
273	köç [1, 281]	Көч. <i>sü köçtü</i> – кол (кошуун) көчтү.
274	köç [1, 281]	Бир дем, убакыт. <i>Bir köç küzgil</i> – бир аз күткүн.
275	çär [1, 281]	Учур, убакыт, чак. <i>Bu çärlikdä käl</i> – бул учурда кел.
276	çür [1, 282]	Пайда; пайда табыш. <i>Ol andın nāñ çürlädi</i> – ал андан бир нерсе өндүрдү, пайда тапты.
277	sır [1, 282]	Сыр. Чиндер (кытайлар) кашын кооздоп боёо үчүн колдонгон желимдүү боёк. <i>Sırlıđ ajaq</i> – сырдуу аяк.
278	qur [1, 282]	Жогору, мартаба, даража. <i>Mäniñ qurum uluđ</i> – менин даражам улук.

279	qır [1, 283]	Кыр. <i>Qır jaǵı</i> – кырды-бычак жоо; кектүү жоо.
280	qır [1, 283]	Кыр (сууну тозгон кыр).
281	kür [1, 283]	Эр жүрөк. <i>Kür är</i> – күр (жүрөктүү) эр. Макалда мындай: <i>kim kür bolsa köväs bolur</i> – ким эр жүрөк болсо, кайтпас болор.
282	quz [1, 284]	Тескей бет. <i>Quz taǵ</i> – тескей тоо. Күн отуларда гана аптап тийген тоо. Мындай тоо күндүн сол тарабында калып, кар калың жатып суук болот. Макалда мындай: <i>quzda qar äksümäs qojda jaǵ äksümäs</i> – тескейден кар кетпес, койдон май кетпес (тескей кардан өксүбөс, кой майдан өксүбөс).
283	käz [1, 284]	Арт жак, сырт. <i>Oq käzi</i> – ок сырты.
284	kiz [1, 285]	Кисе, капчык. <i>Kizdäki kin jıpar</i> – кыздагы кисе жыпар (кыздын кисеси жыпар жыттуу). Кыз-келиндердин деминен жыпар жыттанганда да ушинтип айтылат.
285	bis [1, 285]	Тулуп, меш, чаначтын түбүнө чөгүп калган чөгүндү (ылайка).
286	käs [1, 286]	Кесим, туурам. Ар түрдүү нерселердин тууралган бөлүктөрү. <i>Bir käs ätmäk</i> – бир кесим нан.
287	käs [1, 286]	Кесек (даарат ушатканда колдонулат).
288	tüş [1, 286]	Түш (жолдо, сапарда баратып дем алууга токтогон чак). Бул сөздөн <i>tüş uzi</i> деп, бул <i>түшүш убагы (атман түшүш)</i> дегенди билдирет.
289	çäş [1, 286]	Жашаң.
290	täf [1, 288]	Айла. Макалда мындай: <i>avçı näçä al bilsä aziǵ ança jol bilir</i> – уучу (мерген) нече айла билсе, аюу ошончо жол билер.
291	qıv [1, 288]	Бак, дөөлөт.
292	toq [1, 288]	<i>Är kissi birlä toq toq boldı</i> - эр аялы менен келишпей калды, урушту.
293	bük [1, 289]	Бүктөм, бүлүк. Аргуча.
294	çäk-çük [1,289]	Акыр-чикир (буюм-терим, кездеменин майда бараты).
295	til [1, 291]	Тил (тилдеген сөз). <i>Ol aңar til tägürdi</i> – ал ага тил тийгизди.
296	til [1, 291]	Тил. Макалда мындай: <i>ärdäm başı til</i> – өнөр алды кызыл тил (өнөр башы тил),
297	til [1, 291]	Тил, сөз. <i>oǵuz tili</i> – огуз тили. <i>jabaqu tili</i> – йабаку тили. Бул сөздүн мааниси арабчадагы <i>лусан (тил, кеп)</i> деген сөзгө туура келет. Арабча (<i>сылык-сыпалыгы менен кубаныч алып келе албаган сөздөрүң мага жетти, аларга таңданып да, күлүп да кереги жок</i>) деген

		мисалдагы <i>лусан</i> дегени <i>сөз</i> маанисинде айтылган.
298	til [1, 291]	Тил. Колго атайын түшүрүлгөн жоо желдети. <i>Til tuttum</i> – тил туттум (жоонун сырын билиш үчүн жоо желдетин кармап келдим).
299	çil [1, 291]	Көк, көгөргөн так; таяктан териге түшкөн так.
300	qul [1, 291]	Кул. Макалда мындай: <i>qul jağı it böri</i> – кул – жоо, ит – бөрү. Кул ээсинин малын колго кийирип айласын тапса, качып кетүүдөн кайра тартпайт, ит болсо өз ээси үчүн бөрүдөй (дайым ток болсо короо кайтарбай калат). Макал, <i>кулдун өз эгесине берилгендиги күмөндүү болот</i> дегенди билдирет.
301	kül [1, 291]	Күл. Макалда мындай: <i>kül ürgünçä köz ürsä ijig</i> – күл үйлөгөнчө кызыл чокту үйлөгөн ийги. Макалда <i>маанисиз иш кыла бербей, маанилүү бир ишке киришкен оң</i> деген маани айтылган.
302	täm [1, 292]	Тирек.(<i>диал.тәмбә</i>). <i>qaruğ tämlädi</i> – эшикти тиреди (<i>диал. тәмбэләди</i>).
303	çım [1, 292]	Чым, көң. Жерден чаап алып, күнгө кургатып, тутурук кылынган от. <i>Çım bıçtı</i> – чым чапты (кесип алды).
304	qum [1, 292]	Кум. Чигилче. Муну огуздар билбейт.
305	tin [1, 293]	Тын, дем, жан. <i>Anıñ tını käsildi</i> – анын деми кесилди (жан берди).
306	burt [1, 294]	Басырык; кара басуу. Муну <i>köti burt</i> – <i>köti jurt</i> - деп да айтат.
307	birt [1, 294]	Берим. Кулдун жыл сайын ээсине бере турган берими. Бул сөздү <i>jaj</i> менен <i>bijrt</i> деп жазса дурус болот.
308	sart [1, 295]	Соодагер, сарт. Макалда мындай: <i>sart azuğı ariğ bolsa jolda jär</i> – соодагердин (тапканы) аруу болсо, жолдо да жээр.
309	sirt [1, 295]	Сырт. Огуздар <i>дөбө, кырларды сырт</i> дейт.
310	barq: [1, 300]	<i>äv barq</i> - үй жай. <i>Barq</i> сөзү өзү жекече колдонулбайт. <i>Äv</i> сөзү менен айкашып колдонулат.
311	turq [1, 300]	Тулк (тулку бой). Ар нерсенин узундугу, бийиктиги. <i>Bir süngü turqı</i> – бир найза турку. <i>jir ini turqı</i> – жер эни, турку (узун туурасы).
312	körk	Көрк. <i>Körklük</i> – көрктүү. [1, 302]
313	basut [1, 303]	Жардамчы, колдоочу.
314	basut [1, 303]	Жардам. <i>Ol maña basut birdi</i> – ал мага жардам берди. Бул жана жогорку сөз экөө бир тектен.
315	tägit [1, 304]	Бул. <i>Tägin</i> деген сөздүн көптүк санда айтылганы. Бул сөз негизи <i>кул</i> деген мааниде болчу. Кийин какандын балдарынын (уулдарынын) атак аты болуп калган.

		Көптүк санда минтип айтылышы мыйзамга (эрежеге) туура келбейт. <i>ögä tägit</i> – карапайым калк аксакалдары менен какандын кичүү уулдарына бериле турган наам. Бул эки сөз дайыма бирге айтылат. <i>ökä</i> сөзү Зулкарнайн заманында Зулкарнайн менен түрктөрдүн жарашканына чейин алардын алдыңкы кошуундары беттешкен чактарда пайда болгон.
316	sıġıt [1, 304]	Бй, сыгыт (ыйлап сыкта).
317	qaçut	Качырыш (кол салып урушуунун бир ыкмасы). [1, 305]
318	qonat [1, 305]	Конушташ (бирге конгон). <i>Ol mäniñ qonati ol</i> – ал менин конушташым.
319	käbit [1, 305]	Дүкөн; шарап дүкөнү.
320	külüt [1, 305]	Күлкү. Элге күлкү болгон нерсе; күлкү болгондук.
321	bäkäç [1, 306]	Тегиндер лакамы. <i>Bäkäç arslan tikin</i> – Бекеч Арслантегин өңдүү. Бул сөздү жумшак – <i>g</i> менен айтканда сөзү кичирейтүү, мээрим менен эркелетүү маанисин туюндурат. Анткени, <i>башкаруучу</i> маанисиндеги <i>bäk~bäg</i> сөзүнүн акыркы тыбышы – <i>g</i> болуп келет.
322	qaqaç [1, 306]	Какач. <i>Тон qaqaç boldı</i> – тон какач болду (кир жугуп калды).
323	kömüç[1, 306]	Кенч; көмүлгөн дүнүйө. <i>Ol kömüç buldı</i> – ал кенч тапты.
324	bagır [1, 308]	Бакыр (Чин өлкөсүндө куюлган акча). Алыш-бериш мамиледе иштетилет.
325	tapar [1, 308]	Тапар. Кыпчак ханы Ынал Уздун эки уулунун биринин аты.
326	tatır [1, 308]	Татыр. <i>Tatır jär</i> – татыр жер (суусуз, дараксыз жер).
327	tavar [1, 309]	Тавар; жандуу жана жансыз мал-мүлк. Огуздар жана башкалар бул сөздү – <i>bab</i> менен <i>tawar</i> деп айтышат.
328	çibur [1, 310]	(жубар) эчкинин жүнү (тыбыт). Эч нерсеге жарабаган эски-ускуну <i>çibur çabur</i> – чабыр-чобур деген мына ушундан келип чыккан.
329	çağır [1, 310]	Чыйыр; чыйыр жол.
330	sıġır [1, 310]	Хандардын көп киши менен аңга, ууга чыгышы. Кишилер токойдон, тоодон аңдарды хан турган тарапка кубалашат. Хан болсо, ордунда туруп эле уулай берет.
331	topuz [1, 311]	<i>topuz jük</i> - унаага үстүнө мингенге болбой тургандай кылып артылган жүк.
332	sağız [1, 311]	Сагыз. <i>Sağız topraq</i> – сагыз топурак.
333	saqız [1, 312]	Кийимге жугуп калган шире, так.
334	qažız [1, 312]	Кабык, дарактын кабыгы.
335	qužuz [1, 312]	Эрден чыккан аял.

336	biliş [1, 313]	Билиш, тааныш. Бул сөз кыймыл атооч (мастар) эмес.
337	buluş [1, 313]	Аткарылган иштен табылган пайда, натыйжа.
338	tavuş [1, 313]	Дабыш, шыбыш. (<i>диал.</i> товуш).
339	toqış [1, 314]	Согуш (токмоктош).
340	tikiş [1, 314]	Бири-бирин аш менен сыйлоо.
341	çiqış [1, 314]	Пайда. <i>ol ısta çiqış joq</i> – ал иштен (чыгар) пайда жок.
342	çalış	Чалыш, күрөш. [1, 315]
343	sıqış [1, 315]	Сыгыш, сыгылыш.
344	sigiş [1, 315]	Сигиш, аял менен эркектин жыныстык алакасы.
345	qaçış [I. 315]	Кажыш, кажы-кужу. Макалда мындай: <i>qaçış bolsa qaja kirmäs</i> – кажыш (кажы-кужу) болсо, бири-бирин карабас. Качан (эл арасында) кажышуу болсо, алар бирин-бири карабайт.
346	qažış [I. 315]	Кайыш (малдын терисинен тилип жасалган кур).
347	quguş [1, 315]	Ийленген же ийлене элек мал териси.
348	qoguş [1, 315]	Коо арык, ноо, куур. <i>Täqirmän qoguşı (quğuşı)</i> – тегирмендин кууру.
349	qoguş [1, 315]	Окту түзөтчү жыгач кобул, ноо (куу).
350	käçiş [1, 316]	Кечиш, кечмелик; өзөн же арыктагы кечүү. Макалда мындай: - <i>ol käçişni suv ılattı</i> . Ал кечүүнү суу алып кетти. Макалда <i>болор иш болду, ал кайра ордуна келбейт</i> деген маани берилген. Кайткыс болуп өтүп кеткен иш жөнүндө да ушинтип айтылат.
351	käriş [1, 316]	Уруш-кериш; бири бири менен каршылашуу, талашып тартышуу, эрегишүү.
352	kögüş [1, 316]	Көрүшүү (тиктешүү).
353	kiriş käriş	Кирич; жаанын кермеси. [1, 316]
354	kiriş [1, 316]	Өз мүлкүнөн түшкөн киреше.
355	käriş [1, 316]	Уруш-кериш. <i>Nätäk käriştiñ</i> – неге кириштиң?
356	käliş-bariş [1, 316]	Барыш-келиш. Ушундан улам конок үйүң <i>kälişlik-barişliq äv</i> – келим-кетимдүү үй.
357	kümüş	Күмүш. [1, 316]
358	kümüş	Күмүш акча. [1, 317]
359	baçığ [1, 317]	Убада, келишим, бычым. <i>Ol mäniñ birlä baçığ qıldı</i> – Ал мени менен бычым кылды.
360	barığ [1, 317]	Барчу жер. <i>Ol barığ bardı</i> – ал барчуусуна барды (ал барчу жерге эч жакка бурулбай барды).
361	basığ [1, 317]	Жоо түн ичинде капысынан кол салган жер, түнөк. <i>Ol anı basğında tuttı</i> – ал аны түнөгүндө басып, колго түшүрдү.
362	busuğ [1, 317]	Буктурма.
363	boşuğ [1, 317]	Султандын өзүнө жиберилген элчинин кайтып кетиши

		үчүн мүмкүнчүлүк бериши. Ошондой эле алар алган сыйлык. Бул (араб тилиндеги) <i>supra</i> – <i>супра</i> сөзү өндүү, адегенде жол жүргөндө тамактануучу азык-түлүктү, кийинчерээк тамак ороло турган териден жасалган дасторконду билдирип калган. Алыстан туугандарына келген киши кайтарында, туугандарын чакырып сыйлайт. Бул <i>bosuğ aşı</i> – <i>уруксат алуу ашы (ажырааш аяк)</i> деп аталат.
364	<i>buşuğ</i> [1, 318]	<i>buşuğ buşdı</i> - абдан ыза болду, өкүндү, ичи бышты.
365	<i>tutuğ</i> [1, 318]	Туткун (барымта, барымтага кармалган киши).
366	<i>tuğu</i> [1, 318]	Турук, турак (тоодогу мал камоочу жай).
367	<i>satığ</i> [1, 319]	Сатык (соода-сатык).
368	<i>qužuğ</i> [1, 320]	Кудук. Макал <i>qužuğda suv bar it burnı tägmäs</i> – кудукта суу бар, (бирок) иттин мурду жетпес. Бул сөз кол жеткис нерсеге умтулган, же кайсы бир тамакты каалап, бирок ага жете албаган адамга карата айтылат.
369	<i>qorığ</i> [1, 320]	Корук (журт башчылары бекинген жай). Өзүнчө айланта тосулган жердин баары <i>корук</i> деп аталат.
370	<i>qısığ</i> [1, 320]	Кысык, кысым, камоо. <i>Ol bäk kısığında qaldı</i> . Ал бектин кысымында.
371	<i>qoşuğ</i> [1, 320]	Кошок. (“раджаз” өлчөм-мазмунундагы ыр).
372	<i>buçıq</i> [1, 322]	Бучкак (бычылган кесилген нерсе).
373	<i>bužuq</i> [1, 322]	Бир нерсенин жарымы. <i>bužuq jarmaq</i> – жарты жармак (жарым-жарты жармак).
374	<i>jorıq</i> [1, 323]	Жорук-жосун (элге жасаган мамиле). <i>Bäk jorıqı nätäk</i> – бектин жорук-жосуну кандай экен?
375	<i>bıruq</i> [1, 323]	Хан сарайындагы беделдүү, ак сөөк адамдарды даражасына карай отургузуучу киши. Бул <i>буйрук</i> деген сөздөн алынган, себеби ал аларга <i>буйрук</i> берген.
376	<i>başaq</i> [1, 323]	Жебе, найзанын учундагы темир.
377	<i>balık</i> [1, 323]	Аргуча балчык, ылай. Огуз, аргу тилдеринде аракетсиз (үндөшпөгөн) үч катар үнсүз менен <i>balq</i> деп айтышат. Түрк тилдеринде экиден ашык үнсүз (үндүүлөрсүз) катар келбеш керек. Демек, аргуча туура эмес.
378	<i>tuzaq</i> [1, 324]	Тузак.
379	<i>tuzaq</i> [1, 325]	Эркектер сүйгөнүнө карата айтчу сөз. Ал <i>jaj</i> менен да <i>tuzaki</i> болуп айтылышы мүмкүн.
380	<i>tanuq</i> [1, 325]	Күбө.
381	<i>çımaq</i>	Аса таяк. [1, 326]
382	<i>çımaq</i> [1, 326]	Мусулмандар (уйгурлар ж.б. динсиздер үчүн) <i>çımaq äri</i> – мусулман эри (кишиси) дешет.
383	<i>quvuq</i>	<i>Quvuq näñ</i> - бош, куру нерсе (кобул). [1, 327]

384	qalıq [1, 328]	Аба.
385	qılıq [1, 328]	Кылык. Кишиге жасаган мамилеси. <i>Qılıq</i> болуп, үндүү менен келбеши мүмкүн. <i>qılıq-qımıq</i> – кулк-мүнөз.
386	qomuq	Комок, кумалак, тезек. Көбүнчө аттыкы. [1, 328]
387	qonoq	Конок. [1, 328]
388	bitik [1, 329]	Китеп.
389	bitik [1, 329]	Кат, жазуу. Этиштен жасалган атооч сөздөн болушу мүмкүн. <i>Anıq bitigi bālgülük</i> – анын жазуусу белгилүү.
390	bitik [1, 329]	Тумар. Огузча.
391	bāzāk	Сүрөт, оюу, безек. Бир уруунун тилинде. [1, 329]
392	büzük	<i>Ol quln büzük busdı</i> – ал кулун камап урду. [1, 329]
393	bölük [1, 329]	Мал үйүрү, бөлүк, короо, топ. <i>Bir bölük qoj</i> – бир короо (бөлүк) кой. <i>Bir bölük kişi</i> – бир топ киши. Бул арабча <i>ал-кавм</i> (эл) жана <i>ал-убил</i> (төөлөр) сыяктуу жалпылама аттар.
394	bäläk [1, 329]	Белек. Сапардан кайткан адамдын жакындарына тартуулаган белеги же бир жерден экинчи жерге жиберилген белек, тартуу.
395	bilik [1, 329]	Чырактын билиги.
396	bilik [1, 330]	Билим. <i>Bilik ügrän</i> – билим үйрөн.
397	bilik [1, 330]	Акыл-эс. Макалда мындай: <i>uğlan biliksiz</i> – уул билимсиз. Баланын эси жок.
398	bänäk	Акча [1, 330]
399	tābik [1, 330]	Тепки. <i>Ol qulnı tābik tābdi</i> – Ал кулун тепкиге алды, тээп жиберди.
400	titik [1, 330]	Ылай, баткак.
401	tirik [1, 330]	Тирүү, тирик (жаныбарлар жөнүндө).
402	tāzāk [1, 330]	Аттын тезеги. Макалда мындай: <i>tāzāk qarda jatmas āzgi āsiz qatmas</i> – тезек карда жатпас, жакшы менен жаман кошулбас (катышпас). Тезек кар алдында жатпайт (ал өзүнүн жылуулугу менен карды эритет), а жакшы менен жаман аралашпайт (алар бири-бирине тең эмес).
403	tāzik [1, 331]	Элдин качууга бет алышы, коркуу. <i>tāzik kişi</i> – бир нерседен качкан, корккон киши.
404	tizik [1, 331]	Тизим, катар, сап. <i>Bir tizik tārāk</i> – бир катар (тизилген) терек. <i>Bir tizik jinçü</i> – бир тизим бермет.
405	tüläk [1, 331]	Түлөк (түлө). <i>Ol qoj tüläkindä kaldi</i> – ал кой түлөгөндө келди.
406	tüvāk [1, 331]	Түтүк. Түтүк түрүндө сууруп алынган жаш талдын кабыгы, андан майда данектер менен чымчыктарды атышат. Буга окшош эле камышты да пайдаланышат. Чигилче.

407	çärik [1, 332]	Черик, черүү, майдандагы (жоокерлердин) катары. Макалда мындай: <i>alp çärikdä bilgä tärikdä</i> – алп (баатыр) – черүүдө, акылман жыйында (сыналат).
408	çärik [1, 332]	Бир нерсенин тушу, оро-парасы. Огузча. Кыйгас убактысы.
409	çüşäk [1, 332]	Жайыт, жуушак. Согдуча.
410	şütük [1, 333]	Буканын мүйүзүнөн жасалган сыя челек ж.б.
411	käçik [1, 334]	Кечүү, кечмелик. Макалда мындай: <i>kajnar ögüz käçiksiz bolmas</i> – кирген суу кечүүсүз болбос. Кимдир бирөөнүн башына кыйынчылык түшкөндөй сезилсе, мындан чыгуунун да жолу болуш керек деген мааниде айтылат.
412	käzik [1, 334]	Кезек. <i>Säniñ käsigiñ kälди</i> – сенин кезегиң келди.
413	käsik [1, 334]	Кайрат, батылдык. <i>Bu iştä säñä käsik käräk</i> – бул иште сага кайрат керек. Бул негизги маани.
414	käsäk [1, 335]	Бир нерсенин кесеги, кесими, бөлүгү. <i>Bir käsäk ätmäk</i> – бир кесек нан.
415	Kölük näñ	Карызга алган нерсе. [1, 335]
416	bıçal [1, 335]	Сүннөткө отургузулбай тургандарга (аялга), бычыла тургандарга, ат, ж.б. эркек айбандарга карата айтылат.
417	bıçım [1, 337]	Кесим, тилим. <i>Bir bıçım qağın</i> – бир кесим (бычым) коон.
418	tulum [1, 338]	Курал-жарак.
419	qorum [1, 340]	Жыйылган байлык, кенч. <i>Ol qorum boldı</i> – ал көп байлык тапты.
420	käräm [1, 340]	Жер астынан салынган жол. Жогорку жана төмөнкү Чин тилинде.
421	bužun [1, 340]	Калк, эл (будун). Чигилче.
422	basan [1, 340]	Өлүк аш, өлүк коюлгандан кийин берилчү аш. Аны <i>jug basan</i> дешет.
423	bulun [1, 341]	Туткун.
424	tügün [1, 341]	Түйүн.
425	tütün [1, 341]	Түтүн. Макалда мындай: <i>ot tütünsüz bolmas, jigit jazuqsuz bolmas</i> – от түтүнсүз болбос, жигит жазыксыз (күнөөсүз) болбос.
426	tulun [1, 342]	Жүгөндүн оң жана сол тарабына тагылган тулун.
427	çoban [1, 343]	Айыл башынын жардамчысы.
428	qurun	Дубалды жапкан ыш, көө [1, 344]
429	qoqun	Учкун, отгун кыпыны [1, 344]
430	kätän [1, 344]	Жокчулук, азап, мээнет, кээр. Жокчулуктун кээрин тарткандарга: <i>kätän körди - kärägü jüžti</i> – кээрин тартты, керегесин жыйды (жонуна артты). <i>Оокат-буюму ошончо аз калган дегенди</i> билдирет.

431	küdän	Балага ат коюу салты, (той) [1, 344]
432	satır [1, 346]	Эй, тексиз! Маанисиндеги тилдөө.
433	bäläk [1, 347]	Белек.
434	tünäk [1, 347]	Түнөк. Барсганча.
435	säjziki	Сезим, ой-пикир [1, 348]
436	kölik [1, 348]	Көлөкө.
437	bärim [1, 348]	Бересе. Макалда мындай: <i>alımçı – arslan, bärimçi – sıçqan</i> - алуучу – арстан, берүүчү – чычкан. Карыз берген – арстандай (карызын доолаганда), а карыз алган – чычкандай (карызын бере албай корккондой).
438	soğon	Согон [1, 348]
439	tavar [1, 350]	Тавар, мал, дүнүйө-мүлк.
440	çavar [1, 350]	Тамызгы. <i>Çavar-çıvar</i> – тамызгы-тумузгу деген кош сөз катары колдонулат.
441	maraz [1, 350]	Аргу жана ягма тилинде жалданма, жалчыны <i>hıjar maraz</i> дешет.
442	baraq	Христиандардын орозосу [1, 350]
443	bäzäk	Сүрөт (безек) [1, 351]
444	tiläk [1, 351]	Тилек.
445	çuram [1, 351]	Жеңил ок атуу аралыгы, ал кадыресе аткандан алыс кетет, себеби киши чалкасынан жатып алып, алысты мээлейт. <i>Çuram oqu</i> – ушундай атылган ок.
446	quram [1, 352]	<i>Quram kişilər</i> – хан сарайындагыдай, кишиилердин даражасына карай отурушу. <i>Kişilər quram olturdılar</i> – кишилер курамына (даражасына) карай отурушту.
447	tägin [1, 352]	Түпкү мааниси – кул, кызматчы. <i>Külüştägin</i> – теги күмүштөй кул. <i>alp tägin</i> – алп (күчтүү кул). <i>qutluq tägin</i> – куттуу тегин, (куттуу кызматчы). Кийинчерээк, бул сөз жырткыч куштардын биринин атын кошуп айтуу менен, хан тукумунун уулдарынын өзгөчө наамы катары айтыла баштаган, мисалы: <i>çağrı tägin</i> – чагыр (бүркүт) тегин, <i>küç tägin</i> – күчтүү тегин. <i>aj tägin</i> – ай тегин. Бул сөз кулдардан Афрасийабдын уулдарына которулган, анткени алар атасын урматтап, ар бир оозеки же жазуу түрүндө кайрылган сөздөрүндө: <i>Сиздин кулуңуз тигил-бул ишти жасады, тигил-бул ишти аткарды</i> дешкен. Ошондон бери бул сөз алар менен байланышып калган, ал эми кулдардын өзү үчүн анын тегин ачык билдирген сөздөрдү айкалыштырып колдонушкан.
448	tügün [1, 352]	Тамга, белги.
449	kögön [1, 353]	Көгөн, желе; саан убагында уйларды же козу-улак, кулун ж.б. төлдү байлоочу жип.

450	Jäl kögön	Күндүн желеси [1, 353]
451	turbı [1, 353]	же <i>türbi</i> - жардамчы, ордун басар.
452	körpä [1, 353]	Көрпө. <i>Körpä ot</i> – көрпө от (чөп), кайра чыккан от (чөп). <i>körpä jəmiş</i> – кеч бышкан мөмө, биринчи түшүмдөн соң жетилет. <i>körpä uğul</i> – жайында төрөлгөн бала. Кеч туулган козу, бото жана музоону да <i>körpä</i> дешет.
453	çatıjpa [1, 354]	Айыл башынын ишке келбеген кишиге салган акчалай айыбы. Чигилче.
454	kirtü [1, 354]	Касам, ант.
455	kirtü [1, 354]	Чындык, акыйкаттык бар жер. Маркум тууралуу: <i>ol kirtü jərdä ol</i> – ал чын дүйнөдө, б.а., ал тууралуу жалган айтпаш керек. Мындан улам: <i>ol täñrigä kirtindi</i> – ал Теңирге ишенди (жана Анын элчисин тааныды).
456	tärçi [1, 355]	Жалчы.
457	tunçu	Бир кесим, бир ууртам [1, 355]
458	çinçü	Инжу, бермет [1, 355]
459	kömçü [1, 355]	Кенч, казына. <i>Tavğaç kömçi</i> – эски (тапкыч) кенч.
460	mançu	Уста, чеберлерге төлөнчү иш акысы [1, 355]
461	tamdu [1, 355]	Тамызгы (<i>диал.</i> тамды). <i>Tamduq</i> деп айтса да болот.
462	qamdu [1, 356]	Узуну төрт кез (чыканактай) (~22,5) пахта кездемесинин кесиндиси, ага уйгур ханынын мөөрү басылып, соодасатыкта колдонулат. Ал эскирип жыртылган кезде, жамаачылап жууйт жана кайра мөөр басылат.
463	qardu [1, 356]	Сууда калкыган муз бүртүкчөлөрү.
464	tümsä [1, 359]	Минбар. Аргуча. Бул сөз түркчө эмес.
465	qarşı [1, 359]	Хан сарай, ордо.
466	qarşı [1, 360]	Эки бектин ортосундагы каршылык. <i>Ol bəg anıñ birlä qarşı ol</i> – ал бек аны менен каршы.
467	tamğa	Тамга (хандын, бектин мөөрү) [1, 360]
468	çofğa [1, 360]	Жолбашчы, баштооч. Кыпчакча, огузча. Макалда мындай: <i>qalın qulan çofğasız bolmas</i> – калың кулан (куландын үйүрү) башчысыз (айгырсыз) болбос.
469	qažğu	Кайгы [1, 361]
470	qarğu [1, 361]	Бийик жерге орнотулган мунарага окшош курулуш. Жоо жакындаганда, баары даяр болуш үчүн от жагылган (күзөт орду).
471	birgü [1, 362]	Бересе. <i>Anıñ maña bir at bərgüsü bar</i> – анын мага бир ат бересеси бар.
472	bälgü [1, 362]	Белги. Макалда мындай: <i>qut bəlgü sibilik</i> – кут белгиси – билим (акыл).
473	bilgä [1, 362]	Билге, билгич, акылман.
474	bilgä [1, 363]	Аалым, илимпоз.

475	täzgi [1, 363]	Жоо басып киргенде кишилердин дүрбөлөңгө түшүп качышын <i>täzgi boldı</i> дешет.
476	tilkä [1, 363]	Тилке, тилим, кесим. <i>Bir tilkä ät</i> бир кесим эт, бир тилим эт. Ушундай эле, жердин кичинекей бөлүгүн <i>bir tilkä jir</i> – <i>бир тилке жер</i> дешет.
477	külgü [1, 364]	Күлкү.
478	tublu [1, 365]	Мүрзө, кабыр. Бирөөнү каргаганда <i>tubluqa tol</i> – мүрзөгө тол дешет.
479	çalma [1, 366]	Көң. Кой жана төө жаткан короодон чогулткан көң, кесип алып кургатып, кышында отун катары пайдаланышат.
480	salma [1, 366]	Кароолчу отуруш үчүн бакка орнотулган текче.
481	qoşni [1, 367]	Кошуна.
482	tarbin [1, 368]	Бир адамга баш ийген уруулаш кишилер тобу.
483	tarhan [1, 368]	Тархан (башчы маанисиндеги бутпарас сөзү). Аргуча.
484	tüksin [1, 369]	Хан тарабынан өз жарандарына берилүүчү үчүнчү даражадагы наам.
485	köpsün	Көрпөчө, төшөк [1, 370]
486	tutgun	Туткун [1, 370]
487	tärkän [1, 373]	Дубанды башкарган Хакандарга кайрылуу сөзү. Бул сөз чыныгы Хаканийлерге жана анын башкаруучуларына карата гана айтылат. Ал <i>O, өкүмдар</i> дегенди билдирет.
488	çümgän	Чым, көң [1, 374]
489	kirgin [1, 374]	Киргин, күү (эркек жыныстуулардын күүлөгөн кези). <i>Buğra kirgini kirdi</i> – буура күүгө кирди.
490	kävgin [1, 374]	Мүнөз (мүжөз). <i>Kävgin aş</i> – кунарсыз мүнөз (мүжөз) аш. <i>Çivgin</i> сөзүнүн антониими. Чөп, от жөнүндө да ушундай айтылат.
491	sökmän [1, 375]	Жоонун катарын бузган (чачыраткан) баатырдын ардактуу наамы (сокмон). Ал <i>söktü näñni</i> – ал бир нерсени сөктү, айырды сөзүнөн келип чыккан.
493	qaraçı	Эшикме-эшик кыдырган тилемчи [1, 375]
494	käläçü	Кеп, сөз. Огузча [1, 375]
495	humaru [1, 376]	Мурас, энчи. <i>Buni atamdan humaru boldım</i> – муну атамдан мураска алдым.
496	humaru [1, 376]	Эстелик буюм. Түрктөрдө мындай салт бар: улуу адам же эл башы каза тапканда, анын буюмдарынын ичинен баалуусун ханга тартуулашат. Мындай буюмду <i>humaru</i> б.а. ал тууралуу эстелик деп аташат. Алыс жолго чыккан адам жакындарына эстеликке калтырган нерсе да <i>humaru</i> деп айтылат.
497	qarağu	Кара боектун түрү (көк таш) [1, 376]

498	buqağu		Ууруга салынчу кишен, боо [1, 377]
499	kölikä		Көлөкө (коюу көлөкө) [1, 378]
500	buşğut		Шакирт [1, 380]
501	qarşut		Карама-каршылык. Мисалы, күн менен түн [1, 380]
502	qavşut		Өлкөнүн тынчтыгы үчүн эки хандын өз ара (жарашуу) келишими [1, 380]
503	çulnut	[1, 381]	Буудай ж.б. бастыруу учурундагы жардам, айылдаштар кырманга жардам иретинде кулун же малын берет. Кенжекче.
504	tudriç		Көң, кык. Аргуча [1, 381]
505	surqaç	[1, 382]	Чайыр өңдүү шире, аны менен кылыч, канжар же бычактын сабын бекитишет.
506	soğdıç	[1, 383]	Согум, кишилердин кышында кезек менен сыйлашуусу (согум ооз тийгизүү).
507	çağmur		Чамгыр. [1, 384]
508	çamğur		Бул деле чамгыр (метатезаланган). [1, 384]
509	särkär		Саркер (жолдон тоноочу каракчы). Карлукча. [1, 385]
510	burduz		Бакча, тамарка. Бул түркчө сөз эмес. [1, 385]
511	qalbuz	[1, 385]	Бир үзүм, кесим; бир ууртам. <i>Qalbuzladı näñni</i> – бир нерсени жутту.
512	munduz	[1, 385]	Акмак, келесоо. Макалда мындай: <i>näçä munduz ärsä äşäzğü, näçäägri ärsä jol äzğü</i> – канча акмак болсо (да) – эш (болгон) ийги, канча ийри болсо (да) – жол (болгон)ийги. Чөлдөгү жалгыздыктан көрө, келесоо болсо да, жанында жолдош болгону жакшы. Чөлдө бет келди жүргөндөн көрө ийри болсо да жолдун болгону жакшы: ал көздөгөн жериңе жеткириши мүмкүн.
513	bıçğas		Бычым; адамдар арасындагы бүтүм. [1, 386]
514	bulğaş	[1, 387]	Жоо келгенде калк арасында көтөрүлгөн дүрбөлөң.
515	çulbuş	[1, 387]	Кийимге жана колго жуккан мөмө-жемиштин былжырак ширеси.
516	sarmaş	[1, 387]	Бир нерсенин экинчи нерсеге чырмалышы. Жаалданып козголгон элдин тобун да <i>sarmaş boldı</i> – дешет.
517	qırtış	[1, 387]	Кыртыш, жүз, бетинин. <i>Körklük qırtışlığ kişi</i> – жүзү көрктүү киши. <i>Jär qırtışı</i> жердин кыртышы. Ар бир эле нерсенин бетин <i>qırtışı</i> дебейт.
518	qarğış	[1, 387]	Каргыш. <i>Täñri qarğışı anıñ üzä</i> – Теңирдин каргышы ага тийсин. Бул сын атооч катары колдонулушу да мүмкүн: <i>qarğış kişi</i> – каргыш тийген киши.
519	burbağ		Ишти кечиктирүү, кийинкиге калтыруу. [1, 388]
520	burqığ	[1, 388]	Бышкырык (ат же эшектин). <i>At burqığı</i> – аттын бышкырыгы.

521	burqıǵ	Бырыш (теридеги). [1, 388]
522	bıǵrıǵ	Буум (оозу толо булдук каптын бууму). [1, 388]
523	tabzuǵ [1, 388]	Табышмак. <i>Tabuzguq tabuzdum</i> – ага табышмак айттым.
524	tutsuǵ [1, 388]	Осуят. <i>Män añar tutsuǵ tutuzdum</i> – мен ага осуят кылдым.
525	tartıǵ [1, 388]	Тартуу (хандын кайсы бир иш боюнча кол алдындагыларды ишке тартуусу) <i>bäkdän tartıǵçı kälди</i> – бектен тартуучу (чабарман) келди.
526	tuǵraǵ [1, 388]	Хандын колу, мөөрү. Огузча. Бул түрктөргө белгисиз, анын келип чыгышын мен да билбейм.
527	tıldaǵ [1, 389]	Ушак, чагым, жалган жалаа жабуу. <i>Ol añar tıldaǵ qılır</i> – ал мага чагым кылар. Фарсыча бул <i>bahanä</i> .
528	talqıǵ [1, 389]	Чаташкан жип, тоскоолдук.
529	saǵlıǵ [1, 390]	Санак, саналчу нерсе. Баштапкы формасы <i>sanlıǵ</i> .
530	qulsıǵ [1, 391]	<i>Qulsıǵ är</i> – кул болгон (сымал) эр.
531	datraǵ [1, 391]	Байрак. Найзанын учуна жибек тагылып, урушта өз кишилерин айырмалоочу белги.
532	buçǵaǵ	Бурч, бөлүк. [1, 391]
533	bohsuq	Боолук, зоолу, кишен. [1, 391]
534	burçaq [1, 392]	Бурчак (тер тамчысы). <i>Tär burçaqlandı</i> – тер бурчактанды.
535	basruq [1, 392]	Таяныч: салмак, оор басырык. Макалды мындай: <i>järbasruqıtаg buzınbasruqıbäg</i> – жер таянычы – тоо, эл салмагы – бек. Бул <i>жер салмагы тоодон, элдин салмагы бектерден көз каранды (себеби алар ага таянышат)</i> деген маанини билдирет.
536	balçıq	Балчык. Огузча. [1, 392]
537	bulǵaq [1, 392]	Жоо басканда элдин дүрбөлөң, тополоңго түшүшү.
538	topraq	Топурак. [1, 393]
539	tabluq	Жердин жаракасы. [1, 393]
540	tutǵaq [1, 393]	Жоонун алдыңкы чегине түн ичинде кол салып туткунга алуучу кошуун.
541	tarǵaq	Тарак (<i>диал.</i> таргак). [1, 393]
542	çamǵuq	Чагымчы. <i>Çamǵuq är</i> – чагымчы эр. [1, 395]
543	saqlıq	Сактык. [1, 396]
544	qırnaq [1, 397]	Эркисиз күң. Йабаку, кай, чөмүл, басмыл, огуз, йемек жана кыпчак тилдеринде.
545	monçoq	Мончок, асыл таштан кооздолгон мончок. [1, 399]
546	monçoq [1, 399]	Аттын мойнуна тагышкан жасалга, арстандын тырмагынан жасалган тумар.
547	mançuq	Ээрге асылган баштык же куржун. [1, 399]
548	munǵan	Маңыз. <i>munǵan kişi</i> – маңыз, көп сүйлөгөн киши. [1, 399]

549	bürçäk		Бүрчөк (кишинин же аттын башындагы көкүлү). [1, 399]
550	tärnäk [1, 400]		Бир иш боюнча чара көрүү үчүн элдин чогулушу.
551	tüşlük		<i>Tüşlük özi</i> – түшүп, өргүү мезгили. [1, 400]
552	sürçük		Кеч, кечки отуруш. [1, 400]
553	säkrik		Секирик (тоодогу секирип өтчү жарака, аң). [1, 401]
554	köprük		Көпүрө (<i>диал.</i> көпрүк). [1, 401]
555	kötlük [1, 401]	[1,	(көттүк кылуу) <i>катындай</i> деп сөгүү. Аныгында <i>көтөнчү</i> деген маанини билдирет.
556	tümrük		Дүмбүрөк, дап. Огузча. [1, 401]
557	kärtük [1, 401]	[1,	Кертик (жыгачтагы кертиги). <i>Kärtük kämrük</i> – кертик белги.
558	kärtik [1, 401]	[1,	Кертик, нан ж.б. санын билүү үчүн жыгачка салынган так, белги, оюк.
559	közlük [1, 401]	[1,	Көздүк (көз карыкпас үчүн аттын кыл куйругунан токулган торчо).
560	közrük [1, 401]		<i>Közrük tuşağ</i> – аттын алдыңкы бутуна салынуучу тушак.
561	künlük		Күндүк (күнүмдүк иш). [1, 403]
562	künlük [1, 403]	[1,	<i>Künlük jām</i> – күндүк жем (күнүмдүк азык) бул сөз аз колдонулат.
563	qartal		<i>qartal ät</i> – тууралган эт. <i>Qartal qoj</i> – карала кой. [1, 404]
564	bäçkäm [1, 404]	[1,	Топоздун куйругунан же жибектин тилкелеринен жасалып, баатырлар урушта тагынуучу белги, мерчем. Огуздар аны <i>barçam</i> дешет.
565	bäzräm [1, 405]	[1,	Майрам, элдеги кубаныч жана шаан-шөкөт, жер гүл жамынган кезди <i>bäzrämj jār</i> – безенген жер дешет. Мен бул сөздүн келип чыгышын билбейм, аны перстердин оозунан уктум. Бирок огуздар шаан-шөкөт күнүн <i>bajram</i> б.а. <i>көңүл ачуу жана кубаныч күнү</i> деп аташат.
566	sumlīm [1, 406]	[1,	<i>Sumlīm tat</i> – түркчө таптакыр билбеген перс, түрк тилин билбегендин баарын <i>sumlīm</i> дейт.
567	sıraqur [1, 407]	[1,	Жем баштык, торбо. <i>Sıp aqurı</i> – <i>кунан акыры</i> деген сөздөн келип чыккан (<i>диал.</i> акур).
568	qolabuz [1, 407]	[1,	Кол башчы, баштоочу. Макалда мындай: <i>qalın qaz qolawuzsuz bolmas</i> - Калың каз баштоочусуз болбос. Өзүңө караганда көбүрөөк билгендерди ээрчүү керек деген кеңеш катары айтылат.
569	tünärik [1, 408]	[1,	<i>Tünärik jār</i> – түнөрүк жер. Мүрзөнү дагы <i>tünärik</i> дейт. <i>Är tünärikkä kirdi</i> – эр мүрзөгө кирди.
570	tabuzğū		<i>Tabuzğū nāñ</i> – табышмак нерсе. [1, 408]
571	tuturğū		<i>tuturğū nāñ</i> – кеңешер нерсе. [1, 408]
572	sırıçğa		Айнек. [1, 408]
573	mändiri [1,	[1,	Той болгон күнү кечинде күйөө менен колуктуга тыйын

	411]	жана кооз жасалгалар чачылчу бөлмө. Чигилче.
574	süpründä	Шыпырынды. [1, 411]
575	çığılvar	<i>Çığılvar oqu</i> – кыска, кичине ок, жебе. [1, 412]
576	turuğlağ	<i>Turuğlağ jir</i> – турак жер (жай). [1, 414]
577	qabırçaq [1, 417]	Сандык. Көбүнчө <i>табыт</i> маанисинде колдонулат.
578	bağırçaq	Ыңырчак. [1, 418]
579	tolarsuq [1, 418]	Толорсуқ. Көбүнчө <i>айбанаттардын таманы</i> маанисинде колдонулат.
580	tabuzğuq	Табышмак. [1, 418]
581	sıdırğaқ	Сыдыргы. [1, 418]
582	qažırğaқ	Көп иштеп колдун кабарып калышы. [1, 418]
583	tavarluq	Казына, оокат-мал туруучу, сактоочу жай. [1, 419]
584	tariğliq	Эгин кампасы. [1, 419]
585	çomuşluq	<i>çomuşluq</i> – тосмо, даараткана. [1, 419]
586	tanuqluq	Күбө. [1, 419]
587	sariğliq	Сарыккандык. [1, 419]
588	quruğluq[1, 419]	Жебе салчу кисе. <i>Kiş quruğluq</i> – киш куруглук (саадак).
589	tägirmäk [1, 421]	Төөнүн үстүндөгү өткөрчү орундук. Огуздар аны <i>ügürmäk</i> дешет.
590	tüväklik [1, 423]	Чымчыктарды атуу үчүн жыгачтан жасалган көңдөй түтүк, үйлөп (жел менен) атылат.
591	subuzğan [1, 428]	Күмбөз, мусулман эместердин көрүстөнү. Макалда мындай: <i>subuzğanda av bolmas tuburğanda äv bolmas</i> – көрүстөндө үй болбос, тозондуу кумда уу (аң) болбос. (Тирүүлөр үчүн) көрүстөн үй болбойт, а жайдак жерде аң болбойт. Аң жаныбарлары чөбү, суусу бар жерде болот.
592	sundılaç [1, 435]	Кароолу. Макалда мындай: <i>Sundılaç ışı ärmäs örtkün tärmäk</i> – кырман басмак кароолунун иши эмес. Колунан келбесе да, алдуулардын ишин кылгысы келген чабалдар тууралуу ушинтип айтылат.
593	qažnağun[1, 436]	Кайын журт, күйөөсү же аялынын туугандарын уйкаштырып: <i>qažın qažnağun</i> – кайын-журт деп айтылат.
594	Közöldürük[1, 437]	Аттын кылынан көздү кум, жарыктан сактоо үчүн жасалган чыпка, дагы бир түрү <i>közlik</i> .
595	tat [II, 226]	Бардык түрктөрдүн ичиндеги фарсча сүйлөгөн киши. Макалда мындай: <i>tatiğ közrä tikänik tüprä</i> – таттын көзүн, тикендин түбүн. Татты көзүнө ур, тикенди түбүнөн жул. Тат – тохсы менен ягмалардын тилинде мусулман болбогон уйгурлардын аты. Мен муну алардын өз эл-

		журтунда <i>tat tavgaç</i> дегенинен байкадым. Бул <i>уйгур</i> жана <i>чиндик</i> (кытай) дегенди да билдирет. Жогорудагы макал буларга (уйгурларга жана кытайларга) карата айтылат. Анткени алар кайрымсыз келишет. Ошондуктан, тикенди тамырынан жулуу керек болсо, (динсиз) уйгурларды көзүнө уруу абзел делет. Дагы бир макалда: <i>tatsız türk bolmas, başsız börk bolmas</i> делет. Мааниси: башсыз бөрк болбогондой эле татсыз түрк болбойт.
596	tot [II, 226]	Дат. Кылыч, бычак сыяктуу нерселерде пайда болуучу дат. Макалда мындай: <i>qılıç tatiqsa iş iünçir, är tatiqsa ät tünçir</i> – кылычты дат басса, иш бузулат, адам даттанса эти бузулат. Кылычты дат басса, ишиң бүтөт, эр бузулса (түрк фарстын ыгына кирсе), арыктап алсызданат. Бул макал адамды баатыр, чыдамдуу болууга, ар кандай нерсени өз табиятына ылайык жасоого үндөйт.
597	qaq [II, 227]	Жамгырдан пайда болгон көл.
598	käk [II, 227]	Кек, өч. <i>Öçlüg-käklig kişi</i> – өчтүү, кектүү киши.
599	käk [II, 228]	Кыйынчылык. <i>Käk kördi är</i> – эр кыйынчылык көрдү.
600	kök [II, 228]	Ээрдин көгү. Макалда мындай: <i>Är sözi bir äzär köki üç</i> – эр сөзү бир, ээр көгү үч. Эрдин сөзүнүн бир болушу – анын жанбастыгы, ээрдин көгү (ээрдин кашын бириктирүүчү тешик) үч болбосо, эгерде андан көп болсо тешиктин көптүгүнөн ээрдин кашы сынат, ээрдин кашын үчтөн кем тешип бириктирсе да күч келгенде сынып калат. Бул макал адамды сөзүнө турууга үндөп айтылат.
601	kök [II, 228]	Тек, түпкү тек. <i>Kökün kim?</i> Тегин ким? Кайсы уруудансың? Уруун ким?
602	qaçaç	Какач, кир. <i>Ton qaçaç boldı</i> – тон кир болду. [II, 228]
603	tügäk [II, 230]	Тээк. Аркандын (аркандын учуна байланып, артылган жүктү чыңдоого колдонулган жыгач). Огузча.
604	çäkik	Чекит. [II, 230]
605	jätüt [II, 230]	Жардам, кошуунга келип кошулган жардамчы күч. Бул сөз <i>jätüt saç</i> – кийин жаңыдан өсүп чыккан чач деген сөздөн келип чыккан.
606	qarğaq [II, 231]	<i>Täñri qarğaqına ilinma</i> – Теңирдин каргышына илинбе (калба).
607	käskük	Каргы, иттин мойнуна тагылчу каргы. [II, 232]
608	köskük [II, 232]	Каракчы. Көз (канаттуулар ж.б.) тийбесин деп, бакча, жүзүмзарларга коюлуучу каракчы. Макалда мындай келет: <i>alın arslan tutar küçün köskük tutmas</i> – айла менен арстан тутулат, күч менен каракчы тутулбайт.

609	jir [III, 3]	Жип, ат байлай турган узун жип.
610	jat [III, 3]	Йада ташы. Бул сыйкырчылык болот. Жамгыр, шамал жана башкаларды болтуруш үчүн сыйкырдуу (йада) таштардын жардамы менен сыйкырлайт. Бул адат алардын арасында кеңири тараган. Мен муну йагмалардан өз көзүм менен көрдүм. Ал жерде бир өрт болгондо, аны өчүрүш үчүн ушундай кылынган эле, Кудайдын амири менен жайда кар жаады, көз алдымда өрт өчүрүлдү.
611	jir [III, 4]	Ыр, күү, обон. <i>Ol jir jirdadı</i> – ал ыр ырдады. Бул сөз көп учурда бакшыларга тиешелүү болуп айтылат. сөздөгү - <i>j</i> ариби алифге алмашылып, - <i>ir</i> (ыр) түрүндө да айтылат.
612	juq [III, 4]	Жук, калдык, кашек. Бул сөз <i>juq jaq</i> – <i>жук-мук</i> түрүндөгү жуп сөз катарында да келет.
613	jüq [III, 4]	Жүк, көчтүн жүгү. <i>Bir jük bugdaj</i> – бир жүктөм буудай. Бул сөз оордук жана ушуга окшош маанилерди билдирет.
614	jil [III, 4]	Жыл. <i>Bir jil kächti</i> – бир жыл кечти (өттү).
615	jam [III, 4]	Кыпын. <i>Közgä jam tüšti</i> – көзгө кыпын түштү.
616	jin [III, 5]	Эн-тамга. <i>Qoj jini</i> – кой эни, койдун эн-тамгасы.
617	jin [III, 5]	Ийин. <i>Arslan jini</i> - арстандын ийини. Башка жырткычтардын ийини да <i>jin</i> деп айтылат. Макалда мындай: <i>tilkü öz jingä qarap ürsä üzuz bolur</i> – түлкү өз ийинине карап үрсө, котур болор. Бул макал өз туугандары менен ынтымак болбогон адамдарга карата айтылат.
618	jarp [III, 6]	Жарп. Жарпы жазылган жүз. <i>Anıj jarpı jazıldı</i> – анын жарпы жазылды, көңүлү кушбак болду.
619	jurt [III, 6]	Журт, уранды, сары журт.
620	janut [III, 7]	Башма-баш айрыбашталган төлөм.
621	jıǵaç [III, 7]	Фарсах, узундук өлчөмү. <i>Bir jıǵaç jär</i> – бир фарсах жер.
622	jaǵır [III, 8]	Жоор. Мингичтердин жонундагы ээрдин сүрүлүшүнөн, чычаңында куюшкандын өтүшүнөн пайда болгон жара, жоор. <i>Jaǵırlıǵ at</i> – жоору бар ат.
623	jarıř [III, 9]	Жарыш, байге. <i>Ol at jarıřtı</i> – ал ат жарыштырды.
624	jaǵıř [III, 9]	Курмандык. Ислам динине чейин түрктөрдүн Теңирге сыйынып (буттарга) чала турган курмандыгы.
625	jumuř [III, 9]	Элчи, эки же андан көп адамдын ортосундагы элчилик. Периштени <i>jumuřcı</i> деп атоо да ушундан калган. Бирок периште маанисин берген <i>mäläk</i> сөзү арабча, элчилик маанисиндеги сөзүнөн алынган. Түрктөр <i>mäläk</i> деген сөздү такыр билишпейт.

626	jatıǵ [III, 10]	Жатак, жатуучу, уктоочу жай. <i>Anı jatıǵında tutǵıl</i> – аны уктап жаткан жеринде тут (карма).
627	južuǵ [III, 10]	Кесир, кесепет. <i>Anıñ južuǵı toqındı</i> – анын кесири, же анын күнөөсүнөн башка бирөө балакетке кабылды.
628	južuǵ [III, 10]	Балдарды тилдегенде аларга айтыла турган сөз. <i>Južit</i> сөзүнө окшош.
629	javuǵ [III, 10]	Кыян агызган таштардын шагылы. Адам же жаныбарлар тоо боорунда жүргөндө кулаган таштардын майдаланганын да ушундай дешет.
630	janıǵ [III, 11]	Каар, ачуу. <i>Bäk janıǵında tuşma</i> – бектин каарына туш болбо. Башкалары да ушундай.
631	jatıq [III, 12]	Жатак, уктай турган, жатуучу жер. <i>Anı jatıqında tuttı</i> – аны жаткан жеринде, уктап жаткан жеринде тутту (кармады).
632	jorıq [III, 12]	Жорук, кулк-мүнөз, пейил. <i>Anıñ jorıqı nätäk kişi bilä</i> – анын жоругу, адам менен мамилеси кандай?
633	jazaq [III, 13]	Жайлоо. Ягмача жана тохсыча.
634	jazuq [III, 13]	Жазык, күнөө. Макалда мындай: <i>Ot tütünsüz bolmas, jigıt jazuqsuz bolmas</i> – түтүнсүз от болбос, жазыксыз (күнөөсүз) жигит болбос. Жигит күнөөлүү болуп калса ушул сөз менен актанат, кечирим сурайт.
635	jasıq [III, 13]	Ок, жебе (курал-жарак) салына турган баштык, окчонтой. Түркчө, бул сөздү огуздар менен кыпчактар билбейт. Алар муну <i>qırman</i> дешет. Макалда мындай: <i>ıpraq jasıqdın tozluǵ ja çıqar</i> – эски окчонтойдон тозгок жебе чыгар деп айтылат. Бул сөз арабдардын – <i>кебетеси жүдөөнүн ичинде арстандын күчү жатат</i> , - дегенине абдан окшош.
636	julaq [III, 13]	Майда кайнар булактар. <i>Jol julaq</i> – жол булагы сөзү ушундан алынган.
637	jolaq [III, 14]	Жолок, чыйыр жол. Чөл, талаалардагы жалгыз аяк жол.
638	jörük [III, 14]	Маани, жоромол. <i>Söz jörüki</i> – сөз мааниси.
639	jäzäk [III, 15]	Жесек, кошуундун алдында жүрүүчү жесекчи топ.
640	jıgım [III, 15]	Үйүндү, үйүлгөн дөбө. <i>Jıgım topraq</i> – үйүндү топурак.
641	jälım [III, 16]	Желим, клей. Куштун жүнүн жебеге жана ушуга окшош нерселерди жабыштыра турган желим. Балыктын желими <i>jaruq jälım</i> деп айтылат.
642	jalın [III, 17]	Жалын. <i>Ot jalını</i> – оттун жалыны.
643	jörä [III, 18]	Бир нерсенин чети, же айланасы. <i>Oгузча</i> .
644	jaǵı [III, 18]	Жоо, душман.
645	jala [III, 19]	Жалаа. Оңой эле, кол тийип-тие электе үбөлөнгөн каттама нандын бир түрүн <i>jalaçı juǵa</i> дешет. Нан

		жабуучу кимдир бирөөгө <i>сен сындырып койдуң</i> деп жалаа жапканынан каттама нандын бул түрү ушундай аталып калган.
646	jirçü [III, 23]	Көр, мүрзө.
647	jorçı [III, 23]	Жол башчы, жол баштоочу.
648	jinçü [III, 23]	Бермет, акак. Күң да <i>jinçü</i> – делет. Макалда мындай: <i>ötlüg jinçü järdä qalmas</i> - тешик акак жерде калбас. Же кыз эмес күң да жерде калбайт, аны ала турган бирөө-жарым чыгат. Бул макал <i>күңдөр кыз боюнча тура бербейт, аларды да ала турган адам чыгат</i> , - деген мааниде пайдаланылат. Огуз жана кыпчактар <i>ja</i> арибин – <i>ç</i> арибине алмаштырып, <i>çinçü</i> дешет.
649	jundi [III, 24]	Жуунду, жугунду.
650	jafğu [III, 25]	Кандан эки тепкич төмөнкү орундагы эл тарабынан берилген даража.
651	jälvi [III, 26]	Сыйкыр, көз байлоо. <i>Jälviçi</i> – сыйкырчы.
652	jirağu	Ырчы, акын. [III, 28]
653	jaşağu [III, 28]	Жашоочу, жашай турган. <i>Bi är uzun jaşağu</i> – бу узак жашай турган адам. Бул сөз орун-жай да, мезгил-чак да болуп келет.
654	jalıman	Аламан уруш, кокусунан чыгарылган уруш. [III, 30]
655	jonındı [III, 30]	Сүрүндү, кырынды, (жыгачты жонуганда чыккан нерсе).
656	jarğuç [III, 30]	Эшек жана ошол сыяктуу айбандарды айдоодо колдонулган таяк.
657	järdäş [III, 32]	Жердеш, бир жерлик. <i>Järdäş kişi</i> - жердеш, бир жерлик киши. Бир жерден чыккан адамдар бирин-бири <i>järdäş</i> дешет. <i>Огузча</i> .
658	juğruş [III, 32]	Түрктөрдө эл арасынан чыгып, вазирлик наамга жеткен киши. Фарстарда жана башкаларда ар канча мүмкүнчүлүктөргө жетсе да мындай наам берилбейт. <i>Juğruş</i> – кандан кийинки эле даража. Кар, жамгыр, ысык аптаптан сактаныш үчүн анын үстүнө кара жибектен саябан (зонтик) кармап жүрүшөт.
659	jortuğ [III, 33]	Жортуул, кандын жортуулу.
660	jarlığ	Жарды, кедей, бечара. <i>Arlığ är</i> - жарды эр. [III, 33]
661	jarlığ [III, 33]	Жарлык. Кандын жарлыгы, жазылган буйругу. <i>Чигилче</i> . Муну огуздар билбейт.
662	jaşlığ [III, 33]	Жашы чоң, жашап калган, карыя. <i>Jaşlığ är</i> – көп жашка барып калган эр. Жашы чоң айбандарга да ушул сөз пайдаланылат.
663	jatğaq [III, 34]	Кароол, күзөтчү. Канды, кан сарайын, дагы ушул сыяктууларды күзөтүүчү күзөтчү. <i>Jatğaq jattu</i> – күзөтчү

		күзөттө болду.
664	jarmaq	Жармак, акча, пул. [III, 34]
665	jançuq	Намыян. [III, 36]
666	jajlağ [III, 37]	Жайлоо.
667	jalavaç [III, 38]	Элчи, пайгамбар. Бул сөздүн <i>jalawaç</i> – сыяктуу түрү да бар.
668	jalaфар [III, 38]	Кандын элчилерине бериле турган наам. <i>Уйгурча</i> . Макалда мындай: <i>jaş ot küjmäs, jalaфар ölmäs</i> – жаш (көк) чөп күйбөс, элчи өлбөс. Көк чөп күйбөй турган сыяктуу эле, элчи да өлтүрүлбөйт, анткени ал кан жиберген кабарды алып келген. Бул макал Улуу Теңирдин (элчинин милдети – кабар гана жеткирүү) дегенине окшош.
669	jügürğän [III, 43]	Чабарман, кабарчы. Кытай (Чин) соодагерлери мусулман шаарларына келе жаткан кербендеринин кабарын алдын ала жеткирүүчү чабармандарды жөнөтүшкөн. Ошолорду ушинтип аташкан.
670	jatğaşuk	Бирге жаткан киши. [III, 44]
671	tüp [III, 91]	Түп, тек. <i>Tam tüpi</i> – дубал түбү. Адамдардын ата-теги да <i>түп</i> деп айтылат. <i>tüplük ärän – түптүү (тектүү) эрен</i> деген ушул сөздөн алынган.
672	top [III, 91]	Топ. Бул <i>topuq</i> сөзүнүн кыскартылганы.
673	but [III, 92]	Кымбат асыл таш. Улуктар уул-кыздарынын маңдайына тагышат. <i>Qız but öridi</i> – кыз асыл таш (бирюза) тагынды.
674	but [III, 92]	Белек же байге тапшырып, соога ээсине жеткирген адам. Белекке бериле турган алтын же кой сыяктуу нерселерди да ушундай аташат.
675	şut [III, 92]	Урук, келип чыгуу теги. <i>Котончо</i> .
676	küç [III, 92]	Күч.
677	küç [III, 92]	Зордук, зомбулук. Макалда мындай: <i>küç äldin kirsä töri tünliktin çıqar</i> – зомбулук эшиктен кирсе, акыйкаттык түндүктөн чыгар.
678	bož [III, 93]	Бой. <i>Uzun božluğ kişi</i> – узун бойлуу киши.
679	tör [III, 93]	(эриндешип айтылат) – төр. Үйдүн төрү. <i>Törgä kaç</i> – төргө өт.
680	tor [III, 93]	(жоон айтылат) – тор, тузак. Муну менен балык куштар кармалат.
681	qor [III, 93]	Кор, зыян. <i>Är qor qıldı</i> – эр зыян тартты.
682	toz [III, 94]	(жоон айтылат) – тоз, тозон, чаң.
683	tüz [III, 94]	Журт. <i>Äl tüz nätäk?</i> – эл-журт кандай?
684	töz [III, 94]	Түбү, ата-теги. <i>Anuñ tüpi tözi kim?</i> – анын ата-теги ким?
685	söz [III, 95]	Сөз.

686	tuş [III, 96]	Тең, теңтуш. <i>Anıñ tuş</i> – анын теңтушу.
687	tuş [III, 96]	Тушу, нерсенин тушу. <i>Ävim tuşı</i> – үйүмдүн тушу.
688	tüş [III, 96]	Түш. <i>Tüş jordi</i> – түш жоруду.
689	säjš [III, 96]	Төлөм, күрөө, кепилдик. <i>Män añar säjš bärdim</i> – мен ага күрөө бердим.
690	toğ [III, 97]	Тозоң. Аттардын туягынан чыккан чаң.
691	tuğ [III, 97]	Туу, асаба. <i>Toquz tuğluğ han</i> – тогуз туулуу (асабалуу) хан. Хандын кол алдындагы уруулар канчалык көп болгонуна, мартабасы көтөрүлгөнүнө карабастан, тогуз саны касиеттүү эсептелгендиктен, тууларынын санын тогуздан ашырбайт. Хандын бул туулары көк түстүү жибек кездемеден жасалат. Булар (туулар) касиеттүү эсептелет.
692	tuğ [III, 97]	Тосмо, бөгөт <i>Suvqa tuq ur</i> – сууга тосмо кур.
693	çuğ [III, 97]	Чуу, ызы-чуу. <i>Çağ çuğ qoptı</i> – ызы-чуу чыкты. Бул сөз негизинде <i>çuğı qoptı</i> – чуу чыкты болуп айтылат.
694	çoğ [III, 98]	Тап, күндүн табы. <i>Kün çoğı</i> – күндүн табы.
695	çoğ [III, 98]	Чок, оттун чогу.
696	qığ [III, 98]	Кык, жерди жумшартуу, семиртүү үчүн колдонулган кык.
697	boq [III, 99]	Бок. <i>Огузча</i> .
698	çıq [III, 99]	Чык (этүү), сөз кайруу. <i>Çıq ät köräjin</i> – кыңк эт, көрөйүн.
699	küg [III, 99]	(жумшак g менен айтылат) – күү, ыр ыргагы, ыр өлчөмү, күүсү. <i>Bu jir nä küg üzä ol?</i> – бул ыр кайсы өлчөмдө?
700	küg [III, 100]	Ар жылы шаар калкынын арасында айтыла турган азыл, тамаша, күлкү. <i>Bu jil bu küg kälidi?</i> – бул күлкү кайсы жылы чыкты?
701	küg [III, 100]	Күү, куут. Айбандардын кышка жакын күүгө келиши. <i>Qoj kügi boldı</i> – кой кууту болду. Башкалары да ушундай.
702	kög [III, 100]	Так, көк. <i>Küzñügä kög tüşti</i> – күзгүгө так түштү деген ушундан калган.
703	kög [III, 100]	Так, сепкил. Аялдардын бетине түшө турган сепкил. Башкалары да ушундай.
704	tul [III, 101]	Тул, жесир. <i>Tul urağut</i> – тул аял. Макалда мындай: <i>javlaq tilliğ bägdän kärü jalıñuz tul jig</i> – тили жаман (көр жеме) эрден көрө, тулдук (жесирлик) ийги же көр жеме күйөөң болгончо, тул олтурганың жакшы.
705	töl [III, 101]	Төл маалы. <i>Огузча</i> . Алынган төлгө да <i>töl</i> деп айтылат.
706	til [III, 101]	Тил. Макалда мындай: <i>ärdäm başı til</i> – адеп башы – тил.
707	til [III, 101]	Тил, сөз. <i>Ujğur tili</i> – уйгур тили. <i>Hitaj tili</i> – кытай тили

		деген сөздөр ушундан алынган.
708	til [III, 101]	Тил, акарат. <i>Ol bakkä til tägürdi</i> – ал бекке тил тийгизди, акарат кылды.
709	til [III, 101]	Тыңчы. <i>Jağıdan til tuttu</i> – жоодон тил (тыңчы) тутту (кармап келди).
710	çıl [III, 102]	Таяк тагы.
711	num [III, 104]	Дин, шарият. <i>Täñri numi</i> – Теңирдин дини, Теңирдин шарияты деген сөз мына ушундан алынган. Бардык дин <i>num</i> деп айтылат.
712	sin [III, 104]	Көр, мүрзө.
713	mun [III, 106]	Муң, кемчилик, жетишпестик. <i>Mun kişi</i> – муңдуу киши. Макалда мындай: <i>jalıñıq uğlı muñsuz bolmas</i> – адам баласы кемчиликсиз болбос.
714	boj [III, 106]	(жоон айтылат) – уруу, урук. <i>Огузча</i> . Тааныш эмес эки адам жолугушканда, адегенде саламдашат, андан кийин <i>boj kim? – урууң ким? Кайсы уруудансың?</i> деп сурайт. Жооп берүүчү <i>salğur</i> – <i>салгур уруусунанмын</i> дейт же китептин баш жагында баян кылган уруу аттарынын бирин айтат, бул уруу ысымдары бабалардын аттарынан калган. Андан ары алар аңгеме курушат же өз үйлөрүнө кетишет. Алар урууларын ушинтип билишет.
715	toj [III, 106]	Кошуун ордосу. <i>Han toj</i> – хан ордосу ушул сөздөн алынган. Муну огуздар билишпейт.
716	toj [III, 106]	Ылай, идиш жасала турган чопо. <i>Toj aşıç</i> – чопо казан деген сөз ушундан алынган.
717	jur [III, 107]	<i>jur-jar</i> – айла, алдоо. Бул жуп сөз, жалгыз колдонулбайт. Огуздардын <i>ol anı jurladı</i> – <i>ал аны алдады</i> дегени ушул сөздөн алынган.
718	jut [III, 107]	Жут. Кышта айбандарды сууктан өлтүргөн жапа.
719	jar [III, 107]	Жар.
720	jär [III, 107]	Жер.
721	jır [III, 107]	Ыр (ырдала турган ыр).
722	joğ [III, 108]	Кара аш. Өлүк көмүлгөндөн кийин үч күндөн же жети күндөн кийин бериле турган аш.
723	jol [III, 108]	Жол. Сапарга чыгууну да <i>jol</i> дейт. <i>Añar jol çıqtı</i> – ал жолго (сапарга) чыкты.
724	jul [III, 108]	Булак.
725	jäl [III, 109]	Жин, шамал жини. <i>Ar jälpindi</i> – эрге жин тийди.
726	tap [III, 109]	Жаракат же теридеги таяк изи. <i>Ol anı tap tap urdı</i> – ал аны тап-тап урду.
727	sap [III, 109]	Сап, кезек, нөөмөт. Сөз кезеги. Ун тартуудагы, сугат сугаруудагы нөөмөт, кезек да ушинтип айтылат. <i>Ol</i>

		<i>sözlägäli sap bärmäs</i> – ал сүйлөгөндө кезек бербес. Ун тартканда жана башка учурларда <i>säniñ sap kälди</i> – сенин кезегиң келди дешет.
728	çat [III, 110]	Кудук. <i>Огузча</i> .
729	tar [III, 111]	Сал. Бир нече чаначты үйлөп толтуруп оозун бууп, аларды катар тизип кошоктоп байлайт. Алардын үстүнө бир нерселерден секиче жасайт да сууга түшүрүп, үстүнө отуруп суудан өтөт. Бул камыш жана шактардан жасалат. <i>Йабакуча</i> жана <i>tatarча</i> .
730	tär [III, 111]	Маяна. Эмгек акысы, кылган иши үчүн берилген акча. Акы үчүн иштеген адамды <i>tärçi</i> дейт.
731	taş [III, 114]	Таш.
732	taş [III, 114]	Тыш, сырт. <i>Taş ton</i> – тыш тон, сыртка кие турган тон. <i>Taş jär</i> – бош жер, сырт жер, талаа.
733	qaş [III, 114]	Каш таш. Бул тунук бир таш. Ак жана кара түстө болот. Мунун ак түстөгүсүн чагылгандын огунан, ысыктан сактаныш үчүн шакекке көз кылып тагынышат.
734	dağ [III, 115]	Так, тамга. Ат жана башка малга басыла турган эн тамга. Перстер бул сөздү түрктөрдөн алган. Бул сөздү перстердин сөзү дешке болбойт. Аларда түрктөрдүкүндөй чарбасы болбосо, мындай сөздөр неге болсун. Мен бул сөздү мусулмандардын чек арасынан аңдадым.
735	sağ [III, 115]	Акыл. <i>Огузча</i> .
736	sağ [III, 115]	Зиректик, баам-парасат. <i>Огузча</i> . <i>Sändä sağ joq</i> – сенде баам-парасат жок.
737	sağ [III, 115]	Соо, сак-саламат, таза. <i>Jäniñ sağmu?</i> – жаның сакпы? <i>Sağ suv</i> – таза суу.
738	sav [III, 116]	Макал. <i>Savda mundaq kälir</i> – макалда мындай келген.
739	sav [III, 116]	Кысса, аңгеме.
740	sav [III, 116]	Икая.
741	sav [III, 116]	Кат-кабар.
742	sav [III, 116]	Сөз, кеп.
743	sav [III, 116]	Кабар, риваяттар. Пайгамбарыбызды <i>savçı</i> – кабарчы, риваятчы деш ушундан алынган. Анткени ал элчилик кылып, кабарларды жеткирди. Кыссаларды айтып берди. <i>Savçı</i> – элчи, жуучу. Кудалар ортосунда барып-келүүчү, жуучулук кылуучу киши. Мен жогоруда айткандай, <i>savçı</i> анын сөзүн буга жеткирет.
744	lav [III, 117]	Мом. Мөөр үчүн пайдаланылган мом.
745	bäk [III, 117]	Бек.
746	sal [III, 118]	Боёк, сыр. Желимден жасалган жабышкак, жалтырак

		нерсе. Кытай идиштерине жана башкаларга сүртүлүп, анын үстүнө боёк менен түрдүү оймо-чиймелер түшүрүлөт.
747	tam [III, 118]	Дубал (там).
748	säm [III, 118]	Эм сөзүнүн жубу. <i>Äm säm</i> – эм-сем, эм-дом. <i>Säm</i> сөзү жалгыз колдонулбайт. Жуп сөз түрүндө болот.
749	qam [III, 118]	Бакшы, шаман.
750	han [III, 118]	Хан, кан. Түрктөрдүн эң чоң падышасы. Афрасийабдын балдары <i>han</i> деп аталган. Афрасийабдын өзү <i>haqan</i> делген. Бул наамдын берилиши тууралуу узун икая бар.
751	san [III, 118]	Сан, санак. <i>Qoj sani näçä</i> – кой саны нече?
752	qan [III, 119]	Кан. Макалда мындай: <i>qanıǵ qan birlä jumas</i> – канды кан менен жуубас. Бул урушту уруш менен токтотууга болбойт деген мааниде.
753	jat [III, 120]	Жайчылык кылуу. Таш менен жайчылык кылып, шамал келтирүү, жамгыр жаадыруу.
754	jas [III, 120]	Зыян. <i>Anıñ tälim jası tägdi</i> – анын зыяны көп тийди.
755	jas [III, 120]	Өлүм, жоготуу. Огузча. <i>Anıñ uǵlı jas boldı</i> – анын уулу өлдү.
756	jaş [III, 120]	Жаш, көз жашы. <i>Közüm jaşı aqdı</i> – көз жашым акты.
757	jäk [III, 120]	Шайтан. Макалда мындай: <i>bilmiş jäk bilmäzük kişidän jäg</i> – бейтааныш кишиден тааныш шайтан жакшы.
758	çüwüt [III, 122]	Боёк. <i>Qızıl çüwüt</i> – кызыл боёк. <i>Al çüwüt</i> – ачык кызыл. <i>Kök çüwüt</i> – көк боёк. <i>Sarıǵ çüwüt</i> – сары боёк.
759	qowuç [III, 123]	Жин тийүү. Жин тийген адамдын бетине суу чачып, <i>qowuç</i> , <i>qowuç</i> делет. Андан соң адрашман менен жана <i>ud</i> деп аталган чөп менен ысырыкталат. Бул сөз <i>qaç</i> , <i>qaç</i> – <i>кач</i> , <i>кач</i> , <i>жин шайтан</i> сөзүнөн алынган болсо керек.
760	qowuz [III, 123]	<i>qowuz</i> сөзүнүн ордуна колдонула турган сөз. Огузча. <i>Jäl qowuz bitigi</i> – жел кобуз дубасы жин тийгенге каршы окула турган дуба.
761	qowuz [III, 123]	Шарапка түшкөн кыпын. <i>Qowuz süçigdän kätir</i> – кыпынды шараптан кетир, алып ташта.
762	juwuǵ [III, 123]	Тоодон сел, кыян алып түшкөн корум таш. Мунун <i>juwuǵ</i> деген формасы да бар.
763	towıl [III, 124]	Дабыл, добулбас. Аңчылыкта куш салганда урула турган добулбас.
764	tawuş [III, 124]	Дабыш, тыбыш, үн. Мунун <i>taviş</i> – <i>табыш</i> деген формасы да бар.
765	tajaq [III, 125]	Таяк. <i>Küzägü tajaq bärdi</i> – күйөөсү таяк берди же күйөөсү келинчегине кинизек же кул берди. Келин аларды таянып аттан түшөт. Бул байлардагы каада-салт.

			Кинизек же кул келиндин мүлкү катары эсептелет. Макалда мындай: <i>tajaq bilä tajmas tanuq sözün bütümäs</i> – таяк менен тайыбас, күбө сөзү бүтпөс же таягы бар тайыбайт, күбөнүн сөзү күбө болгондо билинет.
766	qijim [III, 126]		Коркуу, коркунуч. Душман басып кирер алдын пайда болгон коркунуч. <i>Qorquñç qijimç boldı</i> – коркунуч пайда болду.
767	tojim [III, 127]		Исламда эмес диндегилердин дин башчысы, кечил. Бул биздеги имам жана муфтийлерге окшош. Кечил бардык учурда “бут” алдында болуп, капырлардын китептерин өкүмдөрүн окуйт. Алардан Кудай сактасын. Макалда мындай: <i>bir tojin başı ağırsa, qatıg tojin başı ağırtmas</i> – бир кечилдин башы ооруса, бардык кечилдин башы оорубас. Бул тамактануу учурунда оорунун айынан бирөө тамак жебесе, калгандарын тамак жегенге үндөө үчүн айтылган макал.
768	tužun [III, 128]		Мурап, көкбашы. Элге суу таратып берүүчү киши.
769	tızın [III, 128]		Убакытты билдирген сөз. <i>Bu tızın kaldi</i> – бул убагында келди.
770	qujar [III, 128]		Айбандарды жана кулдарды тилдегенде айтылчу сөз. Бул <i>bi qujari</i> – бул оозунан көбүк чачкан төө дегенди билдирет. <i>Suv qujdi</i> – суу куйду сөзүнөн алынган. Суу жана ошого окшогон нерселерди куйду дегенди билдирет.
771	ajağ [III, 129]		Лакам ат.
772	mujan [III, 129]		Сооп, соопчулук иш. <i>Mujanlıg</i> – жол боюна жолоочулар суу ичүү үчүн курулган жай, суукана.
773	tajağ		Жебе, өзөк. [III, 130]
774	kölügä		Көлөкө, калың көлөкө. [III, 130]
775	qalma		Балакана, көлөкөлүү сөрү. [III, 130]
776	jülügü [III, 131]		Устара. Муну огуздар билбейт. Огуздар устараны <i>käräj</i> дешет.
777	bajnaq		Жин, бок-жин. <i>Oгузча</i> . [III, 131]
778	bojnaq		Мойнок, тоо моюну. [III, 131]
779	bajram [III, 132]		Майрам. Огузча. Мен бул сөздү элдин <i>шаттыгы</i> , <i>курсантчылыгы маанисиндеги bažram</i> сөзүнөн келип чыккан болсо керек деп ойлойм. Майрам – көңүл кушубак күндөр. Анткени исламдан мурун мындай майрам күндөр болбогондуктан, мындай аталыш жок эле. Эгер болгон болсо, түрктөрдүн баары аны билет болчу. Өз тилинде <i>j</i> арибин <i>ž</i> арибине алмаштыргандар гана билишет.

780	quashġ [III, 133]	Куястык. <i>Quashġ är</i> – куястык эр. Куяс шаарында жашаган адам.
781	mujançılıq [III, 134]	Арачы, араздашкандарды жараштырган адам. <i>Sän mijançılıq qıl</i> - сен арачылык кыл, арачы бол. Мунун негизи <i>жакшылык</i> маанисиндеги <i>mijan</i> сөзү болуп саналат.
782	tü [III, 155]	Түс, ыраң. <i>Tüdäş tonlar</i> – <i>түстөш, тондор, бир түстүү кийимдер</i> деген ушундан алынган.
783	tü [III, 155]	Ат түсү. <i>Atıñ nä tüllüg</i> – атың кандай түстө?
784	sü [III, 156]	Кошуун. Макалда мындай: <i>otağqa öpkäläp sügä sözlämädi</i> – жакындарынан капа болуп, кошуунга сүйлөбөдү. Бул макал бирөөгө ачуусу келип, досторуна сүйлөбөй койгондорго карата айтылат.
785	sı // si [III, 157]	Үндүүлөр менен аяктаган сөздөрдүн таандык (изафет) мүчөсү болот да, атоочторго уланат. Сөздүн аягы үндүү болсо, <i>sı // si</i> түрүндө келет. Сөздүн аягы үнсүз болсо <i>ata</i> – <i>ата</i> сөзүнүн акырындагы алиф сүкүндүү болгондуктан, таандык мүчө уланганда <i>anıñ atası</i> – <i>анын атасы</i> деп айтылат. <i>Ana</i> – <i>эне</i> сөзү да <i>anıñ anası</i> – <i>анын энеси</i> делет.
786	şi [III, 158]	<i>Куш, кош</i> маанисиндеги Чин (кытай) хандыгында колдонула турган сөз. Бул арабчадагы <i>куш таксыр, куш</i> дегенге окшош.
787	qa [III, 158]	Орунду билдирген мүчө. <i>Bağqa kir</i> – бакка кир, <i>tağqa joqla</i> – тоого чык.
788	qa [III, 158]	-га//ка барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү. <i>Арзуча. Atamqa bärdim jarmaq</i> – атама жармак бердим. <i>Anamqa tavar bärdim</i> – апама товар бердим.
789	kä//gä [III, 159]	Тутумунда <i>k//g</i> ариптери бар же жумшак ариптүү сөздөрдүн аягына уланып, барыш жөндөмөсүнүн маанисин билдирген мүчө. <i>Ol äfgä kirdi</i> – ал үйгө кирди. <i>Ol tärgä kirdi</i> – ал ишке кирди.
790	kü [III, 159]	Наам, даңк. <i>Tülük bilgä</i> – даңктуу даанышман.
791	taba [III, 161]	Таман, тарап. Багытты билдирген жардамчы сөз. <i>Mäniñ taba kaldi</i> – мен тарапка келди.
792	töbö	Төбө, чоку. <i>Tağ töbösi</i> – тоо чокусу. [III, 162]
793	kibä [III, 162]	Көз ирмем, кыска убакыт. <i>Огузча. Kibä boldı</i> – көз ирмемде болду.
794	biti [III, 162]	Асмандан түшкөн китептердин – тоорат, инжил, библия, курандардын – бири.
795	kötü [III, 163]	Там чатыры.
796	tadu	Адам табияты. [III, 164]

797	tada [III, 164]	Көз жеткен аралык, он кадамдан ары көз жеткен аралык.
798	quži	Ой, чуңкур, куй. <i>Quži ildi</i> – ойго түштү. [III, 165]
799	tura [III, 165]	<i>tura qalqan</i> – душмандан коргонуш үчүн колдонулган калкан.
800	törä [III, 165]	(эриндешип айтылат) – төр. <i>Törä juqladı</i> – төргө чыкты. Бул сөз кээде <i>tör</i> деп да айтылат.
801	törü [III, 165]	Адат, жорук, каада-салт. Макалда мындай: <i>äl qalır törü qalmas</i> – эл калар, адат калбас. Журт калса да, каада-салт калбайт. Элдин каада-салтын сактоого карата айтылган макал.
802	qası [III, 168]	Кой жана башка малга ылайыкталып жыгачтан, чырпыктардан курулган короо. <i>Qası badım</i> – короо курдум.
803	çoğı	Жаңжал, ызы-чуу. [III, 168]
804	sağı	Чен, өлчөм. [III, 168]
805	çuvı [III, 169]	Котондуктардын адаты боюнча кагандан (хандан) эки даража төмөнкү кызматкерлердин наамы. Түрктөрдө бул башкача.
806	çivi [III, 169]	Жин тайпаларынын биринин аты. Түрктөр буга ишенишет, эки элдин жоокерлери бири-бири менен урушса, бул эки элдин жиндери да өз элинин башчыларын колдоп урушушат. Жиндердин кайсы тарабы жеңсе, ошо тараптын башчысы жеңген болот. Кайсы элдин жиндери жеңилсе, ошол элдин башчысы да жеңилген болуп эсептелет. Согушка катышкан жоокерлер жиндердин окторунан коркуп түнү чатырларына кирип бекинип алышат. Бул түрктөргө кеңири тараган үрп-адат.
807	saqa	Тоонун этеги. [III, 170]
808	soqu	Соку, сок билек. [III, 170]
809	urı [III, 170]	Чуу. <i>Urı qıqı</i> – ызы-чуу, уу-дуу.
810	bökä [III, 170]	Ажыдаар, желмогуз. Макалда мындай: <i>jäti başlığ jäl bökä</i> – жети баштуу желмогуз. Йабакулардын башчыларын <i>bökä budraç</i> дешкен, баатырларын да ушу наам менен аташкан.
811	bögü [III, 171]	Аалым, даанышман. <i>Bilgä</i> сөзүнө кошуп, <i>bögü bilgä</i> деп айтуу ушундан алынган.
812	tigi [III, 172]	Кечинде чыккан ызы-чуу, добуш. Түрктөрдүн түшүнүгү боюнча, маркумдардын арбактары өздөрү жашаган шаарлардагы тууган-уругуна зыярат кылуу үчүн ар жыл сайын бир учурда топтолушат. Кечинде арбактардын ызы-чуусун уккан адам өлөт. Түрктөрдө бул түшүнүк

		кеңири таралган.
813	bala [III, 173]	Жардамчы. Иште адамга жардам берген жардамчы. Бул сөз көбүнчө дыйканчылыкта жардам бергенде колдонулат.
814	tälü [III, 173]	Делбе, тентек. <i>Огузча</i> .
815	tamu [III, 175]	Тозок. Макалда мындай: <i>tamu qariğın açar tavar</i> – тозоктун эшигин пара ачар. Бул макал <i>иштин бүтүшүн көздөгөн адам пара бериши керек</i> деген мааниде.
816	çamı [III, 175]	Кыйкырык-сүрөөн, жаңжал. <i>Çağı-ğıği</i> – жаңжал, ызычуу. <i>Çağı çımı qıldı</i> – жаңжал кылды.
817	lıju [III, 178]	Кургаганда катуу кесекке айланган кумдуу чопо.
818	çığaj	Жарды, кембагал. [III, 178]
819	şänbüj [III, 179]	Бир сыйдан кийин, кечинде ичимдик берип сыйлай турган тойдун аталышы.
820	qunçuj [III, 179]	Катундан (ханыша) кийинки даражадагы тектүү аял даражасы. <i>Qatun qunçuj</i> – сөзү ушундан алынган.
821	qarğuj [III, 180]	Тоонун чокусуна же бийик жерге мунара сыяктуу кылып жасалган орун. Ал жерде душмандын келгендигин билдирүү үчүн от жагылат. Отту көргөн эл душмандан кутулуунун камын көрөт.
822	minğuj [III, 181]	Желим, кагазды жабыштыра турган ундан жасалган желим. Ал сапаттуу болуш үчүн ун сууга суюк чыланып, коюлгуча кайнатылат.
823	suroğçı [III, 181]	Суракчы, жоголгон же өтүп кеткен нерсени сурамжылоочу.
824	qoruğçı	Корукчу. [III, 181]
825	qoruñçı [III, 181]	Чатырда же башка жерде ыш болгон кийиз. Башкалары да ушундай.
826	kizlänçü [III, 181]	Жашырылган. Макалда мындай: <i>kizlänçü kälindä</i> – жашырылган нерсе келинде болот. Ал жакшы нерсени дайыма күйөөсүнө сактайт.
827	tañ [III, 264]	Байыркы курулуштун урандысынын дөңсөөсү.
828	kün [III, 266]	Күн.
829	muñ [III, 267]	Муң, зар, капачылык. Макалда мындай: <i>Ärgä muñ tägir, tağ säñirigä jäl tägir</i> – эрге муң тиер (келер), тоо сеңирине жел тиер.
830	nän [III, 267]	Нерсе. <i>Bu nä nän ol</i> – бул кандай нерсе, бул не деген нерсе.
831	nän [III, 267]	Мал-мүлк.
832	siñüt [III, 268]	Тартуу, кайтарылып берилбей турган тартуу. <i>Bu at maña siñüt bärđi</i> – бул атты мага тартуу кылып берди.
833	künüz	Көң, кык. Кык менен сийдиктин аралашканы. [III, 269]

834	tañuq 270]	[III,	Хандар сапарга чыкканда же бир жерге барганда бериле турган тартуу. Бул тамак-аш, түрдүү кийим-кече болот.
835	tañuq 270]	[III,	Урушта найзанын учуна байлаган жана асаба кылган жибек кездеме.
836	köñül 271]	[III,	Көңүл, куштарлык, дилгирлик. Дилгир, көңүлдүү жүргөн адамды <i>köñüllig är</i> дешет. Макалда мындай: <i>közdän jirasa köñüldän jämä jırar</i> – көздөн алыс болсо, көңүлдөн чыгар. Көпкө көрбөй калсаң, көңүлдөн да чыгар. <i>Köñliñ nätäk</i> – көңүлүң кандай?
837	qaşañ 273]	[III,	Кашаң, кулдарды урушканда айтыла турган сөз. <i>Пас, акмак</i> деген сыяктуу мааниде.
838	buruñ 273]	[III,	Ок жете турган аралык. <i>Buruñ attı</i> – алыска (ок жете турган жерге) атты.
839	bäliñ [III, 274]		Коркунуч бүлүгү. Душман келгенде элдердин бүлүккө түшүшү. Коркок кишини <i>bäliñ kişi</i> дешет.
840	buluñ		Булун, бурч. [III, 274]
841	qalıñ [III, 275]		Калың. Макалда мындай: <i>qalıñ bärsä qız alır, kärke bolsa qız alır</i> – калың берсе кыз алар, керек болсо кымбат алар. Калың берген келинди кыз алат, керек, зарыл болгон нерсени кымбат болсо да алат.
842	közünç 276]	[III,	Көрүүчү, тамашалуу бир нерсени көрүп турган адамдар.
843	sävinç 276]	[III,	Сүйүнүч, кубаныч. Макалда мындай: <i>ükiş sävinç bolsa, qatiğ ohsunur</i> – көп сүйүнсө, катуу өкүнөр. Көп кубанган адам, дагы бир иште катуу кайгыга жолугат. Бул макал топук кылып жашоого үндөп айтылат.
844	saqınç		Сагыныч, кусалык, ой-санаа. [III, 277]
845	qılınç 277]	[III,	Кылык-жорук, мүнөз. <i>Äzgi qılınç</i> – <i>ийги (изги, жакшы) мүнөз</i> деген мына ушундан алынган. Тескери кылык-жорукка да ушул сөз колдонулат.
846	qılınç 277]	[III,	Наз, кылык. Аялдардын назданганы, кылыктанганына <i>ıquş qılınçlanma</i> – көп кылыктанба дешет.
847	sazınçı		<i>sazınçı taş</i> – гипс. [III, 278]
848	sıñar 278]	[III,	Сыңары, жан жагы, чети. <i>Sıñardıñ jüri</i> – четтен жүр, четтеп бас.
849	juñañ 278]	[III,	Чагымчылык, ушак. <i>Anı juñañ juñadı</i> – аны ханга чагымчылады.
850	Täñri 279]	[III,	Теңир, азиз жана улуу Теңир. Макалда мындай: <i>tojin tarığsaq Täñri säfinçiz</i> – капыр табынса, Теңир ыраазы болбойт. Жагынуу үчүн гана кылынган нерсе, ыраазылыкты эмес, нааразылыкты пайда кылат.
851	tuñra		Денедеги кир. [III, 279]

852	salıu		Салмоор. [III, 280]
853	küzgü		Күзгү. [III, 280]
854	jañqu	[III, 280]	Жаңырык. Макалда мындай: <i>jazmas atım jağmur jañılmas bilgä jañqu</i> – жазбас мерген (жазбай атар) – жамгыр, жаңылбас билге (даанышман) – жаңырык. Жамгырдын түшө турган жайы жер, ал аябай кең болгондуктан, жазбай жерге түшөт. Жаңылбай турган жаңырык гана. Ал кандай добуш болбосун жаңылбай, өзүн кайталайт. Бул макал ката иш кылып коюп, кечирим сурагандарга айтылат.
855	jinçkä	[III, 281]	Теңирге сыйынуучу. <i>Jiçkä kişi</i> – Теңирге сыйынган киши.
856	tajañu	[III, 281]	Таяныч. Бул сөз адегенде <i>кызматчы</i> маанисинде колдонулган.
857	tañuç	[III, 282]	Тулга, дагы ушуга окшош жарым кез бийиктиктеги ар кандай нерсе.
858	çıñraq		Чаңырык. <i>Çıñraq ün</i> – чаңрык үн. [III, 283]
859	tüñlük		Түндүк. [III, 283]
860	jalñuq	[III, 284]	Йалнук, адам алейкисаламдын аты. Макалда мындай: <i>jalñuq uğlı joqažur äžgü atı qalır</i> – адам уулу жок болор, изгинин (жакшынын) аты калар. Адам баласы өлүм менен жок болот, жакшынын аты калат. Бул макал адамдарды жакшылык кылууга үндөп айтылат.
861	jalñuq		Адамзат, жалпы адамзат. [III, 284]
862	jalñuq		Күн. <i>Огуз, кыпчак жана суварча</i> . [III, 284]
863	jalñuq	[III, 284]	Жаңылыштык, катачылык. Иште, сөздө, кылган аракетте кеткен жаңылыштык.
864	çalpañ		Чалчык, суюк ылай. [III, 284]
865	käfsän	[III, 285]	Кырман чечтелгенден кийин келген адамга бериле турган дан үлүшү. (<i>диал.</i> кепсен, кәпсән).
866	qazğañç		Иштеп табуу, пайда. [III, 285]
867	qorqunç		Коркунуч. [III, 285]
868	qoñrağı		Конгуроо. [III, 286]
869	jinçägü	[III, 286]	Баланы тилдегенде <i>sänrägü</i> дейт, бул маңка дегени.
870	müñüzgäk		Чор, иш кылгандан пайда болгон колдогу чор. [III, 286]
871	tänrikän	[III, 287]	Теңирге сыйынган аалым. Каапырлардын (мусулман эмес) түрктөрдүн тилинде.
872	sandruş	[III, 306]	Талаш-тартыш. Макалда мындай: <i>sapanda sandruş bolsa, örtkündä irtaş bolmas</i> – айдоо учурунда талаш-тартыш болсо, орум-жыйымда жаңжал болбос. Бул макал иш баштаганда акыл менен баштоого үндөп айтылат.

873	törtkül [III, 307]	Төрт бурч, чарчы. <i>Törtkül äv</i> – төрт бурч үй. Ар кандай төрт бурчтуу нерсе ушундай делет.
874	qırqlum [III, 307]	<i>qırqlum sağı</i> – салмак өлчөгүч куралдын бир түрү, толгондо бир бирдик болуп эсептелет.
875	jaltğa [III, 317]	Мазак, маскара. <i>Ol anı jaltğa qıldı</i> – ал аны мазактады, маскара кылды.
876	jarmaq	Жармак. <i>Уйгурча</i> . [III, 317]
877	känçlijü [III, 320]	Майрамдарды же хандын сый-урматын уюштурганда жайыла турган, отуз кез бийиктиктеги мунара сымал дасторкон.
878	barlığ	Бардар, бай. <i>Barlığ är</i> – бардар эр, колунда бар эр [III, 321]
879	savçı [III, 323]	Улуу Теңир жөнөткөн элчи, саба, пайгамбар. Бул сөздүн негизи – <i>кабар</i> , <i>макал</i> жана <i>сөз</i> маанисиндеги <i>savçı</i> сөзүнөн алынган. Пайгамбар мына ушуларды элге жеткирген.
880	savçı	Жуучу. <i>Огузча</i> . [III, 323]
881	kärzü [III, 323]	ылайдан атыш үчүн жасалган бытыра. <i>Ž</i> эки тыбыштын ортосунда (<i>ж менен ч</i>) айтылат.
882	ötünç [III, 327]	Карыз. <i>Män añar jarmaq ötünç bärdim</i> – мен ага жармак (акча) карыз бердим. <i>Огузча</i> .
883	utunç	Уят, ар-намыс. <i>Utunç iş</i> – уят иш. <i>Огузча</i> . [III, 327]
884	urunç	Пара. [III, 328]
885	avinç	Пайда табыш, бир нерсеге үйрөнүп калуу. [III, 328]
886	ökünç	Өкүнүч. <i>Ol añar ökünç qıldı</i> – ал ага өкүнүч кылды. [III, 328]
887	ögünç	Мактаныш. [III, 328]
888	ilänç [III, 328]	Туура эмес жол көрсөткөн адамдын айыбын айтуу.
889	ümünç	Үмүт. <i>Ümünç täñrigä</i> – үмүт Теңирге. [III, 328]
890	inanç [III, 328]	Ынаныч, ишеничтик. <i>Inanç bäk</i> – ишеничтүү бек.

Адам аттары

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	Atış [1, 76]	эркектердин ысымы.
2	Utuş [1, 76]	эркектердин ысымы.
3	Azaq [1, 80]	Огуз бектеринин ысымы.
4	Abı [1, 97]	Абы. Эркек кишинин ысмы.
5	Ärvüz [1, 104]	Эрвүз эркектин аты.
6	Ötämiş [1, 105]	Өтөмүш эркектердин аты.
7	türk [1, 300]	түрк. Теңир алкаган Нухтун уулунун аты. Бул ысымды Нухтун уулуна Улуу Теңир өзү берип, анын укум-тукумдары <i>түрк</i> деп атады.
8	Boluç [1, 306]	Болуч (эркектердин аты).

9	Quluç [1, 306]	Кылыч же Кулаш (эркектердин ысымы).
10	Totoş [1, 313]	Тотош (эркектердин аты).
11	Toqış [1, 314]	Токыш (кишинин аты).
12	Täkiş [1, 314]	Текиш (эркектердин аты).
13	Tutuq [1, 325]	Эркектердин аты.
14	Qumuq [1, 328]	Кумук (бектин ысымы). Кезинде ага бир жолуккан элем.
15	sagun [1, 343]	Карлук башчысынын наамы.
16	Qaban [1, 353]	Кабан – эркектин аты.
17	Qutan [1, 353]	Кутаан – эркектин аты.
18	Bugra [1, 357]	Буура. Бугра (Буура) хандын аты ушул сөздөн келип чыккан.
19	Bäqlän [1, 374]	Беглан (эркек ысымы).
20	Çuglan [1, 374]	Чуглан (кээ бир карлук башчыларынын аты).
21	Qabşut [1, 380]	Эркек аты.
22	Budraç [1, 381]	Йабаку жол башчыларынын биринин аты, алар <i>Bäkäç Arslan tägin</i> – Бекеч Арслан тегиндин тушунда мусулмандарга баш ийишкен.
23	Bäktur [1, 383]	Бектур, эркектин аты. Ал <i>bek tur</i> – <i>бекем тур</i> деген сөздөн келип чыккан.
24	Qatmış [1, 387]	Катмыш (эркектин аты).
25	Badruq [1, 391]	Эркектин аты.
26	Bulğaq [1, 392]	Эркектин аты.
27	Qulbaq [1, 398]	Баласагын тоолоруна келип кеткен түрк такыбаларынын биринин аты. Ал өз колу менен бекем кара ташка <i>täñri qılı qulbaq</i> – “Теңирдин уулу Кулбак” деп жазса, кара ташка жазган жазуунун өңү ак болуп, ал эми ак ташка жазганы кара болуп көрүнөт дешет. Алардын изи бүгүнкү күнгө чейин сакталган.
28	sälçük [1, 401]	Азыркы бардык султандардын бабасынын ысымы. Аны <i>sälçük sü başı</i> – <i>селжүк кол башчысы</i> деп аташкан.
29	Qalalduruk	Эркектин ысымы. [1, 437]
30	javlaq [III, 35]	<i>Javlaq sarığ</i> – Йаблак сары (бир бектин аты). <i>Javlaq</i> сөзү тегинде бек, катуу дегенди билдирет. <i>Javlaq qatiğ jiğaç</i> – бекем, катуу жыгач.
31	Qaz [III, 112]	Афрасийабдын кызынын аты болгон.
32	Bajät [III, 128]	Баят. Улуу Теңирдин аты. <i>Аргуча</i> .
33	qara [III, 165]	Кара. Хаканийа хандары <i>qara</i> деген наам аталат. <i>Buğra qara haqan</i> – Буура кара хакан дегендей.
34	Bäki [III, 171]	Беки. Эркектерге коюла турган ат.
35	Süli [III, 174]	Сулы. Кулдарга коюлган ат. Бул Сулайман сөзүнүн

		кыскарган түрү болсо керек.
36	Çöçö [III, 177]	Жөжө. Түрк акындарынын биринин аты.
37	Süniş [III, 270]	Сүңиш, адамдын аты.
38	Çänşi [III, 279]	Жеңши. Котон бегинин аты.
39	Qaḥlı [III, 280]	Каңлы, кыпчактардын улугунун аты.
40	Barsğan [III, 307]	Барсган. Бул Афрасийабдын уулунун аты. Барсган шаарын ошол курдурган. Бул Махмуттун атасынын шаары. Дагы айтышат: <i>Уйгур канынын Барсган аттуу бир ат багары абанын тазалыгынан ошол жерге ат бакчу экен. Ошондон бул жер Барсган аталып аталып калган</i> , - деп.
41	Burslan [III, 307]	Баатырлардын биринин аты. <i>Burslan</i> сөзү жалгыз колдонулбайт. <i>Arslan</i> сөзү менен бирге жуп сөз катары колдонулат. Туурасын айтканда, бул сөз <i>жолборс</i> маанисин билдирет. Эгерде <i>arslan</i> , <i>burslan</i> болуп дайым бирге колдонулса, адам аты боло албайт эле.

Тууганчылыкты билдирген сөздөр

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	äş [1, 66]	эш, жолдош, дос. Адам ишенген кишисине <i>äşlik</i> – дос (эш болчу) дейт.
2	ägät [1, 70]	тойдо келиндин кашында кызмат кылган кызматчы аял, жеңе.
3	äkäç [1, 71]	Акылдуулугу, зиректиги менен башкаларга так өзүнүн карындашындай (кызындай) көрүнгөн кыз. Бул сөз жогорудагыдай кыздарды сүймөнчүк менен эркелетүү үчүн колдонулат.
4	uliç [1, 71]	Уул балдарды эркелетип айтыла турган сөз. <i>Uliçim</i> – уулчам, чырагым. <i>Карлукча</i> .
5	anaç [1, 71]	Өзүнүн жаштыгына карабай, акылдуулугу менен айырмаланган кызды <i>элдин энеси</i> деп эркелетип айтылган кыз, <i>anaç</i> – <i>эне кыз</i> деп кыздарды эркелетүү үчүн да айтылат.
6	adaş [1, 76]	Адаш (атташ).
7	uguş [1, 76]	Урук-тууган.
8	açiqım [1, 79]	Агам. Хаканиялыктар улуу агасына <i>açiqım</i> деп кайрылат. – <i>q</i> биринчи жактын мүчөсү – <i>m</i> ариби менен биригип келет. Экинчи жакта <i>açiqıñ</i> деп колдонулбайт.
9	uğul [1, 87]	Уул. Өз уулу болбосо да, эркек балдарды <i>uğul</i> дейт. <i>Ви uğul nä tär?</i> Бул уул не дейт? <i>Эр</i> сөзүнүн көптүк саны көбүнесе <i>ärän</i> – <i>эрен</i> түрүндө эрежеге кайчы колдонула

		турган сыяктуу <i>uğul</i> – уул сөзү да көптүк санда көбүнесе <i>uğlan</i> – улан болуп кеткен. Дурусу <i>uğullar</i> - уулдар болушу керек эле. <i>Ärän</i> менен <i>uğlan</i> сөздөрү бирдей колдонула берет.
10	uja [1, 96]	уялаш, карындаш, тууган.
11	aba [1, 97]	Аба. Огузча. Карлук түркмөндөрү – <i>p</i> тыбышы менен <i>ana</i> деп айтат.
12	aba [1, 97]	Ата. Түбүтчө. Бул сөз аларга араб тилинен өздөштүрүлгөн болсо керек. Анткени алар Йеменден качып келип туруп калган бир кишиден тарагандар. Алар Бану Сабиттин тукумдары.
13	ata [1, 97]	Ата.
14	açä [1, 97]	Эже. Бул сөз <i>ägä</i> деп да айтылат.
15	içi [1, 98]	жашы улуу, ага.
16	urı [1, 98]	уул бала. <i>Uzi uğlan</i> – уул бала.
17	ägä [1, 100]	Эже. Огуздар <i>äzä</i> дейт.
18	ögä [1, 100]	ага. Акылдуу, тажрыйбалуу, көп жашаган киши.
19	uma	Апа. Түбүтчө. Бул сөз арабдардан калса керек. [1, 101]
20	ana [1, 102]	апа, эне.
21	ini [1, 102]	Ини. Жашы кичүү тууганы (иниси).
22	inal [1, 126]	Энеси жогорку, асыл тектүү, атасы карапайым калктан чыккан баланы ушундай дейт
23	ögäj [1, 127]	Өгөй. <i>Ögäj ata</i> – өгөй ата. Ушу сыяктуу <i>ögäj uğul</i> – өгөй уул, <i>ögäj qız</i> – өгөй кыз.
24	ataqı	Атаке. Мээримдүүлүктү билдирген сөз. [1, 138]
25	adaşlıq	Адаштык, достук. [1, 148]
26	qız [1, 284]	<i>qız qırqın</i> - кыз-кыркын.
27	qız [1, 284]	Кыз. <i>Mäniñ qızım</i> – менин кызым. <i>äv qızı</i> – үй кызы (кызматчы). <i>jinçkä qız</i> – бойго жеткен кыз. Бул сөз башы бош кыздарга карата да, сатып алган күндөргө да колдонулат. Негизи <i>бойго жетип, эрге тийе элек, күйөөгө кете элек кыз</i> дегенди билдирет. Башка маанилери ушул сөздүн маанилеринен келип чыккан.
28	kis [1, 286]	Аял. <i>Anıñ kisi</i> – анын аялы. Кээ бирөөлөр бул сөздү <i>ol kisi aldı</i> – аял алды деп колдонушат.
29	kötüç [1, 306]	Чычым. Жаш балдарды тилдегенде айтыла турган сөз. Бул <i>өф сасык</i> деген маани берет.
30	qaşaş [I, 315]	Карындаш тууган.
31	çıqan [1, 343]	Жээн.
32	qaşın [1, 343]	Кайын, аялынын төркүндөрү. Кыпчак тилинде – <i>z</i> менен. Макалда мындай: <i>qadaş tämiş qajmaduq qazın tämiş qajmış</i> – карындаш (тууган) десе кайрылбай, кайын десе

		кайрылыш. Күйөө баланын кайындарын сыйлаш керектигине карата айтылган кеңеш.
33	kälin [1, 344]	Келин.
34	qatın [1, 349]	Катын, ханыша. Афрасийабдын тукумун улаган кыздар жана аялдар. Макалда мындай: <i>han işi bolsa qatın işi qalır</i> – хан иши болсо, катын иши калар. Хандын иши чыкса, канышалардын иши калып калар. Бул араб тилиндеги Алланын суусу куйган кезде, Исанын суусу токтоп турат дегенге окшош.
35	törkün [1, 373]	Төркүн (урук-туугандардын, ата-эненин үйү). <i>Qız törkünigä kaldi</i> – кыз төркүнүнө келди.
36	namıza[1,376]	Бажа б.а. аялынын эже-синдисинин күйөөсү. Чигилче.
37	qarızan	Карыя (карыган адам). [1, 378]
38	sağdıç[1, 382]	Дос, курбу.
39	baldız [1, 385]	Балдыз, аялынын кичүү синдиси. Күйөөсүнүн карындашын <i>baldız</i> – балдыз эмес, <i>siñil</i> – <i>сиңди</i> дешет.
40	qoldaş [1, 387]	Колдош, (жолдош). Бул сөз атактуу кишилердин кызматчыларынын арасында колдонулат.
41	kirdäş	Бир айылда бирге жашаган кошуна. [1, 388]
42	tuğsaq [1, 394]	Жесир, тул. Көбүнчө жуп сөз катарында <i>tul-tuğsaq</i> түрүндө колдонулат.
43	çarçarmaq	Бала-чака, айтылышы окшош. Дагы бир түрү. [1, 394]
44	çamraq[1, 394]	Бала-чака. <i>Çarçarmaq</i> – <i>бала-чака</i> деген сөздүн дагы бир түрү.
45	qançıq[1, 399]	Канчык. Аялды кордоп тилдегенде, аны <i>qançıq</i> дешет.
46	qırğıl	<i>qırğıl är</i> – орто жаштагы эр. [1, 404]
47	qadaşlıq	Карындаштык (туугандык). [1, 419]
48	jürç [III, 6]	Аялынын иниси жана эринин кайын иниси. Күйөөсү менен аялынын бир туугандары айырмаланып аталат. Эринин кичүү инисин аялы <i>ini</i> - <i>уни</i> , улууларын, эжесин да <i>äkä</i> – <i>аке</i> , карындашын <i>siñli</i> – <i>сиңди</i> дейт. Эри аялынын кичүү синдисин <i>baldız</i> , улуу эжесин <i>ägä</i> <i>эге</i> (<i>эже</i>) дейт.
49	jigit [III, 7]	Жигит.
50	jufğa [III, 25]	Асыранды бала (уул).
51	jäznä [III, 27]	Жезде. Эжесинин күйөөсү.
52	tun [III, 104]	Тун (бала, кыз). <i>Tun uğul</i> – тун уул (бала). Мейли уул болсун, мейли кыз болсун эң биринчи төрөлгөнү тун бала болот. <i>Tun qız</i> – тун кыз. Аялдын алгачкы күйөөсү <i>tun bäk</i> – деп айтылат.
53	qar [III, 110]	Тууган. <i>Ol mänin birlä uja qar ol</i> – ал мени менен уялаштай жакын тууган.

54	çar [III, 112]	<i>Çar çarmaq</i> – бала-чака.
55	bäk [III, 117]	Күйөө, эр. Үйүндө бекке окшогондуктан ушундай дешет.
56	qija [III, 127]	Кичирейтүү маанисин билдирген куранды. <i>Uğulqija</i> – уулчам, балакайым, <i>qızqija</i> – кызчагым.
57	qı [III, 159]	Тууганчылыкты билдире турган мүчө, атоочтордун аягына уланып, ага карата сүйүүнү, урматтоону туюндурган мүчө. <i>Ataqı</i> – атаке, <i>anaqı</i> – апаке, энеке.
58	dada	Ата. <i>Огузча</i> . [III, 165]
59	kişi [III, 168]	Киши. Бул сөз эркек, аялга карата көптүк, жекелик санда бирдей айтыла берет.
60	kişi [III, 168]	Аял. Мен муну ягма элинен уктум. Алар <i>ал үйлөндүбү?</i> дегенди <i>ol kişi aldımı?</i> – <i>ал аял алдыбы?</i> дешет.
61	kükü [III, 173]	Тайэже. Бул сөз <i>küküj</i> деп да айтылат. Ушунусу туура. <i>Küküjüm kaldi</i> – тайэжем келди.
62	mamu [III, 176]	Нике түнү келин менен бирге боло турган аял, жеңе. Бул сөз, чындыгында, түркчө эмес.
63	küni [III, 177]	Күнү, күндөш. Макалда мындай: <i>küniniñ külinä tägü jağı</i> – күндөштүктүн күлү да жоо (душман). Душмандагы ушунчалык, алардын күлү да бири-биринин көзүнө түшөт.
64	tağaj	Тайаке (<i>диал.</i> тага). [III, 178]
65	soñ [III, 265]	Бир атадан тарагандар, бир адамдын уругу.
66	tüñür [III, 269]	Аял тараптан болгон туугандар, кайын журт. Булар аялдын эже-сиңдиси, ата-энеси сыяктуулар.
67	çiñil	Карындашы, кичүү кыз бир тууганы. [III, 271]
68	tutunçu	Асыранды. <i>Tutunçu uğul</i> – асыранды уул. [III, 277]
69	jāñgä	Жеңе. Аганын аялы. [III, 281]
70	qandaş [III, 282]	Кандаш тууган. <i>Qandaş qadaş</i> – атасы бир, энеси башка бир туугандар. Макалда мындай: <i>qandaş quma urur. İkdış öri tartar</i> – кандаш бир туугандар (атасы бир, ар аялдын балдары) бирин-бири урар (ынтымаксыз болор), энеси бир аталары башка бир туугандар бири-бирине жан тартар.
71	qañsıq [III, 283]	Өгөй. <i>Qañsıq ata</i> – өгөй ата. <i>Qañsıq uğul</i> – өгөй уул.
72	känç [III, 320]	Кенже бала. Бардык айбандардын кичинекей баласы ушинтип айтылат.

Географиялык аталыштар

№	“Диванда”	Кыргыз тили
1	Uç [1, 57]	Уч. Белгилүү бир шаардын аталышы.
2	öz [1, 65]	өзөн, жылга, капчыгай. Муну <i>tağ özi</i> – тоо жылгасы (өзөнү) деп айтышат.

3	Öküž [1, 75]	Жайхун менен Фират (Ефрат) сыяктуу чоң дарыяларга берилген ат. Бул сөз колдонулганда огуздарча <i>bänägit</i> – <i>Бенегит</i> дарыясы деген угумдуу туюндурат. Алардын шаарлары ошол өзөндүн куймаларына орношкон; алардын көчмөндөрү да ошол дарыя куймаларында тиричилик кылат. Түрк өлкөлөрүнүн башка бир далай өзөндөрү менен өлкөлөрү да <i>ökuž</i> – <i>өкүз</i> деп ошол атты алган, ошондой аталат. <i>İla</i> – Иле менен <i>jafınç</i> – Ыафынч арасында орношкон бир калаа <i>jki ökuž</i> деп аталат.
4	Aluṣ [1, 77]	Кашкардагы бир айылдын аты.
5	ulus [1, 77]	Кыштак. Чигилче. Баласагун менен анын жанындагы Аргу шаарларында турган элдердин тилинде <i>ulus</i> сөзүн <i>шаар</i> дешет. Ошондон Баласагун <i>qiz uluṣ</i> Куз улуш деп атаган.
6	Ažığ [1, 78]	Биздин бир кыштагыбыздын бири.
7	Aruq-Turuq [1, 80]	Фергана менен Кашкардын ортосундагы бир бийик жердин аталышы
8	üzük [1, 85]	Көлчүк. Жер алдынан чыгып көлгө, көлмөгө айланган суу, жер алдындагы суу. Өзөндөрдөн, арыктан бөлүнүп калган көлмө сууну <i>üzük suv</i> дешет.
9	Abul [1, 86]	Биздин элдеги бир кыштактын аты.
10	Atil [1, 86]	Эдил. Кыпчак элиндеги бир дарыянын аты (Волга). Бул дарыя Булгар деңизине куят. Бир тармагы орус жеринен келет.
11	Udun [1, 89]	Хотан шаары. Хотанда туруучуларды да <i>udun</i> – <i>удун</i> дейт.
12	Oz: qızıl oz	Кызыл-Оз. Кашкар тоолорундагы бир кыштак. [1, 93]
13	Āq saj [1, 93]	Ак-Сай (жердин аты).
14	Āq täräk [1, 93]	Ак-Терек. Ыагма элиндеги Иле дарыясынын бир кечүүсү.
15	Ala [1, 94]	Ферганага жакын бир жайлоонун аталышы.
16	Ala jığaç [1, 94]	Ала –Жыгач. Чек арадагы бир кыштак.
17	özi [1, 99]	өзөн, капчыгай. Эки тоонун ортосундагы терең өзөн, тар кууш капчыгай. Чигилче.
18	İla//ilä// ili [1, 101]	Или (дарыя). Ал дарыя түрк калкынын Жайхуну. Эки жээгинде түрк тайпаларынын йагма, тохсы менен бир далай чигилдер жашайт.
19	Ažğıṣ [1, 105]	бир жердин аты.
20	Öžgiṣ [1, 105]	Түрктөрдүн Өзкенд шаарында турган бир тайпасы. Бул сөздүн уңгусу <i>ögziṣ</i> – болуп ариптери алмашып кеткен.

21	Ärtiř [1, 105]	Эртиш. <i>Jämäk</i> – Йемек талаасындагы өзөндүн аты. Бир нече куймалуу бул дарыя ошол жердеги бир көлгө куят. Бул дарыяны <i>ärtiř suvı</i> – Эртиш суусу дейт.
22	Otruğ [1, 106]	Арал.
23	uğruğ [1, 107]	Сайдын бүткөн жери. <i>Tağ uğruğı</i> – тоонун бүткөн жери.
24	Atluq [1, 107]	Атлук. Талас (Тараз) алкагындагы бир шаардын аты.
25	Alğuq [1, 109]	Кашкардагы бир айылдын аты.
26	Ordo [1, 127]	Ордо. Баласагынга жакын шаар. Баласагынды да <i>quz ordo</i> – куз ордо дейт.
27	arğu [1, 130]	Капчыгай, эки тоонун арасы. Тараз менен Баласагындын ортосундагы шаарларды <i>arğu</i> дейт. Анткени ал эки тоонун ортосунда жайгашкан.
28	Uzmi [1, 132]	<i>uzmi tarım</i> - ислам жерлеринен уйгурларга чейин агып барган чоң дарыя (Тарим). Бул дарыя ошол жерде кумга сиңип кетет.
29	Ürān [1, 136]	Рум элинин түштүк чек арасына жакын бир жердин аты. Бул сөздүн <i>warañ</i> түрүндө окулушу түзүгүрөөк.
30	Aşçan [1, 139]	Кытайга бара жаткан жолдо конуп өтө турган шаардын аты.
31	Ötükān [1, 139]	Татар талаасындагы бир жердин аты. Уйгур элине жакын.
32	Aramut [1, 140]	Арамут (жердин аты).
33	Ažğiraq [1, 145]	Азгырак. <i>Ažğiraq suvı</i> - Азгырак суусу. Йагма элиндеги өзөндүн (суунун) аты.
34	kān [1, 293]	Кен ~ кент. Күн чыгыш тараптардагы шаарлардын атына <i>kān</i> сөзү кошулуп айтылат. Бул сөз <i>kānd</i> деген сөздүн кыскарган түрү.
35	kānd [1, 296]	Кент, шаар. Ушул сөздөн алынып Кашкар <i>ordo kānd</i> деп аталат. Бул <i>хан турган шаар, борбор</i> деген сөз болот. Анткени, бул шаардын абасы жакшы болуп, Афрасиаб ушул жерде турган. Бул жер – Төмөнкү Чин.
36	kānd [1, 297]	Кент. Огуздардын жана аларга жакын жашаган элдердин тилинде <i>kānd</i> – бул көпчүлүк түрк элдеринин тилинде <i>шаар, калаа</i> дегенди билдирет. Ошондон алынып Фергана шаары <i>öz kānd</i> деп аталган. Бул өз шаарыбыз деген сөз. Ошондой эле <i>sāmiz kānd</i> деп чоң шаар болгондуктан аталган. Муну парсылар <i>sāmār kānd</i> деп айтышат (Самаркан).
37	Türk [1, 300]	Түрк. Түрктөр жашаган шаарлардын биринин

		аталышы.
38	Bügür [1, 308]	Куча шаары менен уйгур элинин ортосунда тоонун башына курулган бир чеп. Бул чек ара.
39	Titir [1, 308]	Хинган тоосунун дагы бир аталышы.
40	Talas [I. 313]	Талас. <i>Taras</i> деген ат менен белгилүү болгон шаардын аты. Мындай шаар экөө. Бири <i>Uluğ talas</i> – Улуу Талас, бири мусулмандардын чек арасында <i>kämi talas</i> – Кичи Талас деп аталат.
41	Qabuş [I. 315]	Аргулардагы жердин аты.
42	Käriş [1, 316]	Кериш (төбөсүнө чыга ала турган тоонун чокусу). Огузча.
43	batıĝ [1, 317]	Суунун терең жери.
44	Torug: [1, 319]	Torug art tiz - Торугарт кыры.
45	Kaşĝar [1, 319]	Кашкар.
46	qızıĝ [1, 320]	Деңиз, өзөн, арыктын жээги. Бир нерсенин чети, кыры да ушинтип айтылат. <i>ajaq qızıĝı</i> – аяктын кырбуусу, <i>jar qızıĝı</i> – жардын кыры.
47	Balıq [1, 324]	Шаар, чеп, коргон, бутпарас жана уйгурлардын тилинде. Мындан улам <i>bäş balık</i> – <i>беш шаар</i> келип чыккан – бул уйгурлардагы эң чоң шаар. Алардын дагы бир шаары <i>jañı balıq</i> – <i>Жаңы шаар</i> деп аталат.
48	Aruq: [1, 324]	<i>aruq-toruq</i> . Кашгар менен Фергананын ортосундагы тоонун бели.
49	Qavaq-Art [1, 327]	Кабак-Арт (Кашкар менен Өзгөндүн ортосундагы катаал ашуу).
50	süzük [1, 333]	<i>süzük suv</i> - сүзүлгөн суу. <i>Süzük</i> – бардык таза, тунук нерселер. Мисалы: жакут таш ж.б.
51	Bädäl art [1, 336]	Бедел–Арт. Уч (Ош) менен Барскандын ортосундагы бийик ашуу.
52	Kızıl [1, 337]	Кашкардагы суунун аты.
53	Tarım [I, 318]	Кулжа аймагынын Уйгур чек арасындагы жердин аты. Ал жердеги өзөндүн аты да ушундай.
54	qorum [1, 339]	Корум.
55	burun [1, 340]	Тумшук. <i>Taĝ burnı</i> – тоо тумшугу.
56	Taman [1, 342]	Кашкардагы суунун аты.
57	Küsän [1, 344]	Шаардын аты, <i>Куча</i> деп да аталат. Ал уйгурлардын чек арасында жайгашкан.
58	Sıĝun [1, 349]	<i>sıĝın samır</i> – Буура хан ууланган жер.
59	Buqaç art[1, 349]	Букач-Арт. Бир ашуунун аты.
60	Huzar [1, 350]	Түрк жериндеги бир аймактын аты.
61	Şançu [1, 355]	Шанчу. Жогорку Чинге кеткен жолдун боюндагы шаар. Туурасы созулуп айтылып <i>Шанчуу</i> болот.

62	sığra [1, 358]	Кокту, өрөөн, капчыгай. Огузча.
63	tamğa [1, 360]	Дениз, көл, өзөнгө куюучу суунун тарамы. Өзөндүн куймасын да <i>tamğa</i> дешет.
64	Qabğa [1, 361]	Капка, тоодогу өткөөл.
65	kütki [1, 364]	Дөбө жер.
66	Çagla [1, 365]	Уч (Ош) жериндеги жайлоонун аты.
67	Barçan [1, 368]	Барчан (жердин аты).
68	Çurçan [1, 368]	Чин жолуна бойлой жайгашкан мусулмандар өлкөсүнүн чек ара бөлүгү.
69	Barhan [1, 368]	Төмөнкү Чиндин аты. Бул чеп Кашкарга жакын тоонун чокусунда. Анын астында алтын кени бар.
70	Sabran [1, 369]	огуз шаарларынын биринин аты.
71	sujran [1, 369]	Мунарага окшош, узун же бийик нерсе. Башкаларга да ушундай. Огузча.
72	Sahsın [1, 369]	Булгарларга жакын шаар. Бул <i>Suwar</i> шаары.
73	Tatgun [1, 370]	<i>Ефрат</i> , жана ушул сыяктуу дарыя. Бул сөз ар бир эле аккан сууну (дарыяны) туюнткан <i>öküz</i> менен бирге колдонулат.
74	turqun [1, 372]	<i>turqun suv</i> – тургун суу (көпкө туруп калган суу).
75	tärkin [1, 373]	<i>tärkin suv</i> – жыйылган суу.
76	Täşkän [1, 373]	Ташкен (Шаштын аталышы). Бул Абу Бакр ал-Каффалаш-Шаштын туулуп-өскөн шаары, түпкү мекени: <i>taş qand</i> – таш шаар.
77	Sitkün [1, 374]	Огуз шаарларынын бири.
78	kälgin [1, 374]	Кирген суу.
79	süzüندی	<i>süzüندی</i> – сүзүндү (сүзүлгөн суу). [1, 379]
80	tamındı [1, 379]	<i>tamındı suv</i> – тамынды (тамчылаган суу).
81	tarmut [1, 380]	Тоодогу дөбө, ой-чункур, суулар. <i>Tag tarmut kăçtim</i> – тоонун ой-чункуру, сайларынан кечтим.
82	Tavğaç [1, 382]	Табгач. Мачындын аталышы, ал Чинден төрт айлык жол аралыгында турат. Чин адегенде үчөө: жогору, чыгышында <i>tavğaç</i> - <i>tawğaç</i> , ортодо <i>hitaj</i> – <i>xitaj</i> , жана төмөндө <i>barhan</i> – Бархан, бул Кашкарда болучу. Бирок азыр <i>tavğaç</i> Мачын, ал эми <i>hitaj</i> – Чин деп аталат.
83	böktir [1, 383]	Тоодогу бөксө жер, бөктөр.
84	baldır [1, 384]	Тумшук (будур). <i>Tag baldır</i> – тоонун тумшугу.
85	Bulğar [1, 384]	Булгар (белгилүү түрк шаары).
86	Kâşmir [1, 385]	Кашмир (түрк жериндеги шаарлардын биринин аты, аны Сулайман тургузган – аны Алла жалгасын).
87	munduz[1, 386]	<i>Munduz aqın</i> – үйөрлөнгөн суу.
88	qatlış [1, 387]	Өзөн куймаларынын кошулушкан жерин <i>suv qatlıştı</i> –

		дешет.
89	tuğsuğ [1, 389]	Күн чыгышты <i>kün tuğsuğ</i> , а күн батышты <i>kün batsığ</i> деп айтышат.
90	suvlağ [1, 390]	Суу иччү жер.
91	suvlağ [1, 390]	жердин аты.
92	qışlağ [1, 390]	Кыштоо, кыштак. Макалда мындай: <i>öz köz är qışlağ</i> – өз көз (жакшы) ылгайт кыштоону. Бул сөз ишти башкага тапшырбай, өзү жасаган киши, кыштоо үчүн кышында тоонун оту көп, кары аз күнгөй тарабын тандаган кишиге окшош маанини билдирет.
93	Man qışlağ	Маңкышлак. Огуздардагы жердин аты. [1, 391]
94	qarqağ [1, 391]	Суусу да, оту да жок какыр жер.
95	buçqağ [1, 391]	Бучкак, жер шарынын бир танабы, <i>jär buçqağ</i> – жер бучкагы.
96	Barçuq [1, 391]	Афрасийаб курдуруп, Бухтунасардын уулу Бейзенди колго түшүргөн шаар.
97	buzluq [1, 392]	Муздук, мөңгү.
98	Tartuq [1, 393]	Тартук (йагмалардын шаарларынын бири).
99	çaḥṣaq[1, 394]	Шагыл, тоо чокусундагы таштуу жер. Макалда мындай: <i>çaḥṣaqüzä ot bolmas çağraq bilä uvut bolmas</i> – шагылда от болбос, тазда уят болбос. Шагылдуу тоодо (от) чөп болбойт, таз кишиде уят болбойт.
100	soğdaq [1, 395]	Баласагында отурукташкан калк. Бухара менен Самаркандын ортосуна жайгашкан согдулардан келип чыккан. Бирок алар өзүн түрктөрдөй алып жүрүшөт жана кийинишет.
101	Suğnaq [1, 396]	Сыгнак (огуз шаарларынын бири).
102	qarçaq [1, 396]	Тармакталган суулардын кошулушкан жери.
103	qadraq [1, 396]	Тоо өркөчтөрү, ойку-кайка – <i>qat qadraq</i> – <i>кат-кат тоо</i> деп да айтылат.
104	Qarnaq [1, 397]	Карнак (огуз шаарларынын бири).
105	Qıfçaq [1, 398]	Кашкарга жакын жердин аты.
106	Känçäk Səñir [1, 402]	Кенжек-Сеңир (Тараздын жанындагы шаар, бул кыпчактардын чек арасында).
107	Bağram qum [1, 405]	Кум дөбө. Кашкар менен Жаркенттин ортосундагы кум <i>bağram qumı</i> – деп аталат.
108	Qaraçuq [1, 407]	Карачук (огуз шаарларынын бири Фарабдын аты).
109	tatırqu [1, 409]	<i>Tatırqu jir</i> – оту аз, такыр жер.
110	Toqurqa [1, 409]	Токурга. Кашкардагы жайлоонун аты.
111	tüşürgü [1, 409]	Өзөндүн куймасы; тегирмендин суусу түшкөн жер. Башкалары да ушундай.
112	Säkirmä [1,	Секирме (Котон жолунун боюндагы кичинекей

	410]	айылдын аты).
113	sundırı [1, 411]	Деңиз. Макалда мындай: <i>äşjak ajur başım bolsa sundurıda suv içkäjmän</i> – эшек айтар: башым (аман) болсо, деңизден суу ичермин. Бул сөз максатына жетүү үчүн, узак жашаганды каалагандарга карата айтылат.
114	sarqındı	Саркынды. <i>Sarqındı suv</i> – саркынды суу. [1, 411]
115	tatırlıǵ	<i>Tatırlıǵ jār</i> – тегиз жана катуу жер. [1, 412]
116	Baqrılıǵ [1, 413]	Баласагынга жакын жердин аты.
117	Tavışǵan ögüz	Уч шаары аркылуу өткөн дарыянын аты. [1, 426]
118	qarǵalıǵ [1, 435]	Каргалык (Таразга жакын калаанын).
119	tärñäk [II, 233]	Тунма, сүзүндү суу.
120	jul [III, 4]	Булак. <i>Çoqarma jul</i> – кайнар булак.
121	juǵaç [III, 8]	Өйүз, аркы жээк. Дарыянын, агын суунун кайсы жээгинде турбасын, адамдын бет маңдайындагы жээк <i>juǵaç</i> делет. <i>Juǵaç käçtim</i> – өйүзгө кечип өттүм деген сөз мына ушундан алынган.
122	Jamar [III, 21]	Йамар. Бир жердин аты. Бул жерден <i>jamar suvi</i> Ямар суусу деп аталган бир дарыя агып өтөт. Бул Йабаку чөлдөрүндөгү чоң дарыя.
123	Jafǵu [III, 25]	Йафгу. Барсган шарынын жанындагы шаар. Йафгуга жакын ашууну <i>jafǵu art</i> – Йафгу ашуу дейт.
124	Jalǵa [III, 25]	Жылга. <i>Qara jalǵa</i> – Кара-Жылга. Түрк эли менен Фергананын ортосундагы тик ашуу. Макалда мындай: <i>qara tuñ kätäginçä qara jalǵa käçmä</i> – башына кара күн түшмөйүнчө, Кара-Жылгадан өтпө. Анткени Кара-Жылганы кар, муз каптап турат жана ал жер өтө эле тик.
125	Jaǵma [III, 27]	Йагма. Тараз шаарына жакын бир кыштактын аты. Бул сөз жогорудагы сөздөн келип чыккан.
126	Jabaqu [III, 28]	Йабаку. <i>Jabaqu suvi</i> – Йабаку суусу. Кашкар тоолорунан башталып, Фергана менен Өзгөнгө карай аккан суунун аты.
127	jalǵun [III, 29]	Жылгын.
128	täiz [III, 94]	Ашуу, бийик жер. Перстердин коргондорун <i>diz</i> деши ушул сөздөн алынган. Кашкарга жакын бир жайлоонун аты бийик экенине карата <i>tarıg art täiz</i> – <i>Torugart</i> ашуусу деп аталат. Дагы бир жайлоо <i>täzän täiz</i> деп аталат. <i>Jār ävi täz</i> болсо, Барсканга жакын бир жайлоонун аты.
129	quz [III, 95]	Тескей. <i>Quz taǵ</i> – тескей тоо, тоонун тескейи.
130	suv [III, 98]	Суу. Макалда мындай: <i>suv bärmäskä sūt bār</i> – суу

		бербеске сүт бер. Бул макалды айтуунун максаты – сага жамандык кылганга жакшылык кыл, сенин жакшылыгың аны сага кул кылып берет.
131	qol [III, 102]	Колот. Тоо башынан ылдый түшкөн колот. <i>Opri qoli</i> – тарам колот.
132	köl [III, 102]	Көл. Суу топтолуп калган жер.
133	Isıq köl [III, 102]	Ысык-Көл. Барскандагы бир көлдүн аты. Узундугу отуз фарсах, кеңдиги (туурасы) он фарсах келет.
134	Körin [III, 102]	Көрүң. Кашкар тоолорундагы бир көлдүн аты. Айланасы отуз фарсах келет.
135	Sızın köl [III, 102]	Соң-Көл. Бул жогорудагыга окшош бир көлдүн аты. <i>Qoçnar başı</i> – Кокор-Башына жакын.
136	Julduz köl [III, 103]	Жылдыз-Көл. Куча менен <i>künüt</i> – Күнүт жана уйгур чек араларынын ортосундагы бир көлдүн аты.
137	Aj köl [III, 103]	Ай-Көл. <i>Uç</i> – Учка жакын бир көлдүн аты.
138	Täriñ köl [III, 103]	Терең-Көл. <i>İki ögüz</i> – Эки-Өгүз чек арасындагы көлдүн аты. Бул көлдөрдүн ар биринин айланасы отуз-кырк фарсах келет. Түрк шаарларында мындай көлдөр көп. Мен ислам шаарларындагы чоң көлдөрдү гана көрсөттүм.
139	köl [III, 103]	Деңиз. Деңиз көбүгүн <i>täñiz köbügi</i> дебей, <i>köl köbügi</i> деген ушундан калган.
140	qum [III, 103]	Толкун. Суу толкуну.
141	Qatun sını [III, 105]	Катун-Сыны – Кытай менен Таңгуттардын ортосундагы бир шаардын аты.
142	qoj [III, 107]	Колот. Жылганын ойдун жери.
143	Jon arıq [III, 109]	Жон-Арык. Баласагын шаарынын жанындагы бир жайлоонун аты.
144	Qaş öküz [III, 114]	Каш-Өгүз. Хотан шаарынын эки тарабынан агып өткөн эки дарыя. Бири <i>uruñ qaş ögüz</i> – Уруң-Каш-Өгүз дарыясы деп аталат. Бул жерден тунук ак таш чыккандыктан, дарыя ошонун аты менен аталат. Дагы бири – <i>qara taş ögüz</i> – Кара-Таш-Өгүз дарыясы. Бул жерден тунук кара таш чыгат. Бул таштар дүйнөнүн башка чөлкөмүнөн чыкпайт, бир гана ушул жерден чыгат.
145	qaş [III, 114]	Кыргак, кыры. Ар кандай нерсенин кыргагы. <i>Jar qaşı</i> – жардын кыргагы. Башкалары да ушундай.
146	tağ [III, 115]	Тоо. Макалда мындай: <i>tağ tağqa qavuşmas, kişi kişigä qavuşur</i> – тоо тоого кабылбас, киши кишиге кабылар (эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт), эки тоо бири-бирине кабылбайт, анткени алар өз ордуна

		жылбас болуп жаралган, кишилер көп убакыт өтсө да бири-бирине учурап турат. Бул макал көп мезгил өткөндөн кийин өз сүйгөнүнө учураган адамга карата айтылган.
147	qaq [III, 117]	Көлмө (<i>диал.</i> как). <i>Qaq suv</i> – көлмө, тоо түзөндөрүнө топтолгон суу.
148	Manqışlaq [III, 119]	Мангышлак. Огуздардын аймагындагы бир жердин аты. <i>Mankänd</i> – Манкент – Кашгарга жакын бир шаардын аты. Кийин талкаланган.
149	Baj [III, 119]	Бай. <i>Baj jığaç</i> – Бай-Жыгач. <i>Quça</i> – Куча менен <i>uç</i> – Уч аралыгындагы, Учка жакын бир жердин аты.
150	saj [III, 119]	Сай, таштуу жер.
151	qujuq [III, 124]	Кудук.
152	qaja [III, 127]	Кыя.
153	Qajas [III, 128]	Каяс. Тохсы жана чигил шаарларынын аты. Биринчиси – <i>saplığ qajas</i> – Саплыг-Каяс, экинчиси – <i>ürün qajas</i> – Үрүн-Каяс, үчүнчүсү – <i>qara qajas</i> – Кара-Каяс.
154	Käjkän [III, 131]	Кейкен. Каястан Иле дарыясына карай ага турган эки дарыянын аты. Анын бири <i>kiçik käjkän</i> – Кичик-Кейкен, экинчиси – <i>uluğ käjkän</i> – Улуу-Кейкен деп аталат. Мунусу чоң.
155	Sajram [III, 132]	Сайрам. <i>Ispıçab</i> деп аталаган <i>bäjä</i> шаарынын аты. <i>Sarjam</i> деп да айтылат.
156	ji [III, 161]	Тоонун жылгасы.
157	Qoçu [III, 164]	Кочу. Уйгур шаарларынын биринин аты. Кээде бардык шаарларды ушинтип айтышат.
158	qası [III, 168]	Касы, биздеги бир жердин аты.
159	baqu [III, 169]	Дөң, дөңсөө.
160	Balu [III, 173]	Балу. Огуздардын бир шаарынын аты.
161	Kümi [III, 175]	Кичүү, кичи. <i>Kümi talas</i> – Кичи Талас. Уйгурлардын чек арасындагы бир жердин аты.
162	Qoçu [III, 177]	Кочу. Уйгур шаарларынын биринин аты.
163	Quçu [III, 177]	Кучу. Түрк шаарларынын биринин аты.
164	hitaj [III, 178]	Кытай. Жогорку Чин.
165	Qamlançu [III, 181]	Камланчу. Эки-Өгүзгө жакын жердеги кичинекей шаардын аты.
166	kiñüt [III, 268]	Киңүт. Уйгурлардын чек арасындагы бир шаарчанын аты.
167	säñir [III, 269]	Сеңир, тоонун сеңири. Ар кандай там (дубал) кыры ушундай делет.
168	mıñar [III, 269]	Булак. <i>Огузча</i> .

169	täñiz [III, 269]	Деңиз.
170	jaña [III, 273]	Жээк, кыргак. Ар кандай арыктын кыргагы, дарыянын жээги. <i>Огузча</i> .
171	Juñu [III, 273]	Йуңу. Барман шаарынын жанынан агып өткөн дарыянын аты. <i>Barman</i> шаарын Афрасийабдын баласы курдурган.
172	Sidiñ [III, 273]	<i>Sidiñ köl</i> – Сидиң-Көл. <i>Qaçnar başı</i> – Кочкор-Башыга жакын жердеги көлдүн аты.
173	börün [III, 274]	Суу жеп кеткен, аң кылып кеткен жер.
174	täriñ [III, 274]	Терең. <i>Täriñ täñiz</i> – терең деңиз. Огуздар ар кандай терең, чуңкур жана чоң нерсени <i>täriñ</i> дешет. Кең, жазы сайларды, узунунан созулган жолдорду <i>täriñ urı</i> деп айтуу ушундан алынган. Билими терең адамдарды <i>täriñ bulgä</i> дешет.
175	Kürön [III, 274]	Күрөң. <i>Kürön-köl</i> – Күрөң-Көл. Кашкарга жакын бир көлдүн аты.
176	kölün [III, 275]	Көлчүк, көлчө. Буга куштар түшөт.
177	Jafınç [III, 277]	Йафыч. Или дарыясынын жанындагы бир кичинекей шаардын аты.
178	mıñar [III, 278]	Булак. <i>Огузча</i> .
179	Qoçnar [III, 282]	Кочкор. Макалда мындай: <i>iki qoçnar başı bir aşaçta bışmas</i> - эки кочкордун башы бир казанда бышпас. Бул макалда бир шаардагы эки бектин бири-бири менен келише албай тургандыгы, экөөнүн бирөө чыгып кетиши ылайык экендиги айтылат. <i>qoçnar başı</i> – Кочкор-Башы. Бир шаарчанын аты.
180	jañraq [III, 283]	Тоодогу жалгыз аяк тар жол, астынан суу ага турган жол. Бул жолдо адам секирип же дагы башка ыкмалар менен өтөт.
181	täzginç [III, 285]	Тоо өркөчтөрү. Башкалары да ушундай. Ийри-буйру жолду <i>täzginç jol</i> – деп айтуу ушундан алынган.
182	İnç känd [III, 320]	Инч кенд, кара жоолукчандар жашаган, ал-Муканнанын элинин аты. Алланын каргышы менен бул шаар кыйраган.
183	Zanbı [III, 323]	Кара чегиртке. <i>Zanbı art</i> – Занбы-Арт. <i>Qoçnar başı</i> – Кочкор-Башы менен <i>balasağun</i> – Баласагундун ортосундагы бир ашуу.
184	kävli [III, 323]	Өзөндүн куйган жери (көлгө, же башка өзөнгө). Бул үч сөз <i>кенжекче</i> .

Жылкы

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	at [1,56]	Ат. <i>Kuş qanatın är atın</i> – куш канаты менен эр аты менен деген макал сыяктуу.
2	or at [1,64]	Буурул ат. Күрөң кызыл менен сары түстүн ортосундагы жылкы түсү.
3	il [1, 68]	Аттын дагы бир өзгөчөлүгүн атоо. Ат түрктөрдүн канаты болгондуктан атты <i>il – эл</i> деп да атайт. Ат багарды <i>ul başı эл башы</i> дегени ушундан.
4	oj. Oj at	кара тору ат [1, 69]
5	uğar [1, 71]	кашка. <i>Uğar at</i> – кашка ат. Бул сөз айтылышы менен мааниси жагынан арабчага окшойт. Бул сөздүн биринчи ариби арабчада фатха менен, түркчөдө замма менен келген.
6	öküş [1, 77]	Азоо. <i>Öküş jilki</i> – азоо жылкы.
7	ozuq [1, 81]	озук, күлүк. <i>Ozuq at</i> – күлүк ат, байгеде озо турган ат.
8	uluq [1, 82]	Ыйык жал, жылкынын сээри. Макалда мындай: <i>uluq jağırı uğulqa qalır</i> – (Жылкынын) сээрдеги жоор уулга калар. Анткени сээрдеги жара тез айыкпайт.
9	ärik jilki [1, 84]	Жорго жылкы. <i>Ärik at</i> – жорго ат. Огуздар муну билишпейт.
10	uça [1, 98]	Уча.
11	ažgır	Айгыр. [1, 104]
12	ulduq: [1, 109]	ulduq at - такасыз ат (такаланбаган ат). Такаланбаган башка жаныбарларды да ушундай атайт.
13	ikiş [1, 126]	Азоо, үйрөтүлбөгөн ат.
14	ulağ [1, 126]	Улоо (бектин буйругун жеткире турган чабармандын бекеттерде алмашып мине турган аты).
15	ažma [1, 132]	Азма. <i>Ažma jılqı</i> – жаш болгондуктан, ишке салбай, эркин коё берилген (азма, азган) жылкы.
16	ıqılaç [1, 140]	Учкул, жүйрүк ат. Макалда мындай: <i>alp ärig javritma, ıqılaç arqasın jağritma</i> – алп эрди жабыркатпа, күлүктүн жонун жорутпа. Бул макал бектерге карата насаат катары айтылат.
17	sırp [1, 278]	Эки жашка толгон жылкы, кунан чыкма.
18	toq [1, 288]	<i>toq jilki</i> – токол жылкы (төбөсүндө көкүлү жок жылкы). Мүйүзү жок малды да ушинтип айтат.
19	bul:bul at [1, 290]	Ала (ала-була) ат. Маңдайында ак кашкасы бар ат <i>uğar bul</i> деп айтылат.
20	sırt [1, 295]	Арткы (желке) чач, жал.
21	köçüt [1, 305]	Ат, улоо (көчтөгү улоо).
22	tüküz [1, 311]	<i>tüküz at</i> – кашка ат.

23	kägiş [1, 316]	Аттын жалы, желкеси, кежигеси. Макалда мындай: <i>kägiş jagrı uğulqa qalır</i> . Желкенин (кежигенин) жоору уулга калар. Муун кошулган жер болгондуктан, оңой менен айыкпайт да, аттын жоору уулга мураска калат. Ушундайлардан сактанууга карата айтылган кеңеш.
24	kümüş	Күңгө берилчү ат. [1, 317]
25	torug [1, 319]	Жылкынын да бир аталышы. <i>Bu oğlanıg bir torugqa aldım</i> – бул уланды (кулду) бир атка алдым. Бул сөз өтмө мааниде төө, уйга карата да айтылышы мүмкүн.
26	torug:	<i>torug at</i> - тору ат. [1, 319]
27	bulaq at	Бою жапыз, соорусу кенен ат. [1, 324]
28	säşük [1, 333]	Чечилген, байлоодон бошонгон. <i>Säşük at</i> – бошонгон ат.
29	käväl [1, 337]	<i>käväl at</i> – жорго ат.
30	toqum [1, 338]	Согум, союшка багышталган мал. Көбүнчө союлуучу жылкыны айтышат.
31	tosun [1, 343]	Минилбеген кулун – тай.
32	qulun [1, 344]	Кулун.
33	tüläk [1, 351]	<i>tüläk jilqi</i> – түлөгөн жылкы (кышкы жүнү түшүп, жүнү жаңы өсөт).
34	qulan [1, 353]	Кулан, жапайы жылкы.
35	çofğa [1, 360]	Шашылыш кабарды жеткирүүчү чабармандын жолдо алмаштырып минүүчү аты.
36	salga [1, 361]	<i>salga at</i> – кыялы чатак ат, чалпоо ат.
37	çilkü [1, 364]	<i>çilkü at</i> – ак кула ат.
38	kätki [1, 364]	<i>kätki at</i> - көкүрөгү чыккан, кыр аркасы кайкы ат.
39	munduz	<i>Munduz joriğa at</i> – жоргосунан жазбаган ат. [1, 386]
40	tuğrağ [1, 389]	Хандын өзүнүн жоокерлерине ат чабыш же уруш учурунда убактылуу берип, кайра алган аттары.
41	qızraq [1, 398]	Кысырак, кысыр байтал. Огуздар бардык эле байталды айтат. Макалда мындай: <i>qız birlä küräşmä, qısraq burlä jarışma</i> – кыз менен күрөшпө, (ал күчтүү, сени жыгып салат) жана байтал менен жарышпа, (ал утат, анткени чоң жылкылардан күчтүрөөк жана курчураак). Бул макалды хакандыктардын кыздарынын бири нике түнү Султан Масгутту буту менен чалып жыгып, оодарып салганда чыгарышкан.
42	başgıl [1, 403]	Кашка. <i>Başgıl jilqi</i> – кашка жылкы.
43	bügrül [1, 403]	<i>Bügrül at</i> – буурул ат, сары ала койду да ушундай дейт.
44	tarğıl [1, 404]	Таргыл. <i>Tarğıl jilqi</i> – таргыл жылкы. <i>Tarğıl</i> – аттан башка бардык жаныбарларга айтылчу сын атооч.
45	qızğul	<i>qızğul at</i> – кызгылт (сур) ат. [1, 404]
46	qulnaçı	<i>Qulnaçı qusraq</i> – кулундачу кысырак, байтал. [1, 410]

47	kärşägü	<i>kärşägü at</i> – жалы жоор ат. [1, 410]
48	jund [III, 6]	Жылкы, ат. Бул <i>məə</i> деген сөзгө окшоп, жекелик санга да, көптүк санга да бирдей айтыла берет. <i>Jund äti jipar</i> – жылкы эти жыпар (жылкынын эти даамдуу). Жылкынын этин бышырып. Муздатып койгондо, андан жагымдуу жыт чыгат.
49	jalğ [III, 11]	Жал, жылкынын жалы. <i>jal</i> деп айтылат. туурасы <i>jal</i> болот.
50	jälü [III, 19]	Желе. Бээ саап кымыз кылуу үчүн кулундарды тизип байлоо үчүн керилип тартылып коюлган аркан, желе. Желеге кулундарды байлап койсо, бээлер желенин айланасында оттоп жүрө берет.
51	jajğıq [III, 21]	Бээнин эмчегинин үрпү. Кээ бирөөлөр муну <i>jazğıq</i> дешет. <i>Кыпчакча.</i>
52	jılqı [III, 25]	Төрт аяктуу жаныбарлардын баарынын жалпы аты.
53	jundaq [III, 35]	Жылкынын тезеги. Бул сөз бир гана ат тезегине колдонулат. Макалда мындай: <i>jağın ärsä käräk jundaqı tägir</i> – душманыңдын атынын тезегинин да пайдасы тиер. Душманыңдын болгону жакшы, эч болбосо анын атынын тезегин жагасың.
54	tığ [III, 97]	Тору, кызыл менен каранын ортосундагы түс. <i>Tığ at</i> – тору ат.
55	jal [III, 121]	Жал, аттын жалы. Бардык түрк тилдеринде. <i>At jalı</i> – ат жалы, жал өсө турган жери.
56	joriğa	Жорго. <i>Joriğa at</i> – жорго ат. [III, 130]
57	quba [III, 162]	Кула (аттын түсү). <i>Quba at</i> – кула ат. Сары менен ач кызылдын ортосундагы түс. Ушул түскө окшош бардык нерселердин түсүнө ушул сөз иштетилет.
58	çava [III, 169]	Чава. Жаштарга коюла турган ат.
59	çılar [III, 174]	Чыла. Атканадагы чыла болгон аттын жаңы тезеги.
60	qula	Кула. <i>Qula at</i> – кула ат. [III, 174]
61	çildäj [III, 179]	Аттын көкүрөгүнө чыкчу жара, аны күйгүзүп сакайтат.
62	sıñarsuq	Соору, атка учкашкан адамдын отурган орду. [III, 286]

Медицина

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	äm [1, 59].	Эм, даба. <i>Ämçi</i> – эмчи ушул сөздөн жасалган.
2	ärrä [1, 60]	Сийдик. Бул эшектерди жупташтырган учурда айтылуучу сөз. Эки үч кайталап айтканда эшектер жупташат. Бул сөз араб тилиндеги <i>çätmäğ</i> – жупташуу сөзүнө дал келет.
3	urra [1, 60]	урра, эркектерде болуучу кесел. <i>Огузча.</i> (кырг. <i>чурку</i>)

4	uz [1, 65]	Дүлөй, керең. <i>Uz kişi</i> – дүлөй киши.
5	ig [1, 67]	илдет, ылаң.
6	um [1, 68]	күптү болду, ичи бузулуу. <i>Är um boldi</i> – эр ичи бузулду. Этти көп жегендиктен, кишинин ичи бузулду, ашказаны ооруду.
7	ägit [1, 70]	Так түшкөндөн, же көз тийгенден сактануу үчүн балдардын бетине сыйпала турган дарынын бир түрү. Бул дары запаранга бир топ нерселер кошулуп жасалат.
8	užuz [1, 73]	Котур. Макалда мындай: <i>tilkü öz ingä ürsä užuz bolor</i> – түлкү өз ийинине карап үрсө котур болор. Бул макал өз элин, өз уруусун жана өз шаарын жамандагандарга карата айтылган.
9	ötük [1, 82]	Өткөк. Ич өтүү, кусуу оорусу. <i>Añar ötük tuttu</i> – аны өткөк тутту, кармады.
10	ala [1, 94]	ала (оору), пес.
11	ağu [1, 99]	Уу, заар.
12	ala [1, 101]	ала. Денесинде агы бар киши. <i>Karasanмай</i> маанисинде да келет. Макалда мындай: <i>kişi alası içtin, jilqı alası tıştın</i> – киши аласы ичинде, жылкы аласы сыртында. Бул макал ичиндеги жаман ниетин жашырып, жакшы көрүнгүсү келген кууларга (куу-шумдарга) карата айтылат.
13	ağrığ [1, 106]	Оору (баш оору, тиш оору ж.б.). Дененин кайсы жери ооруса, ошол жердин оорусу.
14	uçğuq	учук, тумоо. [1, 107]
15	atğaq [1, 123]	Ичке сары суу толгон оору. Сары түстүү өсүмдүктүн бир түрүн <i>atğaq</i> – дейт. Убайымдан иреңи саргайган кишини да ушуга окшотуп <i>atğaq</i> – дейт.
16	älri [1, 130]	Улак териси.
17	irvi [1, 130]	Дартка даба болчу Индостандын дарысынын аты.
18	iriñ [1, 136]	Ириң.
19	inägü [1, 138]	Киндик тушта пайда боло турган, чанчакка окшош дарт.
20	anımı [1, 138]	Ала, пес оорусу.
21	urağun [1, 139]	Индостандан алынып келүүчү дарынын бир түрү.
22	aržutal [1, 145]	Арзутал. Денедеги түктү түшүрүү үчүн колдонула турган (аралашма) ак балчык.
23	ätilgän [1, 156]	Жылкынын оорусу. Без пайда болот, ал жарылгандан кийин айыгат. Фарсча <i>hunam</i> деп аталат.
24	urumdaj [1, 156]	Урум, ууну кайтаруучу таш, ууга каршы колдонулуучу таш.

25	şal şul [1, 291]	шал, эби жок. <i>Şal şul äliklik</i> – шал (эпке келбеген) колдуу (адам).
26	käm [1, 292]	Кесел, оору. <i>At kämländi</i> – ат ооруп калды. Башкалары да ушундай.
27	qart [1, 295]	Карт (жаранын карты).
28	qart [1, 295]	<i>qart är</i> – карт эр (алкы бузук кишиге карата айтылат).
29	bars [1, 299]	Шишик; барсылдак (оорунун аты). Чиркей, бүргө өңдүүлөр чаккандан пайда болгон шишик. <i>anıñ äti bars boldı</i> – анын эти барсылдак болду.
30	boğaz [1, 311]	Богок (мууздоор).
31	tutuğ [1, 318]	Жин оору. <i>Anıñ tutuğı bar</i> – анын туталагы бар.
32	qusığ [1, 320]	Кусма, (кусук). <i>Anı qusığ tuttı</i> – анын кусмасы тутту.
33	sužuq [1, 326]	Шилекей, түкүрүк.
34	qabaq [1, 326]	Кыздык. <i>Qız qabağı sıdı</i> – кыз кыздыгы сыйды (алынды).
35	qıruq [1, 327]	<i>qıruq är</i> – шал болгон эр. <i>Qıruq azaq</i> – баспаган аяк (бут).
36	bäzik [1, 329]	Безгек. <i>Ol bäzik bızdı</i> – аны безгек басты.
37	bilik [1, 330]	Ооруну көрө турган медициналык аспап.
38	täşük [1, 331]	Тешик, чурку оору. Макалда мындай: <i>täşük suvda bälgürär</i> – чурку (тешик) сууда билинер (белгилүү болор). Иштеген ишине мактанган адам тууралуу ушундай дешет. <i>Ишиңдин артыкчылыгы жана кемчилиги сен аны көрсөткөндө билинет</i> деп айтышат.
39	çäkäk [1, 332]	чечек оорусу (чакалай). Чигилче.
40	sidük [1, 332]	Сийдик.
41	käzik [1, 334]	Денени чыйрыктырып, калтыраткан ысытма.
42	käzik [1, 334]	Кесел, оору. <i>Sarığ käzik</i> – сары кесели.
43	sögäl [1, 337]	Сыркоо. Огузча.
44	sigil [1, 337]	Сөөл.
45	çatır [1, 346]	Нашатыр. Куча тилинде.
46	käküş [1, 347]	Марал кулактан жасалган шишикке сүйкөлүүчү дары.
47	balıg [1, 347]	Жарадар.
48	çahşu [1, 359]	Шамшат сөңгөгү. Аны менен көздү дарылашат. Теги түркчө эмес.
49	sorğu [1, 360]	Соргуч, картык.
50	tälvä [1, 361]	Делбе.
51	çürkü [1, 364]	Чүркү. Баланын сиерин билиш үчүн <i>çürkü barmy?</i> – чүркү барбы? деп сурашат.
52	külgü [1, 364]	Талма, сокку. <i>Är külgü bardı</i> – эрдин талмасы кармады. <i>Kültkü</i> деп да айтышат.
53	çurnı [1, 367]	түрк табыптары даярдаган ич өткөрүүчү дары.

54	hasnı [1, 367]	Балдарды эттендирүү үчүн жалатылуучу (сордурчу) дары. Индиядан келет.
55	talğanik [1, 370]	талма оорусу.
56	çalqan [1, 372]	Оорунун дененин бир жеринен экинчи жерге өтүшү, мисалы, бутка суук тийип, андан жука чурайдын безинин шишиши.
57	qaraǵu [1, 376]	Карама сокур.
58	tumaǵu [1, 377]	Тумоо (сасык тумоо).
59	qanaǵu [1, 377]	Кан алчу бычак.
60	çumılı [1, 378]	Ысыктан көзү караңгылаган кишини: <i>çumılı boldı</i> – Анын көзү караңгылап, алы кетти дешет.
61	çijıqan [1, 378]	Чыйкан.
62	qunduz qajrı	Кундуздун урук безинен алынган дары. [1, 385]
63	sıǵzaǵ [1, 390]	<i>Tiş sıǵzaǵı</i> – тиш чукугуч.
64	Ahsaq-bohsuq	Аксак, буту жок. [1,391]
65	sıçǵaq [1, 395]	Чычкак (ичи көп өткөн киши).
66	tüglük [1, 400]	Сокур. <i>Tüglük közlük</i> – сокур көздүү.
67	çärlık [1, 400]	Чер, чел. <i>Közi çärlık</i> – көзү черлүү, күндүзү жакшы көрбөгөн адам.
68	çälpäk [1, 400]	Чылпак.
69	çildäk [1, 400]	Аттын көкүрөгүнүн үстүндөгү жара, анын ириңин агызып туруп күйгүзүп (кайрып) айыктырат.
70	bıçǵıl [1, 403]	Колу-буттун жарылышы, жердин жаракасын да айтат.
71	qamçıǵu [1, 410]	эринге же манжаларга чыгып ириндеп, денени ысытып, катуу ооруткан жара.
72	tämrägü	Темиретки (чакалай сыяктуу тери оорусу). [1, 410]
73	sögnägü	Тырмак алдына чыккан жара. [1, 410]
74	sarıǵlıǵ	<i>Sarıǵlıǵ är</i> – сарык менен ооруган эр. [1, 414]
75	tobulǵaq	Жел өткөк, ич өткөк. [1, 418]
76	sovuşǵan	ичеги курту. [1, 430]
77	bıçılǵan [1, 430]	Кол, бут же жердеги жарыктар.
78	kövürgän	Көбүргөн. Огуздар аны <i>kömürgän</i> дешет. [1,432]
79	quzlamıq	Кызамык же ага окшош териге чыккан оору. [1, 435]
80	boqaq [II, 229]	Богок.
81	boqoq [II, 229]	Богок. Тамактын эки тарабында эт менен теринин арасында болуучу эт бездеринин бир түрү. Фаргана менен Шыкны шаарларында ушундай кеселдер менен ооруган адамдар бар. Бул тукум кууй турган дарт. Дарты күчөп кеткенде, кээ бирлери көкүрөгүн көрө албай калат. Бул кеселдин кайдан пайда болгонун, эмнеден чыкканын элден сурадым. Мага: <i>биздин бабаларыбыз өтө бийик добуштуу (катуу үндүү)</i>

		капырлар экен. Теңир жиберген пайгамбардын сахабалары менен жаңжалдашып согушуптур. Аталарыбыз айгайлап, кыйкырык-чуу салып, баскынчылык кылып, чабуул салыптыр. Мусулмандар алардын кыйкырык-сүрөөнүнөн абдан карбаластантыр. Бул кабар Теңирдин ыракым-ыраазычылыгы болуп азирети Умарга жеткен. Ошондо азирети Умар каргайт. Ошол каргыштан бул дарт пайда болуптур. Эми алар мурас болуп калган дешти. Азыр алардын арасынан бир да үнү ачуу киши табылбайт.
82	tolğağ [II, 231]	Толгоо, буроо. <i>Ämgäk tolğağ</i> – мээнет толгоосу. Бул сөздүн негизги мааниси <i>ооруду, бурап ооруду. Аниң qarnı tolğar</i> – анын карды (ичи) бурап ооруду.
83	bäzğäk	Безгек. [II, 232]
84	kävğak [II, 232]	Кекеч, сакоо. Тилин чайнап, кекечтенип сүйлөгөн киши.
85	jaqıǵ [III, 11]	Жаратты, шишикти таңа турган кездеме.
86	janıǵ [III, 11]	Куску, кусук, кусунду. <i>Ol janıǵ jandı</i> – ал көп кусту.
87	jawa [III, 20]	Бул суусундукту (тикендүү өсүмдүктүн согу) тутмачка сыйпайт. Жумшак айтылган <i>v</i> менен <i>java</i> деп да айтылат.
88	jawa [III, 20]	Огуздардын бир уруусундагы <i>java</i> сөзүнүн бир түрдүү айтылышы. Ошентип, Огузча суук тийбеген жерди, мен жогоруда айтып өткөндөй <i>jafa jär</i> дешет. Бул жерде – <i>vav</i> ариби – <i>f</i> арибине алмаштырылган.
89	jaman [III, 23]	Жаман. Ар кандай жаман нерсе. <i>Jaman ig</i> – ала оорусу, макоо оорусу, пес оорусу.
90	jamlıǵ [III, 33]	Чеч. <i>Jamlıǵ köz</i> – чечтүү көз, чеч түшкөн көз.
91	janğaşık	Жаталак оору. <i>Janğaşık uǵrı</i> – эл жатар убагы. [III, 44]
92	jubaqulaq	Калтырама, безгек. <i>Йабакуча жана Йемекче</i> . [III, 44]
93	bäz [III, 94]	Без. Эт менен теринин ортосунда пайда боло турган без.
94	qoǵ [III, 98]	Кыпын, көзгө же тамакка түшкөн кыпын.
95	qar [III, 110]	Баланын тону. Бала төрөлгөндө оролуп түшкөн тону. Бала эгерде тондуу төрөлсө, аны <i>куттуу ыйык</i> деп эсептешеп <i>qarlıǵ uǵul</i> дешкен.
96	baş [III, 114]	Жара, жаракат. Макалда мындай: <i>köni barır käjikniñ közindä aǵın başı joq</i> – алдыга кеткен кийиктин көзүнөн башка жаракаты жок. Чындыгында, анын көзү жаралуу эмес. Бул макал оор ишке туш келип, башкалардын сынына туш болгон адамга карата айтылат.

97	jam [III, 121]	Кыпын. Көзгө жана башка жерлерге түшө турган кыпын.
98	tusu [III, 168]	Пайда, шыпаа. <i>Ol ot maᅇa tusu qıldı</i> – ал от (дары чөп) мага пайда кылды, ал от мага шыпаа болду.
99	buᅇa [III, 168]	Индиядан алынып келинүүчү дары. Анын сарысын <i>sariᅇ buᅇa</i> , бозун <i>boz buᅇa</i> дейт. Анын ток сары жана күрөң түстүүлөрү да бар.
100	tuᅇa [III, 168]	Оору, бейтаптык. <i>İᅇ tuᅇa</i> – оорулуунун жаны кыйналышы.
101	öldürüm	Шал болгон адам. [III, 304]
102	tirsgäk [II, 311]	Тирсек.

Дене мүчөлөр

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	iᅇ [1, 57]	<i>Iᅇ ät</i> - ич эт, боорго жабышкан жука эт (боор эти).
2	am [1, 59]	Аялдардан жыныстык органы. <i>Огузча, кыпчакча.</i>
3	äᅇ [1, 61]	бет, жүз. <i>Qızıl äᅇ</i> – кызыл жүз.
4	art [1, 62]	Арты. <i>Art saᅇ</i> – желке чач. Art бул жерде <i>моюн, желке</i> деген маанини билдирет.
5	öt [1, 63]	өт, өт баштыкчасы.
6	öz [1, 65]	өзөк (тамак өтүүчү карынга тиешелүү дене мүчөсү). <i>Öziim aᅇrıdı</i> – өзөгүм (ичим) ооруду.
7	änüᅇ [1, 71]	Көздүн чели.
8	aᅇız [1, 73]	Ооз. Кишинин айбандардын оозу. Макалда мындай: <i>aᅇız jäsä köz ujaᅇur</i> – ооз жесе, көз уялат. Бул макал бирөөнүн бир нерсесин жеген, же алган киши анын муктаждыгынан чыгууда тартына албастыгын туюндурат.
9	ulas: ulas köz	Кумар көз. [1, 75]
10	aziᅇ [1, 78]	Азуу.
11	aᅇaq [1, 79]	Аяк (бут).
12	aᅇuᅇ [1, 81]	Ашык. Киши же малдын ашыгы (чүкө).
13	örük [1, 83]	өрүк. Өрүлгөн нерсенин баарын өрүк дейт. <i>Öriik saᅇ</i> – өрүлгөн чач.
14	özäk [1, 85]	өзөк (күрөө) тамыр.
15	älik [1, 86]	кол. <i>Оᅇ älik</i> – оң кол. Аны огуздар <i>sag älik</i> – оң кол дейт. Сол колду түрк элдеринин баары бирдей <i>sol älik</i> сол кол дейт.
16	ilik [1, 86]	Жилик. Огузча. Башка түрктөр <i>jilik</i> – <i>йилик (жилик)</i> дейт.
17	ämik [1, 86]	Эмчек (эск. эмик). Эркектердин эмчеги да ушундай аталат.

18	ärin [1, 89]	Эрин.
19	uşun [1, 90]	Далы,ийин.
20	ägin [1, 90]	далы, ийин.
21	alın [1, 91]	мандай, бешене.
22	āğ [1, 93]	аяк (чат, такым, алаа). <i>Jüz mäniñ ağdın kächti</i> – жүз ат менин аягымдан (такымымдан) өттү. Манжалардын аралыгын да ушундай дейт.
23	ajaq [1, 96]	аяк, бут. <i>Ažaq</i> – деп да айтылат.
24	aja [1, 96]	Алакан.
25	örgüç [1, 104]	өрмө чач, өрүлгөн чач,
26	ağruğ [1, 106]	Акрек. <i>Ağruğ söñüki</i> – акырек сөөгү.
27	oźluq [1, 107]	Жилик сөөгү. Билек сөөгүнүн жоон жагы.
28	örçük [1, 111]	Өрүлгөн чач. Огузча. Бул сөз <i>örgüç</i> – өргүч сөзүнүн өзгөргөн түрү.
29	ärnäk [1, 111]	Бармак. <i>Ärñäk</i> – деп да колдонулат.
30	ömgök [1, 117]	Эмгек. Жаш баланын башындагы катпаган эмгеги.
31	uldañ [1, 121]	Ултан, шыйрак. <i>Itqa uvut ätsä uldañ jämäs</i> – итке уят келсе, ултанды (шыйрак) жебес. Бул макал арды, уятты сактоого чакырып, кишинин начар иштерден алыстатуу, сактануу маанисинде айтылат.
32	ajbañ [1, 122]	Таз (кал). <i>Ajbañ är</i> – таз (кал) эр. Чигилче.
33	ovruğ [1, 123]	Сөөктүн мууну. Бул сөз <i>oğruğ</i> – деп да айтылат. Тоонун үзүлүп, кайра уланган жерин да ушундай дейт.
34	ovruğ [1, 123]	Омуртканын моюнга жалгашкан жери. Бул үч сөздүн эң дурусу – <i>oğruğ</i> .
35	ömgän	Күрөө тамыр. [1, 124]
36	ärñäk [1, 125]	Бармак. Макалда мындай: <i>bäş ärñäk tuz ärmäs</i> – беш бармак түз эмес. (Баш бармак (кол) бирдей эмес). Ошолор сыяктуу кишилер да бири-бирине окшобойт, бирдей эмес дегенди билдирет.
37	arqa [1, 130]	Арка, далы.
38	öpkä [1, 131]	Өпкө.
39	örmä [1, 132]	Өрмө. Өрмө чач.
40	ürün [1, 136]	Ак так. Жаш балдардын тырмагына түшө турган ак так. Аны <i>tırñaq ürüni</i> – тырмактын агы дейт.
41	äñäk [1, 137]	Ээк, жаактын кошулган жери.
42	äräñäjü	Алты бармактуу киши (Артыкбай) [1, 137]
43	äräñäjü	Эргежээл, бою эки кез келген киши. [1,137]
44	içägü [1, 138]	Ичеги-карын. Кабырга сөөктөрүнүн ичинде жайланышкан ич түзүлүш мүчөлөрүнүн аты.
45	uğulçuq	Аялдардын жатыны. [1, 148]
46	oñatıuq	<i>oñatıuq är</i> – оң кол эр. [1, 158]

47	köt [1, 280]	Көт.
48	saç [1, 280]	Чач.
49	toq [1, 288]	Такырбаш. <i>toq är</i> – такырбаш эр (түрктөр башына чач койбойт).
50	sik [1, 290]	Эркектин жыныстык мүчөсү.
51	qıl [1, 291]	Кыл, түк, чач. Киши жана башкалардын түгү, жүнү.
52	sörk [1, 302]	<i>anıñ azaqı sörk buztak</i> – анын аягы (буту) муздай суук. Бул сөз ушул айкалышта гана колдонулат.
53	çanaç [1, 306]	Чанач (өтм.). Чоң, семиз болгон менен коркок адамды айтат
54	bagır [1, 308]	Боор. Эч кимди укпаган, баш ийбеген кишини <i>bädük bağırlıǵ</i> – боору чоң дейт. Жаанын ортосун <i>ja baǵrı</i> деп айтат.
55	bögür [1, 308]	Бөйрөк.
56	tamur [1, 309]	Тамыр. Огуздар бул сөздөгү – <i>m</i> арибин фатха менен окулгандай айтып, <i>tamar</i> дешет. Алар сөздүн дайыма оңой айтылышын карманышат. Фатха башка аракет белгилерине караганда жеңил болуп, огуздар көбүнчө ошол ыкта сүйлөөгө ыкташат.
57	çaqır [1, 310]	Чекир; чекир көз. Макалда мындай: <i>it çaqırı atqa tägir at çaqırı itqa tägmäs</i> – чекир көз ит атка арзыйт, чекир көз ат итке арзыбайт (анткени, чекир көз ат жакшы көрбөйт).
58	köküz [1, 312]	Көкүрөк.
59	baǵış [1, 313]	Бармактардын жана башка дене мүчөлөрүнүн мууну. Камыш жана ага окшогондордун муундарын да ушул сөз менен айтат.
60	qarış [1, 315]	Карыш. <i>bir qarış</i> – бир карыш.
61	sızıǵ [1, 319]	Жаак тиштердин ортосундагы аралык. Бирөөгө сырды сактоону өтүнгөндө <i>bu sözni sızıǵdın sızıtma</i> – бул сөздү тишиндин арасынан сызылтпа, оозуңан чыгарба дешет.
62	qasıǵ [1, 320]	Уурт (ооздун ичи).
63	bızıq [1, 322]	Мурут, мыйык.
64	tobıq [1, 324]	Томук. <i>Tobıq söñük</i> – томук сөөк.
65	taşaq [1, 325]	Ташак, жумуртка. Эркектердин жыныс мүчөсү да <i>taşaq</i> делет, алар өз ара байланыштуу.
66	çoloq [1, 326]	Чолок, колу жок.
67	qabaq [1, 326]	Кабак. <i>Köz qabaqı</i> – көз кабагы.
68	qaraq [1, 327]	Карек, көз. <i>Qara qaraq</i> – кара көз. <i>Ürün qaraq</i> – көздүн агы. <i>ot qaraq</i> – көздүн оту.
69	qavuq [1, 327]	Табарсык.
70	biläk [1, 329]	Билек.

71	qulaq [1, 328]	Кулак. Айрымдар <i>qulhaq</i> , айрымдар <i>qulqaq</i> дешет, бирок биринчи сөз эң туурасы.
72	biläk [1, 329]	Билек.
73	çübäk [1, 332]	Чочок, балдардын жыныс мүчөсү.
74	käbäk [1, 333]	Какач.
75	köçük [1, 334]	көчүк, учкашуу.
76	käzük [1, 334]	Көкүл. Аргуча.
77	kävig [1, 335]	Мурун кемирчеги.
78	buğum [1, 338]	Муун. Колдун мууну, камыш жана тростниктин муундары.
79	turum [I, 338]	Турум (адамдын тулку бою). <i>Bir är turumı suv</i> – бир кишинин тулкусунчалык суу.
80	burun [1, 340]	Мурун.
81	buğun [1, 340]	Муун (манжалардын), камыш муундары.
82	bıqın [1, 340]	Быкын.
83	bögön [1, 340]	Бөөн, мөөн.
84	tulun [1, 342]	чеке, чыкый.
85	talaq [1, 350]	Көкбоор.
86	tılaq [1, 350]	Тылак, аялдардын жыныс мүчөсү. Чигилче.
87	sulaq [1, 350]	Көк боор (кыпчакча).
88	qıval [1, 351]	Кыр, кырдач. <i>Qıval burun</i> – кыр мурун, бул баарына жагат.
89	çögdi [1, 356]	<i>Çögdi uluhsa</i> – кулактын астындагы жаак сөөгү.
90	kösri [1, 358]	Көкүрөк.
91	qavşı [1, 360]	<i>Qavşı qaş</i> – кабышкан (коюу) каш.
92	käsmä [1, 367]	Көкүл.
93	burhan [1, 368]	Буркан (бут). Бурканга түшүрүлгөн сүрөттү <i>bäzöz burhan</i> дешет.
94	sulundı	Эркек кишилердин аркасына артылган чачы. [1, 379]
95	qırbas [1, 386]	<i>qırbas är</i> – такыр баш эр (башынан чачы түшүп, барган сайын суюла баштаган киши).
96	toqluq [1, 394]	Таз, токол, б.а. башында чачы жок киши, токол мал.
97	tamaq [1, 394]	Тамак, алкым.
98	başğaq [1, 395]	Жамбаш сөөгүнүн куймулчакка ашташкан жери.
99	quдруq [1, 397]	Куйрук, көчүк, көтөн. <i>Qudruqi ötgän kişi</i> – көтөнү өткөн киши.
100	qarnaq	<i>Qarnaq är</i> – карындуу, курсагы чоң киши. [1, 397]
101	qoltıq [1, 398]	Колтук.
102	qıltıq [1, 398]	Баштын какачы.
103	bitrik [1, 399]	Аялдын жынысындагы тилче.
104	böksäk	Аялдын көкүрөгү, эмчеги. [1, 399]
105	böksäk	Көкүрөктүн жогору жагы, моюн. [1, 399]

106	sügrük	Аялдын жыныс мүчөсү. [1, 401]
107	kirpik	кирпик. [1, 401]
108	sänil, sänğil	Сепкил, беттеги так. [1, 404]
109	çıçalaq	Чыпалак (диал. чынчалак). [1, 407]
110	çıçamuq	Аты жок (манжа). Бул анча белгисиз сөз. [1, 407]
111	solamuq	Сологой. [1, 407]
112	çümärik	<i>çümärik kişi</i> – чала сокур киши. [1, 408]
113	buğurda saç	Тармал чач. [1, 408]
114	bagırsuq	Боор (ичеги-боор). [1, 418]
115	quruğsaq [1,418]	Курсак. Куштардын жемсөөсү да ушинтип аталат.
116	saqaq [II, 230]	Сагак, ээк. Макалда мындай: <i>Saqaq oħşar saqal pıçar</i> – сакалың менен ойноор, ээгинди кесер; сакалың менен ойномуш болуп, ээгинди кесер.
117	çäkik [II, 230]	Кичине баланын чочогу, түмөткөйү.
118	jar [III, 4]	Шилекей. <i>Anıñ jarı aqtı</i> – анын шилекейи акты.
119	jiğaç [III, 7]	Эркектин жыныс мүчөсү.
120	jamız [III, 8]	Жука чурай, эки сандын кошулган жеринин ички жагы.
121	jarıq [III, 12]	Эки жамбаштын бириккен жери, жамбаш сөөктөрүнүн башы. <i>Jarıq näñ</i> – нерсе жарылды дегендеги жарылды сөзүнөн алынган. Эки буттун биринин оңго, биринин солго талтайышын айтат.
122	jüräk [III, 14]	Жүрөк. <i>Jüräklig</i> – жүрөктүү.
123	jarın [III, 16]	Далынын сөөгү. Түрктөрдө (макалда мындай): <i>jarın bulğansa äl bulğanur</i> – далы сөөгү булганса, эл булганар. Дагы сөөгү ооруга чалдыкса, эл бүлүнөт.
124	jülün [III, 18]	Жүлүн.
125	jaja [III, 20]	Жайа, көчүк, соору. Бул сөз адамдын гана соорусун атоодо колдонулат.
126	jadağ [III, 21]	Жөө, аяк (бут).
127	jamdu [III, 24]	Чат, киндиктин ылдый жагы.
128	južruq [III, 34]	Муштум. Макалда мындай: <i>jatnıñ jağlığ täküisindän öznüñ qanlığ južruq jäg</i> - жаттын майлуу ашынан, өздүн кандуу мушу артык, - деп айтылат. Жаттын майлуу тамак-ашынан, өз жакындарыңдын канжалата муштаган муштуму артык. Бул макал жакын адамдардын арасы муздаганда, иренжишкенде, кайра жакындаштыруу максатын көздөп айтылат.
129	but [III, 92]	Сан.
130	tiz [III, 94]	Тизе.
131	töş [III, 96]	(эриндешип айтылат) – төш, көкүрөктүн ортосу.
132	tiş [III, 96]	Тиш. Адам жана башкалардын тиши.
133	läş [III, 97]	Шилекей. Чигилче. <i>Läş aqtı</i> – шилекей акты.

134	bäl [III, 101]	Бел. <i>Anı bälindä tut</i> – аны белинен тут (карма). <i>Ol añar aş bärdi bäl qıldı</i> – ал ага быкыны чыкканча аш берди. Бир адамга каалаганынан ашыкча тамак берсе ал адамга <i>bäl qıldı</i> деп айтылат.
135	sol [III, 102]	Сол. <i>Sol älik</i> – сол кол.
136	qol [III, 102]	Кол.
137	sin [III, 104]	Сын, бой-турпат. <i>Božluğ sinliğ kişi</i> – бойлуу, сындуу киши. Мүрзөнү (көрдү) да <i>sin</i> дейт, анткени көрдүн узундугу адамдын бою менен барабар болот.
138	jüz [III, 107]	Жүз. Макалда мындай: <i>jüzgä körmä, ärdäm tilä</i> – жүзүнө караба (көрбө), акыл-эсин тиле.
139	jin [III, 109]	Ийин, адамдын ийини.
140	tär [III, 112]	Тер.
141	baş [III, 114]	баш.
142	qaş [III, 114]	Каш, көздүн үстүндөгү каш.
143	jan [III, 121]	Жан, жамбаш сөөгүнүн башы.
144	qawuq [III, 123]	Табарсык. Бул сөздүн <i>qawuq</i> деп айтылышы да бар.
145	bojin [III, 127]	Моюн. Адам жана башка нерселердин моюну. Кылычтын сабы <i>quluç bojni</i> – кылыч мойну, бычактын сабы <i>biçaq bojni</i> – бычак мойну деп айтылат.
146	jaja [III, 128]	Жая, соору, жамбаш. Адамдарга гана иштетилет. Атоочтордун бул түрү айтылганда да, жазылганда да кыскартылбайт. Анткени бул сөздөрдүн ортоңку ариби арекеттүү. Ортоңку ариби сүкүндүү сөздөр гана кыскартылат.
147	tü [III, 155]	Түк, денедиги түк. <i>Bir tü saç</i> – бир тал чач деген сөз ушундан алынган.
148	töbö [III, 162]	Төбө. Адамдын төбөсү.
149	qarı [III, 167]	Кары, билек. Чыканактан колдун учуна чейинки аралык, кары жилик.
150	män [III, 266]	Мең.
151	muñ [III, 266]	Акыл азуу. <i>Muñ tağ</i> – акыл азуу. <i>Muñ tağ öndi</i> – акыл азуу чыкты.
152	jiñ [III, 268]	Чимкирик.
153	siñir [III, 269]	Тарамыш.
154	mäniz [III, 269]	Жүз, бет. <i>Qızıl mänizlik</i> – кызыл жүздүү деген сөз ушундан алынган.
155	söhök [III, 272]	Сөөк. Макалда мындай: <i>äzgi är söhökü ärir, atı qalar</i> – изги (ийги, жакшы) эрдин сөөгү чирир, аты калар. Ийги эр өлсө да, аты калат. Бул макал адамдарды жакшылыкка үндөп айтылат.
156	tuluñ [III, 274]	Чеке, көз менен кулактын ортосу.

157	jaŋaq [III, 278]	Жаак. Ооздун эки тарабындагы тиштер жайгашкан сөөк. Ар кандай нерсенин жан жагын ушундай дейт. Эшиктин жан жыгачтарын <i>qarıǵ jaŋaq</i> деген ушундан алынган.
158	tırŋaq	Тырмак. [III, 282]
159	qaŋrıq	Таңдай. [III, 283]
160	qalıŋıq [III, 283]	Баштын какачы, ак күп. Ошондой эле тери, жүнгө жабышкан нерселерге да бул сөз колдонулат.
161	qoŋraǵu [III, 286]	Кулактын түбүндөгү дөмпөйүп турган сөөк. Жаактын чүкөсү.
162	säŋrägü [III, 286]	Маңка, мурундан аккан чимкирик. <i>Säŋrägü at</i> – маңка оорусу менен ооруган ат. Мурундан дайыма маңкасы агып турган баланы да <i>säŋrägü</i> деп тилдейт.
163	tırsǵäk	Билек, чыканак. [III, 311]
164	ämırçkä	Кемирчек. [III, 324]

Жер-жемиш жана өсүмдүктөрдүн аталыштары

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	ot [I, 56]	От, чөп, өсүмдүк. <i>Ot öndi</i> – от (чөп) өндү.
2	ot [I, 56]	Тоют чөп. <i>Atqa ot bärğil</i> – атка от (чөп) бергин.
3	ot [I, 57]	дары чөп. <i>Ot içtim</i> – дары (чөп) ичтим. Табып маанисиндеги отаңы – деген сөз ушул негизден (уңгудан) чыккан.
4	ot [I, 57]	Уу, заар. <i>Bäk aŋap ot bärđi</i> – Бек ага уу берди.
5	uç [I, 57]	уч. Тоодо өсүүчү дарак. Түрктөр калем жасашат. Ушундан ийик, кесе, таяк жана катуу нерселер да жасалат.
6	uş [I, 58]	Жыгач, тал, мүйүз сыяктуу нерселердин өзөгү. <i>Miñüz uşı</i> – мүйүздүн өзөгү. Куштун тумшугун же жылкынын куймулчагын да ушундай дейт.
7	öz [I, 65]	Өзөк. <i>Jıǵaç özi</i> – жыгач өзөгү. Курма дарагынын башындагы ак нерсе.
8	arut [I, 69]	<i>Arut ot</i> – бир жылдык чөп (өсүмдүк)
9	äğir [I, 72]	Эгир (тамыры ич ооруга дары боло турган өсүмдүк). Макалда мындай: <i>äğir bolsa är ölmis</i> – эгир болсо, эр өлбөс (өлбөйт). Өзүндө эгир сактаган киши ич оорудан өлбөйт. Ич ооруга дуушар болгон киши аны жесе айыгып кетет. Бул макал ар иштин алдын алуу абзел деген мааниде айтылган.
10	ükür [I, 72]	Таруу. Бул сөздү огуздардан башка бардык түрк эли колдонот. Огуздар билбейт.
11	uruǵ [I, 78]	урук, дан. Жерге эгиле турган дандын (үрөндүн) баарын

		<i>uruğ</i> – урук дейт. <i>Uruğ äkti</i> – үрөн экти, септи. Жакын туугандарын ушуга окшотуп <i>uruğ-turuğ</i> – урук-тууган дейт.
12	örük [1, 83]	Шабдалы, өрүк жана кара өрүк сыяктуу жемиштердин баарысынын аталышы. Алар бири-биринен анча-мынча сыпаты менен айырмаланат.
13	Tülüg ärük	түктүү өрүк (шабдалы). [1, 83]
14	sarığ ärük	сары өрүк. [1, 83]
15	qara ärük	кара өрүк. [1, 83]
16	üzüm [1, 88]	Жүзүм.
17	ävin [1, 90]	дан, урук.
18	aba başı [1, 97]	Аба башы. Тоодо өсө турган өзөгүндө тикени бар, бадыраңга окшош өсүмдүк. Тоолуктар аны жешет.
19	armut [1, 103]	Алмурут.
20	artuç [1, 103]	Арча. Кашкарда Артуч аттуу эки айыл бар.
21	ažriq [1, 107]	Ажырык. Чөптүн бир түрү. Арабдар <i>sil</i> – дейт.
22	ötrüm [1, 114]	Ичти айыктыруучу дары чөп, дурусу <i>süt ötrüm</i> - сүт чөп (сүт тикен). Бул арабчадагы <i>шүбүрүм</i> .
23	işğın [1, 116]	Ышкын.
24	ajriq [1, 119]	Ажырык. Чөп. Түрктөр аны <i>ažriq</i> – азырык дейт. Огуздар – <i>z</i> арибин - <i>ja</i> арибине алмаштырып айтат.
25	avja [1, 120]	Айва, бийалма. Бир диалектинин сөзү.
26	amşuj [1, 121]	Сары өрүк.
27	añduz [1, 121]	Андыз. Жерден казып алына турган ашказан, ич (ичеги-карын) ооруларды дарылоого колдонула турган өсүмдүктүн тамыры. Макалда мындай: <i>añduz bolsa at ölmäs</i> – андыз болсо, ат өлбөс. Андыз чөбү колунда болсо, ат ич оорудан өлбөйт деп айтылат. Анткени ат ооруган жагдайда бул өсүмдүктүн тамырын майдалап жанчып, эмдегенге пайдаланат. (Ооруган аттын таноосуна жытатса, ат туруп кетет). Бул макал сапарга толук даярданып чыгууга үндөйт.
28	iñliç [1, 121]	Сарымсакка окшогон тоо чөбүнүн бир түрү. Кебеп (шашлык) менен желет.
29	uljan [1, 125]	Уулжан өсүмдүгүнүн тамыры. Жешке болот.
30	aluç [1, 125]	Алча.
31	arpa [1, 127]	Арпа. Макалда мындай: <i>arpasız at aşumas arqasız alp çärik sıjumas</i> – арпасыз ат ашуу ашпас, аркасыз (тирек-жөлөксүз) алп черик сая албас. Бул макал ар иште өз ара жардамдашууга, көмөк көрсөтүүгө үндөп айтылган.
32	urğa [1, 130]	Бийик дарак. Огузча. Аргуча да ушундай.
33	oğlı [1, 132]	Оглы. Кашкарда өстүрүлүүчү таттуу ак сабиз. Аны

		жешет.
34	uzma	Тыт дарагынын мөмөсү. [1, 132]
35	alma	Алма. Огузча. Түрктөр <i>almila</i> – дешет. [1, 132]
36	ülikä	Желим чөп. Желим алына турган чөп. [1, 138]
37	aluçın	Сабагы муунду өсүмдүк, жегенге болот. [1, 139]
38	almıla	Алма. [1, 139]
39	arubat [1, 140]	Тамарин (дайыма көгөрүп туруучу сары гүлдүү тропикалык дарак).
40	arpağan [1, 141]	Арпаган. Арпага окшош өсүмдүк. Машагы болсо да, даны болбойт.
41	ügürlük	Таруу. [1, 150]
42	ärüklük	Өрүктүү, өрүкзар. [1, 151]
43	avuzğan	Терини ийлөөдө колдонула турган дарактын мөмөсү. [1, 155]
44	ägürgän	Данын карлук түркмөндөрү жеген өсүмдүк. [1, 155]
45	çıbıq [1, 278]	Чыбык; ичке жаш ноода. Бул <i>top</i> сөзүнүн <i>topıq</i> болгонундай, <i>çıbıq</i> деген сөздүн кыскартылган түрү.
46	kürt [1, 296]	Ыргай. Мындан жаа, камчы сап сыяктуу буюмдар жасалат.
47	kälärp [1, 303]	Түрк жайлоолорунда өскөн чөп. Бул чөп малды тез семиртет.
48	çigit	Чигит. Аргуча. [1, 304]
49	sibüt	Тамакка кошчу чөптүн бир түрү. [1, 304]
50	sögüt [1, 305]	сөгөт, тал (мажүрүм тал). Макалда мындай: <i>sögüt süliñä qažıñ qasıña</i> – сөгөт сөлүнөн (нымынан, көктөп турган көркүнөн), кайың кабыгынан (билинет). Бул макал бардык нерселер өзүнүн тегине жараша болот деген мааниде айтылган.
51	mäşiç [1, 308]	<i>mäşiç üzüm</i> - кара жүзүм.
52	basar	Басар (тоодо өскөн сарымсактын бир түрү). [1, 308]
53	qımız [1, 312]	<i>qımız almıla</i> – <i>dual.</i> кымызек алма (алманын кычкыл бир түрү).
54	kiviz [1, 312]	Ичи чирип, ортосу көңдөй болуп калган дарак.
55	qamış [1, 316]	Камыш.
56	tağığ [1, 318]	Эгин, дан, аштык. Бул жалпы аталышы. Бардык түрк тилинде бул <i>буудайды</i> да билдирет, ал эми Огуздарда – <i>таруу</i> , бул туура эмес. А <i>буудайды</i> алар <i>aşlıq</i> дешет.
57	butıq [1, 322]	Бутак, ар кандай нерсенин бутагы, тармагы.
58	butaq [1, 322]	Бутак, дагы бир аталышы.
59	bamuq	Мамык, пахта. Огузча. [1, 324]
60	çıbıq [1, 325]	Чыбык, жаш бутак.
61	qabaq [1, 326]	Ашкабактын бир түрү, чийки желет.

62	qazuq [1, 327]	Кабык (бактын кабыгы).
63	quşıq [1, 327]	Жаңгак.
64	qaşaq [1, 327]	Камыштын бир түрү.
65	qonaq [1, 328]	Конок, тарууга окшош дан өсүмдүгү. Макалда мындай: <i>qonaq başı säzräki jig</i> – конок (тарууга окшош дан өсүмдүгү) башынын сейреги ийги. Башында даны канчалык сейрек болсо, конок ошончолук жакшы болор. Башында дан аз болсо, нык жана толук болот, ал эми көп болсо, көпшөк жана майда болот. Минтип өзүнүн бийлигин орнотуп, көздөгөн максатына жетиш үчүн, айланасында адамдардын аз болушун туура көргөн кишилер жөнүндө айтылат.
66	bänäk [1, 330]	Дан, урук. Аргуча. Айрым тилдерде <i>bänäk</i> – майда акча.
67	çäçäk [1, 332]	Чечек, гүл.
68	çünük [1, 332]	Чынар терек.
69	şünük [1, 333]	Чынар.
70	bužın [1, 340]	Марал кулак (өсүмдүк); орточул “ж” менен.
71	bükän [1, 341]	Дарбыз.
72	taban [1, 341]	Төө таман (өсүмдүк).
73	tikän [1, 342]	Тикен.
74	siğın [1, 348]	<i>siğın otı</i> – марал оту, же бугу оту, тамыры адамдын денесине окшогон өсүмдүк, аны жыныстык кубаты азайгандарды дарылоо үчүн колдонушат. Фарсыча <i>istirağ</i> деп аташат. Анын эркек жана аялы болот: эркеги – эркектер үчүн, аялы – аялдар үчүн.
75	qağın [1, 349]	Коон. Макалда мындай: <i>qağın qarma bolsa, äzisi ikki äligin tägir</i> – (Уурудан) коон кармаса, ээси эки колу менен тартар. Бул макал буюмун алдырган киши катуу турары тууралуу.
76	täräk [1, 351]	Терек.
77	çarun [1, 352]	Чынар. Йагмача.
78	çikin [1, 353]	Тоок таруу; майда дандуу өсүмдүк, жүзүм шагында өсүп, тоют болот.
79	saman [1, 353]	Саман. Чигилче.
80	känbä [1, 354]	Өсүмдүк аты. Кенжекче.
81	käkrä [1, 358]	Кекире.
82	banzı [1, 359]	Сабагында калып калган жүзүм. Кенжекче.
83	çävçü [1, 359]	Четин (тоодогу бутактары да кызыл, ачуу кызыл мөмөлүү жыгач, ага кыздардын манжаларын салыштырышат).
84	tarqa [1, 362]	Кычкыл, ачуу жүзүм. Бул <i>talqa</i> сөзүнүн бир түрү.
85	talqa [1, 362]	Кычкыл, ачуу жүзүм.
86	şuğlu [1, 365]	Кызылгат (кызыл карагат).

87	turma [1, 365]	Түрп.
88	tağna [1, 367]	<i>Tağna java</i> – сасык жыттуу бир дарактын кабыгы. Ар кандай ооруларга анын дарылык касиети бар. Бул кабыкты айранга аралаштырып, кесмеге кошот.
89	çından	Сандал жыгачы. <i>Çından at</i> – жээрде ат. [1, 368]
90	sarğan [1, 370]	Шор жерде өсүүчү өсүмдүк, ал өскөн жерди <i>sarğan jir</i> дейт. Куурап калган камышты да <i>sarğan qamiş</i> дешет.
91	quşğun	Малга тоют болуучу ширелүү камыш. [1, 371]
92	quşğun	<i>uşğun</i> сөзүнүн бир түрү. [1, 371]
93	çivgin	<i>Çivgin ot</i> – малды семиртүүчү от, чүйгүн чөп. [1, 374]
94	süzgün	Кара тикенектүү, тоодо өсчү жыгач. [1, 374]
95	limgän	сары өрүк. [1, 374]
96	şamuşa	Желе турган чөп. Сары беде. [1, 376]
97	bütüga	Баклажан. [1, 377]
98	çijqan	Шилен, жылан жийде. [1, 378]
99	qaraqan	Караган. [1, 378]
100	zaranza	заргын (сафлор). [1, 379]
101	bustulı	Тоо жашылчасы. [1, 380]
102	tavgaç [1, 382]	<i>Tavgaç judası</i> – табгач жыгачы (жалбырактары лилиянын жалбырактарына окшош бак, аны дарылыкка пайдаланышат).
103	sargaç	(<i>sargıç</i>). Чачыраткы, саргын (чөп). [1, 382]
104	sänkäç [1, 383]	Чондугу жаңгактай, кызыл жана ак түстөгү таттуу алманын түрү.
105	baldır [1, 384]	<i>baldır tarıǵ</i> – эрте жазда себилген таруу. Өз учурунда бүткөн иштин баарын <i>baldır</i> дешет.
106	mandar [1, 385]	Жыгачка оролуп өсүп, аны кургатып жиберүүгө жөндөмдүү өсүмдүк. Арабча <i>ал-ашака</i> (чырмоок) дейт. Огузча.
107	burçaq	Буурчак. [1, 391]
108	toğraq	(<i>tuğraq</i>) терек, кыймылсыз турган жыгач. [1, 393]
109	qamğaq	Камгак. [1, 398]
110	qumlaq [1, 399]	Кулмак. Кыпчак жеринде өсүүчү чырмоокко окшош өсүмдүк, алар андан бал кошуп ичимдик жасашат. Эгер аны деңизге чыккан кемеге алып кирсе, анда чоң толкун көтөрүлүп, баары чөгүп кетиши ыктымал.
111	bitrik [1, 399]	Мисте. Аргуча.
112	biztik [1, 399]	Ийиргенге даяр, бир үзүм пахта.
113	kävrik [1, 401]	Кайың сымал дарак.
114	kävrag [1, 402]	<i>kävrag näñ</i> – сабактары ийилчээк жана жумшак өсүмдүк, мисалы, уругунан кастор майы алынуучу кене күнжүт өсүмдүгү ж.б.

115	söksök	Сөксөөл. [1, 406]
116	kürküm	Заапаран. [1, 406]
117	qaramuq	Карамык (отоо чөп). [1, 407]
118	höçünäk[1,48]	Жагымдуу жыты бар, сайма кабыктуу коон (анделек).
119	tavılğuç	Табылгы (диал. тобулгу). [1, 408]
120	tavılqu	Табылгы. <i>Tavılğuç</i> сөзүнүн бир түрү. [1, 409]
121	avılqu [1, 409]	Кызыл мөмөлүү дарак, ширеси кесмеге кошулат. Анын кабыгы көздү дарылоодо жана кийимди боёгондо колдонулат.
122	bulğuna [1, 411]	Жылгын сымал кызыл түстөгү шактуу бадал, аны төөлөр жейт, бул сөздүн <i>mulğuna</i> деген да түрү бар.
123	büstäli[1,411]	тоодо өсчү жашылчанын бир түрү. Тамакка кошушат.
124	quçğundı	Согон, пияз. Чигилче. [1, 411]
125	buturğaq [1, 418]	Мистеге окшош тикендүү уйгак, кийимге жабышып калат.
126	tobulğaq	Табылгы. [1, 418]
127	büşinçäk	Жүзүм сабагы. Кенжекче. [1, 421]
128	şäkirtük	Мисте. [1, 422]
129	tuturqan	Күрүч. [1, 431]
130	sarmusaq	Сарымсак. Бул <i>samuraq</i> деп да айтылат. [1, 435]
131	çäniştürük [1, 437]	Бакта өсүүчү жаңгак сымал мөмө. Алардын өңү ак, кызыл түстө болот да, эрте жайда бышып жегенге жарактуу келет.
132	zarğunçmud	Райкан гүлүнүн бир түрү, фарсы тилинде аны <i>pälän müşk</i> дейт. [1,437]
133	qatut [II, 228]	Данек, урук. <i>Armut qatutti</i> – алмурут уругу, данеги. Барсканча.
134	boquq [II, 229]	Гүл богогу, гүл бүчүрү. <i>Çäçäk boquqlandı</i> – гүл боготконду, бүчүр байлады. Бул гүлдүн ачыла элек маалы.
135	jaş [III, 4]	Жаш. <i>Jaş ot</i> – жаш от (көктөмдөгү чөп). Бул сөз <i>jaş juş</i> – <i>жаш-жуш</i> түрүндө жуп сөз катарында да колдонулат.
136	jäm [III, 4]	Ашкөк, дары-дармек. Бул сөз жалгыз колдонулбай, жубу менен колдонулат. <i>Ot jäm</i> – ашкөк же дары-дармек (чөп-чардан жасалган).
137	jıǵaç [III, 7]	Жыгач.
138	jıǵaç [III, 7]	Өсүп турган жыгач (дарак). <i>Üzüm jıǵaçı</i> – жүзүм жыгачы. <i>jaǵaq jıǵaçı</i> – жаңгак дарагы деген сыяктуу сөздөр да ушундан алынган. Муну алиф менен <i>jıǵaçı</i> түрүндө жазган жөндүү.
139	jügür [III, 8]	Таруу. <i>Ügür</i> деп да айтышат.
140	jämiş	Жемиш, мөмө. Жалпы ат. Дээрлик бардык учурда

	[Ш, 10]	дарактын мөмөлөрүнө карата айтылат.
141	jizig [Ш, 10]	Бсырык, адырашман. <i>Jizig ot</i> – адырашман. Кашкар тилинде, Уч (Ош) менен Барсган тилдеринде <i>äldrük</i> дейт. Огуздар <i>jüz ärlük</i> дешет.
142	jikan [Ш, 17]	Жекен.
143	jitim [Ш, 18]	Зыгыр уругу. Ал күнжүткө окшошот, бирок андан кызылыраак болот, майы чыракка иштетилет.
144	jafa [Ш, 19]	Согон, жапайы пияз.
145	jigi [Ш, 19]	<i>jigi jigac</i> – ийилип бири-бирине чырмалышып өскөн дарак. Айрым учурда – <i>g</i> түшүрүлүп, <i>ji jigac</i> түрүндө да айтылат. <i>jigi tis</i> – жыш, бири-бирине жакын чыккан тиш. <i>ton jigi tik</i> – тонду тыкыс тик. Тиккенди <i>ji</i> – дейт. Мунун туурасы <i>jigi</i> болуп саналат.
146	jigac [Ш, 21]	Жыгач. Төрт тилдин бириндеги варианты. Мунун <i>jigac</i> деп айтылган түрү да бар.
147	jaqac	Жаңгак. [Ш, 22]
148	jigdä [Ш, 23]	Жийде.
149	jarçan [Ш, 29]	Шыбак, эрмен, шыраалжын. Бул сөздүн <i>jafçan</i> – деп айтыла турган түрү да бар. Бул жогоруда айтып өтүлгөн – <i>p</i> арибинин – <i>f</i> арибине алмашып келген эрежесине окшош.
150	jämşän [Ш, 29]	Кыпчак жеринде өсүүчү мөмө жемишинин бир түрүнүн аты.
151	larbuz	Жалбыз. [Ш, 31]
152	jıldız [Ш, 32]	Дарактын тамыры. Ага окшоштуруп, адамдардын тегине да бул сөз колдонулат: <i>tüplüg jıldızlıg</i> – түбү тектүү, тамыры тереңдеги (адам).
153	junğuq [Ш, 35]	Тамыры самын сымал көбүрө турган өсүмдүктүн бир түрү. Билип кой, - <i>q</i> ариби этиштин уңгусуна кошулуп, шайман, куралдардын атын пайда кылат. <i>Orğaq</i> (орок) сөзү <i>ordi</i> этишинен жасалган. Бу сөз да көрүп турганындай, <i>жуул(ду)</i> менен <i>junmaq</i> маанисиндеги <i>judi</i> этишине – <i>q</i> арибинин кошулушу менен пайда болгон.
154	jafışgu [Ш, 38]	Кызылгат (карагат сыяктуу тоо өсүмдүгү). Бул сөз <i>jumuşga</i> деп да айтылат.
155	jabuşqac [Ш, 40]	Уйгак, тикендүү жана түктүү өсүмдүктүн бир түрү. Аттын, жагы башка жаныбарлардын куйругуна жармашып калат. Бирөөлөр сүйлөсө аралаша берген, ар кимге асыла берген адамдарды да ушул сөз менен атайт.
156	jaburğac [Ш, 40]	Жалбырак, барик. Китептин барагын да <i>jaburğac</i> дейт.
157	jügürgün	Тарууга окшогон, даны кызыл өсүмдүктүн бир түрү. Аны

	[III, 43]	түркмөндөр жешет.
158	jaqıqan [III, 44]	Жангактын чоңдугундай кызыл жемиши бар өсүмдүк. Жел тийип жарылган эринге анын кабыгын сүртүп койсо, тез айыгып кетет.
159	tüp [III, 91]	Түбү, тамыры. Ар кандай нерсенин түбү. <i>Jiğaç tüpi</i> – дарак түбү (тамыры).
160	tıt [III, 92]	Түз өскөн арча дарагы. Тоолордо өсөт.
161	küç [III, 92]	Күнжүт. <i>Kıç jağı</i> – күнжүт майы. <i>Чигилче</i> . Күнжүттүн уругу чоң болгондуктан, <i>iñäk küci uı күнжүт</i> дешет.
162	boj	Чөп өсүмдүгү. Аны жегенге болот. <i>Огузча</i> . [III, 106]
163	toj [III, 106]	<i>Toj otı</i> – дары чөптүн аты.
164	jiz [III, 107]	Чий камыш. Мындан чыгдан жасалат. Бул камыштан ичке жана жумуру болот.
165	jüş [III, 108]	<i>Jaş juş</i> – жашылча. Бул сөз <i>jüş</i> болуп колдонулбайт, жуп болуп кош сөз түрүндө колдонулат.
166	qat [III, 110]	Тикендүү дарак мөмөсү. <i>Afilğu qatı</i> – курма мөмөсү. <i>Sınçğan qatı</i> – карагат же кызылгат. Аны сыгып, айранга аралаштырып, даам берсин үчүн тутмачка кошот.
167	bar [III, 111]	<i>bar jigdä</i> – нан (чоң) жийде.
168	qaz [III, 113]	Дарактын кабыгы. Макалда мындай: <i>qažıñ qasıña</i> – кайың кабыгы (катуулугу) менен, кайың кабыгы менен катуу.
169	şav [III, 116]	Шакар сымал чөп. <i>Uç</i> жеринде аны менен кийим жуулат.
170	tal [III, 118]	Тал. Шыңга бойлуу кишини шыңга талга окшоштуруп, <i>tal božluğ</i> – тал бойлуу дешет. Бул сөз көпчүлүк учурда назик, сымбаттуу кыздарга карата айтылат.
171	küwük	Саман. <i>Огузча</i> . [III, 124]
172	qajaşuq [III, 133]	Тоодо өскөн жыттуу өсүмдүк. Мен муну <i>запаран</i> деп ойлоймун.
173	ji [III, 161]	<i>Ji jiğaç</i> – бири-бирине чырмалышып өскөн дарак. Бул сөздүн негизи <i>jigi</i> – жыш, ариптери кыскартылган. Арасы ачык эмес жыш тишти да <i>jigi tiş</i> дейт.
174	şuti [III, 163]	Укроп. Түрк сөзү эмес.
175	qorı [III, 167]	Темир тикен. <i>Кыпчакча</i> .
176	tögi [III, 172]	Акталган таруу.
177	tana [III, 176]	Данек, дан, урук. Күнжүттүн же башка бир өсүмдүк уругу. <i>Уч</i> жана <i>огузча</i> .
178	dawa[III, 177]	Жылгындын тамыры. Муну боекчулар иштетишет.
179	sunu	Зире. [III, 178]
180	buğqaj [III, 179]	Буудай. Макалда мындай: <i>buğqaj qatında sarqaç suvalur</i> – буудайдын шылтоосу менен карамык (чөп) суу ичет. Бул макал кимдир бирөөдөн башка бирөө пайда көргөндө айтылат.

181	jün [III, 268]	Пахта. <i>Аргуча</i> . Йагма менен карлуктар пахтаны ушундай дешет.
182	qažın [III, 273]	Кайың. Макалда мындай: <i>sögüt süliñä qažın qasıña</i> – сөгөт сөлүнөн (нымынан, көктөп турган көркүнөн), кайың кабыгынан (билинет). Бул макал бардык нерселер өзүнүн тегине жараша болот деген мааниде айтылган.
183	bäziñç [III, 276]	Жалбырактары жана өзөгү кызыл өсүмдүк. Ал бакта өсөт, ал дарылык үчүн желет.
184	jorınça	Беде (<i>диал.</i> йонгучка). <i>Огузча</i> . [III, 278]
185	şunla [III, 280]	Шуңла, аргу жеринде өскөн өсүмдүк. Өзөгүн алып таштап жесе болот.
186	sañaç	Жаңгак өлчөмүндөгү майда таттуу алманын аты. [III, 282]
187	çinlāk	Чырмоок. [III, 283]
188	dängäl	Чар, саман. [III, 283]
189	jürgäç [III, 28]	Чырмоок. Дарактарга чырмалып өсүп, аларды кууратат.
190	äldrük	Адрашмандын уругу. [III, 304]
191	örtgün	Саман үймөгү. [III, 304]
192	qıldruq [III, 307]	Кылкан. Буудай машагындагы кылкан. Башкалары да ушундай.
193	juldruğa [III, 317]	Төө тикен, кылычка окшогон, бийик өсө турган өсүмдүк.
194	jorınçqa	Беде. [III, 317]
195	asurtğu	Чүчкүрткүч. <i>Asurtğu ot</i> – чүчкүрткүч чөп. [III, 323]

Уруулар

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	oğuz [1, 73]	Огуз. Түрк урууларынын бири. Огуздар – түркмөндөр. Алар жыйырма эки урук, ар биринин айрым белгилери менен малга салуучу тамгалары (эндери) бар. Уруулар бири-биринин малын ошол тамгалары (эндер) боюнча айырмалайт.
2	uba [1, 97]	Уруу, тайпа. Огузча.
3	ıva [1, 100]	Ыба. Огуздардын бир уруусу.
4	ujgur [1, 118]	Уйгур. Беш шаардуу элдин аты.
5	oğraq [1, 124]	Ограк. Чек арадагы <i>qara jiğaç</i> - Кара-Жыгач деген жерде жашаган түрктөрдүн бир тайпасы
6	älkä [1, 132]	Элке (элдин аты). <i>Älkä bulaq</i> – элке булак (түрктөрдүн бир бөлүгү ушундай аталат).
7	aramut [1, 140]	Арамут. Уйгурларга жакын жашаган түрктөрдүн бир бөлүгү.

8	tübüt [1, 304]	Түбүт. Түрк жерлеринде жашаган бир калк. Жыпары бар кийик ушулар жашаган жерде болот. Ошол кийиктин киндигин кесип алат. Ошол нерсе киндик жыпар деп аталат. Түбүттөр Сабит деген адамдын тукумдары болот. Ал өзү Йеменден, бир кишини өлтүрүп коюп, жазадан коркуп кеме менен Чин өлкөсүнө качып келген. Бул жер ага жагып, ушул жерде туруп калган. Урук-тукуму өсүп, түрктөрдөн бир миң беш жүз фарсах жер алган. Күн чыгышы Чин, күн батышы Кашмир, түндүк тарабы уйгурлар болуп, түштүгү Инди деңизине чейинки аймагы ээлеп турушат. Алардын тилинде дагы эле араб сөздөрү сакталып калган: <i>эне</i> дегенди – <i>ита</i> , <i>ата</i> дегенди – <i>аба</i> дешет.
9	käçät [1, 305]	Хорезмде жашаган бир түрк уруусу.
10	bulaq [1, 324]	Түрк урууларынын бири. Аны кыпчактар басып алган, бирок Кудуреттүү жана Улук Алла аларды куткарган да, алар <i>älkä bulaq</i> аталып калышкан, кыска да, созулма да “а” аркылуу айтылат.
11	çaruq [1, 325]	Түрк урууларынын биринин аты. Алар Барчуктагы Бухтунасардын уулу Бизанды колго түшүргөн Афрасийаб шаарында жашашат.
12	täzik [1, 331]	Тажик, тежик (фарс).
13	çigil [1, 336]	Чигил. Үч түрк уруусунун аты.
14	çumul[1, 337]	Түрк урууларынын бири, чумул.
15	tatar [1, 350]	Татар. Түрк урууларынын бири.
16	tuhsı [1, 359]	Тухсы. Куйастагы түрк уруусунун аты. Аларды <i>tuhsı çigil</i> дешет.
17	tavgaç [1, 382]	Бул жерде жашаган түрк уруусу. Аларды, уйгурларды <i>tat</i> деп, <i>tavgaç</i> катары чиндерге жакын дешкен.
18	qırqız [1, 385]	Кыргыз, түрк урууларынын бири.
19	qarluq [1, 397]	Карлук (огуз эмес, түркмөндөргө тиешелүү көчмөн түрк урууларынын бири).
20	qıfçaq	Кыпчак. [1, 398]
21	känçäk	Кенжек (түрк урууларынын бири). [1, 402]
22	Basmıl	Басмыл (түрк урууларынын бири). [1, 403]
23	bäçänäk[1,48]	Беченек (Румга жакын жашаган түрк урууларынын бири).
24	bäçänäk	Огуз урууларынын бири. [1, 408]
25	çaruqluğ	Огуз урууларынын биринин аталышы. [1, 414]
26	soqaq [II, 230]	Огуздардын фарсыларды мазактап, кемсинтип койгон аты. <i>Bi soqaq nä tijir</i> – бу сокак эмне дейт? Бул фарс эмне деп турат?
27	jafa [III, 19]	Огуздардын бир уруусу.

28	jämäk [III, 22]	Йемек. Түрк урууларынын бири. Менимче, алар – кыпчактар. Кыпчак түрктөрү өздөрүн башка уруу деп эсептешет.
29	jağma [III, 27]	Йагма. Түрктөрдүн бир уруусунун аталышы. Аларды <i>qara jağma</i> – <i>кара йагма</i> деп да айтышат.
30	jabaqu	Йабаку, түрктөрдүн бир уруусу. [III, 28]
31	qaj [III, 119]	Кай, түрк урууларынын бири.
32	qajuğ	Кай, кайыг. Огуздардын бир уруусу. [III, 124]
33	baĵat	Баят. Огуз тайпасынын бир уруусу. [III, 128]
34	tañut [III, 268]	Таңгут. Түрктөрдүн бир уруусу. Алар Чинге жакын жайгашкан. Алар <i>биздин түпкү тегибиз араб</i> дешет.
35	türkmän	Түркмөн. Булар – огуздар. [III, 304]

Жаныбарлар

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	or [I, 56]	Теминде ортого (биринчи) байланган өгүз. <i>Аргуча</i> .
2	it [I, 57]	Ит.
3	oq jilan [1, 59]	ок жылан: кишиге атылуучу жылан.
4	irk [1, 63]	Ирик, төрт жаштагы биттелген кой.
5	ud [1, 64]	уй. Чигилче. Түрк элдери кабыл алган он эки жылдын бири <i>ud jili</i> – <i>уй жылы</i> деп аталат.
6	in [1, 68]	ийин. Кабылан, түлкү, арстандын ийини, бардык жырткыч айбандардын жатагы (ийини). <i>Jin</i> – деп айтылган түрү да бар.
7	in [1, 68]	жин, койдун жини (кыгы). Бул сөздүн <i>jin</i> – деген түрү да бар.
8	ögüz [1, 75]	Өгүз. Макалда мындай: <i>ögüz aźaki bolğınça buzağı başı bolsa jig</i> – өгүздүн аягы болгончо, музоонун башы болгон ийги. Бул макал көз каранды болгончо, эркин болгон артык деген мааниде колдонулат.
9	aźıǵ [1, 78]	Аюу. Макалда мындай: <i>avçı nāçä al bilsä aźıǵ (adıǵ) ança jol bilir</i> – аңчы канча айла билсе, аюу да ошончо жол билер. Бул макал көптү көргөн эки киши бири-бири менен тартышып калганда айтылат.
10	ıvıq [1, 81]	Кийик, тоо эчки. Чөл, таштак жерлерде жашаган кийиктин бир түрү.
11	änük [1, 86]	Арыстандын күчүгү. Сырттан, карышкыр менен иттин күчүктөрүн да <i>änük</i> дейт. Кулпунун тиши да <i>kiritlik änügi</i> деп аталат.
12	atan [1, 89]	Атан. Макалда мындай: <i>atan jüki aş bolsa, açqa az körünür</i> – атандын жүгү аш (тамак) болсо, ачкага

		(кишиге) аз көрүнөр.
13	ār [1, 92]	Сырттан. <i>Ār bōri</i> – көк жал бөрү.
14	ās [1, 93]	Арс. Ак суусар. – z ариби менен да айтылат. Ушунусу дурус. Күндү да ушул сөз менен аташат.
15	ajıǵ [1, 95]	Аюу. Огуз, кыпчак, ягмача <i>ažiǵ</i> деп айтылат.
16	aba [1, 97]	аюу (кыпчакча).
17	ärkäç [1, 104]	Эркеч, Бир жашар серке. Макалда мындай: <i>ärkäç äti äm bolur, äçki äti jäl bolur</i> – эркеч эти эм болор, эчки эти жел болор.
18	arqun [1, 115]	Аргын, жапайы айгыр менен жалгашкан колдогу кысырактан туулган буудан. Байгеде көбүнесе ушундай аттар озуп келген.
19	äşgäk [1, 117]	Эшек. Эки тилдин биринде (огуз менен түрк) <i>äşjäk</i> дейт.
20	iñäk [1, 118]	Инек, уй. Огуздар ташбаканын ургачысын да <i>iñäk</i> – инек дейт.
21	äşjäk [1, 120]	Эшек. <i>Äşkäk</i> – эшек деген сөзү да бар. Биринчиси жакшы, дурус.
22	iktü [1, 120]	Мал. Колдо багыла турган, колго үйрөтүлгөн мал.
23	uzlañ [1, 121]	Түсүн өзгөртүүчү жаныбар (хамелеон). Огузча.
24	arqar [1, 122]	Аркар. Мүйүзүнөн бычакка сап жасалат.
25	uǵlaq [1, 124]	Улак. Макалда мындай: <i>uǵlaq jiliksiz, oǵlan biliksiz</i> – улак жиликсиз, улан билимсиз.
26	ablan [1, 124]	Чычкан тукумундагы кичине жаныбар.
27	arǵun [1, 124]	Чычкан тукумуна кире турган узундугу жарым аршин келген жаныбар. Дубал, жарлардан чымчыктарды уулайт, койго тийсе, этин саргайтып жиберет. Уктап жаткан кишиге тийсе, ал кишинин сийдиги тугулат.
28	ingän [1, 125]	Инген. Макалда мындай: <i>ingän inrasa botu bozlar</i> – инген ыңыраса, бото боздоор. Бул макал туугандын бири-бирине мээримдүүлүгүн билдирүү үчүн айтылат.
29	ordo [1, 128]	Ордо. Чычкан менен келемишке окшош, жер алдында жашай турган жаныбарлардын ийни, ордосу.
30	ordu [1, 128]	Ийин. Ачкүсөн сымал жаныбардын ийини.
31	asrı [1, 129]	Кабылан. Чаар ала жипти <i>asrı jışıǵ</i> - дейт. Эки түстүү чаар ала нерсенин баарын кабылан түсүнө окшогондуктан <i>asrı</i> – дешет.
32	arzu [1, 130]	Чөө. Кишилер бир нерсенин бет маңдайына топтолсо <i>kişi arzulaju qordı</i> – кишилер чөөдөй жыйылды деп, же адамдар киши жей турган чөөлөрдөй курчалды дегенди билдирет.
33	äçkü [1, 131]	Эчки.

34	örkө [1, 131]	Өркөч, төөнүн өркөчү.
35	azman [1, 132]	Бычылган кой (ирик). Жумурткалары кесилгендиктен, койго чаба албайт.
36	alawan [1, 140]	Крокодил.
37	ažğıraq [1, 144]	Шыйрактары ала, кара түстүү тоо теке. Кой арасында кочкор кандай болсо, тоо теке да ошондой.
38	örümçük	Жөргөмүш, өрмөкчү. [1, 151]
39	alañır [1, 158]	Кемирүүчүлөр тобуна кирген – <i>кош аяк</i> деп аталган кичинекей айбан. Түркмөндөр аны жешет.
40	qoç [1, 280]	Кочкор. Огузча. Негизи. <i>Qoçnar</i> – болот.
41	qurt [1, 295]	Курт (бөрү). Түрк элдеринин көпчүлүгү ушинтип айтат. Огуздар бөрүнү <i>qurt</i> дейт.
42	bars [1, 297]	Жолборс.
43	suğur [1, 310]	Суур; терисинен тебетей, чепкен тигилген жаныбар.
44	sığır [1, 310]	Уй (<i>диал.</i> сыйыр).
45	sığır [1, 311]	<i>suv sığırı</i> – суу сыйыры (бегомот).
46	qatır [1, 311]	Качыр.
47	kälär [1, 311]	Келемиш (<i>диал.</i> кэлэр).
48	qotoz [1, 312]	Топоз (<i>диал.</i> котоз).
49	çäbiş [1, 314]	Чебич; алты айлык ургаачы эчки (улак).
50	baraq [1, 322]	барак ит (жүндүү ит). Түрк элдеринде мындай бир уламыш (ишеним) бар. Жакындап келе жаткан карылыгын сезген бир бүркүт эки жумуртка тууйт да, басып чыгарат. Бир жумурткасынан ит чыгарат, аны барак деп аташат, ал эң күлүк, алгыр болот. А экинчисинен балапан чыгып, ал акыркысы болуп калат.
51	tutuq [1, 324]	Бычмал, бычылган.
52	çoçuq [1, 325]	Торопой.
53	tişäk [1, 331]	Шишек; эки жаштагы кой.
54	çätük [1, 332]	Мышык. <i>Огузча.</i> <i>kök çätük</i> – жапайы мышык.
55	sürük [1, 333]	Сүрүк, сүрүм, үйүр. <i>Bir sürük qoj</i> – бир сүрүм (айдам) кой ж.б.
56	Küvük muş	жапайы мышык. Чигилче. [1,335]
57	kölük [1, 335]	Арка, бел, көлүк башкача айтканда жүк артчу мал.
58	mäzäk [1, 335]	Иттин богу.
59	başıl [1, 335]	<i>Başıl qoj</i> – кашка кой, бир уруунун тилинде.
60	torum [I, 338]	Бото. <i>Tişi torum</i> – ургаачы бото.
61	tažun [1, 341]	Торпок, эки жашар кара мал. <i>Tişi tažun</i> – ургаачы торпок.
62	çäqün [1, 343]	Чөндөлөй.
63	saban [1, 343]	Сокого чегилген кош өгүз. <i>Saban</i> – жер айдоо. Макалда

		мындай: <i>sabandı sandrış bolsa, örütkindä irtäş bolmas</i> – эккенде эсеп болсо, оргондо талаш болбос. Минтип, иш бүткөн соң талашып-тартышып отурбай, башында акылдашып алуу керектиги тууралуу айтылат.
64	küzön [1, 344]	Күсөн, (ач күсөн). Куштар ага аңчылык кылат, келемиштин бир түрү.
65	biçin [1, 348]	Мечин, маймыл. <i>Biçin</i> – түрктөрдүн он эки жыл аталышынын бирөө.
66	soğun [1, 348]	<i>soğun jılan</i> – сормо жылан.
67	sığın [1, 348]	Бугу.
68	çažan [1, 349]	Чаян.
69	bulan [1, 352]	Булаан. (Кыпчак жеринде уу кылышкан ири жаныбар). Анын чөйчөккө окшош, оймолуу, жогору көтөрүлгөн жалгыз мүйүзү бар. Ага кар жана суу чогулат. Ургаачысы эркегин өз мүйүзүнөн сугарыш үчүн эңкейет, а эркеги ургаачысын сугарыш үчүн эңкейет.
70	kirpi [1, 353]	Кирпи. <i>Oqlug kirpi</i> – октуу (чоң) кирпи.
71	küvrä [1, 358]	Өлгөн жаныбардын тарпы.
72	sunzi [1, 359]	Бүргөнүн бир түрү. Мен <i>bit</i> деп ойлойм.
73	quđgu [1, 361]	Чымын.
74	qaşğa [1, 361]	Кашка. <i>Qaşğa qoj</i> – кашка кой. <i>Qaşğa at</i> – кашка ат. <i>Qaşğa buğra</i> - кашка буура. Эки жердин аты Кашка-Буура.
75	bürgä [1, 362]	Бүргө. Аны жеңил ойлуу кишиге окшоштуруп: <i>bürgä kişi</i> .
76	tilkü [1, 363]	Түлкү. Кыз баланы да түлкү деп коюшат. Аял төрөгөндө, төрөткөн кемпирден: - <i>Эмне төрөдү – түлкүбү (кыз маанисинде себеби кыздар жасакер жана амалдуу) же бөрүбү (уул дегени, анткени ал тайманбас, кайраттуу болот)?</i> – деп сурашат.
77	sirkä [1, 364]	Сирке (бит сирке).
78	kärki [1, 364]	Керки.
79	toqlı [1, 365]	токту (алты айлык кой).
80	siçğan [1, 370]	Чычкан. Макалда мындай: <i>öldeşi siçğan muş taşaqı qaşır</i> – өлгүсү келген чычкан мышыктын ташагын кашыр. Өлүүчү чычкан мышыктын ташагын тырмайт. Бул арабчадагы <i>ал бычак издегендей</i> дегенге маанилеш. Мындай деп өзүнүн өлүмүн тапчу жерди айланчыктагандарга карай айтышат.
81	baqlan [1, 374]	Баглан. <i>Baqlan qozı</i> – баглан козу.
82	kümüçä [1, 375]	Кумурска, кантала.
83	buzagü [1,	Музоо. Макалда мындай: <i>ävdägi buzagü ögüz bolmas</i> –

	376]	үйдөгү музоо өгүз болбос. Эмгеги сиңип, жогорку кадыр-баркка жетишсе да, жакындары аны бала кезиндегидей эле, кичине катары карашса, ушинтип айтылат.
84	buzagu [1, 376]	<i>Buzagu jili</i> – келемиш.
85	kälägü [1, 378]	Кош аяк.
86	çumalı [1, 378]	Чимели. (<i>дуал.</i> Чимейил). Чигилче.
87	boğundi [1, 379]	Табарсык (адамдыкы эмес, айбандардыкы).
88	qatqıç [1, 383]	Чаян өңдүү, чага турган жаныбар. Аргуча.
89	qusğaç [1, 383]	Кара курт (кишини чагуучу, кара түстүү, кичинекей жаныбар). Огузча.
90	baldır [1, 384]	<i>Baldır qozı</i> – төл башы козу.
91	qunduz [1, 385]	Кундуз.
92	turlaq [1, 393]	(<i>torlaq</i>) арык-торук мал.
93	tarmaq [1, 393]	Жырткычтардын тырмагы, текөөр. <i>Qarğaq tarmaq</i> – карга тырмак аттуу өсүмдүк бар.
94	sağlıq [1, 396]	Саалчу мал, алгачкы мааниси – <i>саан кой, соолук.</i>
95	quдруq [1, 396]	Куйрук, бардык жаныбарлардын куйругунун аталышы. <i>Koj quдруqı</i> – кой куйругу. <i>at quдруqı</i> – ат куйругу.
96	qarsaq [1, 397]	Калтар түлкү.
97	märdäk [1, 403]	Мамалак. <i>Aziğ märdägi</i> – аюу мамалагы. Айрым түрктөр торопойду <i>toñuz märdägi</i> дешет.
98	buğrıl [1, 403]	Буурул. <i>Buğrıl qoj</i> – буурул кой.
99	sarsal [1, 404]	Суусар, кишке окшош кичинекей жаныбар.
100	sarıçğa [1, 408]	Чегиртке. Ага салыштырып бекерпоз кишини да <i>sarıçğa är</i> – дешет.
101	saqırqu [1, 409]	Кене.
102	çägürkä [1, 409]	Чегиртке. Огузча. Түрктөрдө бул уча элек чегирткеге колдонулат. Ага чоң үй бүлөнү жана жайнаган аскерди салыштырып, <i>çägürkä täk sü</i> – чегирткедей (көп) кошуун дешет.
103	küsürgä	Келемиштин бир түрү (кош аяк). [1, 409]
104	küzküni	Коңуздун бир түрү, түн ичинде дыңылдап учат. [1, 411]
105	qarınçaq	Кумурска. Огузча. Кээде <i>qarınça</i> деп айтылат. [1, 418]
106	saqırqan	Кош аяк чычкан (секирген). [1, 431]
107	tavişğan [1, 426]	Коён. <i>Tavişğan jili</i> – түрктөрдүн он эки жылынын бири.
108	kösürkän [1, 432]	көр чычкан, момолой.
109	tüşürkün [1, 432]	Төө куйрук.
110	soqaq [II, 230]	Ак бөкөн.
111	kärkük [II, 231]	Койдун тогуз каты менен улаша жайгашкан, <i>уул тубар</i> деп аталган торчолуу кыска ичегиси.

112	jumur [III, 8]	Жумур, айбанаттардын сокур ичегиси.
113	jälin [III, 18]	Желин. Бээнин желини. Бардык ай, ача туяктуулардын желинин ушундай дешет.
114	jağan [III, 22]	Пил. Эки тилдин биринде (түркчө же түркмөнчө). Адамдарга да <i>jağan tägin</i> – <i>Йаган тегин</i> деп ат коюлат.
115	jılan [III, 23]	Жылан. <i>Oq jılan</i> – ок жылан. Адам жана башкаларга атыла турган жылан. <i>Jılan jılı</i> – жылан жылы. Түрктөрдүн он эки мүчөл жылнамасынын биринин аталышы.
116	juğdu [III, 23]	Чууда. Төөнүн ээгинин алдындагы узун жүнү.
117	joğru [III, 24]	Төөнүн чуудасы. <i>Joğruj</i> деп да айтылат.
118	jamlan	Кемирүүчүлөрдүн бир түрү. [III, 29]
119	jarpuz [III, 31]	Маңкус. Жыланды өлтүрө турган бир жаныбар. Макалда мындай: <i>jılan jarpuzdın qaçar, qaңça barsa jarpuz utru kälür</i> – жылан маңкустан качса да, ал кайда барбасын, ал маңкуска туш болор. Макалда жаман көргөн нерседен канчалык качса да, ага дайым туш келе бере турган адам тууралуу айтылган.
120	kiş [III, 97]	Киш, булгун. Булгун куйругу <i>kiş qužruqi</i> делет.
121	muş [III, 97]	Мышык. чигилче. Огуздар муну <i>çätük</i> дешет.
122	bög [III, 99]	Бөйөн, уулуу жөргөмүш. Эки тилдин биринде.
123	qon [III, 105]	Кой. Аргуча.
124	boj [III, 106]	Бөйөн. Бул сөздүн <i>bög</i> деген да түрү бар. Ушунусу туура.
125	qoj [III, 107]	Кой. <i>Qoj jılı</i> – кой жылы. Түрк калкындагы он эки мүчөл жылынын биринин аталышы.
126	näk [III, 117]	Ажыдар, крокодил. <i>Näk jılan</i> – ажыдар. <i>Näk jılı</i> – ажыдар (жылан) жылы. Түрк элдериндеги он эки мүчөл жылынын биринин аты. Бул китепти жазган убактыбыз төрт жүз алтымыш төртүнчү жылы <i>näk jılı</i> эле.
127	man [III, 119]	Эки чарыдан өткөн. <i>Man jaşlıq qoj</i> – эки чарыдан (төрт жаштан) ашкан кой. Бул сөз койдон башкага иштетилбейт.
128	taj [III, 119]	Тай.
129	küwük	Эркек. <i>Küwük muş</i> – эркек мышык. [III, 124]
130	tujağ [III, 124]	Туяк. Айбанаттын туягы. <i>At tujağı</i> – ат туягы.
131	majaq [III, 126]	Кумалак, төөнүн тезеги. Бул сөз мурун төөгө, төөнүн тезегине карата гана айтылса, кийин <i>qoj majaqı</i> – кой корголу болуп, ушундан алынган. Жылкы тезегине гана <i>jundaq</i> деп айтылат. Макалда мындай: <i>tävä bädük ärsä majaqı bädük ärmäs</i> – төө чоң болсо да, кумалагы

		чоң эмес. Макалда чоңдун (улуунун) кызматкери (кулу) болгону менен өзүн улуу сезген адамдарга карата айтылат, <i>улуулук сага эмес, сенин Эгеңе гана жарашат</i> деген болот.
132	käjik [III, 126]	Кийик. Негизинде, жапайы жаныбарлардын баары. Бу сөз этин жегенге болгон <i>кийик</i> , <i>элик</i> сыяктуу айбанаттарга колдонулат. <i>Käjik kişi</i> – киши кийик, жапайы адам. <i>Käjik sögüt</i> – жапайы (мажрүм) тал. Ар кандай жапайы өскөн өсүмдүктөрдү <i>käjik</i> дешет.
133	küjä [III, 127]	Күбө. Тери, жүн, кийизге түшчү курт.
134	tadun [III, 128]	Торпок. Бир жашар музоо.
135	äjägü [III, 131]	Кабырга. Айбанаттардын кабыргасы, кабырга сөөгү.
136	tajğan [III, 131]	Тайган. Макалда мындай: <i>tajğan jügrügün tilkü sävmäs</i> – тайган жүгүрүгүн (күлүгүн) түлкү сүйбөс, тайган (ит) күлүгүн түлкү сүйбөйт. Бул макал бири-бирин көрө албаган эки аалымга карата айтылат.
137	bojnaq	Уулуу кескелдирик. [III, 131]
138	käjlik [III, 132]	Маймыл. Чочукчал же жапайыга окшоп эки жагын элеңдеп карап баскан адамды ушуга окшоштуруп, <i>käjlik kişi</i> – маймыл киши дешет.
139	baqanaq [III, 132]	Баканак, ача туяктуулардын туяктарынын баканагы (арасы) же эки туягынын бири.
140	baqajuq	Бакай, жылкынын бакайы. [III, 132]
141	sarqajıq	Кепшеген жаныбарлардын тогуз каты. [III, 134]
142	quduçaq	Куймулчак. [III, 134]
143	bi [III, 155]	Бээ. <i>Түркчө</i> . Огузча эмес.
144	bi [III, 155]	Бөйөн. Бул сөздүн <i>böj</i> деген түрү да бар.
145	botuq [III, 163]	Бото.
146	käçi [III, 164]	Эчки. <i>Огузча</i> .
147	böri [III, 165]	Бөрү. Макалда мындай: <i>böri qoşnısın jätäs</i> – бөрү кошунасын жебес, бөрү айланасына тийбейт. Бул макал кошуналардын бири-бирин урматтоосуна карата айтылат.
148	qozı [III, 167]	Козу.
149	tişi [III, 168]	Ар кандай жаныбардын ургаачысы.
150	tävä [III, 169]	Төө. Жекеликке жана көптүккө бирдей айтыла берет. Эки үндүү ортосундагы – <i>v</i> менен айтылат. Огуздар <i>dävä</i> дешет.
151	baqa [III, 169]	Бака. Ташбаканы <i>müñüz baqa</i> – <i>мүйүз бака</i> деген ушундан алынган. <i>Baqaşıq</i> – баканын кичирейтип айтылышы. Колдун булчуңун да ушинтип айтат.
152	buqa [III, 169]	Бука.

153	täkä [III, 171]	Тоо теке. Анын мүйүзүнөн жаа жасалат.
154	täkä [III, 171]	Теке. Сакалы текенин сакалына окшош адамды <i>täkä saqal</i> – деш ушундан алынган.
155	tügä [III, 171]	Эки жашар музоо, торпок. Ургаачы торпок да ушинтип аталат.
156	mama [III, 176]	Теминде (кырман бастырганда) ортого чегилген өгүз. Калган өгүздөр андан кийин чегилет.
157	qomşuj [III, 180]	Канга тойгон кене. Бул сөз заарасы тутулуп калган адамга тамсил катары айтылат.
158	käslinçü	Кескелдирик. [III, 181]
159	qoñuz	Коңуз. [III, 269]
160	müñüz	Мүйүз. Бардык айбандардын мүйүзү. [III, 269]
161	täñil [III, 271]	Темгил. <i>Täñil käjik</i> – темгил, алдыңкы буттарында жол-жол сызыктары бар кийик. Башкалары да ушундай.
162	toña [III, 272]	Кабылан, жолборс. Алгачкы мааниси пилди өлтүрө алганга, пилге күчү жеткендерге карата айтылган. Бирок бул сөз түрктөрдө алгачкы маанисин жоготуп, ысым маанисинде сакталууда. Бул көбүнчө адамдарга лакап ат катары колдонулуп келет. Мисалы, <i>toña han</i> . <i>Toña tägin</i> . Түрктөрдүн улуу каганы Афрасийаб <i>toña alp är</i> деп аталат. Бул <i>кабыланга окшоп күчтүү, баатыр адам</i> дегенди түшүндүрөт.
163	tägin [III, 274]	Киш, суусарлар тобуна кирген, териси баалуу жаныбар.
164	qarınça	Кумурска. <i>Огузча</i> . [III, 278]
165	jañan	Пил. Муну огуздар билбейт. [III, 278]
166	jängäk	Суу чайн. <i>Огузча</i> . [III, 283]
167	arslan [III, 304]	Арстан. Хандарга ат болуп да келет. Макалда мындай: <i>alın arslan tutar, küçin sıçğan tutmas</i> – айла менен арстан тутулар, күч менен чычкан да тутулбас. Бул макал ишти акыл менен эмес, күч менен аткарууга аракет кылган адамдарга карата айтылат.
168	borsmaq [III, 307]	Кашкулак. Семиздик ушуга окшоштурулуп айтылат.
169	burslan [III, 307]	Бул сөздүн чыныгы мааниси жолборс. <i>Arslan burslan</i> – арстан жана жолборс деген ушундан алынган.

Канаттуулар

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	us [1, 58]	Жору, кузгун.
2	añ [1, 61]	Канаттуунун аты. Анын майы дарылык үчүн пайдаланылат.
3	il, il quş [1, 68]	таскара (кичине, майда) курт-кумурска, көбүнчө тарптар

		менен азыктанат. Өзү эч нерсени ала албайт. Ушундай куш.
4	alıq [1, 82]	куштун тумшугу.
5	üpüp [1, 91]	Үпүп. Муну <i>üpkük</i> деп да аташат.
6	üjáz [1, 95]	чиркейдин майда түрү. Огузча.
7	uja [1, 96]	уя, куштун (канаттуулардын) уясы.
8	arı [1, 98]	Аары. Бул сөз арабчага окшоп кетет. Арабдар балды <i>arı</i> дейт. Түркчө <i>бал аарысы</i> деген мааниде. Чигил түрктөрү балды <i>arı jagı</i> – <i>аары майы</i> дешет.
9	añıt [1, 102]	аңыр. Казга окшош кызыл ирендүү куш.
10	ördäk [1, 111]	Өрдөк. Макалда мындай: <i>qaz qopsa, ördäk kölig igänür</i> – каз кетсе (учуп кетсе), өрдөк көлдү ээлер. Бул макал эл ичинен бир чоң киши кеткенден кийин, ордуна андан төмөн (баркы боюнча) бир кишинин көтөрүлүшүнө байланыштуу колдонулат.
11	üpkük [1, 117]	Үпүп. Чигилче.
12	ular [1, 125]	Улар.
13	ühi [1, 157]	Үкү.
14	qır [1, 283]	Таан.
15	qız quş	Кишиге кол салардай жапыс учкан бир куш. [1, 284]
16	quş [1, 287]	Куш. Жалпы канаттуулардын аты, буга айрым сөздөр кошулуп, башка-башка канаттууларды атайт. <i>Ürüñ quş</i> – ак ылаачын. <i>Qara quş</i> – кара куш. <i>Tävä quş</i> – төө куш. <i>Jun quş</i> – тоос. <i>Äl quş</i> – тазкара. Бир сары жылдыз (Юпитер) да <i>qara quş</i> дейт. <i>Qara quş toğdı</i> – сары жылдыз көрүндү. Бул жылдыз таң атаар маалда чыгат. Огуздар төө шыйрактарынын учун да <i>qara quş</i> – кара куш дейт. <i>Qız quş</i> – сырткы өңү ар башка түскө кубулуп турган куштун бир түрү.
17	qıl: qıl quş [1, 291]	Чегирткечи (курт-кумурска жегич куштун бир түрү). Эрте жазда келчү бул кушту бектер бири-бирине тартуу да кылышат. Муну <i>qıl quzruq кыл куйрук</i> деп да айтышат.
18	qanat [1, 305]	Канат (уча турган канат).
19	çulıq [1, 326]	Чулдук (суучул ала куш).
20	çibäk [1, 332]	<i>çibäk qarğuj</i> – жагалмай, кыргый.
21	laçın [1, 349]	Ылаачын. Баатыр кишини да <i>laçın</i> дешет.
22	çagri [1, 357]	Чагыр (бүркүт). <i>Çagri bäk</i> – деген эркектин аты ушул сөздөн.
23	qarğa [1, 361]	Карга. Макалда мындай: <i>qarğa qarısın kim bilir kişi alasın kim tabar</i> – карга карысын ким билер, киши аласын ким табар. Карганын карысын ким айрый алат,

		кишинин ичиндеги аласын ким таба алат?
24	çavlı [1, 365]	Блаачын.
25	quzğun [1, 371]	Кузгун. Макалда мындай: <i>böriniñ ortaқ, quzğuniñ jığaç başında</i> – бөрүнүкү – орток, кузгундуку жыгач башында. Кузгун бөрүнүн энчисин тең бөлүшөт, а өзүнүкү жыгачтын башында. Бул арабча <i>обочо жатат да, ортодон оттойт</i> дегенине жакын.
26	tüskün [1, 374]	Төө куйрук.
27	süklin [1, 374]	Кыргоол. <i>Süvkin</i> – бул сөздүн башка түрү.
28	taqağu [1, 377]	Тоок. Андан ары <i>ärkäk taqaqu</i> – короз, <i>tışı taqağu</i> – мекиян тоок деп бөлүшөт. Макалда мындай: <i>jazıdaqı süvlin äžärgäli ävdägi taqaqu içğınma</i> – талаадагы кыргоолду уулайм деп, үйдөгү тоогундан айрылба. Жок нерсенин артынан кууым деп, колундагысынан айрылып калбоо үчүн кеңеш катары айтылат.
29	käpäli [1, 378]	Көпөлөк.
30	quşğaç [1, 383]	Кучкач (чымчык).
31	quşlaq [1, 391]	Куштары көп жер жана аларга ууга чыкса болот.
32	tumşuq [1, 394]	Тумшук (куш тумшугу).
33	çumğuq [1, 395]	Ала карга.
34	quдруq [1, 397]	Куйрук. <i>Quş quдруq</i> – куш куйругу. Макалда мындай: <i>toqum buzup quдруqta bıçaq sima</i> – союшту бузуп, куйрукка бычак сайба. Союп бүтүп (бузуп), куйрукка бычак сайба. <i>Сенин тууганың тамакты күлгө айлангыча кууруду</i> дегенге окшош.
35	qızlaq	<i>Köti qızlaq</i> – көтү кызыл (тоңкулдак). [1, 397]
36	käklik [1, 402]	Кекилик.
37	tuğrıl [1, 404]	Туйгун, миң өрдөктү өлтүрүп, бирин гана жеген жырткыч куш. Анын аты менен (айрым) эркектерди <i>tuğrıl</i> дешет.
38	tartar [1, 406]	тартар (куш).
39	quburğa	Үкү [1, 408]
40	dünüşkä	Торгой. [1, 409]
41	sığırçıq [1, 417]	<i>Кара кур</i> түрүнө кирген куш (чыйырчык).
42	muğuzğaç	Аарыга окшош чымын. Аргуча. [1, 420]
43	balıqçın [1, 425]	Балыкчын, көк кытан.
44	bödürsin [1, 425]	Бөдөнө.
45	sağızğan [1, 429]	Сагызган.
46	tobulğan [1, 430]	<i>Kök tobulğan</i> – куштун аты. Ал тууралуу “канатынын алдында болоту бар, ал тоонун чокусун көзөп өтүп, экинчи тарабынан чыга алат” деген имиш бар. Муну мага көп нерсени айтып берген адамдан уктум.

47	qarğılaç	Карлыгач. Башка түрү метатеза менен <i>qarlığaç</i> . [1, 435]
48	qaşğalaq	Кашкалдак, өрдөктөн кичине суу кушу. [1, 435]
49	küzkünäk[1,436]	Шамалга көнгөн жагалмайга, карчыгага окшогон куш.
50	sanduwaç	Булбул, сандыгач. [1, 436]
51	taquq [II, 230]	Тоок. Түркмөнчө.
52	çäkik [II, 230]	Бийик аскаларда жашаган кучкачка окшош ала куш (чекилдек).
53	käkük [II, 230]	Күкүк. Моюн сөөгү сыйкырлаганда, дубалаганда (баш үйүртмө кылганда) колдонулат.
54	kökägün [II, 230]	Көгөн. Макалда мындай: <i>ikki biğra ikäşur otra kökägün jançılur</i> – эки буура ыйкашса (жөөлөшсө), ортосунда кара чымын кырылат. Бул макал эки баатыр эрегишсе (урушса), ортосунда алсыз, күчсүздөр кырыларын билдирет.
55	sämürkük[II,233]	Семүргүк (булбулга окшогон бир куш). Баласагынча.
56	jalıǵ [III, 11]	Таажы. <i>Taquq jalıǵı</i> – короздун таажысы деген сөз мына ушул сөздөн алынган.
57	jaraqulaq	Куш (үкү). <i>Йабакуча жана Йемекче</i> . [III, 44]
58	bož [III, 93]	Тоодак.
59	toj [III, 106]	Тоодак.
60	jun [III, 109]	Тоз. <i>Toz quş</i> – тооз кушу.
61	qaz [III, 112]	Каз.
62	torıǵa [III, 130]	Торгой.
63	süjägü	Текөөр. Короздун текөөрү. [III, 130]
64	sanduwaç	Булбул. [III, 133]
65	bajbajuq [III, 134]	Куркулдай. Уккулуктуу сайраган куш. Дарактын бутагына баштык сыяктуу салаңдатып уя салат.
66	şa [III, 157]	ала куш. Бул сөз айрым адамдарга лакап катары да <i>ärdämsiz şa</i> – <i>аденсиз, көрүмсүз, пайдасыз куш</i> маанисинде колдонулат. Ал жапыз учат.
67	säçä [III, 163]	Кучкач. <i>Огузча</i> .
68	quǵu [III, 168]	Куу, ак куу.
69	bala [III, 173]	Куштун балапаны. Жырткыч жана жырткыч эмес айбандардын жаш баласын ушинтип айтат. Макалда мындай: <i>quş balası quşunçiq, it balası oħşançıǵ</i> – куш баласы сүйкүмсүз, ит баласы сүйгүнчүк. Куштун баласы жүн чыгып торолгончо жагымсыз, ал эми иттин баласы оюнчуктай жагымдуу болот. Чоңойгондо тескерисинче болуп калат.
70	uhı [III, 178]	Үкү. Түрктөрдүн көпчүлүгү <i>iki</i> дешет.
71	turna [III, 179]	Турна.
72	qordaj [III, 180]	Кордай (пеликан).

73	çalğaj [III, 180]	Куштун канатынын учтары.
74	qırğuj [III, 180]	Кыргыз. <i>Çäbäk qırğuj</i> – жагалмай.
75	çaңçırğa	Кучкач. [III, 181]
76	turumtaj [III, 182]	Турумтай. Жырткыч, аңчы куштардын биринин аты.
77	saң [III, 265]	Заң. <i>Quş saңı</i> – куш заңы, куштун заңы.
78	siңäk [III, 271]	Шаардыктардын тилинде <i>чиркей</i> , көчмөндөрдүн тилинде <i>чымын</i> .
79	jaңan [III, 278]	Таан.
80	suңqur [III, 282]	Шумкар, жырткыч куштардын биринин аты. Ал <i>tuğril</i> кушунан кичине болот.
81	täñälgüç	Айры-куйрук, бул канаттуу. <i>Огузча</i> . [III, 287]
82	täñälgün	Айры-куйрук, башка түрктөрдүн тилинде. [III, 287]
83	kögürçkөн	Көгүчкөн. [III, 308]
84	järsgü [III, 317]	<i>ja järsgü</i> – жарганат. <i>Чугилче</i> . Айрымдар муну <i>järisä</i> дешет.
85	jumurtğa [III, 317]	Жумуртка. Тооктун жана башка куштардын жумурткасы. Адам жана айбандардын ташагын да <i>jumurtğa</i> дейт.

Кийимдердин аттары

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	um [1, 59]	ыштан, дамбал.
2	aj [1, 61]	ай. Кочкул сары түстүү жибек кийимдин бир түрү.
3	aşuq [1, 81]	Темир баш кийим, туулга.
4	oğuc [1, 81]	Маасынын сыртынан кийе турган кепич.
5	ätäk [1, 82]	Этек.
6	içük [1, 82]	ичик. Суусар, булгун жана ошолор сыяктуу айбандардын терисинен тигилген кийим.
7	äşük [1, 85]	сырт кийим, жамынчы.
8	āz [1, 93]	ак суусар ичик. Бул сөз – <i>s</i> ариби менен да айтылат. ушунусу дурус.
9	artığ [1, 106]	Кемсел, аялдардын кийими.
10	içmäk [1, 110]	Ичик. Козунун терисинен тигилген ичик.
11	otran [1, 116]	Ыштан. Муну йагма уруусунан уктум.
12	äñäk [1, 137]	Аялдардын бүркөнчүгүн байлай турган жип, боо.
13	öñiq [1, 137]	Эчкинин жүнүнөн өрүлгөн жасалма чач. <i>Öñiq jörgäjäk</i> – улама чач. Бул сөз <i>башка</i> , <i>өңгө</i> деген маанидеги <i>өңи</i> сөзүнөн алынган.
14	jörgäjäk [1, 137]	Улама чач. Бул сөз <i>башка</i> , <i>өңгө</i> деген маанидеги <i>өңи</i> сөзүнөн алынган.
15	ilärsük [1, 151]	Ыштандын боосу, ычкыр.
16	äliklik [1, 152]	Кол кап, мээлей.

17	qur [1, 282]	Кур, белбоо. Ычкыр.
18	qars [1, 299]	Чепкен; төөнүн же койдун жүнүнөн жасалган кийим.
19	börk [1, 300]	Бөрк, бөрүк. <i>Tatsız türk bolmas başsız börk bolmas</i> – татсыз түрк болбос, башсыз бөрк болбос. Баш бөрксүз болбогондой эле түрктөр таттар менен кошуналыктан танбайт деген мааниде айтылган.
20	kürk [1, 302]	Көрпө, тери (тон).
21	käzüt [1, 305]	Кийит. Той-ашта бериле турган кийим-кече. Күйөөнүн же келиндин жакындарына берилген кийит. <i>käzüt bärđi</i> – кийит берди.
22	sızığ [1, 319]	Кийимдин өңүрү. <i>Sızığ jabıb olturđı</i> – этегин жаап олтурду. Бул адептүүлүктү билдирет.
23	qulaq ton	Жеңи кыска тон. [1, 328]
24	sižik [1, 332]	Кийимдин өңүрү, этеги.
25	käzük [1, 334]	Кийиз калпак.
26	kädük [1, 334]	Канат тагылган баш кийим. Ал кийиз топуга окшош.
27	tizim [I, 338]	<i>Bir tizim jinçü</i> – бир тизим бермет (мончок).
28	didim [1, 339]	Үйлөнүү кечесинде келин кийүүчү аземделген шөкүлө.
29	baqan [1, 340]	Шакекке окшотуп жасалган мончок. <i>Altun baqan</i> – алтын мончок.
30	köbik [1, 348]	Чапандын көбөөсү.
31	bartu [1, 354]	Күрмө.
32	çubra [1, 357]	Чалдыбары чыккан кийим.
33	käzğü [1, 364]	Кийит (кийимдин бардык түрү, кийим-кечек).
34	qaftan [1, 368]	Сырт кийим, (чепкен, кафтан).
35	kimsän [1, 370]	Баш кийимге жана башкага тагылчу жука алтын гүл.
36	çabğut [1, 380]	Чопкут (баалуу кийим).
37	başnaq [1, 392]	<i>başnaq är</i> – башында туулгасы жок, жалаң баш эр, жылаңач баатыр.
38	boğmaq [1, 392]	Буумак (көйнөк топчусу).
39	boğmaq [1, 392]	Кымбат баалуу таштар жана берметтер менен жыш бастырылган алтын буюм, аны колукту киет.
40	çäkräk [1, 400]	Чепкен. <i>Çäkräk qaba</i> – кулдар кийчү жука жүн чепкен.
41	könçök [1, 402]	Жака, көнчөк (көйнөк, кийимдин).
42	sıdrım [1, 405]	Кайыш тасма, кемер (сыдырым). Огузча. <i>Sıdrım ıslığ är</i> – ишти башкаларга эч нерсе калтырбай, аягына чейин бүтүргөн эр.
43	sarağuç [1, 407]	Аялдардын баш жабуусу.
44	kotrma [1, 410]	<i>Kotrma börk</i> – котормо бөрк (алды жана арты кайрылган баш бөрк).
45	soqarlaç [1, 412]	Соксогой. <i>Soqarlaç börk</i> – соксогой бөрк.
46	qızığlığ [1, 414]	<i>Qızığlığ nän</i> – кыйыктуу бөрк, кыюуланган баш кийим.

47	bağırdaq [1, 418]	Эмчек тарткыч.
48	qudurğaq	Чапандын арткы этеги. [1, 418]
49	bürünçük	Аялдардын бүркөнчүгү. [1, 424]
50	saqalduruk [1, 437]	Сакалдырык, баш кийим түшүп кетпеш үчүн, баш кийимге тагылып, ээктин алдына байланган, жибектен өрүлгөн боо.
51	tolğağ [II, 231]	Сөйкө, сырга. Аялдар кулагына тагына турган сырга. <i>Jinçü tolğağ</i> – инчү (бермет менен шөкөттөлгөн) сырга.
52	qırğaq [II, 231]	Кыргак. Кийимдин (мисалы, калпактын) кыргагы.
53	jarıq [III, 12]	Жоо-жарак, урушта кие турган соот, калканга берилген аталыш. Алар башка-башка айырмаланып айтылат. <i>Чынжыр соот (торко) kübä jarıq, темир соот - saj jarıq</i> делет.
54	jüzük [III, 15]	Жүзүк. Асыл таш чегерилген шакек.
55	jişim [III, 15]	Суук өтпөс үчүн бут кийимдин сыртынан тизеге чейин кийип ала турган өтүккө окшош бут кийим.
56	jaqa [III, 19]	Жака, кийимдин жакасы.
57	jaqu [III, 19]	Чепкен, жамгырлык (жамгырда кийе турган кийим). Бул сөздүн негизи <i>jağqu</i> – жеңилдеди, жеңил болуп калды дегенди түшүндүрөт.
58	jalma [III, 27]	Чепкен, жамгырда киет. Фарстар бул сөздү түрктөрдөн алып, <i>jälmä</i> деп айтышат.
59	jarpaç [III, 30]	Жамгырда, кар жааганда койчулар, малчылар жамына турган жеңсиз кементай.
60	tuş [III, 96]	(жоон айтылат) – алтындан же күмүштөн жасалган курдун учундагы догосу.
61	suf [III, 98]	Жүндөн өрүлгөн кур.
62	quv [III, 99]	<i>ton qav quv boldı</i> – тон тигишинен сөгүлдү.
63	ton [III, 104]	Тон, кийим.
64	qoj [III, 107]	Коюн. Кийген кийимдин ичи. <i>Älik qojqa suq</i> – колду коюнга сук (тык) деген ушундан алынган.
65	bağ [III, 115]	Боо.
66	çäk [III, 117]	Жиптен токулган кездеме, андан йемектер желбегей жамына турган кийим токуп кийишет.
67	saj [III, 119]	Соот. <i>Saj jarıq</i> – денеге кийиле турган соот.
68	käjük [III, 126]	Калпак.
69	qıjmaç [III, 131]	<i>qıjmaç börk</i> – ак тыбыттан жасалган бөрк. Аны чигилдер кийишет.
70	kürä [III, 162]	Сөйкөнүн бир түрү.
71	kürä jarıq	Чынжырлуу темир соот. [III, 162]
72	sata [III, 163]	Маржан, шуру.
73	saçu [III, 163]	Чачпак, кийимдин, жүз аарчынын чачпагы.

74	toqo [III, 170]	Дого (<i>диал.</i> тогоо). Курдун догосу.
75	çırğuj [III, 180]	Тондун эки капталындагы кур өткөрө турган бүчүсү.
76	jän [III, 268]	Жең, кийимдин жеңи.
77	çänşü [III, 279]	Пахталуу кыска чапан.
78	könläk [III, 283]	Көйнөк.
79	jañalduruq [III, 287]	Жамгырда жана шыбыргакта кие турган чепкенге (жакасына) тигип коюлган кийиз баш кийим.

Кесиптер

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	uz [1, 66]	уз, <i>uz kişi</i> – уз киши, колунан көөр төгүлгөн, өз кесибине мыкты киши.
2	ügitçi [1, 70]	буудай жана башка дандан ун тартуучу, тегирменчи.
3	atım [1, 88]	мерген. <i>Atım är</i> – мерген эр.
4	āv [1, 93]	уу, аңчылык. <i>Bäk avqa çıqtı</i> . Бек ууга чыкты.
5	Atā [1, 97]	<i>atā sağun</i> – табып.
6	umğa [1, 130]	Салыкчы. Казыначы, алык-салык топточу.
7	ağıcı [1, 138]	Асыл, жибек кийимдерди сактай турган казыначы.
8	ılmğa [1, 144]	Хан жарлыгын түрк жазмасы менен жазуучу киши.
9	çavuş [1, 314]	Урушта кошуунду сап-сап кылып тартипке келтирип, согуш жокто жоокерлердин элге талоончулук кылбашын көзөмөлдөөчү аскербашы.
10	tužun [1, 341]	Айыл башчы, мурап, көк башы.
11	Ata sağun	Табып, эмчи. Түрктөрдө. [1, 343]
12	jaziğcı [III, 44]	Катчы, жазуучу, кудалар ортосундагы кабарларды жеткирип турган жуучу. <i>Огузча</i> .
13	tariğcı [III, 181]	Таруучу, дыйкан, эгин эккен дыйкан.
14	salçı [III, 323]	Ашпоз. Бул сөз ушул мааниде болгону менен кийин ашкана бычагын <i>salçı bıçaq</i> деп калган.

Чеберчилик

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	iç [1т. 57]	ич; ар кандай нерсенин ичи. <i>Iç kur</i> – ычкыр (ич кур), белбоо.
2	ör [1,64]	Тондун, кемселдин колтугунун алды.
3	ik [1,67]	Ийик. Ушундай эле мааниде бул сөз <i>jik</i> деп да айтылат.
5	än [1,68]	Бир нерсенин эни. <i>Bi böz äni näçä</i> – Бул бөз (кездеменин) эни канча?
6	äriş [1, 76]	Эриш. <i>Äriş arkak</i> – эриш-аркак деп колдонулат.
7	ägin [1, 90]	эни бир жарым карыш, узундугу төрт аршан (кез) бөз

		(кездеме). Сувар уруусу ошону менен соода-сатык кылышат.
8	āž [1, 92]	Аз. Асыл жибек кездеме (мата) жана ага окшош кол өнөр буюмдары. Бул сөз мурункудан кыскарылган түрдө аз деп да айтылат. Туурасы да ушу. <i>Āzgi āž</i> – жакшы иштелген зат (нерсе).
9	āl [1, 94]	Ал. Ток сары, кызгылт сары түстүү асыл жибек мата (кездеме). Андан хандар туу жасашат, жогорку дөөлөттүү, кадырлуу кишилердин аттарына жабуу жасайт. Ачык кызыл иренди да <i>āl</i> – ал дейт.
10	ĭg//jig [1, 96]	Ийик.
11	ägrik [1, 113]	Ийрилген жип.
12	arqaq [1, 123]	Аркак. Бөз, килем сыяктуулардын аркагы.
13	ulağ [1, 126]	Жамачы, кийимге жамалган жамак.
14	ulağu [1, 138]	Уланды. <i>Ulağu nāñ</i> - улана турган нерсе.
15	āškürti [1, 145]	Эшкүрти. Кытайдын жибектен токулган гүлдүү кездемеси.
16	oğurşuq [1, 148]	Ийиктин жип түрүлүүчү чыгырыгы.
17	qat: ton qatı[1, 280]	Кат, кабат. <i>Ton qatı</i> - тондун кабаты. Кабатталган (катар-катар) тоолорду <i>qadraq</i> дегени ушул сөздөн келип чыккан.
18	çüz- çüz [1, 284]	Чиндердин кызыл өңдүү зер басылган матасы.
19	kāz [1, 284]	Кез. Чиндерде жасалган жибек кездеменин бир түрү.
20	qulaç [1, 306]	Кулач. Бул, негизи <i>qol āç</i> – колду ач деген сөздөрдөн келип чыккан. <i>bir qulaç barçın</i> – бир кулач парча (кездеме).
21	butar [1, 308]	Бута. <i>Bārdi</i> – <i>барда</i> деген кийимди токуй турган жип.
22	kižiz [1, 312]	Кийиз.
23	kiviz [1, 312]	Килем.
24	bıçış [1, 313]	Бычыш-жыртыш (кездеме). Улуктардын урматына же тойго (бешик тойго) келгендерге арналып берилүүчү кездеме.
25	qažığ [1, 320]	Кайык, (кайып тигүү).
26	quçaq [1, 327]	Кучак. <i>bir quçaq böz</i> – бир кучак бөз.
27	bürük [1, 329]	Бүрүк (бүрүп тарткан боо, жип). Мисалы, куржундун боосу, шымдын ычкыры ж.б.
28	küzük [1, 334]	Күзүк. Таар, килем токууда жиптерди бири-бири менен айкалыштырып турган аспап. Анын жардамы менен кездеменин үстүнкү эриши астыңкы эришинен (аркак өткөргөнгө ылайыкталып) ажыратылып турат.
29	Kämäk [1, 335]	Пахтадан жасалып саймаланган кооз кездеме. Андан сырткы көйнөктү, кыпчактар жаанда кийчү кемселди

		тигишет.
30	kärim [1, 340]	Керим (керегеге тартылчу гүлдүү керме, туш кийиз). <i>Tam kärimu</i> – туш кийиз.
31	tämän [1, 342]	<i>Tämän jipnä</i> – темене.
32	didäk [1, 347]	Көшөгө (жаңы келген келин отурат).
33	köşik [1, 347]	Көшөгө, калканч.
34	çikin [1, 353]	Жибек. <i>Çikin jibi</i> – жибек жиби.
35	çikin [1, 353]	Чегелөө, барчаны алтын менен кештелөө. <i>Çikin çiknädi</i> – чекесин чегеледи.
36	burta [1, 354]	Алтын жалатылган жип (кездемелер кештеленет).
37	tahtu [1, 354]	Ийрилбеген жибек.
38	qıftu [1, 354]	Кайчы. Чигилче.
39	sındu [1, 356]	Кайчы. Огузча.
40	känzi [1, 359]	Кызыл, сары жана жашыл өңдүү кытай кездемеси.
41	batğa [1, 360]	Баш кийим тигүү үчүн кийизди же эчки терисин үстүнө коюп бычуучу такта (баталга).
42	çäçkä [1, 364]	токуучу шайман, өрмөк.
43	tizmä [1, 366]	Тизме (шым, ыштандын боосу). Буга окшогондордун баары, мисалы, жип өткөрүп тартып байлаганга ыңгайлаштырылган оозу бүйүрмөлүү баштыктын боосу да ушинтип аталат.
44	tügmä [1, 366]	Түймө.
45	tikmä [1, 366]	Тикме. <i>Tikmä näñ</i> – тикме нерсе.
46	tavran [1, 368]	Түймөк жип, андан белбоо ж.б. буюмдар өрүлөт.
47	tügsin [1, 369]	Төрт кырлуу түймө.
48	şalaşu [1, 376]	Кытай кездемесинин бир түрү.
49	tülfır [1, 384]	Колуктунун көшөгөсү, барча жибектен жасалат.
50	sıǵziǵ [1, 390]	Милте сызык (<i>диал.</i> ыскыт). Өтүк, жаргак сыяктууларды эки тигиштин арасына кыстарыла турган тилим.
51	sıǵzaǵ [1, 390]	Эки нерсени бириктирип салынган жамаачы.
52	qarşaǵ [1, 390]	Карыш (кездемени ченөө, өлчөө). <i>Anıñ qarşaǵı kör</i> – анын карыштаганын көр.
53	tähsäk [1, 399]	Чин (Кытай) жибегинин бир түрү.
54	säzräk [1, 400]	Сейрек, жука. <i>Säzräk böz</i> – сейрек токулган, жука бөз.
55	basbal [1, 403]	Түрмөк жип.
56	tuşrum [1, 405]	Ийрилген түрмөк жип. Аргуча.
57	zünüm [1, 405]	Чин (кытай) жибегинин бир түрү.
58	çihansı [1, 408]	Чиндин саймалуу жибек кездемеси.
59	kimişkä	Саймаланган кашкар кийизи. [1, 409]
60	mındatu	Жибек жабуу. [1, 410]
61	mundaru	Жибек көшөгө, анда жаңы келген келин отурат. [1, 437]
62	tizildürük	Башмактын тумшугуна тагылчу тыйындар. [1, 437]

63	qaçaç [II, 228]	Кытай кездемесинин бир түрү.
64	jar [III, 3]	Жабагы, кийиз. <i>Jiñ jar</i> – жабагы жүн, кийиз.
65	јip [III, 3]	Жип.
66	jatuq [III, 11]	Жүн жана пахта жиптен токулган кездеме (таар). Анын эриши жүн, аркагы пахта жиптен болот.
67	jolaq [III, 14]	Жол-жол. <i>Jolaq barçın</i> – жол-жол жибек кездеме. Ушул сыяктуу нерселердин бардыгын <i>jolaq</i> – <i>жолок</i> , <i>жол-жол</i> , <i>ала-була</i> дейт. Мунун туурасы <i>jolaq</i> болот.
68	jurun [III, 17]	Жибек кездеменин кесиндиси. <i>Jurun juqa</i> деген сөз мына ушундан алынган.
69	jamağ [III, 22]	Жамак, жамачы. Макалда мындай: <i>Barçın jamağı barçınqa qarış jamağı qarışqa</i> – жибек жамак жибекке (жибек кездемеге ылайык), жүн жамак жүнгө (жүн кездемеге ылайык). Бул макал бардык нерсе өзүнө ылайык болуш керек деген мааниде айтылган.
70	jignä [III, 27]	Ийне. Теменени <i>tämän jignä</i> дешет.
71	jamağu [III, 28]	Жамалуучу, жамала турган. <i>Bu ton ol jamağu</i> – бу жамала турган тон, бу жамачы салына турган тон.
72	jüksäk [III, 37]	Оймок. Мистен, же териден жасалат. Теричилер, тигүүчүлөр колуна ийне кирип кетпес үчүн бармактарына салынып алат.
73	çit [III, 92]	Чыт. Гүлдүү, ала-була чин кездемеси.
74	böz [III, 94]	(ичке айтылат) – бөз.
75	jir [III, 107]	Төшөнчү же жамынчынын бир бети. Бул беттин түсү негизги түс болуп саналат. Мисалы, <i>jaşıl jirlik barçın</i> – жашыл түсү коюу болгон жибек кездеме. Мында жашыл түс басымдуу, калган түстөр кошумча.
76	qav [III, 117]	<i>Ton qav quv boldı</i> – тон (начар тигилгендиктен) тырышып, кирип кетти.
77	küwüz	Кийиз, жүндөн жасалган, токулган төшөнчү. [III, 123]
78	çajdam [III, 132]	Көрпөнүн ичине сала турган жана жамгырда жамына турган жука кийиз.
79	toqımaq	Токмок, кездеме жуугучтун токмогу. [III, 132]
80	ji [III, 161]	Тигиш. Кийимдин тигиши. Тигүүчүнү, чеберди <i>jiçi</i> деген да ушундан алынган.
81	käçä [III, 164]	Кийиз. <i>Огузча</i> .
82	qarı [III, 167]	Бөз, кездеме өлчөй турган өлчөм, (колдун карысы менен) чен. Бул жогорудагы сөздөн алынган. Бул сөздө арабчага бирдей маани бар. Анткени билек өлчөмү менен кездеме өлчөө эки тилде бирдей.
83	çigi [III, 172]	Тигиш. <i>Çigi ji</i> кыйып тигүү.
84	dawa [III, 177]	Жүн келеби. Жүн тытылып келептенет, анан ийирилет.

85	luhtaj [III, 179]	Кытайдын кызыл түстүү, сары теңге гүлдөрү бар жибек кездемеси.
86	jañ [III, 268]	Калып, үлгү, бычым. Ар кандай нерсенин калыбы, бычымы. Тигиле турган нерсени ушуга негиздеп бычып, анан тигет. <i>Börk jañi</i> – бөрк калыбы, бөрк бычымы. Бул мындай болот: кагаз канат үлгүсүндө же үч бурчтук кылып кесилет, же оюлат, же болбосо ылайдан тоголоктолуп баштын кеби жасалат. Бөрк жасалчу кездеме ушуга өлчөнүп бычылат. Ар кандай нерсенин калыбы ушундай.
87	hulñ [III, 275]	Чинден алып келине турган бир түрдүү түстөгү кездеме.
88	bäzinç [III, 276]	Келеп, жумгак. Жибек же пахта жиптин келеби.
89	qafğar	Кафгар, шафран түстүү жибек кездеме. [III, 321]

Устачылык

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	ir //jir [1,64]	Тешүүчү курал, үшкү.
2	içlik [1, 110]	Ичмек, тердик. Ээрдин астына салына турган ичмек, тердик.
3	ömzük [1, 112]	ээрдин кашы жана актаргасы.
4	ažrım [1, 114]	ээрдин капталынын алдына коюлуучу желдик (жааз).
5	üstäm [1, 114]	Ээрдин кашын, курду жана басмайылды көркөмдөө үчүн чегерилген (бекитилген) алтын, күмүш. Огуздар аны <i>saht</i> дейт.
6	otğun [1, 115]	Басмайыл, тогоого учу өткөзүлүп байланган эндүү кайыш, ага олоң байланат.
7	örgän [1, 115]	Кайыш олоң. Огузча.
8	äkiş [1, 126]	Темирдин калдыгы.
9	tın [1, 293]	<i>tın tizgin</i> – тизгин, жүгөн.
10	qılıç [1, 306]	Кылыч. Макалда мындай: <i>qoş qılıç qınqa sığmas</i> – кош кылыч кынга сыйбас. Бул макал эки киши бир ишке киришкенде, же экөө бир кызды алмакчы болуп калганда айтылат. Какандын бектерине да ушул сөз менен ат коюлат. Мисалы, <i>qılıç han</i> – <i>Кылыч хан</i> дегендей. Бул <i>кылычтай өткүр болсун</i> деген үмүт.
11	tämür [1, 309]	Темир. Бул сөз <i>kök tämür kirü turmas</i> – <i>темир керексиз (болуп) турбас</i> деген макалда айтылган. Бул <i>көк темир керексиз болуп калбайт</i> деген маанини билдирет. Мунун башка да мааниси бар. Кыргыз, йабаку, кыпчак жана башка элдер ант ичкенде, же убада бергенде жылаңач кылычты алдыга көлдөлөң коюп, <i>bi kök</i>

		<i>kirsün qızıl çıqsın</i> – бул көк (кылыч) кирсин, кызыл чыксын (каным чачырасын) деп айтышат. <i>Бул убада (ант) бузулса кылыч өч алып, каныма боёлсун</i> деген маани берет. Анткени, алар темирди урматташат.
12	körük [1, 334]	Көрүк (устанын көрүгү).
13	qolan [1, 344]	Олоң, басмайыл. <i>Qolan atı</i> – аттын басмайыл тартчу жери.
14	küdän [1, 344]	Төөнүн кому, чом ж.б. мингич унаалардын токулгасы. Огузча.
15	çozın [1, 348]	коло. <i>Çozın aşıç</i> – коло казан.
16	qalva [1, 362]	Учу тоголок (мукур) жыгачтан жасалган жебе.
17	butlu [1, 364]	Буйла, төөнүн мурдуна өткөзүлгөн чүлүк.
18	käsmä [1, 367]	Кесме (жебенин учундагы жалпак темир).
19	kirşän [1, 370]	Коргошун упа.
20	bargan [1, 370]	барскан (темир устанын чоң балкасы).
21	qalqan [1, 372]	Калкан (түрк жана огуз тилдериндеги ушундай, аларда <i>qalqañ</i> деп да айтылат).
22	çätgän [1, 374]	Жүгөн, тизгин.
23	tartıǵ [1, 388]	Олоң, тартма, басмайыл.
24	qısmaq [1, 398]	Кысмак (кош кабат үзөңгү боо).
25	tärlik [1, 399]	Тердик.
26	körçük [1, 401]	Көпчүк (ээрге салынуучу көрпөчө). Огузча.
27	türbikü [1, 410]	Түрпү, жыгач жонгуч, сүргүч.
28	burunduq	Мурунтук, чүлүк. [1, 417]
29	qoruǵcın [1, 425]	Коргошун. Огуздар айрым ариптерди түшүрүп <i>qoşın</i> деп айтат.
30	qužurǵun [1, 429]	Куюшкан.
31	tämürkän [1, 432]	Жебенин темир учу. Огузча.
32	kömöldürük	Көмөлдүрүк. [1, 437]
33	qatut [II, 228]	Желим. Кол өнөрчүлүккө колдонулган желим.
34	çäkük [II, 230]	Чеккич балка, зергердин балкасы.
35	jasıç [III, 7]	Жебенин (октун) жоон учу.
36	jular [III, 8]	Жүгөн, нокто. Макалда мындай: <i>jund başın kähildi - аттын башын жүгөндөп байлап же</i> деп айтылат. Аттын башын бышырып жегин келсе, качып кетпес үчүн ага нокто кат, андан кийин жегин. Бул макалда атты пайдалануу үчүн аны байлап үйрөтүү зарылдыгы, аны бош коё берүүгө болбой тургандыгы жөнүндө айтылат.
37	ışıǵ [III, 10]	Кайыш, тасма, кайыштан өрүлгөн басмайыл.
38	jalıǵ [III, 11]	Ээрдин алдыңкы жана арткы кашы. Аларды бири-биринен айырмалаш үчүн <i>öñdönki jalıǵ - өйдөңкү каш</i> ,

		<i>kidinki jalıǵ – кийинки (арткы) каш</i> дейт.
39	jatan [III, 16]	Атуу үчүн жыгачтан жасалган жебе.
40	jatan [III, 16]	Пахта, жүн тыта турган курал.
41	jarı [III, 18]	Ээрдин көрпөчөсү. <i>Чигилче</i> .
42	jaru [III, 18]	Желим. <i>Jaru jälimi</i> – балык желими.
43	jular [III, 21]	Аттын жүгөнү, ноктосу.
44	jonaq [III, 22]	Жонок, токум. Эшек, өгүз дагы ушуга окшогон жүк жүктөөчү унаалардын токуму.
45	jarǵaq [III, 33]	Жапкак, канаттууларды кармоочу тузактын бир түрү.
46	jasıǵlıǵ [III, 40]	Окчонтой (саадак сала турган баштык). <i>Jasıǵlıǵ ja</i> – окчонтойго салынган жаа, өз кабына салынган жаа.
47	jarınlaq [III, 40]	Кайыш, түрк кайышы. Ал эчкинин терисинен тилинет.
48	tuç [III, 92]	Жез.
49	toz [III, 94]	Саадакка оролгон кайыш.
50	çiz [III, 95]	(<i>ž – z</i> менен <i>ç</i> тыбышынын ортосунда айтылат) – темир мык. Темир соотун топчулары да <i>çiz</i> деп айтылат.
51	tiş [III, 96]	Соконун тиши
52	qol [III, 102]	Жолок. Кылыч жана бычак бетине түшүрүлгөн жолок саймалар. Көбүнчө алтын жалатып жолок түшүрүлөт. Муну <i>qılıç qoli</i> дешет.
53	qom [III, 103]	Ком. Төөнүн кому. Токумдун ичине төөнүн өркөчү менен барабар келе турган кылып саман тыгып тигилет. Андан кийин төөгө токулат. Бул <i>tävä qomi</i> – <i>төө кому</i> деп аталат.
54	tin [III, 104]	Тизгин.
55	qın [III, 105]	Кын. Кылычтын же бычактын кыны.
56	kön [III, 105]	Көн, тери. <i>At köni</i> – ат териси. Негизинде бул сөз адамдын териси үчүн иштетилет. <i>Anıñ köni qurudı</i> – анын териси куруду, өлдү.
57	jig [III, 108]	Ооздурук. <i>Jügön jigi</i> – жүгөндүн ооздуругу.
58	sap [III, 109]	Сап. Кылычтын же бычактын сабы. Макалда мындай: <i>uǵlan ışı ış bolmas, uǵlaq münzi sap bolmas</i> – улан (бала) иши иш болбос, улак мүйүзү сап болбос.
59	qujqa [III, 130]	Куйка, тери. Чындыгында, бу сөз ашатылбаган терини билдирет, кээде ашатылган терини билдирет. <i>Ol qojuǵ qujqaladı</i> – ал койдун терисин сыйырбай туруп (мууздагандан кийин эле) куйкалады.
60	qujma [III, 130]	Куйма. Балка менен сокпостон, темирден куюлуп жасалган ар кандай буюмду куйма дешет.
61	ikämä [III, 130]	Чалгынын бир түрү.
62	bojunduruq [III, 134]	Моюнтурук, каамыт. Бул жыгачтан эки өгүздүн моюнуна салганга ылайыкталып жасалат.

63	ja [III, 161]	Жаа. Макалда мындай: <i>qurmuş kiriş tügülmäs, uqruqun tağ ägilmäs</i> – куруган жаа киричи түйүлбөс, укурукка тоо ийилбес. Бул макал арзыбаган даярдык менен чоң ишке киришпөөгө үндөйт.
64	burı [III, 165]	Жебенин учундагы ок кийгизиле турган бороз, оюк. Муну <i>başaq burısı</i> дешет.
65	basu [III, 167]	Темир токмок, темир чыбык. Бир тилде.
66	tili [III, 174]	Жебенин башагын (темир учун) бекитип байлаган кайыш тасма.
67	quwa [III, 177]	Түрк жүгөндөрүндөгү аттын тумшугуна туура келтирип тагылган кайыш.
68	çırğuj [III, 180]	Жебе темиринин жоон жери.
69	çoqubarı	Металл эритүүчү идиш жасай турган ылай. [III, 182]
70	sünü [III, 272]	Сүнгү, найза.
71	şäbiñ [III, 273]	Кичинекей темир таяк. <i>Чигилче</i> .
72	tuluñ [III, 274]	Жүгөндүн бөлүктөрүн бириктирген шакекче. Аттын кулагынын алдына келет. Аттын башынын үстүнөн жана маңдайынан өткөн кайыш тасмаларды (өрүмдөрдү) бириктирет. Ошон үчүн аны <i>jügön tuluñı</i> дешет.

Жыгаччылык.

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	uq [1, 67]	уук, чатыр, боз үйдүн уугу.
2	äžärlık [1, 150]	Үстүнө ээр коюла турган жыгач (ээрлик).
3	bäşik [1, 347]	Бешик.
4	körkä [1, 364]	жыгач аяк. Кенжекче.
5	sırmaq [1, 396]	Эшектин ээри, ыңырчак.

Балыкчылыкка байланыштуу сөздөр:

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	oluq [1, 81]	кичине кайык, кайык.
2	uzdän [1, 121]	Балык кармай турган тордун бир түрү. Чыбыктан согуп, катар тизип тосмо жасайт. Тосмонун ортосунан тешик калтырылат, тузак тор ошол тешикке капталат. Балыктардын торго киргени билинери менен тор дароо тартып алынат.
3	uçan [1, 126]	Эки желектүү (парустуу) кеме. Кыпчакча.
4	arğag [1, 141]	Кайырмак.

5	balıq [1, 323]	Балык. Макалда мындай: <i>balıq suvda, közi taştın</i> – балыктын өзү сууда, көзү – тышта. Бул сөз сыртынан билбегенсип көрүнгөн менен, чынында сак кишилерге карата айтылат.
6	çabaq [1, 325]	Чабак. Түрк көлдөрүндө жашаган майда балыктын түрү, чабал кишилерди да ага окшоштуруп <i>çabaq är</i> – коркок дешет.
7	qažıq [1, 327]	Кайык (жыгач кайык). Аргуча.
8	şütük [1, 333]	<i>şütük saqal</i> – кылыч тумшук балык, аны сыя челекке окшоштурушат.
9	başgan [1, 370]	Өтө чоң балык. Ага уруу башчысын ага теңеп <i>budun başganı</i> – эл башчысы дешет.
10	kürgäk[II,232]	Күрөк. Кайыктын калагы, башка дагы түрдүү күрөк.
11	qajğıq	Кайык. [III, 131]
12	çatuq [III, 163]	Деңиз балыгынын бир түрүнүн мүйүзү. Чинден (Кытайдан) алып келинет. Кээ бирөөлөрдүн айтымында, ал бычак жана кылыч сабын жасаган бир дарактын тамырына окшош. Аны менен тамакта уу бар же жок экени сыналат. Ал шорпо же башка тамактарга салынса, тамакта уу жок болсо, отко коюлбаган тамак кадимкидей кайнап чыгат. Же идишке ал мүйүз коюлса, идиштен буу чыкпай эле тер пайда болот.
13	kämi[III, 175]	(каткалаңдашып айтылат) – кеме. <i>Огузча</i> жана <i>кыпчакча</i> .
14	kämi	(каткалаңдашып айтылат) – кеме. <i>Түркчө</i> . [III, 175]

Тамак-аш

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	ät [I, 56]	Эт. <i>Ät jär</i> – эт жер, жумшак жер, жумшак топурактуу жер.
2	üz [1, 57]	Май. <i>Üzlük mun</i> – майлуу сорпо.
3	üz [1, 65]	май. <i>Üzlük aş</i> – майлуу аш (тамак).
4	un [1, 68]	ун (буудайдын уну).
5	ugut [1, 69]	Угут. Буудай шарабын ачытууга арналган угут (ачыткы). Бул ачыткы бир нече ичимдиктерден аралаштырылып, ага арпа унун кошуп камыр жасайт. Бул камырды майдалап кесип кургатат. Андан кийин буудай менен арпаны кайнатып, андан кургатылган камырдын ар бири абдан майда жанчылып, кайнатылган буудай менен арпага тегиз себилет. Ошондон кийин ал буудайды таза бир нерсеге ороп, үч күнгө чейин думбалап коёт. Үч күндөн кийин абдан сууланып кызып жетилүү үчүн күбүгө салып он күн сактайт. Ачып

		жетилгенде үстүнө суу куят. Сүзүп алгандан кийин ал суюктук <i>буудай шарабы</i> болот.
6	ügit [1, 70]	буудай уну, башка дандардын уну.
7	ögür [1, 72]	<i>jag ögür</i> – күнжүт майы. <i>Огузча</i> .
8	ağuz [1, 73]	ууз, ууз сүт. Кой туугандан кийин чыккан сүт. Бул сөздүн акыркы ариби “ж” менен окулат. Муну “з” ариби менен жазса да болот.
9	uvuş [1, 77]	Ушак (майда). <i>Uvuş ätmäk</i> – нандын ушагы.
10	azuq [1, 80]	азык-оокат. Макалда мындай: <i>sartniñ azuqı arıǵ bolsa, jol üzä jär</i> – сарттын (соодагердин) азыгы аруу (таза) болсо, жол үстүндө жээр. Бул макал айткан сөзүнүн мүдөөсүнөн чыга албаган, кур мактанчак адамдарга карата колдонулат.
11	äbäk [1, 82]	балдардын тилинде <i>нан</i> дегени.
12	āş [1, 93]	оокат, аш, тамак. Уюткуну да (айрандын уюткусун) ушундай дейт.
13	uva [1, 100]	тамактын бир түрүнүн аты. Күрүчтү кайнатып, муздак сууга салып, андан кийин сүзүп алып, кумшекер менен муз кошот. Муну салкындоо үчүн жейт.
14	ibrük [1, 109]	Айран менен сүттү аралаштырган суусундук. Ичи катып калган кишинин ичин бошотууга пайдаланылат.
15	äpmäk [1, 109]	Нан. Йагма, тохсылардын жана башка огуз, кыпчактардын сөзү. Бул сөздө арабчага окшоштук бар.
16	ätmäk [1, 110]	Нан.
17	ikdüg [1, 112]	сүт менен айрандан жасалган сүзмөгө өңдүү даам (тамак).
18	aşlıq [1, 120]	Тамак-аш. Огуздар буудайды <i>aşlıq</i> – <i>аштык</i> дейт.
19	ajran [1, 125]	Айран.
20	uhaq [1, 126]	Өрүк кагынын ширеси. Аны ичет, шербет даярдайт.
21	ügrä [1, 130]	Тутмачка окшош тамак, бирок жука жана ичке кесилет. Ал даамдуу болот.
22	içkü [1, 131]	Ичкилик, ичиле турган нерсе.
23	üspöri [1, 142]	Шекер жана май аралаштырып, ысык чокко бышырылган нандын күкүмү.
24	užitma [1, 144]	Сүзмө.
25	avzuri [1, 145]	Авзуры. Буудай менен арпа уну сыяктуу нерселер аралаштырылып жасала турган тамак.
26	üskiç [1, 156]	Мейиз.
27	top [1, 278]	Тамак-аштын бир түрү. Буудайды сууга кайнатып, ага арпа ачыткысын аралаштырып, идиши менен кийизге ороп, ысык жерге коюп, эртеси ичет (жейт).
28	çır [1, 282]	Май. <i>Aşıçta çir joq</i> – казанда май жок. <i>Bu ättä çir joq</i> -

		бул этте май жок.
29	kāz [1, 284]	Кырмычык. <i>Aşıç kızı</i> – сүт же башка заттардын казанга жабышып калган кырмычыгы.
30	mün [1, 294]	Сорпо ~ шорпо. Мен йагмалардан эшиттим: алар шорпо келтир дештин ордуна <i>mün kaldür</i> дегенде шорпо апкелишет. Бул ысымдарды (атоочторду) түркчө жазганда бир жумшак арипти (тыбышты) кошуп жазууга да болот эле. Бирок, мен жандуу тилде айтылгандай жаздым.
31	murç [1, 296]	Мурч, калемпир.
32	soğut [1, 304]	Сүзмө. Карлукча.
33	suğut [1, 304]	Быжынын түрү (карынга эт, май, күрүч кошкон быжы).
34	qurut [1, 305]	Курут.
35	toqoç [1, 306]	Токоч. Бул сөз <i>toq är</i> – ток эр деген сөздөгү <i>toq</i> деген сөздөн жасалган. Анткени, <i>токоч</i> адамды тойгузат.
36	kömäç [1, 306]	Көмөч: отко көөмп бышырылган нан.
37	çağır [1, 310]	чагыр, шербет.
38	çağır [1, 310]	Чагыр (кымыз кошкон сорпо). Бул сөз бир нече мааниге ээ. Бир мааниси жогоркуга кара-каршы болуп, <i>шарап, арак</i> дегенди да билдирет.
39	qımız [1, 312]	Кымыз. Бээнин сүтүнөн сабага бышып даярдалган ичимдик.
40	köviz [1, 312]	<i>köviz turma</i> – ирип, даамы бузулган нерсе. Даамы бузулуп кеткен бардык нерселерге ушул сөз колдонулат.
41	sürüş [1, 315]	Буудайдын данынан быша электе кайнатып жасалган тамак.
42	sügüş [1, 315]	Кебеп кылганга ылайык улак же козу эти. Огузча.
43	bışıq aş [1, 318]	Бышык аш же жалпы эле кайнатылып бышырылган нерсе. <i>Bışıq kârpiç</i> – бышкан кирпич.
44	bışıq süsük	Кайнатылган шарап. [1, 318]
45	bışıq ät [1, 323]	Бышык эт ж.б. Бул йагмалардын тилиндеги <i>başıq</i> сөзүнүн бир түрү.
46	qatıq [1, 326]	Катык, тутмачка (кесмеге) кошулчу сирке (уксус) же айран.
47	qavıq [1, 327]	Кабык (конок менен таруудан чыккан кебек).
48	qanaq [1, 328]	Каймак. Аргу, болгар тилдеринде - <i>n</i> ордуна <i>jaj</i> келип, - <i>qajaq</i> болуп айтылат.
49	çüräk [1, 332]	Нандын бир түрү.
50	şöbik [1, 333]	Жемиштин калдыгы.
51	käbäk [1, 333]	Кебек (күкүм). <i>Käbäk jinçu</i> – майда бермет.
52	köbük [1, 333]	Суунун көбүгү.
53	köbük [1, 333]	Чий көбүк, иткел.

54	tägim [1, 338]	<i>Bir tägim türmäk</i> – бир ооз тийим быштак.
55	tilim [1, 339]	Тилим, кесим. <i>Bir tilim ät</i> – бир кесим эт (ар бир эле кесилген же узата тилинген нерсенин бөлүгү).
56	tübün [1, 341]	Казандын түбүндө калган күйүндүсү, кырмычык. Учтуктардын (оштуктардын) тилинде.
57	qağut [1, 346]	Тарууну кайнатып жана кургатып, майдалап ага май, шекер кошуп жасаган тамактын аты.
58	süçik [1, 347]	Суусун (вино, шарап). Иле өрөөнүндө жашаган йагма, тохси жана чигилдер шарапты <i>qızıl süçik</i> – кызыл суусундук дешет.
59	sökti [1, 354]	Кебек, улпак. Барсганча.
60	soqtu [1, 354]	Быжы (боор, эт жана татымалдар менен ичегини толтуруп, бышырып жеген тамак).
61	sinçü [1, 355]	Орто калыңдыктагы нандын бир түрү.
62	mandu [1, 357]	Сирке (уксус) түрү. Тандалган жүзүм ширесине таза винодон ачыткы куюп, кумарада түн бою кармайт. Бул эң мыкты сирке.
63	buhı [1, 359]	Бышкан буудайды бадамдын даны менен кумарага салып, үстүнө сүт, улпак, балды аралаштырып куят да, анан ачытат. Буудайын жеп, суюгун ичишет.
64	tozğu [1, 360]	Жолго чыга турган тууганына же таанышына берилүүчү тамак.
65	sirkä [1, 364]	Сирке (уксус).
66	bibli [1, 364]	Узун калемпир, кара мурч.
67	süzmä [1, 366]	Сүзмө.
68	katma juğa	Каттама жупка. [1, 366]
69	bägni [1, 367]	Буудай, таруу же кара буудайдан жасалган суусундук.
70	talqan [1, 372]	Талкан.
71	çivgin [1, 374]	Чүйгүн. <i>Çivgin aş</i> – чүйгүн аш, адамга кубат берүүчү чүйгүн тамак.
72	batman [1, 374]	Батман. <i>Bir batman ät</i> – бир батман эт.
73	çutmın [1, 375]	Суу буусуна бышырылган нан (печеньеге окшош). Абдан даамдуу.
74	közmän	Кордо (чокто) көмүп бышырылган көмөч. [1, 375]
75	tamata [1, 375]	Куймактыкындай жука камыр, этти (же тоок этин) кактап бышырганда май чыгып кетпеш үчүн аны ошол камыр менен ороп коюшат.
76	tatındı [1, 378]	<i>tatındı süüt</i> – татынды; сүттүн жугу.
77	büsqäç [1, 381]	Токоч.
78	tutmaç [1, 381]	Зу-л-Карнайдын жол азыгына кирген, түрктөрдүн арасында белгилүү бир тамагы. Мындай: Зулкарнайн караңгылыктан чыкканда, адамдарында тамак аз калып,

		ага ачкачылыктан арызданышып: <i>bizni tutma aç</i> – бизди ачка тутма, өз жерибизге коё бер, - дешет. Ал акылмандары менен кеңешсе, алар ушул тамакты сунуш кылышат: ал денени чынап, жүздөрүн албыртып, көпкө курсакты ачырбайт. Тутмачты жеген соң, анын артынан эки катар сорпо ичишет. Аны көрүп, түрктөр аны <i>tutmaç</i> деп аташкан, б.а. <i>tutma aç</i> – ач кармаба деген сөздөн. Эки алифтин бирөө жеңилдик үчүн түшүрүлүп айтылган. Демек, бул – муну тут да жегин, ач болбо деген маани.
79	tutguç [1, 381]	Сыйлуу тамактан мурун берилүүчү жеңил тамак.
80	tarmaz [1, 385]	Ачкыл бадыраң.
81	bäkmäs[1, 386]	Жемиш ширеси.
82	suvsuş [1, 387]	Бозонун даамы кеткен калдыгы. Суу аралашкан майды да ушинтип айтат.
83	çahşaq [1, 394]	Кургатылган өрүк, мейиз. Карлукча.
84	türmək [1, 400]	Түрмөк, оромо, каттама.
85	kürşäk [1, 401]	Тарууну сууга же сүткө бышырып, май кошуп жасаган тамак.
86	kövşäk [1, 402]	<i>Kövşäk ät</i> – көпшөк эт. <i>Kövşäk ätmäk</i> – көпшөк нан.
87	batmul	Узун мурч. [1, 403]
88	büskäl	Жука нандын түрү. Какандыктарча. [1, 403]
89	toğrıl [1, 404]	Эт менен даам-татымдар салынган ичеги чучук. Кенжекче.
90	bohsum	Таруудан жасалган ичимдик, бозо. [1, 405]
91	kädrim ät	Териден ажыратылган эт. [1, 406]
92	kästäm [1, 406]	Кечинде чакырылбай келген кишилерге берилүүчү суусундук, сый.
93	sağnağu	Кургатылган ашкабак. [1, 410]
94	bulğama	Буламык (майсыз, татымсыз түрү). [1, 410]
95	buldunı [1, 411]	Ичине жүзүм же мейиз салып, уюган сүттөн жасалган тамак. Кенжекче.
96	quğurmaç	Куурмач, куурулган буудай. [1, 412]
97	çobulmaq	Алманын бир бөлүгү. Отлукча. [1, 419]
98	qaqurğan	Майга жууруп, мешке бышырган нан, каттама. [1, 429]
99	sarmaçıuq [1, 435]	Кесменин бир түрү. Оорулуу да жей алыш үчүн камырды буурчактай кылып майдалап туурашат.
100	qaq [II, 227]	Как. <i>Äriik qaqı</i> – өрүк кагы. Башкалары да ушундай.
101	qaq [II, 227]	<i>qaq ät</i> – как эт, кургатылган, сүрсүтүлгөн эт. Кургатылган, катырылган бардык нерселерди ушундай аташат.
102	jazuq [III, 13]	Азык, сүр азык. <i>Jazuq ät</i> – сүр (сүрсүтүлгөн) эт. Күзүндө

		ар түрдүү татымдарды кошуп сүрсүтүлгөн, көктөмдө жей турган эт. Бул <i>jaz oq jä</i> – жаздын үзүмчүлүгүндө же деген сөздөн алынган. Жаз көктөмүндө мал арык жана төлдөп жаткан учур болот. Сакталган сүрү бар адам үзүмчүлүктө да майлуу эт жейт.
103	juğa [III, 21]	Каттама.
104	jaqrı [III, 24]	Ич май.
105	jarma [III, 27]	Жарма. <i>Jarma juğa</i> – каттама нан (каттама нандын бир түрү). Узунунан жарылган нерселердин баарына ушул сөз колдонулат.
106	javğan [III, 29]	Этсиз. <i>Javğan aş</i> – этсиз аш.
107	jarmaş [III, 32]	Шире, крахмал.
108	jarmaş [III, 32]	Жармач, майда. <i>Jarmaş un</i> – майда тартылган ун, ак ун. Бул эки сөз бирине-бири карама-каршы мааниде болсо да, негизинде түбү бир.
109	juğrum [III, 37]	Жуурум (бир жайым). <i>Bur juğrum un</i> – бир жуурум ун, бир камырлык ун.
110	jörgämäç [III, 44]	Ичеги, карынды, бөйрөк, боорду майда туурап, ичке ичегиге салып кактап, бышырып жейт.
111	jaqrıqan [III, 44]	Тоң май. Муну майдалаганда, чачыраган музга окшош.
112	çör [III, 91]	Ар кандай нерсенин калдыгы, чөбөгөсү. <i>Jüzüm çöbi</i> – жүзүм (ширесин сыгып алгандан кийинки) калдыгы. <i>Jağ çöbi</i> – май чөбөгөсү. <i>Bor çöbi</i> – шараптын чөбөгөсү. <i>Tutmaç çöbi</i> – тутмачтын (кесменин чөбөгөсү) ар бир талы.
113	süt [III, 92]	Сүт.
114	bor [III, 93]	Бозо. Макалда мындай: <i>bor bolmaşır sirkä bolma</i> – бозо болбой туруп, сирке болбо. Бул макал жаш туруп, кары адамга окшошкусун келгендерге карата айтылат.
115	qor [III, 93]	Уютку, кор. Идиштин түбүндө калган айрандын, кымыздын үстүнө жаңы сүттү куюп аралаштырат (бышыйт), андан айран уюп, кымыз ачыйт.
116	tuz [III, 94]	(жоон айтылат) – туз.
117	rov [III, 99]	Көк, паң. Ундун же нандын нымдуу жерде туруп, бузулуп кетиши же үстүндө пайда болгон көк. Башкалары да ушундай.
118	qaq quq [III, 99]	Как, кош сөз болуп айтылышы <i>как-кук</i> . (кургатылган как).
119	söl [III, 102]	Сөл. Эт жана дарактардын кабыгындагы суюктук. <i>Söllük ät</i> – сөлдүү эт чала бышып, али кан-сөлү кете элек эт. Макалда мындай: <i>sögüt söliñä qaşın qasıña</i> – талга сөлдүүлүк, кайыңга катуулук (жарашат).

120	sım [III, 103]	<i>Sım sımraq</i> – тамак. Баш бышырылгандан кийин майда тууралып, татымдар кошулат да, бир идишке салынат, ачуу айран куюлат, ал сиңгенден кийин желет. <i>Чигилче.</i>
121	jäm [III, 109]	Жем, тамак-аш. <i>Jäm kældür</i> – тамак алып кел.
122	tar [III, 111]	Чөбөгө. Каймакты сызгыргандан кийин эриген майдын түбүнө чөгүп калган бөлүгү.
123	sağ jağ	Сары май. [III, 116]
124	qaq [III, 117]	Как. Шабдалы кагы. Башкалары да ушундай.
125	bal [III, 117]	Бал. <i>Сувар, кыпчак жана огузча.</i> Түрктөр муну <i>arı jağı</i> – аары майы дешет.
126	jaş [III, 120]	Жашылча. <i>Jaş jädim</i> – жашылча жедим.
127	jağ [III, 120]	Май. <i>Sağ jağ</i> – сары май.
128	jaq juq [III, 120]	Жук, кырмычык. Алысыраак туугандар <i>jaq juq qadaş</i> деп айтылат. Анын туугандыгы идиш жуугандай деген сыяктуу.
129	quwut [III, 123]	<i>Qağut</i> деп да айтылат. Төрөттө кансыраган аялга берилүүчү тамак. Куурулган таруу талкан май менен шекерге аралаштырып желет.
130	qawuq	Кабык, кебек. Буудай кебеги. [III, 124]
131	qajaq	Каймак. [III, 125]
132	qijma [III, 130]	Кыйма (кесме). <i>Qijma ügrä</i> – кесме аштын бир түрү, анын камыры куш тили кылып кесилет.
133	qujma [III, 130]	Куймак. Камыр суюк жуурулуп, казандагы майга салынып бышырылып, анын үстүнө шекер сээп желет.
134	to [III, 155]	(<i>жоон айтылат</i>) – ундан жасалган буламыкка окшош бир түрдүү тамак. Ал идишке салынып ачытылгандан кийин желет.
135	bizi [III, 167]	Күйүк. Нандын бетине түшкөн күйүк. <i>Ätmäk bizi</i> – нандын бети күйдү.
136	qazı [III, 167]	Казы. Адамдын казысы, жылкынын казысы. <i>Jund qazısı jağ</i> – жылкы казысы майлуу. Түрктөр эң жакшы көргөн май ушу.
137	täkü [III, 171]	Кесим, үзүм. <i>Bir täkü ät</i> – бир кесим эт.
138	küli [III, 175]	Как. Данегинен ажыратпай кургатылган өрүк, шабдалы кагы.
139	tuma [III, 175]	Көбүк. <i>Tuma buhsun</i> – таруудан жасалган бозонун үстүнө кайнап чыккан көбүгү.
140	sumä [III, 175]	Өндүрүлгөн буудай. Ал курутулгандан кийин ун кылып тартылып, андан талкан жана нан сыяктуу тамактар жасалат. Бозонун ачыткысы жасала турган арпанын өндүрүлгөнү да ушундай аталат.
141	lätü [III, 177]	Суюк тамактын бир түрү. Бул тамак суу, муз, кар

		сыяктуу нерседе муздатылат. Ага дары-дармек салынып сууктук үчүн берилет.
142	samduj [III, 180]	Адамдын мүжөсүнө (ысыкчан, суукчандыгына) ылайык (диеталык) ар кандай тамак.
143	söglünçü	Куурдак. [III, 181]
144	quñ [III, 265]	Булчуң. <i>Quñ ät</i> – булчуң эт, кара кесек эт.
145	män [III, 266]	Дан, жем. Макалда мындай: <i>quş tuzaqqa män için ilinür</i> – куш тузакка жем үчүн илинер. Бул макал азык издеп, кыйынчылыкка туш болгон адамга карата айтылат.
146	juñ [III, 268]	Өпкөгө жармашкан ич эт. Муну аялдар жейт, эркектер жебейт.
147	jimirtğa [III, 318]	Аш көк. <i>Jimirtğa aş</i> – бардык аш көк ушинтип айтылат.
148	ağartğu [III, 323]	Буудайдын талканынан жасалган бозого окшош ичимдик, максым.

Үй буюмдары жана тамак-аштардын аталыштары.

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	aşıç [1, 70]	Казан. Макалда мындай: <i>aşıç ajur tübüm altun qamıç ajur män qajdamın</i> – Казан айтат: түбүм алтын, чөмүч айтат: мен кайдамын? (Казан түбүм алтын деп мактанса, чөмүч андай болсо мен кайдамын? – дейт). Бул макал өзүнүн ким экендигин билбегендердин алдында мактанган кишиге карата айтылат.
2	idiş [1, 76]	Идиш. Йагма, тохси, йемек, огуз, аргуча кумган, табак, илеген жана казандардын баарысын <i>идиш</i> деп аташат.
3	oşaq [1, 79]	Очок.
4	uğuç [1, 80]	аргамжы, аркан.
5	oluç [1, 81]	аштоо, акыр. Жыгачтын өзөгүнөн оюлуп жасалган акырга окшош нерсе, суу куюлуп мал сугарылат, жүзүмдүн сыгып алган ширеси суутулат.
6	ütük [1, 82]	Үтүк. Күрөк сымал темир курал, кийимдин бырыштарын жазуу үчүн аны ысытып кийимди сылап бастырат.
7	aşaq [1, 96]	аяк, кесе. Огуздар муну билбейт. Алар муну <i>şanaq</i> – <i>чанак</i> дейт.
8	ıvrıç [1, 108]	Кумган, кумура. Бул сөздүн айтылышы менен мааниси арабчага окшош. Түркчөдө – <i>b</i> ариби – <i>v</i> арибине алмашкан.
9	uquç [1, 109]	Укурук. Макалда мындай: <i>tağıç uquçın ägmäs, täñizni qajıçın bökmäs</i> – тоону укурук ийбес, деңизди (дарыяны) кайык буубас (бөгөлбөс). Тоо укурукка ийилбейт, деңиз кайык менен бөгөлбөйт. Бул макал

		чоң ишке арзыбас себеп менен кедерги боло албайсың деген мааниде колдонулат.
10	oqluq [1, 109]	Октук (саадак).
11	ätlik [1, 109]	Эт илгич, бакан (эт иле турган бакан). Соё турган эттүү, семиз койду <i>ätlik qoj</i> – <i>эттүү кой</i> десе, адамды <i>ätlik kişi</i> – <i>эттүү киши</i> , <i>семиз киши</i> дейт. Эттин ээсин да <i>ätlik kişi</i> (жумшак – 2 ариби менен айтылат) <i>эттүү киши эти бар киши</i> дейт. Максатым бардык сыпаттарды (сын атоочторду) түгөлдөп көрсөтүп өтүү эмес эле. Бул жерде тегин түшүндүрбөй коюуга болбой тургандарына токтолдум.
12	ävšük [1, 112]	Торсун, бир нерсенин үстүнө коюлган жыгач.
13	avran [1, 116]	Нан бышыруу үчүн жасалган жер тандыр.
14	arquq [1, 117]	Арка (<i>диал.</i> үваса жуп). Эки дубал, же эки устундун арасына коюла турган кыска жыгач.
15	andığ [1, 123]	Элек, же калбырга окшош нерселердин алкагы.
16	oğraq [1, 124]	Орок.
17	ägdü [1, 128]	Өгдү. Кылычтын кыны менен ага окшош нерселерди оюу үчүн колдонула турган учу ийри бычак.
18	ažrı [1, 128]	Айры, ача. Буудайды (байланган) сайып алуу үчүн колдонула турган курал. Эки ачалуу нерсенин бардыгын <i>ažrı</i> – азры дейт. <i>Ažrı butluğ</i> – айры буттуу (киши).
19	äskü [1, 131]	Элек, кабыр.
20	olma [1, 132]	Кумура.
21	otun [1, 136]	Отун.
22	itägü [1, 138]	Итерги (тегирмендин айлана турган ташы орнотула турган жыгач тетик). Унду кесегирээк тартмакчы болгондо, ошол жыгач менен ташты бир аз көтөрөт, майда тартмакчы болгондо ташты төмөн түшүрөт.
23	ırğağ [1, 141]	Илмек. Музду суудан илип алып, музканага чыгарган илмек.
24	arqaçuq [1, 145]	Аркачык, оозго дары куюу үчүн колдонула турган ичи кууш, чоргосу бар идиш.
25	ogulmuq	Түркүк. [1, 148]
26	adaqlıq [1, 148]	Жүзүмдү көтөрүүдө пайдалана турган жыгач тирөөч.
27	otunluq [1, 158]	Отункана, отун коюлган жай (отундук).
28	çıt [1, 279]	Камыштан же башка тикенден жасалган алачык.
29	sış [1, 287]	Ундан (камырдан) жасалган тамакты даярдаган курал.
30	qın [1, 293]	Кын. Бычак, кылыч жана ошондойлордун кыны. <i>Qılıç qını</i> – кылыч кыны.
31	bart [1, 294]	Шарап жана ошол сыяктуу суюк заттарды өлчөй

		турган буюм.
32	bart [1, 294]	Суу иче турган аяк. Огузча.
33	särk [1, 302]	Карапа идиш жана анын сыныктары.
34	kirit [1, 305]	Ачкыч. Арабчадан алынган.
35	buqaç [1, 305]	<i>Asıç buqaç</i> - казан-аяк; казан-табак. Кошмок болуп гана айтылат.
36	tiküç [1, 305]	Чеккич. (<i>диал.</i> чекич). Нан жабарда камырдын бетин чегип, оймо сала турган буюм.
37	sanaç [1, 306]	Чанач. <i>Sanaç käsirgü</i> - чанач, тулуп.
38	qamıç [1, 306]	Чөмүч.
39	közäç [1, 306]	Көзө (карапа идиш).
40	közäç [1, 306]	Көзө. Жогорку сөзгө окшош; көзө.
41	bagır [1, 308]	Мис. Макалда мындай: <i>bar baqır joq altun</i> – (колдо) барың бакыр, (мис) жогуң – алтын. Бул макал <i>тууган-урук, айыл-апада кор болуп жүрүп, кеткенден кийин адамдын кадыр-баркы билинет</i> деген мааниде айтылган.
42	tarus [1, 312]	Үйдүн үстү, үйдүн чатыры.
43	çaviğ [1, 319]	Камчынын учу (өрүмү).
44	sabiğ [1, 319]	Чатыр, алачыктын этек жагы.
45	qaruğ [1, 319]	Капка, эшик, каалга.
46	butıq [1, 322]	Кичинекей чанач, көөкөр. Кашкарча.
47	butıq [1, 322]	Аттын шыйрак терисинен алынган кичинекей чанач (көөкөр), ага кымыз (ж.б.) сакталат.
48	çanaq [1, 326]	Жыгачтан оюп жасалган нерсе, <i>мисалы</i> , туз салгыч аяк ж.б.
49	çanaq [1, 326]	Жан аяк, кесе. Огузча.
50	suruq [1, 326]	Чатырдын тирөөчүсү.
51	sasıq [1, 326]	Чопо идиш. Уч (Ош) жана ага аймакташ жердегилердин тилинде.
52	susıq [1, 326]	Челек, муну бир уруунун тилинен уктум.
53	qazuq [1, 327]	Көөкөр. Сүт жана кымыз сактоо үчүн ат терисинен жасалган илиш.
54	qaşuq [1, 327]	Кашык. Макалда мындай: <i>quruq qaşuq ağızka jaramas quruq söz qulaqqa jaqıřmas</i> – куру кашык оозго жарашпас, куру сөз кулакка жакпас. Куру кашык оозго салынбайт, а куру сөз кулакка жетпейт. <i>Бирөөдөн жардам сураш үчүн, ага да пайда келтирүү керек</i> деген мааниде айтылган кеңеш.
55	biçäk [1, 329]	Бычак. Макалда мындай: <i>näçä jitik biçäk ärsä öz sabın jopımas</i> – канча жетик (курч) бычак болсо (да), өз сабын жонубас. Мынттип өңгөлөрдүн ишине келгенде

		эпчил, бирок өзүнүн ишин жөнгө сала албаган адамдарга карата айтылат.
56	tütäk [1, 330]	Чайнектин ж.б. чоргосу.
57	töşäk [1, 331]	Төшөк.
58	düläk [1, 332]	Кумган сымал төбөсү оюк, чопо идиш, чөөгүн.
59	sibäk [1, 332]	Шимек, жаргылчактын ортосундагы темир өзөк, аны тегеренип таш айланат.
60	sibäk [1, 332]	Шимек, бешиктеги баланын сийдиги түшүүчү түтүк.
61	könäk [1, 335]	Көнөк, көнөчөк.
62	sarım [1, 339]	Сүзгүч, чыпка; шарапты чыпкалаш үчүн кумура ж.б. идиштин оозуна жабылчу жибек кездеме.
63	sağım [1, 339]	Саам. <i>Bir sağım süt</i> – бир саам сүт.
64	soqım [1, 339]	Конус түрүндө жонулуп, үч жеринен көзөлгөн жыгач кесиндиси, аны жебеге кийгизип атканда ышкырган үн чыгат.
65	quçam [1, 339]	Кучак. <i>bir quçam nâñ</i> – бир кучак нерсе.
66	sökän [1, 343]	Себет.
67	kürin [1, 344]	Коон, дарбыз сыяктуу нерселерди ташуу, алып жүрүү үчүн жасалган тор.
68	çatır [1, 346]	Чатыр, алачык.
69	çaçır [1, 346]	Чатыр. Огуздар аны <i>çaşır</i> дейт.
70	sağır [1, 346]	Сокуга окшош, конус формасындагы вино (чагыр) куюучу идиш.
71	qağıl [1, 348]	Кагыл (жүзүм сабактарынын тирөөчүсү). Макалда мындай: <i>qal savı qalmas qağıl bağı jazılmas</i> – кары сөзү калбас кагылдын (тирөөчтүн) боосу жазылбас. Карынын сөзү жерде калбас (анткени пайдалуу), а кагылдын (тирөөчтүн) боосу жазылбас (анткени чогуу байланган).
72	lağun [1, 349]	Чөйчөк, аякка окшош чункур идиш, аны менен айран, сүт ичишет.
73	buqaç [1, 350]	Табак, аяк. <i>Aşıç buqaç</i> – казан-аяк.
74	tağar [1, 350]	Таар (буудай жө.б. салынган кап).
75	tuşaq [1, 350]	Тушак, тушамыш.
76	çömçö [1, 355]	Чөмүч. Огузча.
77	çaңçu [1, 355]	Үбөлүк, камыр жаюучу курал.
78	qatçı [1, 355]	Камчы. <i>Qılıç qatçı</i> – кылыч камчы. (Камчы саптын ичинде кылычы бар камчы).
79	qatçı [1, 355]	Ат, уй жана төөнү айдаганда, көбүнчө атка колдонот. Аны <i>at qatçısı</i> дейт.
80	kävçi [1, 355]	Кашкардан Уйгурларга чейинки жерлерде колдонуучу майда нерселердин чен өлчөмү.

81	bügdä [1, 355]	Канжар.
82	baldu [1, 355]	Балга.
83	tugru [1, 357]	Кылыч, бычак же канжардын сабы.
84	çıgrı [1, 358]	Тегирмендин парасы, сугат чыгырыгы ж.б. жибек түрмөгү, ар бир түрүлгөн нерсе.
85	süvri [1, 358]	Бычак, кайчы, найза (анча чоң эмес нерселердин учу, мизи да ушинтип айтылат).
86	tävsı [1, 359]	Дасторкон.
87	haf sı [1, 359]	Кутуча.
88	torqo [1, 362]	Торко. Макалда мындай: <i>tavğaç hannıñ torqosın tälim, täñlämäžip bıçmas</i> – кытай ханынын жибек торкосун мол, (бирок) теңдебестен (өлчөбөстөн) бычпайт. Адамдарга иште токтоо болуп, ысырап кылбоо үчүн айтылат.
89	çañqa [1, 362]	Тузактын түрү.
90	bärqä [1, 362]	Ууруну же эшекти сабоочу камчы.
91	tärgü [1, 363]	Тамак-аш толгон дасторкон.
92	tirki [1, 363]	Супура, дасторкон. Макалда мындай: <i>tilin tärgigä tägir</i> – тил менен дасторконго жетер. Бул чебер сүйлөй билүүгө карата айтылган. Ушуга окшош арабчада <i>адам тилинин астына жашырылган</i> деп айтылган.
93	bıçma [1, 365]	<i>bıçma jorınçga</i> – чабылган жонучка. – <i>ма</i> мүчөсү уланып, этиштен жасалган атооч сөз (<i>bıçma</i>). Туюк мамиленин атоочтугу болгон бул сөз, негизинен атооч сөз катары эсептелгендиктен, мен аны ушул жерге келтирдим. (<i>диал.</i> жонучка).
94	tutma [1, 365]	Сандык.
95	bağna [1, 367]	Шатынын тепкичи, бакана.
96	täğnä [1, 367]	Чара.
97	çignä [1, 367]	Чийне (жер таптоочу, тегиздөөчү мала). Ыагмача.
98	çiktin [1, 368]	Ээрдин үстүнө салынуучу көрпөчө.
99	tabçan [1, 368]	Тапчан (жүзүм жыйнаганда чыга турган үч буттуу үстөл, кол жетпей турган сабакка жетүү үчүн колдонулат).
100	qumgan [1, 371]	Кумган.
101	qurman [1, 375]	Кисе, саадак. Огузча, кыпчакча. <i>Kiş qurman</i> – кисе жана ал тагылуучу кур. Бул сөз <i>qur man</i> – <i>кур тарт</i> сөзүнөн келип чыккан.
102	kätmän [1, 375]	Кетмен.
103	bilägü [1, 377]	Бүлөө (бүлөө таш).
104	tirägü [1, 377]	Тирөө (тирөөч).
105	kärägü [1, 377]	Кереге (түркмөндөр чатырды, көчмөндөр кыштай турган үйдү <i>kärägü</i> дейт). Макалда мындай: <i>käk kördi</i> –

		<i>kärägü jüzti</i> – кейишти көрдү – керегесин жыйды. Ал азап тартты – үйүн жонуна артты.
106	közügü [1, 377]	Көсөө, көзөгүч. Макалда мындай: <i>közügü uzun bolsa älik küjmäs</i> – көсөө узун болсо, кол күйбөс. Жумушун аткарган уул жана кызматчылары көп болуп, өзү жырлаган адам тууралуу ушинтип айтылат.
107	bıçğuç [1, 381]	Бычак (кесүүгө жарачу нерселер).
108	järgüç [1, 381]	Мештеги нанды оодаруу үчүн колдонулган жазы, кылычка окшош жыгач.
109	talğuç [1, 381]	Толгооч (жүк менен аркандын ортосуна коюлган таякча, аны менен аркан бекем тартылгыча толгойт. Мында жүк бекем байланып, ообойт).
110	sarnıç [1, 382]	Чанач, челек.
111	sävdiç [1, 383]	Бутактан өрүлгөн себет, ага жер-жемиш, ж.б. салып ташыйт.
112	qısğaç [1, 383]	Кыскач, кычкач.
113	kärpiç [1, 383]	Кирпич. Бышкан кирпичти <i>bışığ kärpiç</i> дешет.
114	baştar [1, 383]	Орок.
115	kästär [1, 385]	Чопо идиш. Уч (Ош) тарапта.
116	qurşağ [1, 390]	Кырчоо. Аны <i>äv qurşağı</i> – боз үйдүн кырчоосу (курчоосу) дешет.
117	ıncdağ [1, 391]	Бүлөө таш, кайрак.
118	tuzluq [1, 393]	Туздук; туз баштык.
119	talğuq [1, 394]	Күрөк же кетмендин башын сабына бекитүү үчүн кагылган шынаа.
120	çaqmaq [1, 395]	Чакмак (учкун чыгарчу). Ал атооч сөз да, масдар (атоочтук) да боло алат, бул араб тилиндеги <i>жамидат</i> (“муздар”) сөзүнөн <i>жамад</i> (“муз”), <i>жамди л-ма</i> (“суунун тоңушу”) сөзүнөн <i>жамд</i> (“тоңуу”) жасалган өңдүү.
121	saplıq [1, 395]	Саптык (кылыч же бычакка). Тутканы да <i>saplıq</i> дейт.
122	susğaç [1, 395]	Сузгу, сузгуч; сууну ж.б. сузуп алчу нерсе. Карлык, карлык-кыпчак жана бардык көчмөндөрдүн тилинде.
123	sağraq [1, 396]	Суу ж.б. ичүүчү идиш, чара, кесе. Макалда мындай: <i>savın sağraqqa tägir</i> – жакшы сөз чарага (бир буюмга) тиер (ээ кылар).
124	suvluq [1, 396]	Суулук, сүлгү.
125	qapğaç [1, 396]	Капкак, саадактын капкагы.
126	qurluq [1, 397]	Кымыз сактоочу чанач, саба.
127	qısmaq [1, 398]	Сыйыртмак (<i>диал.</i> кыйсыртмак).
128	qıılıq [1, 398]	Кыштык (кышка керектүү нерселер).
129	qaltuq [1, 398]	Картык, жапайы уйдун мүйүзү, аны оюп, кымыз ж.б.

		ичишет.
130	bistik [1, 399]	Милте, билик. Аргуча.
131	säzräk [1, 400]	Торлуу. <i>Säzräk qapuğ</i> – торлуу (чатыраш) каалга.
132	käzlik [1, 401]	Кестик. Аялдар сырт кийимине салып, өзү менен кошо алып жүрчү кичинекей бычак.
133	kändük [1, 402]	Ун ж.б. сактоочу үкөк. Кыпчакча.
134	buğrul [1, 403]	Суюк ж.б. нерселер толтура куюлган идиш, чаначтын буулган жери.
135	çaşkäl[1, 404]	Чопо идиш.
136	bäçküm[1, 405]	Үй алдындагы сере, бастырма.
137	kötrüm [1, 406]	Отургуч, супа.
138	qamıçaq[1, 407]	Көнөк баш.
139	tuqurqa [1, 409]	Челектин, жуунчу идиштин чоргосу.
140	şüpürgü[1, 409]	Шыпыргы.
141	kötörgü [1, 409]	Көтөргүч.
142	käsürgü[1, 409]	Кап, баштык.
143	qundiğu[1, 410]	Бут койгуч.
144	juğurğuç	Жуургуч (камыр жайчу үбөлүк). [1, 412]
145	badıçlıq[1, 418]	<i>Badıçlıq jığaç</i> – жүзүм сабактарын тирөөчү жыгач.
146	tuğaçlıq[1, 419]	Тыгындык жыгач.
147	täriñçäk[1, 424]	Жабуу, жапкыч.
148	tamğalıq [1, 435]	Кичине чөөгүн. <i>Tamğalıq</i> – бир кишилик чакан дасторкон. Баштапкы негизи <i>tamğalıq</i> – тамга басылган. Адатта падыша өзүнүн кесеси менен суусундук жана тамак коюлуучу бир кишилик дасторконуна тамга басчу. Ошондон баштап бардык кичинекей кесе жана дасторкондорду <i>tamğalıq</i> деп атап калышкан, падышадан бөлөк эч ким андан тамактанбаш үчүн “тамгаланган” деп айтылат.
149	şiş [II, 227]	Шиш, чока. Кашыктын ордуна колдонулган буюм.
150	tulquq [II, 232]	Тулуп, үйлөнгөн чанач.
151	türgäk [II, 232]	Түргөк, түйүнчөк, бокчо.
152	çöñäk [II, 233]	Чөнөк (жыгач челек). Чигилче.
153	jažım [III, 15]	Жууркан, төшөк, төшөнчү. <i>Tülüg jažım</i> – жүн жууркан. Бул уңгу (түп) сөз эмес.
154	jula [III, 19]	Чырак.
155	joliç [III, 21]	Тыбыт, эчкинин тыбыты.
156	jaqtu [III, 23]	Чамынды, тараша. Ушуга окшош, бетине коюп жаза турган тактай да <i>jaqtu</i> деп айтылат.
157	juğrı [III, 24]	Аяк, табак. Макалда мындай: <i>aş tatıgı tuz joğrun jāmäs</i> – аштын даамы туз менен, бирок туздун өзүн табагы менен жебейт. Бул макал өз чамасынан ашпоого

		үгүттөйт.
158	jölägü [III, 29]	Жөлөнчү, жөлөк, тирек. <i>Jölägü nän</i> – жөлөнүүчү нерсе, жөлөнгүч.
159	jasıman [III, 30]	Суу куйганда (оозунан суу төккөндө) добуш чыга турган көзөө (кумура).
160	jabğut [III, 30]	Жүн жана ошого окшош нерселер салынып тигилген төшөк, жууркан.
161	jasğaç [III, 30]	Аш такта, камыр такта, нан такта. Бул сөз <i>jası jığaç</i> – <i>жазы жыгач</i> дегенден келип чыккан.
162	jastuq [III, 34]	Жаздык, мамык.
163	janğıq [III, 36]	Жан баштык, малчылар, койчулар азыгын салып жүрөт турган баштык.
164	jüdrük [III, 36]	Кийим-кече жана башка буюмдарды жыйып коё турган текче.
165	jämäçük	Буудай салына турган кичинекей кап. [III, 38]
166	küp [III, 91]	Күп, кумура.
167	kär [III, 91]	Кеп, ар кандай нерсенин кеби, калыбы. <i>Kärpiç käbi</i> – кирпич калыбы.
168	siş [III, 96]	Тутмач (кесме) кескенде пайдалана турган буюм.
169	boğ [III, 97]	Бокчо.
170	tuğ [III, 97]	Капкак, жапкыч. <i>Tüñlük tuğı</i> – түндүк жапкыч (жабуу) ушул сөздөн алынган.
171	çoğ [III, 97]	(<i>эриндешип айтылат</i>) – бокчо, буюм салынган бокчо.
172	çığ [III, 98]	Чыгдан. Чатырда, боз үйдө жашагандар керектөө үчүн ичке, түз камыштан соккон буюм (чыгдан).
173	çığ [III, 98]	Түрктөрдүн чен өлчөмү. Бул арабдардын чен өлчөмүнүн үчтөн бирине туура келет. Муну менен көчмөндөр бөз өлчөшөт.
174	tim [III, 103]	Чанач, ичимдик куюлган идиш. <i>Timçi</i> – ичимдик сатуучу.
175	şın [III, 105]	Уктоого ылайыкталган такта. <i>Чигилче</i> .
176	juq [III, 108]	Жук. <i>Jağ juq</i> – идиштеги жук. <i>Ajağ juq</i> – аяк жуугу деген сөз ушундан калган. Алыс туугандарды <i>jağ juq qadas</i> дейт.
177	jik [III, 108]	Ийик.
178	qar [III, 110]	Кап, чанач, тулуп.
179	qar [III, 110]	Кап, ар кандай нерсенин кабы.
180	saç [III, 110]	Тапа, көмөч казан.
181	bağ [III, 115]	Таңгак, отун жана ушуга окшош нерселердин таңгагы, байланганы. <i>Otun bağı</i> – отун таңгагы, отун боосу.
182	sağ [III, 116]	Сабоо. Жүн сабай турган чыбык.
183	qav [III, 117]	Оттук, чакмак чагып, от тутандыра турган куу.

184	köjdä [III, 129]	Алтын жана күмүштү эритип тазалай турган идиш.
185	bitigü [III, 130]	Сыя челек. Түрк жана башкалардыкы.
186	köşigä	Көшөгө, жеңил көшөгө. [III, 130]
187	bu [III, 155]	Буу. <i>Aşıç busı</i> – казандын буусу. Башкалары да ушундай.
188	qa [III, 158]	Идиш. Суюк нерселерди куя турган идиштерди атаган сөз. Бул сөз <i>qaqaça</i> түрүндө жуп сөз болуп да айтылат.
189	käçä [III, 164]	Коон, бадыраң ж.б.у.с. ташый турган замбил, кап сыяктуу буюмдар.
190	borı [III, 165]	Суу агып чыкпас үчүн чоргого тыгылган жыгач тыгын.
191	särü [III, 165]	Сөрү, текче, анын үстүнө үй буюмдары коюлат.
192	säkü [III, 172]	Секи, адамдар отура турган, үстү жабылган секиче.
193	Salı [III, 174]	Шыбагыч. Дубалдагы ылай менен шыбаганда колдонулган аспап.
194	sumı [III, 176]	Торсун. Үйдүн же тактайдын алдына туурасынан коюлган жыгач.
195	quwa [III, 177]	Чака. <i>Огузча</i> .
196	qaça [III, 177]	Идиш, кап.
197	bontaj	Бокчо. Бул сөздүн <i>bohtuj</i> деген да түрү бар. [III, 179]
198	tañ [III, 263]	(жоон айтылат) – элек. <i>Аргуча</i> .
199	jün [III, 268]	Жүн, төөнүн же койдун жүнү.
200	sänäk [III, 271]	Суу куюп иче турган кумура.
201	çäliñ [III, 275]	Чин (кытай) чынысын – <i>çäliñ ajaq</i> дейт.
202	jatañ [III, 276]	Аткы, жүн тыта турган аспап.
203	tuñşu	Шам, чырак. [III, 279]
204	qañlı [III, 280]	Оор жүк ташый турган эки дөңгөлөктүү араба.
205	qırñaq [III, 283]	Кыңрак. Эт, камыр кесе турган курч бычак.
206	qazuñuq [III, 283]	Казык. Жерди айланган жылдызды <i>tämür qazuñuq</i> деген мына ушундан алынган.
207	tarçañ [III, 284]	Тапчан, үч аяктуу үстөл. Үстөлгө окшош буюм, анын үстүнө багбан чыгып алып жүзүм терет. <i>Кенжсекче</i> .
208	çafşañ	Шуушаң, кой кырка турган шуушаң. <i>Чигилче</i> . [III, 284]
209	qalqañ [III, 285]	Калкан. Бул сөздүн <i>qalqañ</i> деп айтылган түрү да бар.
210	örtmän [III, 304]	Тамдын чатыры, үстү.
211	çavlı [III, 323]	Жаңгак жана шабдалы шактары. Аларды тамызгы катары пайдаланат.
212	çävli [III, 323]	Тутмач (кесме) сүзүп ала турган сүзгүч. (<i>диал.</i> чавли)

Дыйканчылык.

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	amaç [1, 71]	Амач, буурсун, дыйкан шайманы.

2	äkin [1, 90]	аңыз, эгин эгиле турган жер. Огузча.
3	buqursı [III, 181]	Буурсун, соко.

Өтүкчүлүк

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	ätük [1, 82]	Өтүк.
2	izlik [1, 112]	чокой, чарык. Түрк калкынын малдын терисинен тигилген чарыгы чокою. Макалда мындай: <i>izlik bolsa är uldımäs içlik bolsa at jağrımäs</i> – Чарыгы болсо эр оорубас, ичмеги болсо ат жоорубас. Бул макал иштин ыгын, амалын таба билүүгө үндөйт.
3	ämşän [1, 116]	ийленген тери. Булгаарыга ылайыкталган тери.
4	ätüklük [1, 151]	өтүктүк. <i>ätüklük sağrı</i> – өтүктүк булгаары.
5	başaq [1, 323]	Башмак (бут кийимдин бир түрү). Чигилче.
6	çaruq [1, 325]	Чарык. Макалда мындай: <i>atı çaruq, küçi-azıq</i> – жөөнүн (минген) аты – чарык, күчү – азык. Бул макал кишилерге жолдо жыңайлак калбоо жана алсырабоо үчүн айтылат.
7	bügüm [1, 338]	<i>bügüm ätük</i> – бүгүм өтүк, аялдардын бут кийими. Огузча.
8	samda [1, 356]	Жеңил бут кийим. Чигилче.
9	çağrı [1, 358]	Тери. Бир нерсенин сырткы бетин, кыртышын, кебин да <i>çağrı</i> дешет. <i>Jär çağrı</i> – жер кыртышы. <i>Kişi çağrısı jüz</i> кишинин кыртышы, жүзү (ал ысык, суукта ачык болгондуктан, эң калың жана катуу тери менен капталган).
10	qandır [1, 385]	Иштетишке жарактуу тери сыйрылган соң, эттин бетинде калган жука чарым.
11	buçğağ [1, 391]	Бучкак, теринин бут жагы, андан бут кийим тигишет.
12	başmaq [1, 392]	Башмак (бут кийим). Огузча.
13	tomrum jığaç	Жыгачтан жасалган өтүк калып. [1, 405]
14	tatırğa [1, 409]	Татырга (ийи татыган тери).
15	çaruqluq [1, 419]	Чарыктык (көк – чарык тигиле турган тери же көктөө үчүн териден тилип даярдалган шоона).
16	täri [III, 165]	Тери.
17	çulğuj [III, 181]	<i>çulğuj ätük</i> – майрык өтүк. Чолок колду <i>çulğuj älik</i> – деген ушундан алынган.

Мезгилди билдирген сөздөр

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	āj [1, 94]	Ай (отуз күндөн турган мезгил).

2	iñir [1, 103]	Иңир. Жарык менен караңгылыктын аралыгы. Огуздар аны <i>imir</i> дейт.
3	aḥşam	Акшам (күүгүм). [1, 114]
4	öjlä [1, 120]	түш убагы. Огузча. Кыпчактар – <i>ja</i> арибин - <i>z</i> арибине алмаштырып <i>özlä</i> – дейт.
5	ajdın [1, 122]	айдың (айлуу) түн.
6	ürün [1, 136]	үрүн (үрүн-бараң). Огуздар <i>aq</i> – <i>ak</i> дейт.
7	ikindi [1, 141]	Дигер. (Күн батардын алдындагы намаз) убагы.
8	küz [1, 285]	Күз.
9	tün [1, 293]	Түн. <i>Tünlä kældim</i> – түндөп келдим.
10	kün [1, 293]	Күн. <i>Kün tuğdı</i> – күн тууду; күн чыкты. Макалда мындай: <i>küngä baqsa köz qamar</i> – күнгө бакса (караса), көз карыгат.
11	kün [1, 293]	күн (күндүз), бир күн. <i>Bu kün barğıl</i> – бүгүн баргын. Бул сөз күндүн нуру менен жарык болгондуктан ушинтип аталган. <i>kün jıpar</i> – күндүн жагымдуу нуру; күн аптабы.
12	maraz	Караңгы түн. [1, 350]
13	tuman	Туман. [1, 352]
14	sıqman	Күздө жүзүм ширесин сыгуучу мезгил (сыкман). [1, 375]
15	qündüz	Күндүз. [1, 385]
16	tuğsuğ [1, 389]	Күн чыгышты <i>kün tuğsuğ</i> , а күн батышты <i>kün batsığ</i> деп айтышат.
17	batsığ	Батыш. Күн батышты <i>kün batsığ</i> дейт. [1, 389]
18	tumliğ	(tomliğ) - суук, тоңголок. [1, 389]
19	quşluq	Таңкы мезгил. Огузча. [1, 398]
20	sarqım	Кыроо, сыркар, аяз. [1, 406]
21	qasırqu	Куюн. [1, 409]
22	talğag [II, 231]	Шыбыргак кар. Ызгаардуу шамал. Адамга тийип өткөндө набыт кылып коё турган каардуу бороон. <i>Tağ üzä talğag boldı</i> – тоодо кардуу бороон болду.
23	jürkäk [II, 232]	Бүркөк, булут. <i>Kök jürkäk boldı</i> – көк бүркөлдү, (асманды) булут чалды.
24	jaşın [III, 17]	Чагылган. Түрктөрдө: <i>kimiñ bilä qaş bolsa jaşın jaqtas</i> – кимдин жанында касиеттүү таш (каш) болсо, ага чагылган да тийбейт, - деген акылман сөз бар. Ал аппак жана асыл болгондуктан, адамдар аны шакекке чегеришет. Аны салынып жүргөндөргө чагылган тийбейт. Бул ташты чүпүрөккө ороп туруп отко салса, чүпүрөк да, таш да күйбөйт, анткени анын табияты ошондой. Аңкап суусаганда, бул ташты оозуңа салып алсаң, чаңкоону дароо басат.
25	jağmur [III, 30]	Жамгыр. Бул сөз <i>jamğur</i> - деп да айтылат. Макалда мындай: <i>näçämä upraq kăžük ärsä jağmurqa jarar</i> – чапан

		канчалык эски болсо деле, жамгырга жарар. Бул макал карамагындагылар акмак, билимсиз, наадан болгону үчүн өзүнөн алыстаткысы келген адамдарга карата айтылат. <i>Ал адам кемчилиги болгону менен бир ишиңе жарайт, ошондуктан аны ишке салсаң өзүң ыраазы болосуң</i> , - деген маанини берет.
26	jälpik	Жел, шамал. <i>Ärgä jälpik tägdi</i> – эрге жел тийди. [III, 37]
27	buz [III, 94]	(жоон айтылат) – муз. Макалда мындай: <i>buzdan suv tamar</i> – муздан суу тамар. Бул макал мүнөзү атасына окшош балдарга карата айтылат.
28	bos [III, 95]	Боз, туман, тунарык. <i>Kök bos boldı</i> – көк боз болду, асманды булут каптады. Ошондой эле <i>är közi bos boldı</i> – эр көзү тунарды, эр көзү караңгылашты.
29	jäl [III, 108]	Жел, шамал.
30	qaž [III, 110]	Шыбыргак, бороон. Адамга зыян алып келе турган бороон. <i>Qaž boldı</i> – шыбыргак бороон болду деген сөз мына ушундан алынган. Бул бороон тоолордо кышын-жайын, чөлдөрдө кышында гана болот.
31	qar [III, 112]	Кар.
32	tan [III, 118]	Салкын желаргы. Таңдагы желаргы.
33	jaz [III, 120]	Жаз. Макалда мындай: <i>jazın qatıǵlansa qışın sävnür</i> – жазында катуу иштесе, кышында сүйүнөр.
34	jaj [III, 121]	Жаз. Макалда мындай: <i>küz käligi jajın bälgülük</i> – күздүн келери эрте жазда белгилүү болот. Бул макал кандай болору мурун эле белгилүү болгон иштерге карата айтылган.
35	qujaş	Аптап, ысык. [III, 128]
36	tüpi [III, 162]	Бороон. Макалда мындай: <i>qalın bulutuǵ tüpi sürär qarañqu ışıǵ urunç açar</i> – кара (калың) булутту бороон сүрөр, караңгы ишти пара ачар (бүтүрөр). Көктөгү кара булутту бороон сүрөт, падыша короосундагы караңгылыкты пара ачат. Бул макал пара берүүгө муктаж кылган кишиге пара бербесе болбостугуна карата айтылат.
37	tolı [III, 174]	Мөндүр.
38	tañ [III, 264]	Таң, таң аткан маал.
39	täñik	Аба. [III, 271]
40	qarañgu	Караңгы. [III, 286]

Астрономиялык түшүнүктөр

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	Ärän [1, 89]	Эрен (жылдыздын аты). <i>Ärän tüz</i> – Эрен түз. Тараза (мизан) жылдызынын аталышы. Айдын бир бөлүгү да

		ошондой аталат.
2	āj [1, 94]	Ай. Он төрт күндүк айды <i>tolun aj</i> – <i>толгон ай</i> деп аташат.
3	ülkär [1, 104]	Үркөр (жылдызы). Таймаштарда (согушта) <i>ülkär çärik</i> – <i>Үлкөр черик</i> деген айла-амал бар: аскерлер ар тараптан топ-топ болуп жыйылышат. Бир тобу илгерилегенде, калгандары да соңунан илгерилешет. Бул амал колдонулганда жеңилүү кем болот.
4	ajas [1, 126]	Аяз, тунук, ачык. <i>Ajas kök</i> – ачык көк, ачык асман.
5	qış [1, 288]	Кыш. Макалда мындай: <i>qış qonoqı ot</i> – кыш коногу – от.
6	bars [1, 297]	Барс, жолборс. Түрк элдери жүргүзгөн жылсанактагы он эки мүчөл жылдын бири.
7	ud jılı [1, 298]	Уй жылы.
8	bars jılı [1, 298]	Жолборс жылы.
9	tavıŝğan jılı	Коён жылы. [1, 298]
10	näk jılı [1, 298]	Балык жылы.
11	jılan jılı [1, 298]	Жылан жылы.
12	jünd jılı [1, 298]	Жылкы жылы.
13	qoj jılı [1, 298]	Кой жылы.
14	biçin jılı	Мечин (маймыл) жылы. [1, 298]
15	taqağu jılı	Тоок жылы. [1, 298]
16	ıt jılı [1, 298]	Ит жылы,
17	toņuz jılı	Кара кийик (доңуз) жылы, [1, 298]
18	bulıt [1, 303]	Булут. <i>Qara bulıt</i> – кара булут. <i>Aq bulıt</i> – ак булут. Макалда мындай: <i>qara bulıtıĝ jäl açar urunç bilä il açar</i> – кара булутту жел ачар, иш (урунуш) менен (жер эшигин) эл ачар. Бул макал ишти бүтүрүш үчүн мал-мүлктү аябаш керектигин айтат. Коюу чач да булутка окшоштурулат. <i>bulıt täk saçı</i> – булуттай чачы.
19	bagır soqım [1, 308]	Марс жылдызынын (планетасынын) аты. Кызарганда мистей болуп кызарат.
20	bagır sokum	Марс жылдызынын аты. [1, 339]
21	tolun [1, 342]	Толгон. <i>Tolun aj</i> – толгон ай.
22	çıĝrı [1, 358]	Асман, көк чыгырык. <i>Kök çıĝrısı асман</i> деп да айтылат.
23	siçğan [1, 370]	siçğan jili - түрктөрдүн он эки жылынын бири.
24	qıraĝu	Кыроо. [1, 376]
25	taqağu jili	Тоок жылы (түрктөрдүн он эки жылынын бирөө) [1, 377]
26	jund [III, 6]	Жылкы. Түрк элдеринин он эки жыл мүчөлөрүнүн аталышынын бири. Бул <i>jund jili</i> – жылкы жылы деп аталат.
27	jätigän [III, 30]	Жетиген. Жетиген жылдызы. Жети каракчы жылдызы.
28	julduz [III, 31]	Жылдыз. Бардык жылдыздарга берилген орток ат.

		Аларды өз ара айырмалоо үчүн: <i>Муштары</i> (Эгиздер, <i>Юпитер</i>) жылдызын <i>ärän tüz</i> ; <i>Мезон</i> (Тараза) жылдызы <i>qaraquş</i> , <i>Үркөр</i> жылдызын <i>ülkär</i> , <i>Жетиген</i> жылдызын <i>jätigän</i> , <i>Алтын Казык</i> жылдызын <i>tätmür qaziq</i> , <i>Муррик</i> (<i>Чолпон</i>) жылдызын <i>baqır soqım</i> деп атаган.
29	kök [III, 100]	(<i>каткалаң к менен</i>) – көк, асман. Макалда мындай: <i>kökkä sužsa jüzgä tüşür</i> – көккө (карап) түкүрсө жүзгө түшөр. Бул макал <i>башкага жамандык кылсаң өзүнө тиет</i> деген мааниде айтылган.
30	toңuz [III, 269]	Доңуз. Он эки мүчөл жылдын биринин аты.

Оюн

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	atiç [1, 70]	балдар жаңгак атып ойной турган чуңкур
2	ötüş [1, 76]	Оюнда утуу. Бул оюн мындай: Балдар тегерене отуруп, ичиндеги бирөө жанындагы баланы түртөт да <i>ötüş- ötüş</i> дейт. Ал жанындагыны <i>түрт, өткөзүп жибер</i> дегени. Ал айтылгандай иштейт. Тегерете отургандардын аягына чыкканча ушундай тартипте улантыла берет.
3	ojun [1, 96]	Оюн.
4	ojnağu [1, 125]	Ойной турган, оюнга арналган деген мааниде. <i>Ojnağu jir</i> – ойной турган жер.
5	ohşağu [1, 139]	Куурчак, оюнчук. Катындарды да <i>ohşağu</i> деп айтышат.
6	ätäçlik	Жаңгак ойноо үчүн казылган чуңкур. [1, 150]
7	çik [1, 289]	Чик. Чүкө (ашык) оюнда чүкө көмкөрө жатса <i>çik turdı - чик түштү (мурду)</i> дейт.
8	tolas [I. 313]	Ат чабууда, башка (чоган) оюнда четине тартылган аркан.
9	tobıq [1, 324]	Чыбык менен чаап ойногон топ.
10	täbük [1, 330]	Тепмей, тээп ойномой. Коргошундан ийиктин ташындай жасалып, эчкинин ж.б. жүнү оролгон нерсе, балдар буту менен тээп ойнойт.
11	tasal [1, 336]	Талаш (поло) оюнундагы чегара, сызык.
12	çögän [1, 343]	Талаш (човган) оюнундагы чөлмөк таяк,
13	qarın [1, 344]	Карын. <i>Qarın atmaq</i> – карын атмай (малдын карынын толтуруп, бута кылып атмай оюну. Ким тийгизсе, эттен шыбага алат).
14	büdik [1, 351]	Бий, оюн.
15	küvlük [1, 402]	Жаңгактан кичик ылай кесек, аны кургак же ным түрүндө атса болот.
16	bandal [1, 404]	Башы иймек жыгач, балдар түн ичинде аны күйгүзүп, чогуу чачыратышат. Алар муну <i>ot bandal</i> (от иймек) деп,

		ат полосундагы иймекке (таяк) окшоштуруп айтышат.
17	köçürmä [1, 410]	<i>Köçürmä oçaq</i> – көчүрмө очок. <i>Köçürmä ojun</i> – көчүрмө оюн (жерге сепилге окшотуп төрт сызык чиет да, анын он дарбазасы болот. Жаңгак ж.б. нерселер менен атып ойношот).
18	qužurçuq	Куурчак [1, 418]
19	rök//böк [III, 99]	Пөк, чүкөнү өкчөгөндө түшкөнү. Өкчөгөндө <i>çik, rök</i> – чик, пөк деп айтылат.
20	qarağunı	Балдардын кечинде ойной турган оюнун аты. [III, 182]
21	müñüz-müñüz [III, 269]	“мүйүз-мүйүз” деп аталган балдардын оюну. Ал мындай болот: балдар суу (дарыя) жээгине тизилип отурушат да, буттарынын ортосуна кумду үйүшүп, аны чапкылашат. Балдардын бири <i>müñüz-müñüz</i> - мүйүз-мүйүз дейт. Башкалары: <i>nä müñüz</i> – эмненин мүйүзү? деп сурашат. Ал суроого жооп кылып, мүйүздүү айбанаттардын атын биринин артынан бирин санай баштайт. Калгандары анын айтканын кайталап айтып турушат. Жооп берип жаткан бала байкатпай туруп, мүйүзсүз жаныбардын, мисалы, <i>mөө</i> же <i>эшек</i> деп жиберет. Жооп берип жаткан баланын артынан кимдир бирөө мүйүзсүз жаныбардын атын атап жиберсе, аны дарыяга ыргытышат. Макалда мындай: <i>süsägän üzqa Täñri müñaz bärmäs</i> – сүзөгөн уйга Теңир мүйүз бербес. Бул макал башкаларга зыян келтиргендерге, бир иш кылам деп кыла албагандарга карата айтылат.
22	tañuq [III, 270]	Човган оюнунда топту тартылган жиптен өткөргөн адамга бериле турган кездеме.
23	çänli [III, 280]	<i>Çänli-mänli</i> – балдардын бир оюнунун аты, селкинчек.
24	jalñu [III, 281]	Селкинчек. Кыздар ойной турган бир оюндун аты. Атайын орнотулган жыгачка же дарактын бутагына аркандын эки учун байлайт. Аркандын ортосуна бир кыз олтурат да, жерди тээп өйдө-ылдый термелет.

Музыкалык аспаптар

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	ikämä	Комузга окшош аспап [1, 138]
2	qobuz	Комуз [1, 312]
3	küvrük	Доолбас [1, 401]
4	sıbizğı	Сыбызгы [1, 408]
5	tuğ [III, 97]	Добулбас. Хан алдында кагылат. <i>Han tuğ urdı</i> – хан добулбас урду деген ушундан калган.
6	buvçi [III, 129]	<i>bıçı qobuz</i> – добушу өзгөчө болгон комуздун бир түрү.

7	buçı [III, 163]	Үнү муңдуу музыкалык аспап.
8	burğuj	Сурнай. Үйлөп чалына турган сурнай. [III, 180]
9	çaң [III, 264]	Музыкалык аспап.

Сын атооч

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	iç [1, 57]	<i>İç söz</i> – ичтеги сөз, купуя сөз.
2	oң [1, 61]	1. оң, жөн. <i>Oң iş</i> – оң иш. 2. Оңой <i>oң iş</i> – оңой иш.
3	oң [1, 61]	Оң. <i>Oң älik</i> – оң кол.
4	өл [1, 67]	өл, ным. <i>Öl näñ</i> – өл нерсе. <i>Öl ton</i> – өл тон. Огуздар муну билбейт.
5	il [1, 67]	Ачык, бош. <i>Qarug ili</i> – капканын алдындагы ачык жер, эшик алдындагы бош жер.
6	il [1, 68]	Кичине, төмөн, пас. <i>İl kişi</i> – пас киши.
7	ikit [1, 70]	Жалган, калп. <i>Oғузча. İkit söz</i> – жалган сөз.
8	ölüt [1, 70]	<i>ölüt är</i> – күчү кайткан кары адам.
9	ağır [1, 71]	кадырлуу, салмактуу. <i>Ağırliğ kişi</i> – эл, бек алдында кадырлуу, оор-басырыктуу киши. <i>Täñri mäni ağırladı</i> – Теңир мени урматтады, кадырлады. <i>Agır aзақ ämürlädi</i> – оор аяк тынчыды (чарчаган бут эс алды). Буту оор киши кыбырап акырын басса да болжогон жерине жетет.
10	ağır [1, 71]	баалуу, кымбат. <i>Ağır näñ</i> – кымбат, асыл нерсе.
11	oğur [1, 72]	Куттуу, ийгиликтүү, шыдыр. <i>Oғузча. Jol oğur bolsun</i> – жолуңар шыдыр (оң) болсун! Бул сөз сапарга аттангандарга карата айтылат.
12	uçuz [1, 72]	Арзан, кордоо, <i>uçuz näñ</i> – арзан нерсе
13	ažiz [1, 73]	бийик жана ушуга окшош нерселерга карата айтылат.
14	ažiz [1, 73]	Эгиз. <i>Ažiz tag</i> – эгиз (бийик) тоо
15	açığ [1, 78]	Жакшы тамак менен тамактануу. <i>Özüñni açığliğ tut</i> – өзүңдү жакшы тамактандыр. Өзүңдү жакшы күт.
16	açığ [1, 78]	Ачуу (<i>дуал.</i> ачык).
17	užuğ [1, 78]	сергек, ачык. <i>Užuğ är</i> – сергек эр. <i>Užuğ көңüllük är</i> – көңүлү ачык эр, сезимтал киши.
18	arığ [1, 78]	аруу, таза. <i>Arığ näñ</i> – аруу (таза) нерсе.
19	alığ [1, 78]	Ар нерсенин жаманы, эскиси. Огузча, кыпчакча.
20	uluğ [1, 79]	Улук. Бир нерсенин улуктугу, бийиктиги.
21	ılığ [1, 79]	Жылуу (<i>дуал.</i> ылык). <i>Ilığ suv</i> – жылуу суу. Бул сөздүн дурусун <i>jılığ</i> – жылуу.
22	açuq [1, 79]	Ачык. <i>Açuq qarığ</i> – ачык капка (эшик). <i>Açuq kök</i> – ачык асман (көк). <i>Açuq iş</i> – ачык иш. Анык, айкын ишти <i>ачык</i> дейт.

23	ižuq [1, 80]	ыйык, куттуу. <i>Bïyыk</i> деп эсептеп, эркин коё берген малды <i>ižuq (idzuq)</i> деп атайт. Ага жүк жүктөлбөйт, саалбайт, (жүнү) кыркылбайт, ээси андай малды бир нерсеге арнап сактайт.
24	ižuq [1, 80]	узун, бийик. <i>Ižuq tağ</i> – ашуусу бийик (узак), ашуусу кыйын тоо.
26	aruq [1, 80]	Арык. <i>Aruq är</i> – арык эр; башка учурда да ушундай мааниде колдонулат. <i>Aruq-toruq</i> – арык-торук.
27	arıq [1, 80]	Арык, жүдөө. Огузча жана кыпчакча.
28	uzaq [1, 81]	Узак, <i>uzaq iş</i> – узакка созулган иш. Бир жакка жиберген киши көпкө кечиккенде да ушу сөз колдонулат. <i>Jalawaç uzaq bardı</i> – элчи узакка барды (көпкө жүрдү).
29	aluq [1, 81]	тажаал, алдуу. <i>Aluq är</i> – тажаал эр. Огузча.
30	uluq [1, 81]	улуу, эски, көөнө. <i>Uluq ton</i> – эски тон. Көөнөрүп кеткен, эскирген нерсенин бардыгын <i>uluq</i> дейт.
31	irik [1, 83]	Ирик, чирик. <i>İrik nän</i> – чириген нерсе. <i>İrik otuñ</i> – чирик отун.
32	ärik [1, 84]	тырышчаак, эмгекчил. <i>Ärik är</i> – тырышчаак, эмгекчил эр. Макалда мындай: <i>ärik ärini jaglıq ärmägü başı qanlığ</i> – эмгекчилдин эрди – май, эринчектин башы – кан. Тырышчаактын эрди майлуу болот, эринчектин башы кандуу болот. Эмгекчил киши жумуш иштейт, жакшы тамак, семиз эт жейт, оозу майланат, жалкоо киши эринип, эмгектен качат, капаланып башын жарга согуп, канатат. Бул макал жалкоолуктан кач, кайраттанып чын берилип жумуш иште дегенге үндөйт.
33	irik [1, 84]	ирик, чирик. <i>Irik nän</i> – чириген нерсе. Таз, котурду да <i>irik</i> дейт.
34	isik [1, 85]	кургап, какшыган жер. <i>Isik jir</i> – ысык жер, чөл.
35	isik [1, 85]	Ысык. <i>Isik nän</i> – ысык нерсе. <i>Isik kün</i> – ысык күн.
36	ämik [1, 86]	жылуу, жылымык. <i>Ämik kün</i> – жылуу күн. Сууктан кийин жылыган, ошондой эле өтө ысык болбогон нерселерге да <i>ämik</i> деп айтылат.
37	ažın [1, 89]	Өзгө, башка, бөлөк. Чигилче.
38	oran [1, 89]	ойрон. Бир нерсенин бузулганы, жаманы. Огузча. Бул сөз перстерден алынганбы деп ойлойм. Анткени <i>oran</i> болгон нерсени перстер <i>vajran</i> – <i>вайран</i> дейт. Огуздар перстер менен көп аралашкандыктан, бир катар түрк сөздөрүн унутуп, анын ордуна перс сөздөрүн колдонот. Бул сөз да ошондой.

39	uzun [1, 89]	Узун.
40	ağan [1, 90]	<i>ağan är</i> – маңка эр (мурду менен сүйлөгөн киши). Бул сөз айтылганда да, мааниси боюнча да арабчага дал келет.
41	uğan [1, 90]	баарына кадырлуу, бардыгына күчү жете турган, кудуреттүү. <i>Uğan täñri</i> – кудуреттүү Теңир.
42	äkäk [1, 91]	Бузулган аял. <i>Äkäk işlär</i> бузулган аялдардын иши, учуп-конгон (жеңил ойлуу) аялдардын кылыгы (иши).
43	āz [1, 92]	Аз. Жакшы белгиси, жакшы ниет, жакшы сөз. Макалда мындай: <i>iglik tuturuđı āz bolur</i> – ноокастын осуяты – жакшылык белгиси. Бул макал оорулунун осуят (насаат) айтууга чакырат.
44	ār [1, 92]	сары. <i>Ār näñ</i> – сары нерсе. Кээде бул сөзгө мүчө уланып <i>arsık</i> – түрүндө да айтылат.
45	āq [1, 93]	Ак, бир нерсенин агы. Огузча. Башка түрк улустары ак боз атты <i>āq at</i> – <i>ак ат</i> дешет.
46	āq [1, 93]	Ак. <i>Āq saqal är</i> – аксакал эр, чачы агарган киши. Огузча.
47	ala [1, 94]	Ала (түс). <i>Ala at</i> – ала ат.
48	ala [1, 94]	ала, карасантайлык. <i>Bäk hanqa ala boldı</i> – бек ханга алалык жасады (душманына ооп кетти).
49	açı [1, 98]	кексе катын. Барсканча.
50	ađı [1, 100]	Асыл (таза) жибек. <i>Ađıçı</i> – жибек, асыл кездемелерди сактоочу казыначы.
51	aqı [1, 100]	колу ачык, жоомарт.
52	aqı [1, 100]	акталган, таза. <i>Aqı jađaq</i> – кабыгы жука жаңгак.
53	iñäs [1, 103]	жалтак. <i>Iñäs kiři</i> – жалтактап, айланасын карай бере турган киши.
54	añıl [1, 103]	аңырайган, ачык. <i>Añıl qarıđ</i> – аңырайып ачылган капка (эшик).
55	öñın [1, 103]	өңгө, башка. <i>Bu attan öñın kälđür</i> – бул аттан башкасын келтир.
56	atlıđ [1, 106]	Аттуу, атчан. <i>Atlıđ är</i> – аттуу эр.
57	otluđ [1, 106]	Оттуу. <i>Otluđ tađ</i> – оттуу тоо.
58	ıtlıđ [1, 106]	Иттүү, ити бар. <i>İtlıđ äv</i> – ити бар үй, иттүү үй.
59	ađruq [1, 108]	Оордук, жүк. <i>Ađır ađruq qajuda qaldı</i> – оор жүк кайда калды?
60	alçaq [1, 109]	Көңүлчөөк, жумшак киши.
61	ötrük [1, 110]	Өтүрүк (калпычы), айкакер, аяр, алдамчы. Огузча.
62	ižrik [1, 110]	Ири, ирик, чоң. <i>Аргуча</i> . Туурасы <i>irik</i> – ирик.
63	äzlik näñ [1, 111]	Пайдалуу нерсе.
64	äğşik	Ачуу, кычкыл нерсе. Мисалы, кычкыл анар. [1, 113]

65	arsal	Коңур түс. <i>Arsal saç</i> – коңур чач. [1, 113]
66	aştal [1, 113]	Кенже. <i>Aştal uğul</i> – кенже уул.
67	ändik [1, 113]	Ишенчээк, маңыроо, акмак. <i>Ändik är</i> – маңыроо эр. <i>Ändik är</i> – ачык-айрым эр. Макалда мындай: <i>ändik uma ävlikni ağırlar</i> – эссиз конок ээсин сыйлайт. Бул макал менен, чындыгында, конок урматталуу керек экендигин туюндурат.
68	aşkin [1, 116]	Алыс жолду <i>aşkin</i> – дейт. Ылдам басуучу, атчан тез жүрүүчү чабаганчыны <i>aşkinçi</i> – деген да ушундан чыккан.
69	arquq [1, 116]	Өжөр. <i>arquq kişi</i> – өжөр (сөз жебей турган) киши.
70	ajluq- ajluq	Ошондой-ошондой. Огузча [1, 119]
71	açlıq [1, 120]	Ачтык, ачкалык.
72	äzğü [1, 120]	Изги, жакшы.
73	ohşağ [1, 123]	Окшош. <i>Anıñ ohşaqı</i> – анын окшошу дешет.
74	ubraq [1, 123]	Сүзүлгөн, эски нерсе. Сүзүлгөн, эскирген тонду <i>ubraq ton</i> – сүзүлгөн (тозгон) тон.
75	ahsaq [1, 124]	Аксак.
76	artaq [1, 124]	Бузук. <i>Artaq näñ</i> – бузулган нерсе.
77	ağlaq [1, 124]	Оолак, бош, ээсиз. <i>Ağlaq jir</i> – оолак жер.
78	ojnaq [1, 125]	Ойнок. <i>Ojnaq işlär</i> – ойноок (ойнокгүл) аял.
79	äziz [1, 126]	Бийик, ар нерсенин бийиги.
80	usuz [1, 126]	Уйкусуз. <i>usuz kişi</i> – уйкусуз киши.
81	isiz [1, 126]	Эссиз, сөз укпаган, бейбаш.
82	äväk [1, 126]	Эбелек, жеңил, шашкалак, сабырсыз. <i>äväk är</i> – шашкалак эр.
83	utun [1, 126]	Бузук, бузуку, уятсыз.
84	orto [1, 126]	Орто. <i>Orto är</i> – орто жаштагы эр. <i>Äv ortosi</i> – үйдүн ортосу. <i>Kün orto</i> – күн ортосу, түш. Чигилче.
85	otra [1, 129]	Орто. Бир нерсенин ортосу. Бул сөз <i>orto</i> сөзүнүн ариптери алмашылып өзгөргөн түрү.
86	äğrı [1, 129]	Ийри. Макалда мындай: <i>jılan kändü ägrisin bilmäs, täväj bojnin äğri tär</i> – жылан өзүнүн ийрилигин билбес, төөнүн мойнун ийри дээр. Бул макал <i>Өз башындагы төөнү көрбөй, өзгөнүн башындагы чөптү көрөт</i> деген мааниде.
87	arsu [1, 130]	Арсыз, кадыр-барксыз. Огузча.
88	anğa [1, 130]	Аңкоо. <i>Anğa är</i> – аңкоо, барксыз эр. Керексиз, барксыз, таштанды нерсенин баарын <i>anğa</i> дейт.
89	irvi [1, 130]	Ичке, жука (ирбигий). <i>Ärvi qulaq</i> – калкан кулак.
90	äzğü [1, 131]	Изги, жакшы, адеми.
91	äski [1, 131]	Эски. <i>Äski ton</i> – эски тон.

92	ulınç [1, 135]	Айланма, кыйыр, туура эмес. <i>Ulinç jol</i> – тегиз эмес, өңгүл-дөңгүл жол. Кандайдыр бир кыңыр-кыйшык нерсени да ушундай дейт.
93	inanç [1, 135]	Ынанымдуу, ишенимдүү. <i>Inanç bäk</i> – ишенимдүү (ынанымдуу) бек.
94	ižinçu [1, 135]	Коё берилген, бош. <i>Ižinçu saç</i> – коё берилген чач, эркектердин кийин койгон чачы. Бул сөз башкаларга да колдонулат.
95	avinçu [1, 136]	Сүйүнүчтүү. <i>Avinçu nän</i> – көңүл көтөргөн сүйүнүчтүү нерсе. Кулга карата да <i>avinçu</i> – деген сөздү колдонот.
96	üşän [1, 136]	Тегиз, жылмакай. <i>Üşän taş</i> – тегиз, жылмакай таш. <i>Jüşän</i> – деп да айтылат.
97	alañ [1, 137]	Тегиз жер. <i>Alañ jazı</i> – алаң жазы. Бул сөз, ачык эшик маанисиндеги <i>añıl</i> сөзүнүн ариптери орун алмашкан сыяктуу.
98	öñi [1, 137]	Өңгө, башка.
99	ässiz [1, 143]	Эссиз. <i>Ässiz kişi</i> – эси жок, жакшылыкты билбей турган киши. Бул сөздө – <i>s</i> арибинин кайталанышы күчөтүү үчүн колдонулган.
100	arriğ [1, 143]	Аруу. <i>Arriğ nän</i> – аруу (өтө таза нерсе).
101	öžründi [1, 145]	Өзгөчө (тандалган). <i>Öžründi nän</i> – тандалган нерсе.
102	uvutluğ [1, 146]	Уялчаак, тартынчаак. <i>Uvutluğ kişi</i> – уялчаак (тартынчаак) киши.
103	ağırlığ [1, 146]	Кадырлуу, урматтуу. <i>Ağırlığ är</i> – кадырлуу эр, эл урматтаган эр.
104	uğurluğ [1, 146]	Убагында, саатында. <i>Uğurluğ ıř</i> – убагы менен болгон иш; саатында болгон иш.
105	ubuzluğ [1, 146]	Кырдуу, дөңдүү. <i>Oj ubuzluğ jir</i> – ой кырдуу жер деп да айтылат.
106	užuzluğ [1, 146]	Котурлуу. <i>Užuzluğ kişi</i> – котур киши.
107	ağuzluğ [1, 146]	Уузду. <i>Ağuzluğ är</i> – уузу оозунан кете элек киши.
108	oğuşluğ [1, 146]	Уруулуу, тууган-туушкандуу. <i>Oğuşluğ är</i> – тууган-туушкандары, эл-журту бар эр.
109	uquşluğ [1, 146]	Зирек, угумтал. <i>Uquşluğ är</i> – зирек эр, угумтал киши.
110	açığlığ [1, 146]	Шат, шайыр турмуштуу. <i>Açığlığ är</i> – шайыр турмуштуу киши. Макалда мындай: <i>açığlığ är şabuk qarımas</i> – шат, шайыр турмуштуу эр эрте карыбас.
111	açığlığ [1, 146]	Ачыткылуу. <i>Açığlığ küb</i> – ачыткылуу күбү, ичине куюлгандын баарын ачыта турган идиш.
112	ažığlığ [1, 147]	Аюулуу. <i>Ažığlığ tağ</i> – аюулуу тоо.
113	uruğluğ [1, 147]	Тамга, белги коюу. <i>Uruğluğ altun</i> – тамга коюлган алтын. Башкалары да ушундай.

114	aziğliğ [1, 147]	Азуулуу. <i>Aziğliğ at</i> – азуу сайган ат. Азуу тиши чыккан малдын баарын ушундай дейт.
115	oçağliğ [1, 147]	Очоктуу. <i>Oçağliğ äv</i> – очоктуу үй.
116	açuqluğ [1, 147]	Ачык-айрым. <i>Açuqluğ kişi</i> – ачык-айрым киши, кулк-мүнөзү жайдары киши.
117	asığliğ [1, 147]	Пайдалуу. <i>Asığliğ iş</i> – пайдалуу иш.
118	ažaqliğ [1, 147]	Аяктуу. <i>Ažaqliğ nän</i> – аяктуу нерсе.
119	arıqlığ [1, 147]	Арыктуу. <i>Arıqlığ jir</i> – арыктуу жер.
120	uruqluğ [1, 147]	Боолуу, жиптүү. <i>Uruqluğ kuwa</i> – жиби бар күбү (чака).
121	azuqluğ [1, 147]	Азыктуу. <i>Azuqluğ är</i> – азыктуу эр. Макалда мындай: <i>azuqluğ aruq ärmäs</i> – азыктуу (киши) арыбас.
122	aranlığ [1, 147]	Короо-жайлуу. <i>Aranlığ äv</i> – короо-жайлуу үй.
123	atanlığ [1, 147]	Атандуу. <i>Atanlığ är</i> – атандуу (акталган төөсү бар) эр.
124	ularlığ [1, 147]	Уларлуу. <i>Ularlığ tağ</i> – уларлуу тоо.
125	alımlığ [1, 147]	Аласалуу. <i>Alımlığ är</i> – аласалуу эр.
126	alınlığ [1, 147]	Маңдайы жарык. <i>Alınlığ är</i> – маңдайы жарык эр.
127	ulunluğ [1, 147]	Жебелүү. <i>Uulunluğ är</i> – жебелүү эр.
128	uçuzluq [1, 148]	Арзандык.
129	uçuzluq [1, 148]	Ынжыктык, жигерсиздик, кордук.
130	uduqluq [1, 148]	Шалакылык, камырабастык.
131	užugluq [1, 148]	Сезимталдуулук, сергектик.
132	arığliğ [1, 149]	Аруулук, тазалык.
133	uzuğluq [1, 149]	Уруктук. <i>Uzuğluq buğdaj</i> – уруктук буудай, урукка сакталган бардык нерсени ушундай дейт.
134	açıqlıq [1, 149]	Ачуу, ачуулуу.
135	açuqluğ [1, 149]	Ачыктык. <i>Jüz açuqluğ</i> – жүздүн ачыктыгы.
136	açuqluğ [1, 149]	Ачыктык. <i>Qaruğ açuqluğı</i> – капканын (эшиктин) ачыктыгы.
137	oçaqlıq [1, 149]	Очоктук. <i>Oçaqlıq jir</i> – очоктук жер, очок орду. <i>Oçaqlıq titik</i> – очок салууга керектүү ылай, топурак.
138	aruqluq [1, 149]	Арыктык, арыгандык, чарчагандык.
139	oruqluq [1, 149]	Өрүмдүк, эшимдик. <i>Oruqluq jün</i> – аркан өрүү (эшүү) үчүн даярдалган жүн.
140	azuqlıq [1, 149]	Азыктык, тамактык.
141	uzaqlıq [1, 149]	Жай баракаттык, ишти создуктуруу.
142	ušaqlıq [1, 149]	Шашкалактык, балалык. Иште балалык кылуу. <i>Ušaqlıq qılma</i> – балалык кылба.
143	uluğluq [1, 149]	Улуктук, бийик даражалуулук. <i>Uluğluq täñrigä</i> – улуулук (улуктук) Теңирге (таандык).
144	uluqluq [1, 149]	Улуулук, жашы улуулук.
145	amaçlıq [1, 149]	Бута. <i>Amaçlıq jär</i> – бута атуу үчүн даярдалган жер.

146	anuqluq [1, 150]	Даярдык.
147	üzütlük [1, 150]	Сараңдык, катуулук.
148	ägätlik [1, 150]	Эгеттик, жеңелик. <i>Ägätlik qarabaş</i> – жеңе. Нике түнү келин менен бирге жүргөн кызматчы аял. Келиндин өзүн да <i>ägätlik</i> дейт.
149	ügürlük [1, 150]	Үйүрлүү. <i>Ügürlük är</i> – кой жана үйүр-үйүр малы бар эр. Үйүрлүү айгырды да <i>ügürlük azğır</i> – үйүрлүү айгыр дейт.
150	äzizlik [1, 150]	Бийиктик, чоку.
151	isizlik [1, 150]	Жамандык.
152	ätäklik [1, 151]	Этектик. <i>Ätäklik böz</i> этектик (тиге турган) бөз. Кийимдин этеги экендигин билдирмекчи болгондо <i>ätäklik ton</i> – этектүү тон дейт.
153	ötüklük [1, 151]	Өтүмдүү. <i>Ötüklük kişi</i> – (ханга) өтүмдүү киши.
154	üzüklük [1, 151]	Үзүк, үзүлгөндүк, үзүндү.
155	işiklik [1, 151]	Ысыктык, ысыгы бар.
156	isiklik [1, 151]	Сүйүү, махабат, ысыктык. <i>Köñül isikligi käräk</i> – көңүл ысыктыгы керек.
157	äriklik [1, 151]	Эркек малдын күүгө келиши.
158	äşiklik [1, 151]	Эшиктик. <i>Äşiklik jiğaç</i> – эшиктик жыгач (эшик же босого жасай турган жыгач). Башкалары да ушундай.
159	äşiklik [1, 151]	Жамынгылык. <i>Äşiklik barçın</i> – жамынгылык, жапкычтык асыл жибек.
160	äväklik [1, 151]	Шашкалак, абдыроочулук.
161	äkäklik [1, 151]	Аялдын арсыздыгы, бетсиздиги.
162	ükäklik [1, 152]	Үкөктүк, үкөк жасоого даярдалган жыгач. Төбөсүн чатырлап (куполдоп) салынган сепилди да <i>ükäklik tam</i> – үкөктүү там.
163	ämiklig [1, 152]	Эмчектүү (эмизүүчү). <i>Ämiklig işlär</i> – эмизген аял. Макалда мындай: <i>ämiklig urağut kösäkçi bolur</i> – (бала) эмизген аял табиттүү болор. Ошондуктан ага каалаган тамагы берилет.
164	änüklüg [1, 152]	Күчүктүү. <i>Änüklüg arslan</i> – күчүктүү арстан.
165	ısırğan [1, 155]	Кабанаак. <i>Isırğan it</i> – кабанаак ит.
166	arsalıq [1, 156]	Айбанаттын кызтекелиги.
167	usajuq [1, 157]	Камырабаган. <i>Usajuq är</i> – камырабас эр.
168	ujadsılıq [1, 157]	Уялчаак. <i>Ujadsılıq är</i> – уялчаак эр.
169	öñäjük: [1, 158]	<i>öñäjük näñ</i> - өзгөчөлөнгөн нерсе. Бир кишидеги башкалардан өзгөчөлөгөн сапатты <i>öñäjük</i> дейт.
170	qur [1, 279]	<i>Өтө, абдан</i> өндүү күчөтмө маанилерди билдирген жардамчы сөз. <i>Uğul qur bädüdi</i> – уул куп жетилди. <i>qur äzğü näñ</i> – өтө ийги нерсе.

171	qır [1, 283]	Боз. <i>Qır at</i> – боз ат.
172	tüz [1, 283]	Түз. <i>tüz jir</i> – түз жер.
173	qız [1, 284]	Кымбат. <i>Qız näñ</i> – кымбат нерсе. <i>Bu at qız aldım</i> – бул атты кымбат алдым.
174	qır [1, 284]	Сараң, зыкым. <i>Qır kişi</i> – сараң, кытмыр киши. (<i>диал.</i> кыррык). Аргуча. Макалда мындай: <i>qır kişi savi joriğh bolmas</i> – сараң кишинин даңкы чыкпайт. Бул макал кишилерди сараң болбой, март болуп, урмат-сыйда жүрүүгө үндөп айтылган.
175	tas [1, 286]	Жаман, начар. Огузча. <i>Bu at tas tägül</i> – бул ат жаман эмес.
176	boş [1, 286]	Бош. <i>Boş jılqı</i> – бош жылкы. Бул сөздөн <i>ol işlär boş</i> – деп дайыма айтылып, мааниси <i>бул аялдын башы бош</i> дегенди билдирет. <i>Ol qul boş qıldı</i> - ал кулун бошотту, эркиндикке чыгарды. <i>Эркин, азат</i> маанилери да <i>boş</i> деген сөз менен айтылат. Макалда мындай: <i>boş näñgä izi bolmas</i> – бош нерсенин ээси болбос. Бул макал өз малына абдан сак болууга карата айтылган.
177	toq [1, 288]	Ток. <i>Toq kişi</i> – ток киши.
178	suq – soq [1, 289]	Жалгыз (соколой башы). <i>Soq jalñuz är</i> – соколой жалгыз эр (жолдошу жок).
179	bäk [1, 289]	Бек, чың, катуу. <i>Bäk näñ</i> – бек нерсе.
180	bük [1, 289]	Түнт токой.
181	dik [1, 290]	Тик. <i>Dik turdı</i> – тик турду.
182	bul: bul tariğ [1, 290]	Узак мезгил туруп калып, жамгыр, суу болуп, сапаты бузулган дан (буудай, таруу). Көп убакыт өтүп бузулуп керексиз болгон нерселерди <i>bul</i> дейт.
183	tum [1, 292]	Суук. <i>Tum</i> деген сөз негизи <i>суук</i> дегенди билдирет. Бирок <i>суук жана муздак нерсе</i> деген маанилерде <i>tumluğ</i> сөзү колдонулат.
184	tum [1, 292]	Чым, коюу. Жаныбарлардын өңүнүн коюу экени күчөтүлгөндө колдонула турган жардамчы сөз. <i>Tum qara at</i> – чым кара ат. <i>Tum toruğ at</i> – чым тору ат.
185	süm [1, 292]	Абдан, өтө. <i>Süm süçük näñ</i> – абдан таттуу нерсе. Огузча.
186	çın [1, 293]	Чын, ырас, туура. <i>Çın sözlär</i> – чын сөздөр. <i>Çın ajdın</i> – чын айттың; туура айттың.
187	qırt [1, 295]	Кыркма, кырык, кыска. <i>Qırt ot</i> – кырык от (чөп). Кыска чачты да <i>qırt saç</i> дейт. Өзүмчүл, алкы бузук киши <i>qırt kişi</i> деп айтылат.
188	qurç [1, 296]	Курч. <i>Qurç tämir</i> – курч темир. Чыдамкай, өткүр киши да <i>qurç ärän</i> – <i>курч эрен</i> деп айтылат. Катуу, өткүр зат

		ушул сөз менен аныкталат.
189	tärs [1, 299]	Терс. <i>Tärs iş</i> – терс (аткарууга ыңгайы келбеген) иш.
190	çulq [1, 300]	Чылк, сулк. <i>Çulq äskürük</i> – чылк мас; сулк мас.
191	bärk [1, 300]	Бек, тың, чың. <i>Bärk näñ</i> – чың нерсе. Негизи <i>bäk näñ</i> – бек нерсе болот, - <i>r</i> кийин кошулган.
192	çöküt [1, 304]	Кодоо, кыска бой (диал. чөкү, корто). <i>Çöküt kişi</i> – кыска бой киши; кодоо киши. Башкалары да ушундай.
193	çotur [1, 310]	Чотур (өтм.). <i>Çotur kişi</i> – чотур киши (мүнөзү начар киши).
194	qadır [1, 311]	Катаал, татаал, кыйын. <i>qadır näñ</i> - кыйын нерсе. <i>Qadır jir</i> – катаал жер (кар калың түшүп өтмөгү катаал, жашоого ыңгайсыз жер).
195	qadır [1, 311]	<i>qadır qış</i> – катаал кыш.
196	qadır [1, 311]	Каардуу. Хакания хандарын <i>qadır han</i> – <i>Кадыр хан</i> деп атоо ушул сөздөн. Бул сөз мааниси боюнча деген арабчанын <i>кадыр</i> дегенине туура келет. Араб сөзү <i>кайра тартпас, каардуу, күч-кубат</i> маанилерин билдирет. Ал эми андай адамдын колунан бардыгы келет, бийлей башкара алат.
197	qısır [1, 311]	Кысыр (төрөй элек, туубаган ургаачыларга карата айтылат). Кысыр байтал маанисиндеги <i>qısır qısraq</i> мына ушул сөздөн келип чыккан.
198	täpiz [1, 311]	Шор жер.
199	täpiz [1, 311]	<i>Täpiz kişi</i> – кызганчаак, ичи тар киши.
200	titiz [1, 311]	<i>Titiz näñ</i> – кычкыл нерсе.
201	sämiz [1, 312]	Семиз.
202	qutuz [1, 312]	<i>Qutuz it</i> – кутурган ит.
203	tulas [I. 313]	Тулас (каралбаган). <i>Tulas жүз</i> – тулас жүз.
204	büriş [I. 313]	Бырыш, теринин же кийимдин бырышып, тырышып калган жер.
205	barıǵ [1, 317]	Сасык нерсе. Бул кош сөз түрүндө <i>sasıǵ–barıǵ</i> – <i>сасык-масык</i> деп айтылат.
206	sarıǵ [1, 319]	Сары. <i>Sap sarıǵ</i> – сапсары; <i>sarıǵ</i> – өт, сарык; <i>sarıǵ suv</i> ичтеги сары суу; <i>sarıǵ surıǵ</i> – сары-суру (кош сөз).
207	qatıǵ [1, 320]	Катуу (диал. каттык).
208	quruǵäv [1, 320]	Бош, ээн үй. <i>Quruǵ ulma</i> – курук кумган, кумара. Ичи бош идиштин баары <i>quruǵ</i> делет. Ар кандай нерселерди да <i>quruǵ</i> – кургак дешет. Алгачкы мааниси ушундан келип чыккан.
209	quruǵ [1, 320]	Кургак.
210	buzuq [1, 323]	Бузук. <i>Buzuq äv</i> – бузулган үй. Бардык эле сынган, кыйраган нерселерди <i>бузук</i> дешет.

211	buşaq [1, 323]	Ызакор, ачуулуу. <i>Buşaq är</i> – бушайман, ачуулуу, ызакор эр. Огузча.
212	toruq [1, 324]	Арык (<i>салыптырыңыз</i> : арык-торук).
213	bädük [1, 329]	Чоң нерсе. <i>Bädük täväj</i> – чоң төө.
214	bilik [1, 330]	Акылмандык (араб). <i>Ozaqi bilgälär</i> – узаккы билгилер (ээлки акылмандар).
215	täşik [1, 331]	Ач көз, сук, өзү (карды) тойсо да, көзү тойбойт.
216	tüşük [1, 331]	Жалкоо, бекерпоз. <i>Tüşük kişi</i> – жалкоо киши.
217	töläk [1, 331]	Тынч, токтоо, сабырдуу. Макалда мындай: <i>aç äbäk, toq töläk</i> – ач – шашкалак (эбелек), ток – токтоо. “Ач киши шашат (жеп-ичкенге), а ток киши шашпайт (тамак кечиксе да, кебелбейт)”. Огуздар ушундай айтышат.
218	tälik [1, 331]	Тешик, тилик.
219	sävük [1, 333]	<i>sävük näñ</i> – сүйүктүү нерсе.
220	silik [1, 333]	<i>silik är</i> – сылык, зирек эр.
221	kiçik [1, 334]	Кичик, кичүү.
222	küdük [1, 334]	<i>İş küdük</i> – күдүк иш. <i>Küdük</i> – өз алдынча эмес, кош сөз түрүндө гана колдонулат.
223	tägül [1, 336]	Мындай эмес. Огузча. Бул аргуча <i>dag ol</i> деген сөздөн жасалган.
224	kızıl [1, 337]	Кызыл. Макалда мындай: <i>qılnu bilsä qızıl kizär jaranu bilsä jaşıl kizär</i> – кылыкты билсе – кызыл киер, жагынганды билсе – жашыл киер. Бул аялдар тууралуу макалдардын бири, аны жакшы нерселерге умтулуу менен, жагымдуу мамиле түзө билүүгө кеңеш катары келтирет.
225	tarım [I, 338]	Саздак же эшилме кумдуу жерге казылган арык.
226	bütün [1, 340]	<i>Çin bütün kişi</i> – чынчыл, ишеничтүү киши.
227	bütün [1, 340]	Чыныгы, анык. <i>Bütün jarmaq</i> – чыныгы теңге (акча).
228	bükün [1, 340]	Алсыз, шалтурук эркек.
229	tümän [1, 342]	Түмөн. <i>Tümän türlük sözlädi</i> – түмөн-түрдүү сүйлөдү.
230	sığan [1, 343]	<i>sığan saç</i> – сыйда чач.
231	qalun [1, 344]	Калың нерсе. Мындан улам <i>qalun sü</i> – калың кошуун келип чыккан.
232	sibiz [1, 346]	<i>sibiz kişi</i> – кем акыл, олдоксон киши.
233	tüdäş [1, 346]	Түстөш. <i>tüdäş näñ</i> – бири-бирине окшош нерселерди айтышат.
234	tatig [1, 347]	Татык, таттуу. Кош сөз түрүндө да колдонулат: <i>tatig-talıg</i> .
235	soqar [1, 350]	Токол мүйүзсүз мал; мандай чачы жок, таз адам. Түрктөр <i>soqar qoj</i> – токол кой дешет.

236	köfäz [1, 350]	Көпкөн, текебер киши (<i>дуал.</i> көпәк).
237	tügäl [1, 351]	Түгөл.
238	tügäl [1, 351]	Бүтүн, толук. <i>Tügäl alğıl</i> – түгөл, баарын алгын.
239	tüzün [1, 352]	Жоош, момун, түз адам. Макалда мындай: <i>tüzün burlä uruş, ötün birlä tiräşmä</i> – момун менен уруш (ал чыдайт, токтоо), өткүр менен тирешпе.
240	kündi [1, 357]	Пас, куник. Огузча. <i>Ol kündi kişi ol</i> – ал пас киши. Бул сөз байланыштыргыч катары да колдонулушу мүмкүн, тиешелүү сөз табылбаган кезде, керектүү сөз табылгыча айтыла берет.
241	bükri [1, 357]	Бүкүр, ийилген нерсе.
242	tätrü [1, 357]	Тетири.
243	tägrä [1, 357]	Тегерек. <i>Qužug tägräsi</i> – кудуктун ж.б. тегереги.
244	tutşı [1, 359]	Туташ, жалгаш, чектеш. <i>Anıñ jări mäniñ järgä titşı ol</i> – анын жери менин жериме туташ.
245	qarşı [1, 360]	Каршы (карама-каршы). <i>Tün küniñ qarşısı ol</i> – түн күндүн каршысы.
246	qurğu [1, 361]	<i>Qurğuär</i> - жеңил ойлуу эр.
247	qamğı [1, 361]	Ийилген, кыйшык. Ушундан улам бети кыйшык кишини: <i>qamğı jüzlük</i> – камкы жүздүү дешет.
248	durqı nän [1, 362]	Бырыш-тырыш нерсе. Бул чекеси бырышкан, кабагы бүркөө киши болушу да мүмкүн.
249	talqu [1, 362]	Эшилген, толгонгон, өрүлгөн нерсе. Чыйратылган жипти <i>talqu jişig</i> дешет.
250	qatqı [1, 362]	Катуу. Эч кимге баш ийбеген, мүнөзү оор киши <i>qatqı kişi</i> дешет.
251	qutqı är [1, 362]	Куттуу эр (кут кончу, момун эр).
252	bilgä [1, 363]	Билгич, акылдуу.
253	bilgä bäk [1, 363]	Билге (акылдуу, билимдүү) бек. Уйгур ханынын <i>köl bilgä han</i> – Көл Билге хан деп аташкан. <i>Bögü bilgä</i> – билге бөгү (акылман). Ал башаты мол сууга салыштырылган.
254	qırma [1, 366]	Кырма (кырылган, кесилген нерсе). <i>Qırma topıq</i> – кесилген топ.
255	kökşün [1, 370]	<i>kökşün nän</i> - көгүш нерсе.
256	munğan [1, 371]	<i>munğan kişi</i> – келжирек, сүйлөөк киши.
257	talağu [1, 377]	Күчтүү уу. Ич өткөк дагы <i>talağu</i> делет.
258	köşikä [1, 378]	Жеңил көлөкө.
259	saçındı [1, 378]	<i>saçındı nän</i> – чачынды нерсе.
260	tažındı [1, 378]	<i>tažındı nän</i> – тыйынды (тыюу салынган) нерсе.
261	käžindi [1, 378]	<i>käžindi ton</i> – кийинди (кийилген) тон.
262	süründi [1, 379]	<i>süründi är</i> – сүрүндү (сүрүлгөн, куулган) эр.

263	qırındı [1, 379]	Кырынды.
264	qazınd [1, 379]	<i>Qazındı topraq</i> – казынды (казылган) топурак.
265	salındı [1, 379]	<i>Salındı otun</i> – агынды отун (суунун агымы жээкке чыгарып салган отун).
266	salındı [1, 379]	<i>salındı nän</i> – таштанды нерсе.
267	kömüندی	<i>kömüندی nän</i> – көмүндү (көмүлгөн нерсе) [1, 379]
268	tavgaç [1, 382]	Баалуу, эски нерселерди <i>tavgaç aži</i> - дешет. Бул араб тилиндеги <i>шайх адийй</i> (байыркы, эзелки) дегенине окшош. (Бул сөз менен) хандарды аташат: <i>tavgaç han</i> улуу же <i>эзелки</i> хан. Кээде болсо <i>tat tavgaç</i> деген кош сөзү перстерди (<i>tat</i>) жана түрктөрдү (<i>tavgaç</i>) деп туюнтат. Мен жогоруда келтиргендер баарынан туура деп ойлойм. Ислам жергесинде акыркысы көбүрөөк белгилүү, ал эми башка жерлерде – биринчиси. Экөө тең туура.
269	Kirtüç kişi	Ичи тар, кырс киши [1, 383]
270	baldır [1, 384]	Өгөй. <i>Baldır uğul</i> – өгөй (бакма) бала, <i>baldır qız</i> – өгөй кыз.
271	qutsuz [1, 385]	Кутсуз (бактысыз). Макалда мындай: <i>qutsuz quziğqa kirsä qum jağar</i> – багы жок кудукка кирсе кум агар (куюлар). Бул арабчадагы <i>Жолуң болсо – баары болот, а болбосо ушинтип кыйрайт</i> деген сөзгө окшош.
272	batruş [1, 387]	<i>batruş suv</i> – киргил, ылай суу. Камыры көп, суусу аз кесмени да айтат.
273	başlağ [1, 388]	<i>başlağ nän</i> – бош, ташталган нерсе. <i>Başlağ jılqı</i> – байланбаган жылкы.
274	saçlığ [1, 390]	Чачтуу. <i>Saçlığ är</i> – чачтуу эр.
275	sarsığ [1, 390]	Сасык, жагымсыз, копол. <i>Sarsığ söz</i> – сасык сөз. Былык иш, жүрүш-туруш тууралуу да ушинтип айтат.
276	Qutluğ nän	Куттуу нерсе. Эркектин ушундай ысымы бар. [1, 390]
277	Tığraq är [1, 393]	Чыйрак, тиригарак эр.
278	tavraq [1, 394]	Тездик, чапчандык. <i>Tavraqın käl</i> – тезинен кел. Сын атооч болушу да мүмкүн: <i>tavraq işçi</i> – тез, чапчаң иштеген кызматчы.
279	toqluq [1, 394]	Токтук.
280	çağruq [1, 394]	<i>çağruq jär</i> – тапталган, катуу жер.
281	çalbaq [1, 395]	Ыпылас, кир. <i>Çalbaq iş</i> – чатышкан, чалкеш иш.
282	saçğaq [1, 395]	Мал-мүлкүн чачкан кишини <i>saçğaq kişi</i> – чачкак киши дешет.
283	suqluq [1, 396]	Суктук.
284	qoğşaq [1, 398]	<i>qoğşaq nän</i> – коошок (бош, көпшөк) нерсе.

285	türsük [1, 399]	Кекчил, чыр. <i>Türsük kişi</i> – кекчил, чыр киши.
286	türlük [1, 400]	Түрдүү. Мисалы: <i>qaç türlük nän</i> – канча түрдүү нерсе, <i>qaç türlük söz ajdǵm</i> – канча түрдүү сөз айттым.
287	tägräk [1, 400]	Тегерек. <i>Qužuǵ tägrägi</i> – кудук тегереги.
288	tävlük [1, 400]	Айлакер, алдамчы.
289	kävşäg [1, 402]	<i>kävşäg nän</i> – жумшак, назик, сыйда нерсе. Мисалы, жука кийим ж.б.
290	käkmäk [1, 402]	Бышкан, чыдамдуу. <i>Käkmäk är</i> – көптөгөн сыноо, кыйынчылыкты башынан өткөрүп, бышкан эр. Бул сөз <i>käk</i> – сыноо деген сөздөн келип чыккан, мындай сын атооч көп кездешпейт. Туурасы <i>käkmän</i> болуш керек.
291	kämdük [1, 402]	Кемдик, кемирилген, мүлжүнгөн. <i>Kämdük söñük</i> – кемирилген, мүлжүнгөн сөөк.
292	mäldäk [1, 403]	Уйпаланган, кыркылган. <i>Mäldäk nän</i> – уйпаланган, чапташкан нерсе. Мисалы: кыркылган же кырылган чач.
293	büktäl [1, 403]	Орто бойлуу. <i>Büktäl är</i> – орто бойлуу эр. <i>Büktäl at</i> – соорусу кең ат.
294	tägirma [1, 410]	<i>tägirma nän</i> – тегерек нерсе.
295	qarnaǵu [1, 410]	<i>Qarnaǵu är</i> – карындуу эр.
296	çuqrama [1, 411]	<i>Çuqrama jul</i> – кайнар булак.
297	samurtuǵ [1, 412]	<i>Samurtuǵ iş</i> – аягы көрүнбөгөн чаташкан иш.
298	qurutluq [1, 412]	<i>Qurutluq kişi</i> – куруттуу киши, куруту бар киши. Бул араб тилиндеги курмасы да, сүтү да бар киши дегенге маанилеш.
299	qatırlıǵ [1, 412]	<i>Qatırlıǵ är</i> – качырдуу эр.
300	basarlıǵ [1, 412]	<i>Basarlıǵ tag</i> – сарымсактуу тоо.
301	baǵırlıǵ [1, 413]	<i>baǵırlıǵ är</i> – боорукер эр. Бул араб тилиндеги <i>биздин боор төөнүкүнөн чоң</i> дегенге маанилеш.
302	çaǵırlıǵ [1, 413]	<i>çaǵırlıǵ är</i> – чагырдуу киши (шире, ичимдиги бар).
303	suǵurluǵ [1, 413]	<i>suǵurluǵ taǵ</i> – суурдуу (сууру көп) тоо.
304	sıǵırlıǵ [1, 413]	<i>sıǵırlıǵ är</i> – уйлуу (диал. сыйырдуу) эр.
305	tavarlıǵ [1, 413]	<i>tavarlıǵ är</i> – тавардуу эр.
306	çavarlıǵ [1, 413]	<i>Çavarlıǵ jir</i> – отундуу, тамызгылуу жер.
307	baqırlıǵ [1, 413]	<i>baqırlıǵ taǵ</i> – балдуу (балы бар) тоо.
308	tamırlıǵ [1, 413]	<i>tamırlıǵ ät</i> – тарамыштуу (тамырдуу) эт.
309	qobuzluǵ [1, 413]	<i>qobuzluǵ kişi</i> – комуздуу киши.
310	qotuzluǵ [1, 413]	<i>qotuzluǵ är</i> – топоздуу эр.
311	saǵızlıǵ [1, 413]	<i>saǵızlıǵ är</i> – сагыздуу киши (чайнай турган) сагызы бар адам.
312	saǵızlıǵ [1, 413]	<i>saǵızlıǵ jir</i> – чополуу жер.

313	saqızlıg [1, 413]	<i>Saqızlıg ton</i> – кооздолгон кийим (тон), саймалуу тон.
314	qamışlıg [1, 413]	<i>qamışlıg jir</i> – камыштуу жер.
315	tabuğluğ [1, 413]	<i>tabuğluğ är</i> – тажрыйбалуу эр.
316	qapuğluğ [1, 413]	<i>qapuğluğ äv</i> – каалгалуу (капкалуу) үй.
317	tatıgılıg [1, 414]	<i>tatıgılıg nän</i> – таттуу нерсе.
318	tutuğluğ [1, 414]	<i>tutuğluğ jir</i> – жиндер жашаган жер, ал жерден өткөндөргө зыян келтирет.
319	tızıgılıg [1, 414]	<i>tızıgılıg nän</i> – тыюу салынган, жакындоого болбогон нерсе.
320	qužuğluğ [1, 414]	<i>qužuğluğ äv</i> – кудуктуу үй.
321	tariğlağ [1, 414]	Таруулуу (аңыз).
322	tariğlıg [1, 414]	<i>tariğlıg jir</i> – таарылган (эгин айдалган) жер. Эгин сактаган кампа да ушундай айтылат.
323	quruğluğ [1, 414]	<i>Quruğluğ ja</i> – курулган (керилген) жаа.
324	buzuğluğ [1, 414]	<i>Buzuğluğ jağı</i> – бугуп жаткан жоо.
325	qabiğlıg [1, 414]	<i>Qabiğlıg qız</i> – кыздыгы бар кыз.
326	qatıgılıg [1, 414]	<i>qatıgılıg är</i> – канында аралашмасы бар (катыктуу) эр. Ошондой эле тамакка кошчу катыгы бар киши.
327	baraqlıg [1, 414]	<i>baraqlıg kişi</i> – барак ити бар киши.
328	çaruqluğ [1, 414]	<i>çaruqluğ är</i> – чарыктуу эр.
329	qaraqılıg [1, 415]	Көздүү (каректүү жандыктардын бары ушинтип айтылат). <i>Qaraqsız tæg körür</i> – карексиз тоону көрөт. Душманды, курал-жаракты көзүнө илбегени менен жоону көрөт.
330	qasukluğ [1, 415]	<i>qasukluğ är</i> – чаначтуу (кымыз бар) эр.
331	qusıqlıg [1, 415]	<i>qusıqlıg är</i> – жаңгактуу эр.
332	başaqılıg [1, 415]	<i>Başaqılıg süngü</i> – тиштүү (учу ачакай) сүңгү (найза, учтуу жебе).
333	taşaqılıg [1, 415]	<i>taşaqılıg är</i> – ташактуу эр.
334	qaşuqluğ [1, 415]	<i>qaşuqluğ ajaq</i> – кашыктуу аяк (кесе).
335	boqoqluğ [1, 415]	<i>boqoqluğ är</i> – богоктуу эр.
336	taquqluğ [1, 415]	<i>Taquqluğ är</i> – тооктуу эр. Огузча.
337	soqaqlıg [1, 415]	<i>Soqaqlıg taq</i> – бөкөндүү (сайгактуу) тоо.
338	balıqlıg [1, 415]	<i>Balıqlıg ögüz</i> – балыктуу суу, “балчыктуу жерди” да ушундай дешет. Аргуча.
339	qulaqlıg [1, 415]	<i>qulaqlıg nän</i> – кулактуу нерсе.
340	qonuqluq [1, 415]	<i>qonuqluğ äv</i> – коноктуу үй.
341	torumluq [1, 415]	<i>torumluğ är</i> – ботолуу киши.
342	qorunluq [1, 415]	<i>qorunluq tağ</i> – корумдуу тоо.
343	tolumluğ [1, 415]	<i>tolumluğ är</i> – куралдуу эр.
344	tabanlıg [1, 416]	<i>Tabanlıg tävi</i> – тамандуу төө.
345	toponluğ tariğ	Топондуу таруу (эгин). [1, 416]

346	budunluğ buqunluğ kişi	Киши, эл-журттуу киши (урук-туугандуу киши). [1, 416]
347	baqanlığ [1, 416]	<i>Baqanlığ qažış</i> – тоголуу кайыш.
348	qarınliğ [1, 416]	<i>Bädük qarınliğ är</i> – чоң курсактуу эр.
349	qurunluğ [1, 416]	<i>qurunluğ äv</i> – ыш, көө баскан үй.
350	sağunliğ [1, 416]	<i>sağunliğ är</i> – саандуу (саан малы бар) эр.
351	soğonluğ [1, 416]	<i>Soğonluğ tağ</i> – согондуу тоо.
352	samanliğ [1, 416]	<i>samanliğ är</i> – самандуу эр.
353	qağunluğ [1, 416]	<i>qağunluğ är</i> – коондуу эр.
354	ququnluğ [1, 416]	<i>ququnluğ ot</i> – кыпындуу (учкун) от.
355	qulunluğ [1, 416]	<i>qulunluğ qusraq</i> – кулундуу бээ, кысырак.
356	basınçaq [1, 417]	<i>basınçaq är</i> – басынчаак (тартынчаак) эр.
357	bağırmaq [1, 418]	<i>bağırmaq kişi</i> – боорукер киши.
358	çıçalaq [1, 418]	Чычалак (эби жоктук, жүүнү боштук).
359	bağırlaq [1, 418]	Бүдүр (чаар тактар).
360	toruqluq [1, 419]	Арык-торуктук.
361	satıgliğ [1, 419]	<i>satıgliğ nän</i> – сатылуучу нерсе.
362	sıruqluq [1, 419]	<i>sıruqluq jığaç</i> – шырыктык жыгач.
363	suğuqlıq [1, 419]	<i>suğuqlıq nän</i> – сууктук нерсе (суук мезгилге даярдалган нерсе).
364	qabaqlıq [1, 419]	Ашкабак өсчү жер.
365	quruğluq [1, 419]	Кургактык (<i>диал.</i> куруглук).
366	qaşıqlıq [1, 419]	<i>Qaşıqlıq münüz</i> – кашыктык мүйүз, кашык жасоого жарактуу мүйүз.
367	saranlıq [1, 420]	Сараңдык.
368	qağunluq [1, 420]	Коондук (коон өскөн жер).
369	qonuqluq [1, 420]	<i>qonuqluq äv</i> – коноктуу үй.
370	tağuzmaq är	Тыгырчык эр [1, 420]
371	kiritlik [1, 421]	Кулпулуу. <i>Kiritlik qarığ</i> – кулпулуу каалга.
372	küzätlik nän	Күзөтчү нерсе. [1, 421]
373	çögütlük [1, 421]	Бою жапыз, кыска киши (кодоо).
374	sөгөtlük [1, 421]	Сөгөттүк токой.
375	közüçlük titik	Кесе (идиш) жасалчу ылай чопо. [1, 421]
376	tämirlük [1, 421]	Темир эритчү жер.
377	kömurlük [1, 421]	Жыгачтан көмүр өчүрчү жер.
378	täbizlik [1, 421]	Көрө албастык, ичи тардык. <i>Anıñ täbizligi kimgä talqar</i> – анын көрө албастыгы кимге зыянын тийгизет.
379	titizlik [1, 421]	Кара өрүктүн даамындай даам. Каңырсык даам.
380	käbäzlik [1, 422]	Пахталуу талаа. Киши тууралуу айтылса <i>käbäzliğ är</i> – кебездүү эр дейт.
381	bäzizlik äv	Безелген, жасалгаланган үй [1, 422]
382	kižizlik jün	Кийиздик жүн [1, 422]

383	tägüzlük [1, 422]	Кашка. Макалда мындай: <i>at tägüzliki aj bolmas</i> – ат кашкасы ай болбос. Бул сөз чоң нерсени кичине менен алмаштыргысы келгендерге карай айтылат.
384	sämizlik	Семиздик [1, 422]
385	köväzlik	Кербездик, көпкөндүк [1, 422]
386	çaçäklik [1, 422]	Чечектүү (гүлдүү жер).
387	käbäklik [1, 422]	Кебектүү.
388	bitiklik [1, 423]	<i>bitiklik näñ</i> – жазыла турган нерсе.
389	kädüklük [1, 423]	<i>Kädüklük kižiz</i> – жамгырда жамынчу кийиз.
390	ıřlığ [1, 423]	<i>Iřlığ közüglük är</i> – иштүү көйгөйлүү киши. <i>Közüglük</i> өз алдынча колдонулбайт.
391	täräklik [1, 423]	Теректүү жер.
392	käräklik [1, 423]	Керектүү. <i>Bu näñ ol buzgä käräklig</i> – бул нерсе (ал) бизге керектүү.
393	bäşiklik [1, 423]	<i>bäşiklik urağut</i> – бешиктүү (балалуу) аял.
394	töşäklik [1, 423]	<i>Töşäklik barçın</i> – төшөктүк парча.
395	köşiklik [1, 423]	<i>Köşiklik jir</i> – көлөкөлүү жер.
396	tigiklik [1, 423]	<i>Tigiklik ton</i> – тигилген тон.
397	tögüklük [1, 423]	<i>Tögüklük tariğ</i> – төгүлгөн (сакталган) дан. Башкалары да ушундай.
398	küçlük [1, 423]	<i>Küçlük biläklük</i> – күчтүү билектүү. <i>Küçlük biläklük kiři</i> – билеги күчтүү киши.
399	biliklik [1, 423]	Билгелүү. <i>Biliklik kiři</i> – акылдуу, билимдүү киши.
400	biliklik [1, 424]	Биликтик. <i>Biliklik käbäz</i> – биликтик кебез.
401	kölüklük [1, 424]	<i>kölüklük är</i> – көлүктүү эр.
402	köliklik [1, 424]	Көлөкөлүү. <i>Köliklik jir</i> – көлөкөлүү жер.
403	bilinçäk [1, 424]	<i>bilinçäk näñ</i> – уурдалган буюмдун кийин уурудан же башка кишиден билинип калышы. <i>Bilinçäk bildi</i> – ал уурдалган буюмду уурудан көрүп тааныды.
404	çuğurdan [1, 425]	Чуңкур, тик жар.
405	taşırqan [1, 431]	Тосток. <i>Taşırqan közlük</i> – тосток көздүү,
406	qurğuluq [1, 435]	Жеңил ойлуулук, куру акыл.
407	bälgülüğ [1, 436]	<i>bälgülüğ näñ</i> – белгилүү нерсе. Макалда мындай: <i>boldaçı buzağı öküž ara bälgülüğ</i> – болор музоо өгүздөр арасында белгилүү. Келечегинен көптү үмүттөндүргөн чыйрак жана ийкемдүү жигиттер тууралуу ушундай айтылат.
408	kätüt [II, 228]	Катуу. <i>Kätüt kiři</i> – катуу киши.
409	kižirkäk [II, 233]	<i>Kižirkäk qağün</i> – бузулган, ачып-кычып кеткен коон.
410	kişirkäk [II, 233]	<i>kişirkäk är</i> – киширкек (кысынчаак) эр, кишиден кача турган, көп адамдын арасында кысыла бере турган, үйүнө барса, келери менен үйүнүн ичи көзүнө тар

		көрүнө берген киши.
411	çäñäl [II, 233]	Чогоол, осол. <i>Çäñäl är</i> – чогоол киши, осол адам.
412	jar [III, 3]	Тегерек, томолок, бүтүн. <i>Jar jarmaq joq</i> – бүтүн жармагы (тыйыны) жок.
413	juş [III, 4]	Жыш, топ. <i>Bužun juş boldı</i> – эл жыш болду, эл топтолду. Огузча.
414	jiş [III, 4]	Бийиктик, эгиздик. <i>Art jiş</i> өр (ашуу) жана эңиш. <i>Än</i> – эң, эңкейиш, <i>art</i> – ашуу, дабан.
415	joq [III, 4]	Жогору, бийик, дөң. <i>Joq jär</i> – бийик жер, дөң жер.
416	jarp [III, 5]	Бекем, бышык. <i>Jarp näñ</i> – бышык, бекем нерсе.
417	jalt [III, 6]	Жалтаң, тик. <i>Jalt qaja</i> – тик, жалтаң кыя, жалама тоо. Бардык тике жерге ушул сөз колдонулат.
418	južut [III, 7]	Пайдасыз, жараксыз. <i>Južut näñ</i> – керексиз нерсе. Бирөөнү тилдегенде <i>južut</i> делет.
419	jaşut [III, 7]	Жашыруун, бекитилген. <i>Jaşut näñ</i> – жашырылган, бекитилген нерсе. Бул сөз <i>jaşut bäküt</i> – жашырын-жап (бекит) түрүндө кош сөз катары колдонула берет.
420	jatız [III, 8]	Эндүү, кең, жайык. Эндүү нерселердин баары ушул сөз менен туюндурулат. <i>Jatız qažış</i> – эндүү кайыш, <i>jatız jär</i> – жайык (кең) жер деген мына ушундан алынган.
421	jağız [III, 8]	Коңур. Кызыл менен каранын ортосундагы түс. Жердин түсүн ушуга окшотуп, <i>jağız jär</i> – коңур жер дешет. <i>Jağız at</i> – коңур ат.
422	jafuz [III, 8]	Жаман.
423	jumuz [III, 8]	<i>jumuz är</i> – жумуру (тоголок) эр.
424	javaş [III, 9]	Жоош, момун. <i>Javaş kişi</i> – жоош киши. Жоош малды да ушинтип айтат.
425	jižig [III, 10]	Сасык. Ар кандай сасык нерсени ушундай дейт.
426	jılıg [III, 11]	Жылуу, жылымык. <i>Jilig suv</i> – жылымык суу. Ысык менен муздак нерселердин ортосундагы бардык жылуу нерселерди атоодо колдонулат. Диал. ылыг (ылык).
427	jaruq [III, 12]	Жарык. <i>Jaruq jär</i> – жарык жер. <i>Jar jaruq näñ</i> – жапжарык, жалтыраган нерсе.
428	jaruq [III, 12]	Жарык, жарака. Жер, там, тоо, айнек сыяктуу башка нерселердин жаракасы. <i>Bi ajaqniñ jaruqı bar</i> – бул аяктын (кесенин) жаракасы бар.
429	jarıq [III, 12]	Чечен, чебер. <i>Jarıq til</i> – чечен тил, чебер тил, сөзмөр.
430	jazuq [III, 13]	Бош, бошонгон, байлоодон агытылган. <i>Jazuq at</i> – бошонгон ат, байлоодон бошонгон ат. Ар кандай

		айбандын байлоодон, кишенден бошонуп кетиши ушул сөз менен айтылат.
431	jitig [III, 14]	Курч, өткүр. <i>Jitig biçäk</i> – курч (өткүр) бычак. Кылыч жана ушул сыяктуу миздүү нерселердин баарына ушул сөз иштетилет.
432	jätik [III, 14]	Жетик, көзүн билген. <i>Jätik är</i> – жетик эр, иштин көзүн билген, колуна иш келе турган адам.
433	järük [III, 15]	Жырык. <i>Järük işlär</i> – жырылган, кыздыгынан айрылган кыз. <i>Järük näñ</i> – жырылган нерсе. Узунан айрылып кеткен нерселерге да ушундай делет.
434	järük [III, 15]	Кемтик, бучук.
435	jänik [III, 15]	Жеңил.
436	jasul [III, 15]	Жапалак, жайдак, жапыз. <i>Jasul tağ</i> – жапалак тоо. Жогортон төмөн карай созулган жайыктуу жерди да <i>jasul</i> дейт.
437	jaşıl [III, 15]	Жашыл. Ток жашылды <i>jar jaşıl</i> – <i>жапжашыл</i> дешет. Бул сөз <i>juşul</i> деген сөз менен кошулуп, <i>jaşıl juşul</i> – <i>жашыл-жушул</i> деп да айтылат.
438	jarım [III, 15]	Жарым, жарты. <i>Almila jarımı</i> – алманын жарымы. Башкалары да ушундай.
439	jarım [III, 15]	Жарым, жарылган нерсенин бөлүгү. <i>Butıq jarımı</i> – бутактын жарындысы. Мунун негизи - <i>jarılmaq</i> .
440	jalım [III, 16]	Жалама, тик. <i>Jalım qaja</i> - тик кыя. Макалда мындай: <i>tälim sözüg uqsa bolmas, jalım qaja jıqsa bolmas</i> – көп сөздү угуп (түшүнүп) болбос, тик кыяны (асканы) жыгып болбос. Бул макал сөздүн ток этер жерин айтууга үндөп айтылат.
441	jäpin [III, 16]	Кочкул кызыл, кыпкызыл, ток кызыл. Жоогазындын гүлүнүн түсүндөй түстүү нерсенин баары ушул сөз менен туюнтулат. Макалда мындай: <i>qılını bilsä qızıl kăžär juranu bilsä jaşıl kăžär</i> – кылыктанайын десе кызыл киер, жарашыктуу болсун десе жашыл киер. Аялдар эрине кылыктанып көрүнөйүн десе, кызыл жибек кийим киет, эркелеп жагынмакчы болсо, жашыл жибектен кийим кийсе, эри аялын жакшы көрөт.
442	jaqın [III, 17]	Жакын. <i>Jaqın jär</i> – жакын жер. <i>Jaqın är</i> – жакын адам, туугандардын ичинен жакыны.
443	jajıǵ [III, 18]	Алаңгазар, оомо. <i>Jajıǵ kişi</i> – алаңгазар, оомо киши. Бирде ага, бирде буга макул боло бере турган адам.
444	jajıǵ [III, 18]	Оомо, алаңгазар. <i>Jajıǵ kişi</i> – жогорудагы эле мааниде.
445	jaba [III, 18]	Нымдуу, өл нерсе. Огузча.

446	jazı [III, 18]	Жазы, кең, мейкиндик.
447	jası [III, 18]	Кең, эндүү. <i>Jası nāñ</i> – жазы, эндүү нерсе.
448	jaqı [III, 19]	<i>Jaqı juqı är</i> – кошоматчы, жалаачыл адам.
449	jämü [III, 20]	<i>Ушундайбы? Ушундай эмеспи? Жарайбы?</i> – деген маанидеги сөз. <i>Sän bargıl jätü</i> – сен барасың да, ушундайбы? Мунун аныгы <i>jäh</i> болуп, ага <i>ти</i> мүчөсү уланган.
450	janut [III, 21]	Башма-баш, баа. Бири-бирине барабар бычылган баа.
451	jıpar [III, 21]	Жыпар.
452	joğun [III, 23]	Жоон. Ар кандай жоон нерсе.
453	jalrı [III, 23]	Жалпак. <i>Jalpaq nāñ</i> – жыгачтан оюп жасалган жалпак табакка окшош нерсе.
454	jarrı [III, 24]	Түз, түзөң. <i>Jarrı jār</i> – түзөң, кең жер.
455	jarrı [III, 24]	Жапыракай, шалпаң. <i>Jarrı qulaq</i> – шалпаң кулак.
456	jaşru [III, 24]	Жашыруун, жашырын. <i>Ol jaşru kälđi</i> – ал жашырын келди. <i>Jaşru iş</i> – жашырын иш.
457	jağru [III, 24]	Жакын, айланасы. <i>Ol añar jağru jorımas</i> – ал анын жанында жүрбөйт, ал ага жакын жүрбөйт. Бул сөздүн негизи <i>jaqru</i> түрүндө болгон. – ğ ариби (тыбышы) менен – q ариптери (тыбыштары) айтылышы окшош болгондуктан, - ğ, q га алмаштырылып айтылган. Мындай кубулуш араб тилинде бар. <i>jaqrub</i> сөзүнүн болуп айтылганы сыяктуу бул сөздө –v, -b га өтүп айтылган.
458	jahşı [III, 25]	Жакшы. Ар кандай нерсенин жакшысы. <i>Jahşı nāñ</i> – жакшы нерсе. <i>Jahşı iş</i> – жакшы иш.
459	jarşı [III, 25]	Теңге бөлүнгөн нерсе, бир нерсенин жарымы, бөлүнүп турушу. <i>Anıñ jarşısı bu</i> – бул анын жарымы. <i>Ol mäniñ birlä tam jarşı</i> – ал мени менен дубал гана бөлүп турган кошуна.
460	jalğu [III, 25]	Акмак, жаман адам. <i>Огузча</i> .
461	jufğa [III, 26]	Жука. Макалда мындай: <i>anası täflüg jufğa japar oğlı tätik qoşa qarar</i> – айлакер энеси (нанды) жука жапса, зирек уулу кабаттап чайнайт. Бул макал айлакер эки адамдын бири-бирине тең келгенин туюндурат.
462	jurqa [III, 26]	Жука.
463	jalaçı [III, 28]	Жалаачы, жалакор. <i>Jalaçı är</i> – жалакор эр. Калама нандын бир түрүнө да <i>jalaçı juğa</i> деп колдонулат. Анткени ал бир нерсе тийсе эле үбөлөнүп сынып кетет.
464	jubağu [III, 28]	Билмексенге салынган, урматталбаган, көзгө көрүнбөгөн. <i>Jubağu iş</i> – көзгө көрүнбөгөн иш.

465	joriğu [III, 28]	Жойкун. <i>Joriğu jār</i> – жойкун жер, жүрүүгө ылайык жер. Бул сөз орун-жай, мезгил-убакыт да болуп келет.
466	jabaqu [III, 28]	Түйдөктөлгөн (чатышкан) жүн. Чач түйдөктөлүп, чатышып калса: <i>jabağu boldı</i> делет.
467	jänigü [III, 29]	Төрөй турган. <i>Bu urağut jänigü</i> – бул төрөй турган аял.
468	jalğan [III, 29]	Жалган. Бул сөз сыпатты билдирүү маанисинде да колдонулат. <i>Jalğan kişi</i> – жалганчы киши. <i>Jalğan söz</i> – жалган сөз.
469	järkin [III, 29]	Ток кызыл, коңур. <i>Järkin näñ</i> – ток кызыл нерсе, коңур нерсе.
470	jälkin [III, 29]	Элкин, учкул. <i>Jälkin atlığ</i> – учкул аттуу, күлүк аттуу.
471	jolsuz [III, 32]	Жолсуз. Жолунан адашкан адам.
472	junçığ [III, 32]	Жаман, осол, эски. <i>Junçığ iş</i> – осол иш, начар иш. <i>Junçığ är</i> – ынжык эр, жаман адам.
473	jaşlığ [III, 33]	Жаштуу. <i>Jaşlığ köz</i> – жаштуу көз, жашылданып турган көз.
474	javlaq [III, 34]	Жаман, наадан. <i>Javlaq kişi</i> – наадан киши, ашкеби киши.
475	javlaq [III, 34]	Бир нерсенин жаманы. <i>Oğuzча жана кыпчакча</i> .
476	jumğaq [III, 35]	Жумгак, томолок, жумуру. Жумгакталган, жумуру нерселердин бардыгына ушундай айтылат. <i>Jumğaq tänä</i> – кишмиштин данеги. <i>Учча. Tänä</i> сөзүн фарсы тилинен алганбы деп күмөндөймүн. Фарс тилинде бул сөз <i>данек</i> маанисинде. Түрктөштүрүлгөн сөз болсо керек.
477	jumşaq [III, 35]	Жумшак.
478	jandaq [III, 35]	Жантак. <i>Jandaq tikän</i> – жантак тикен, төө тикен. <i>Jandaq çäkär</i> – жалбырактарда, чөптө пайда болгон шире (шекер).
479	jandıq [III, 35]	Карабайыр, карапайым. <i>Jandıq at</i> – карабайыр ат.
480	jüzlüg [III, 36]	Жүздүүлүк. <i>İkki jüzlüg är</i> - эки жүздүү эр, алдамчы адам. <i>İkki jüzlüg küzñü</i> – күзгү.
481	jügrük [III, 36]	Жүйрүк, күлүк. <i>Jügrük at</i> – адамдарды күлүк ат, байгеден чыгып келе турган ат. Огуздар даанышман, зирек, алдыңкы адамдарды <i>jügrük bilgä</i> дешет.
482	jüksäk [III, 36]	Бийик. <i>Jüksäk tağ</i> – бийик тоо. Ар кандай бийик жана узун нерсени <i>jüksäk</i> дешет. Бул куш канатынын жетилиши, куш канаты маанисиндеги <i>jük</i> сөзүнөн алынган. Анткени бийиктик ушу канаттуулардын табиятына тиешелүү касиет. Ошондуктан бийик нерселердин бардыгын ошого окшоштуруп атаган.
483	järkil [III, 37]	Ток кызыл, кочкул кызыл. <i>Järkil ton</i> – кочкул кызыл

		ырандуу тон. Бул сөздө – <i>l</i> ариби – <i>n</i> арибинин ордуна алмашып келген.
484	järtim [III, 37]	Бөлүк, жарымы, жартысы. <i>Bir järtim bužun</i> – элден бөлүнүп калган элдин жарымы.
485	jäpkin [III, 37]	Ток кызыл, кочкул кызыл. <i>Jäpkin ton</i> - кочкул кызыл тон.
486	jarıtaq [III, 38]	Жайдак. <i>Jarıtaq at</i> – жайдак ат. <i>Ol atıǵ jarıtaq mündi</i> – ал атын жайдак минди.
487	jıparlıǵ [III, 38]	Жыпардуу. <i>Jıparlıǵ käsürgü</i> – жыпары бар баштык. Макалда мындай: <i>jıparlıǵ käsürdüdin jıpar kätsä jısı qalur</i> – жыпар салынган баштыктан жыпар кетсе да, жыты (ысы) калар. Жыпар сакталган баштыктан жыпарды алып кетсе да, анын жыты сакталып калат. Бул макал байлык, дөөлөт кетсе да кур дегенде бир нерсе табыла бере турган адам тууралуу айтылган.
488	jaǵırlıǵ [III, 39]	Жоорлуу (жоор). <i>Jaǵırlıǵ tävä</i> – жоору бар төө. Башкалары да ушундай.
489	jularlıǵ [III, 39]	Ноктолуу, ноктосу бар. <i>Jularlıǵ at</i> – ноктолуу ат.
490	jabıǵlıǵ [III, 39]	Жабылуу, жабык. <i>Jabıǵlıǵ qarıǵ</i> – жабык капка, жабылуу капка.
491	jažıǵlıǵ [III, 39]	Жайылуу, салынуу, жазылуу. <i>Jažıǵlıǵ töşäk</i> – салынган төшөк, жайылган төшөк.
492	jaraǵlıǵ [III, 39]	Жарактуу, жарай турган. <i>Jaraǵlıǵ ıš</i> – боло турган иш, жарактуу иш.
493	jaziǵlıǵ [III, 39]	Бошотулуу, бош. <i>Jaziǵlıǵ at</i> – бош, бошотулган ат.
494	jışıǵlıǵ [III, 39]	Жиштүү. <i>Jışıǵlıǵ är</i> – жиби бар эр.
495	juluǵluǵ [III, 39]	Куну төлөнгөн, куну төлөнүп алынган. <i>Juluǵluǵ är</i> – куну төлөнгөн, кунун төлөп бошотуп алынган киши.
496	jamaǵlıǵ [III, 39]	Жамалган, жамак салынган. <i>Jamaǵlıǵ ton</i> – жамактуу тон.
497	jaraǵlıǵ [III, 39]	Жарактуу, жарагы бар. <i>Jaraǵlıǵ är</i> – жарактуу эр.
498	jazuklıǵ [III, 39]	Жазыктуу, күнөөлүү, күнөкөр.
499	jışıqlıǵ [III, 39]	Туулгалуу, туулгасы бар. <i>Jışıqlıǵ är</i> – туулгалуу эр. Башына туулга кийген адам.
500	jaqaqlıǵ [III, 40]	Жаңгактуу. <i>Jaqaqlıǵ jıǵaç</i> – жаңгактуу дарак.
501	jurunluǵ [III, 40]	Жибек кездемелүү, кымкап кездемеси бар. <i>Jurunluǵ uraǵut</i> – кымкап кездемеси бар аял.
502	jaşınlıǵ [III, 40]	Чагылгандуу. <i>Jaşınlıǵ bulıt</i> – чагылгандуу булут, чагылган чыга турган булут.
503	jaǵanlıǵ [III, 40]	Пилдүү, пили бар. <i>Jaǵanlıǵ är</i> – пили бар эр, пилдүү адам.
504	jıǵaçlıǵ [III, 40]	Жыгачтуу, жыгач жыйылган жерди да ушундай дейт.

505	jažağlıǵ [III, 40]	Жөөлүк, унаасыздык, жөө жүрүү.
506	jižiğlıǵ [III, 41]	Жылыган, сасыган.
507	jamağlıq [III, 41]	Жамактык. <i>Jamağlıq böz</i> – жамактык бөз, жамачы үчүн бөз, же дагы ушуга окшогон нерсе.
508	jılığlıǵ [III, 41]	Жылуулук, ысыктык.
509	jağaqlıq [III, 41]	Жаңгактуу, жаңгак өскөн жер.
510	jaruqluq [III, 41]	Жарыктык, шоола, нур.
511	jıraqlıq [III, 41]	Ыраактык, узактык.
512	jalındaq [III, 41]	Жылаңач. <i>Jalındaq är</i> – жылаңач эр.
513	jigitlik [III, 41]	Жигиттик, жаштык. <i>Äsiz anıñ jigitlik</i> – эсил анын жигиттиги, <i>кайран анын жигиттиги</i> , - деген сөз ушундан калган.
514	jüräklik [III, 41]	Жүрөктүү, тайманбас. <i>Jüräklik är</i> – жүрөктүү эр, тайманбас адам.
515	jätizlik [III, 41]	Кеңирилик. Бир нерсенин эндүүлүгү, кеңдиги.
516	jöläklig [III, 41]	Тирөөчтүү, жөлөктүү. <i>Jöläklig jiğaç</i> – жөлөнгөн жыгач, тирөөчтүү жыгач.
517	jiliklig [III, 41]	Жиликтүү, жилиги бар. <i>Jiliklig söñük</i> – жиликтүү сөөк, жилиги бар сөөк.
518	jügürğän [III, 43]	Жүгүрө турган, күлүк. <i>Jügürğän at</i> – учкайк ат, күлүк ат. Башкалары да ушундай.
519	jajılğan [III, 44]	Туруксуз, өзгөрүлмө. <i>Jajılğan kişi</i> – туруксуз киши.
520	jarısınçıǵ [III, 44]	Жийиркеничтүү, жаман. <i>Jarısınçıǵ näñ</i> – жийиркеничтүү нерсе.
521	jağmurçıl [III, 45]	Жамгырчыл, жамгырлуу. <i>Jağmurçıl jär</i> – жамгырлуу жер. Жамгыр көп жаай турган жер.
522	qur [III, 91]	Куунактык, кушубактык. <i>Ol mäni körüp qur qıldı</i> – ал мени көрүп сүйүндү.
523	kär [III, 92]	Куюп койгондой окшоштук. <i>Oғузча. Bu är anıñ käbi</i> – бул эр анын кеби, ага куюп койгондой окшош.
524	bož [III, 93]	Боз. <i>Bož monoq</i> – боз мончок. Шуру жана тыйындардан жасалган мончок. Аны кызматчы аялдар тагынышат.
525	çor [III, 93]	Ойноок. <i>Çor urağut</i> – жыныстык катнашка тойбогон аял. Огуздар уюлгуп өскөн чөптү <i>çor ot</i> дешет.
526	qur [III, 94]	Куру, курук. <i>Oғузча. Quruğ</i> – курук сөзүнүн кыскартып айтылышы. Макалда мындай: <i>qulan quduğqa tüşsä qur baqa ajğır bolur</i> – кулан кудукка түшсө, кур бака айгыр болор. Бул арабчадагы биздин жерде чымчык да алгыр бүркүт боло алат дегенине окшош.

527	boz [III, 94]	Боз. <i>Boz at</i> – боз ат. Бул көрүмдүү түс (өң) эмес. Ар кандай нерсенин өңү ак менен кызылдын ортосунда болсо, ушундай делет. <i>Boz qoj</i> – боз кой.
528	tüz [III, 94]	Түз. <i>Tüz jär</i> – түз жер.
529	boş [III, 95]	Бош, бошоң. <i>Boş kişi</i> – бошоң киши.
530	boş [III, 95]	Башы бош. <i>Boş urağut</i> – башы бош аял. <i>Boş älik</i> – бош кол, ишсиз калган кол.
531	boş [III, 95]	Жумшак. <i>Boş ät</i> – жумшак эт. Жумшак, борпоң жерге да ушул сөз колдонулат.
532	boş [III, 95]	Бош, кое берилген. <i>Boş at</i> – бош, кое берилген ат.
533	boş [III, 95]	Ээн, боштук. <i>Boş äv</i> – бош үй. Иштетилбей турган буюмдарга да <i>boş</i> сөзү иштетилет.
534	tiş [III, 96]	Кашка. <i>Tiş at</i> – кашка ат, кашкасы маңдайында гана бар, тумшугуна чейин созулуп түшпөгөн ат.
535	siş [III, 96]	Шиш.
536	qoş [III, 96]	Кош. Жуп болгон ар кандай нерсе. Кайчыны <i>qoş biçaq</i> деген ушундан алынган. <i>Арғуча</i> . Макалда мындай: <i>qorqıtıñ kişigä qoj başı qoş körünür</i> – корккон кишиге кой башы кош көрүнөөр. Бул макал коркокторго, коркпой турган нерседен деле корко берген адамдарга карата айтылган.
537	çoq [III, 99]	Пас, жаман. <i>Çoq är</i> – пас, начар эр. <i>Оғузча</i> .
538	suq [III, 99]	Сук, ач көз. <i>Suq är</i> – сук эр. <i>Suq ärñäk</i> – сөөмөй, ал манжалардын сугу, анткени тамакка биринчи тиет.
539	sıq [III, 99]	Аз. <i>Оғузча</i> . <i>Olarda qoj sıq</i> – аларда кой аз.
540	kög [III, 100]	Бош, бош коюлган. <i>Kög jilqı</i> – бош жылкы (бош коюлган мал).
541	kök [III, 101]	Көк түс. <i>Kök ton</i> – көк тон. Көк түстүү бардык нерсени ушундай дейт. <i>Känd köki</i> – шаар айланасындагы бак-дарактар. Муну менен жашыл түшүндүрүлөт. <i>Kökjuq - көкйук</i> – кыштактардын жана түркмөндөрдүн чоңдоруна бериле турган наам.
542	çıl [III, 102]	Чылгый, жаман. <i>Оғузча</i> .
543	sıl [III, 102]	Кыл тамак. <i>Sıl kişi</i> – кыл тамак киши. <i>Sıl at</i> – чымкор ат.
544	tın [III, 104]	Жалкоо, бекерпоз. <i>Tın kişi</i> – иш менен алек болбой, бекерчи болуп жүргөн киши. Бир канча күн иштетилбей калган улоолорго да ушул сөз колдонулат.
545	çın [III, 104]	Чын, ырас. <i>Çın kişi</i> – чынчыл киши.
546	hun [III, 104]	Пайдасыз. <i>Hun ıñ</i> – пайдасыз иш. <i>Hun hara ıñlama</i> – акмактык иш кылба, кара иш кылба.

547	sun [III, 104]	Жумшак, жакшы. <i>Sun kişi</i> – жумшак киши.
548	sun [III, 104]	<i>Sun altun</i> – куйма алтын. Бул бир манжанын бир кезинче болот.
549	jig [III, 108]	Ийги. Жакшы маанисиндеги жардамчы сөз. Бир нерсенин дагы бир нерседен артыкчылыгын билдирет. <i>Bu at anda jig</i> – бул ат андан ийги (жакшы).
550	jig [III, 108]	Чийки. <i>Jig ät</i> – чийки эт. Ар кандай чийки нерсеге <i>jig</i> сөзү колдонулат.
551	tar [III, 111]	Тар. Тар болгон ар кандай нерсе. <i>Tar äv</i> – тар үй.
552	baz [III, 112]	Бөтөн, жат. <i>Jat baz jazıldı</i> – жаттар (чет элдиктер) көбөйдү, жайылып кетти.
553	taz [III, 112]	таз. <i>Taz at</i> – кашка ат. <i>Taz qoj</i> – токол кой. <i>Taz jär</i> – жайдак, эч нерсе өспөгөн, шорлуу жер. Макалда мындай: <i>taz at tafarçı bolmas</i> – ала ат жүк көтөрө албас, анткени анын туягы начар болот.
554	saş [III, 114]	Үркүнчөөк. <i>Saş at</i> – үркүнчөөк ат.
555	sağ [III, 116]	Оң. <i>Sağ älik</i> – оң кол. Бул сөздөрдүн баары огузча. Түрктөр бул сөздөрдү билишпейт.
556	sağ [III, 116]	Таза, ачык, ак. <i>Sağ көңүл</i> – таза көңүл, ак көңүл.
557	çal [III, 118]	Ала. <i>Çal qoj</i> – ала кой.
558	jat [III, 120]	Жат, бөтөн. <i>Jat kişi</i> – жат киши. <i>Jat baz jazıl</i> – жаттар таралышсын деген сөз ушундан алынган.
559	jaş [III, 120]	Жаш, жаңы. <i>Jaş ät</i> – жаш (жаңы) эт.
560	küwüç [III, 123]	Кичинекей. <i>Küwüç жүгөн</i> – кичинекей жүгөн.
561	suwuq [III, 123]	Суюк. Ар кандай суюк, суюлтулган нерсе. <i>Suwuq joğurt</i> – суюк, суюлтулган жуурат.
562	suwuq [III, 123]	Суйдаң. <i>Suwuq quzruq</i> – суйдаң куйрук, качырдын куйругуна окшош узун, бирок кылы аз куйрук. Дарактын бутагына жана башка нерселерге да ушул сөз иштетилет. <i>Кыпчакча</i> .
563	qowuq [III, 123]	Көндөй, кабак. Ар кандай ичи көндөй нерсе. Мунун <i>qowuq</i> деген формасы да бар.
564	qajır [III, 124]	Борпоң жер. <i>Түркчө</i> . Огуздар кумду <i>qajur</i> дешет.
565	tajıǵ [III, 124]	Тайык, тайгак. <i>Tajıǵ jär</i> – тайгак жер.
566	qojuǵ [III, 124]	Коюу. <i>Qojuǵ näñ</i> – коюу нерсе. <i>Qojuǵ süçük</i> – коюу шарап.
567	qajıq [III, 124]	Жолдон ыраак, чет жер. <i>Qajıq jär</i> – жолдон ыраак, четтеги жер. Башкалары да ушундай.
568	bajıq [III, 125]	Туура. <i>Bajıq jır</i> – туура сөз (ыр). <i>Огузча</i> .
569	tajuq [III, 125]	Чыйрак, зирек. <i>Tajuq är</i> – зирек эр.
570	tujuq [III, 125]	Капалуу, кабагы бүркөө. <i>Tujuq kişi</i> – кабагы бүркөлгөн киши.

571	tujuq [III, 125]	Туюк, бүркөк. <i>Tujuq kün</i> – бүркөк, тумандуу күн.
572	tujuq [III, 125]	Жабык. <i>Tujuq qarıǵ</i> – жабык капка (эшик).
573	qıjıq [III, 125]	Кыйык, айтканга көнбөгөндүк. <i>Qıjıq kişi</i> – кыйык киши.
574	qıjıq [III, 125]	Кыйык, кыйгак. <i>Qıjıq näñ</i> – кыйык, кыйгак нерсе. Кыйык кесилген нерселер, мисалы, кыя кесилген калемдин учу жана башка сыяктуу.
575	küjük [III, 126]	Күйүк. <i>Küjük näñ</i> – күйүк нерсе, күйгөн нерсе.
576	tojın [III, 127]	Бакыл, сараң. <i>Tojın är</i> – сараң эр.
577	majǵıq [III, 131]	Майрык адам, тез жүгүрө албай турган айбан.
578	bojmal [III, 132]	Мойну ала. <i>Bojmal at</i> – ала моюн ат. Ушуга окшош кой жана башкаларды да ушинтип айтышат.
579	sajram [III, 132]	Тайыз. <i>Sajram suv</i> – кызыл ашыкка жетпеген, тайыз суу.
580	qajırlıǵ [III, 133]	Тапталган. <i>Qajırlıǵ jär</i> – тапталган жер.
581	tujaǵlıǵ [III, 133]	Туяктуу. <i>Tujaǵlıǵ julqı</i> – туяктуу жылкы, мал.
582	qojuǵluǵ	Коюулук. Суюк нерселердин коюлганы. [III, 133]
583	bulǵajuq [III, 134]	Булганган, ылайланган. <i>Bulǵajuq suv</i> – булганган суу.
584	çı [III, 155]	Сыз, ным. <i>Çı jär</i> – сыз, ным жер.
585	tapa [III, 161]	Каршы, тескери. <i>Ol anıñ tapası qıldı</i> – ал анын тескерисин кылды.
586	tapı [III, 162]	Орто. <i>Boži tapı är</i> – орто бойлуу эр.
587	subı [III, 162]	Сүйрү, субагай. Баш жагы узунунан келген нерсе. Адамдын башы сүйрү болсо, <i>subı baş</i> – сүйрү (соку) баш дейт.
588	qaba [III, 162]	Ар кандай нерсенин бийиктиги. <i>Qaba jüklüg oq</i> – тагылган канаты өскүлөң жебе.
589	qata [III, 163]	Ката, жалган. <i>Bir qata ajdım</i> – бир жолу ката айттым.
590	kätü [III, 163]	Чолок, майып. <i>Кыпчакча</i> .
591	türi [III, 165]	<i>türi näñ</i> – даамы кычкыл, коңурстук жыттуу ар кандай нерсе. Орой, мүнөзү кырс адамды <i>türi kişi</i> дешет.
592	qarı [III, 167]	Кары. Ар кандай нерсенин көп жашаганы ушинтип айтылат. Көп жашаган кишини <i>qarı är</i> деген ушундан алынган. <i>Qarı at</i> – жашы толгон, күчкө толгон ат.
593	quvı [III, 169]	Куу, чирик. <i>Quvı jıǵaç</i> – куу жыгач.
594	quvı [III, 169]	Бактысыз. <i>Quvı är</i> – бактысыз эр. <i>Арғуча</i> . Макалда мындай: <i>quvı är quduǵqa kirsä jäl alır</i> – бактысыз эр кудукка кирсе да, аны шамал алып чыгар, бактысыз кудукка бекинсе да, аны шамал алып чыгат, анан аны машакатка салат.
595	talı [III, 174]	Тандалган. <i>Talı näñ</i> – тандалган нерсе.
596	tolo [III, 174]	Толо, толгон. <i>Tolo izış</i> – толо идиш, толгон идиш.

		Үймө толуп турган ар кандай нерсеге ушундай делет.
597	qalı [III, 174]	<i>Кандай, эгерде</i> маанисин билдирген сөз.
598	köni [III, 177]	Түз. <i>Köni näñ</i> – түз нерсе.
599	köni [III, 177]	Туура. <i>Köni är</i> – туура, көңүлү түз эр.
600	qıçı [III, 178]	Ачуу, кычкыл.
601	qarwı [III, 179]	Ийилген, иймекей. <i>Qarwı ja</i> – ийилген жаа. Ичке жана иймекей каштуу адамды <i>qarwı qaşlığ kişi</i> дешет.
602	buñ [III, 263]	Чымыр, кубаттуу, чоң. <i>Buñ kişi</i> – чымыр, кубаттуу киши. Бул сөз <i>şäbän</i> – барскан (кувалда) сөзүнүн кыскарган түрү.
603	täñ [III, 263]	Тең, барабар. <i>Täñ tuş</i> – теңтуш сөзү ушундан келип чыккан.
604	täñ [III, 263]	Жайлуу, ылайык, ыңгай. Макалда мындай: <i>täñsizdä tägirmän turğursa jarağsızda jar barır</i> – жайсыз жерге тегирмен тургузса (курса), күтүүсүздөн жарылар (кулап калар). Бул макал ишти өз ыңгайы менен кылбаган адамга карата айтылат.
605	tañ [III, 263]	Таң калыштуу, ажайып. <i>Tañ näñ</i> – ажайып нерсе, таң каларлык нерсе. <i>Tañ kördüm</i> – таң каларлык нерсе көрдүм ушундан калган.
606	toñ [III, 264]	Чулу. <i>Toñ näñ</i> – чулу нерсе, ичи көңдөй эмес нерсе. <i>Ичи көңдөй эмес, чулу камыш</i> дегенди <i>toñ qamış</i> дешет. Бул <i>ичи көңдөй эмес камыш</i> дегени.
607	toñ [III, 264]	Тоң. Ар кандай тоңуп калган нерсе. <i>Toñ ät</i> – тоң эт. Суукта тоңуп калган эт.
608	tiñ [III, 264]	Тик, тике. <i>Är tiñ turdı</i> – эр тик турду.
609	çuñ [III, 265]	Сулп. <i>Çuñ ät</i> – сулп эт.
610	çiñ [III, 265]	Жый, жыйма. <i>Çiñ tolo köl</i> – жык толо көл, суусу мелт-калт толгон көл. Ар кандай нерсе чегине жете толо болсо, <i>çiñ tolo</i> деп айтылат.
611	kän [III, 266]	Кең. Ар кандай кең нерсени <i>kän näñ</i> – кең нерсе дейт. Макалда мындай: <i>kän ton upramas, këñäşlik bitik artamas</i> – кең тон жыртылбас, кеңешкен акыл (иш) бузулбас. Бул макал иш баштаганда башкалар менен кеңешүүгө, өзү билемдикке барбоого үндөп айтылат.
612	qoñur [III, 269]	Үндүн өзгөчөлөнгөн түрү. <i>Qoñur ün</i> – коңур үн.
613	qoñur [III, 269]	Коңур (түс). <i>Qoñur qoj</i> – коңур кой. Ушул түстөгү бардык нерсеге ушундай делет.
614	qıñır [III, 269]	Кылый, чалыр. <i>Qıñır är</i> – чалыр эр. Эки көзү тең кылый адамды <i>äkki közi qıñır</i> дешет.
615	känäs [III, 270]	Тайыз. <i>Känäs suv</i> – тайыз суу. Жеңил ишке да ушундай делет.

616	sınuq [III, 271]	Сынык. <i>Sınuq näñ</i> – сынык нерсе. Огуздар муну уяң тыбышсыз (һсыз) кылып, <i>sınuq</i> дешет. Бул туура, анткени бул сөз <i>sındı</i> – <i>сынды</i> этиштен жасалган. Бул этиште <i>ñ</i> жок.
617	tünü [III, 272]	Дүлөй, керен.
618	süni [III, 273]	Сиңимдүү. <i>Bu aş ol siñi</i> – бул аш сиңимдүү.
619	jañı [III, 273]	Жаңы. <i>Jañı näñ</i> – жаңы нерсе.
620	çalañ [III, 275]	Бат-бат сүйлөгөн, бакылдаган кишини <i>çalañ başı</i> – дейт.
621	çalañ [III, 275]	Жалаң, жылаңач, каксоо. <i>Çalañ jār</i> – жылаңач, эч нерсе өспөгөн жер.
622	jabañ [III, 276]	Кумдуу. <i>Jabañ jār</i> – кумдуу жер, айбандардын буту тыгылып калса, сууруп алууга болбогон, саз сыяктуу кумдуу жер.
623	jadıñ [III, 276]	Айдың, жайык. <i>Jadıñ suv</i> – айдың, жайык суу.
624	jüşän [III, 276]	Жылма, түз. <i>Jüşän taş</i> – жылма таш.
625	jalıñ [III, 276]	Жалаң, жылаңач. <i>Jalıñ qılıç</i> – жылаңач, кындан чыгарылган кылыч.
626	jalıñ [III, 276]	Жылаңач. <i>Jalıñ är</i> – жылаңач эр. Ар кандай жылаңач нерсе <i>jalıñ</i> деп айтылат.
627	jäliñ [III, 276]	Желдүү, шамалдуу. <i>Bu jäliñ kün</i> – бул шамалдуу күн.
628	sañan [III, 278]	<i>sañan näñ</i> – ар кандай кекре (ачуу) даамдуу нерсе.
629	oñra [III, 279]	Чалка, чалкасынан. <i>Är oñra jattu</i> – эр чалкасынан жатты.
630	tunra [III, 279]	Көмкөрө, көмкөрөсүнөн. <i>Är tunra tüşti</i> – эр көмкөрөсүнөн түштү.
631	mängü [III, 280]	Чексиздик, түбөлүктүүлүк. Бул сөз атооч да, кыймыл атооч болот. <i>Mängü azun</i> – чексиз, түбөлүктүү дүйнө.
632	jinçkä [III, 281]	Ичке, жука, назик. <i>Jinçkä torqo</i> – жука жибек торко (кездеме). <i>Jinçkä qız</i> – ичке, назик кыз.
633	munluğ	Мундуу. <i>Munluğ är</i> – мундуу эр. [III, 282]
634	tañsuq [III, 282]	Таңсык. <i>Tañsuq näñ</i> – таңсык нерсе. Адамдар кээде-кээде гана жетишкен тамак-ашты <i>tañsuq aş</i> – <i>таңсык аш</i> деп айтуу мына ушундан алынган.
635	jalñus [III, 283]	Жалгыз. <i>Jalñus är</i> – жалгыз эр. Башкалары да ушундай. Макалда мындай: <i>jalñus qaz ötmäs</i> – жалгыз каздын үнү чыкпас. Бул макал башкаларга жардам берүүгө үндөп айтылат.
636	jañşaq [III, 283]	Жаңшаак, сүйлөөк. <i>Jañşaq är</i> – жаңшаак, сүйлөөк эр.
637	çıfşän [III, 284]	Ачуу, кычкыл. <i>Çıfşän çağır</i> – кычкыл чагыр.
638	çäfşän [III, 284]	Көзү жакшы көрбөгөн, көзү кубатсыз адам.
639	suvlañ [III, 285]	Бутаксыз. <i>Suvlañ jiğaç</i> – бутагы суйдаң жыгач.

640	suvlaŋ [III, 285]	Суйдаң. <i>Suvlaŋ saç</i> - суйдаң чач.
641	tajlaŋ [III, 285]	Көрүмдүү, назик, кийим-кечеси таза адам. <i>Tajlaŋ är</i> – көрүмдүү, назик, таза эр. Бул сөз көбүнчө жаштарга карата иштетилет. <i>Tajlaŋ jigit</i> – сулуу, бардык жагынан келишкен жигит.
642	jürgänç [III, 285]	Бул сөз <i>täzginç</i> сөзү менен маанилеш жана <i>бурулуш жолдорду, ийри</i> дегенди билдирет.
643	qorqluq [III, 307]	Коркок, коркунчаак. <i>Qorqluq är</i> – коркок эр.
644	ikirçgün [III, 308]	Арсар. <i>İkirçgün iş</i> – арсар иш, эки анжы иш. <i>Könlüm ikirçgün boldı</i> – көнүлүм эки анжы болду.
645	jaldruq [III, 317]	Жалтырак. <i>Jaldruq näñ</i> – жалтырак нерсе. Жасанганды жакшы көргөн, көйрөн аялдар <i>jaldruq işlär</i> деп айтылат.
646	jarsğa [III, 317]	Тоо жана башка жердеги тайгак жер.
647	jılınçğa [III, 317]	Даамсыз. <i>Jılınçğa aş</i> – тузсуз, майсыз, даамы жок аш.
648	özlük [III, 321]	Жакшы көргөн ат, ошондой эле жакшы көргөн буюму да ушинтип айтылат.
649	asurtğuq [III, 323]	Акылдуу, баамчыл. <i>Asurtğuq är</i> – акылдуу, зирек эр.
650	qaldurğa [III, 324]	Калдырак. <i>Qaldurğa ton</i> – калдырак тон. Кагаз жана ушуга окшогон калдыраган, шуудураган нерселер ушундай делет.
651	ärinç [III, 328]	Байгерчилик, молдук турмуш өткөрүү.
652	ilänç [III, 328]	Ийри-муйру. <i>İlänç jol</i> – ийри-муйру жол.

Сан атооч

№	“Диванда”	Кыргыз тили
1	üç [1, 57]	Үч (сан). <i>Üç jarmaq</i> – үч жармак (теңге).
2	on [1, 68]	Он, тогуздан кийинки сан.
3	iki [1, 133]	Эки.
4	üçünç	Үчүнчү. [1, 134]
5	ikinç	Экинчи. [1, 134]
6	ikinç	Экинчи. [1, 134]
7	onunç [1, 135]	Онунчу. <i>Onunç jarmaq</i> – онунчу жармак (акча). Башкалары да ушундай.
8	ikindi	Экинчи. <i>İkindi näñ</i> – экинчи нерсе. [1, 141]
9	ottuz [1, 142]	Отуз. <i>Ottuz jarmaq</i> – отуз жармак, отуз теңге. Башкаларга да ошондой колдонулат. <i>Ottuz</i> – отуз сөзүн “үч” маанисинде колдонгондор да бар. Мен муну Күнүттө йагмалардан уктум. Алар <i>ottuz içälim</i> деп, үчтөн ичкендерин өз көзүм менен көрдүм.
10	ällik [1,	Элүү. <i>Ällik jarmaq</i> – элүү жармак. Башка нерселер үчүн да

	143]	колдонулат.
11	bir [1, 281]	Бир (санак сөз). <i>Bir jarmaq</i> – бир жармак. Бул сөздү манкустар бабына киргизип, <i>biir</i> деп созуп айтууга да болот. Мындай арбын. Түрк тилинде сөздүн айтылышы ыңгайлуу, так, ал эми жазганда ыкчам жүрүп кыска болгону оң.
12	dük [1, 289]	<i>dük miñ</i> – миндей. <i>Dük miñ jarmaq</i> – миндей жармак.
13	tört [1, 294]	Төрт. <i>tört jarmaq</i> – төрт жармак.
14	qırq [1, 300]	Кырк. Макалда мындай: <i>qırq jılqa tägin baj çıǵaj tüzlinür</i> – кырк жылга чейин (дейин) бай шыгайга (кедейге) теңелер. Заман өзгөрүп, көптөн кийин бай менен кедей тең болуп калар маанисинде айтылган.
15	sägiz [1, 312]	Сегиз. Бул сөз <i>säkkiz</i> дегендин жөнөкөйлөтүлгөн түрү.
16	tümän [1, 343]	<i>Tümän miñ</i> – түмөн миң. <i>Tümän miñ jarmaq</i> – түмөн миң жармак.
17	toqson [1, 369]	Токсон. Негизи <i>toquz on</i> – тогуз он, эки сөз биригип кеткен.
18	säkson [1, 369]	Сексен. Мунун түбү <i>säkiz on</i> – сегиз он (биригип кетишкен).
19	jäti [III, 21]	Жети, жети саны. <i>Jätti qat kök</i> – жети кат көк, жети кабат асман деген сөз мына ушундан алынган.
20	jigirmä	Жыйырма. Бул сөз <i>jigirmi</i> деп да айтылат. [III, 38]
21	bir [III, 93]	Бир. <i>Bur jarmaq</i> – бир жармак.
22	bäş [III, 96]	Беш. Беш саны.
23	näçä [III, 164]	Нече, канча. <i>Näçä jarmaq bärdir?</i> – канча жармак бердиң? Кээде бул сөз суроо маанисин уюштуруучу куранды катары да келет.
24	miñ [III, 267]	Миң. Макалда мындай: <i>birin birin miñ bolor, tama-tama köl bolor</i> – бирден-бирден миң болор, тама-тама көл болор. Аз болсо да канаат кылууга үндөп айтылган макал.
25	birinç [III, 276]	Биринчи. <i>Birinç näñ</i> – биринчи нерсе. Эрежеге ылайык сөз. Аз колдонулат.
26	üçünç	Үчүнчү. Иреттик сан. [III, 327]
27	ikinç	Экинчи. <i>Ikinç näñ</i> – экинчи нерсе. [III, 328]
28	onunç [III, 328]	Онунчу. <i>Onunç jarmaq</i> – онунчу жармак. Башкалары да ушундай.

Ат атооч

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	ol [1, 59]	Ал (ол). <i>Ol andağ ajdi</i> – ал андай айтты.
2	ol [1, 59]	Ал, ошол, бул. <i>Ol är</i> – ал (ол) эр, ал (ол) киши.
3	ol [1, 59]	Ол, атооч жана этиштерге улануучу кошумча. <i>Mäniñ uǵlum</i>

		<i>ol</i> – ал (чындыгында эле) менин уулум.
4	öz [1, 65]	Өз, өзү.
5	öz [1, 65]	Өз. <i>Öz kişi</i> – өз киши. <i>Bu bizniñ öz kişi ol</i> – бул биздин өз кишибиз.
6	ajıǵ [1, 95]	эмне, кандай, не деген маанилнрде колдонула (күчөтүү маанидеги) турган сөз. <i>Ajıǵ äžgü</i> – кандай ийги. <i>Ajıǵ javız näñ</i> – кандай жаман нерсе. Бул сөз <i>жаман, жакшы</i> түшүнүктөрүн күчөтөт.
7	añar	Ага. <i>Añar ajdım</i> – ага айттым. [1, 102]
8	äjlä	Ушундай. Огузча. <i>Äjlä qılǵıl</i> – ушундай кылган. [1, 119]
9	ajru [1, 129]	Айрым, башка, не. <i>Muni tilämäsä sän ajru nä käräk?</i> – сен муну тилебесең (каалабасаң), башка (сага) не керек?
10	ärki [1, 131]	Күмөн, шек саноону билдирген сөз. <i>Ol kälirmü ärki</i> – ал келер бекен? Бул суроону да билдирип турат.
11	qaç [1, 280]	Канча (сурама ат атооч). <i>Qaç jarmaq bärdi</i> – канча акча берди?
12	qaç [1, 281]	Канча. <i>Qaç qata ajdım</i> – канча ката (жол ката дегендей) айттым.
13	biz [1, 283]	Биз. <i>Biz kældimiz</i> – биз келдик.
14	miz	Биз [1, 285]
15	kim [1, 292]	Ким (сурама ат атооч). Арабчада буга туура келгени <i>män</i> . <i>Bu kim</i> – бул ким? Бул сөз жекелик жана көптүк санда бирдей колдонулат.
16	bän [1, 293]	Мен. <i>Bän bardım</i> – мен бардым. Огузча. Түрктөр <i>män</i> дешет.
17	sän [1, 293]	Сен. Түрктөр бул сөздү балдарга, кызматчыларга, өзүнөн жаштарга жана социалдык абалы төмөндөргө карата колдонулат. Өздөрүнөн чоң жана мартабалуу кишилерди <i>siz</i> дешет. Огуздар тескерисинче чоңдорду <i>sän</i> , кичүүлөрдү <i>siz</i> дешет. Көптүк санда <i>siz</i> колдонулат. Эрежеси ушундай, <i>siz</i> көптүктү билдирет.
18	män	Мен. Түркчө. [1, 294]
19	suroǵ [1, 319]	Сурак, суроо (жоголгон нерсени суроо). <i>Suroǵ qıldı</i> – жоголгон нерсени сураштырды.
20	çalıǵ [1, 319]	Бул дагы жоголгон нерсени издөө, (чалгындоо). Бектер отурукташкан жана көчмөн калктарга жиберген маанилүү кабар жибергенди да ушинтип айтат.
21	qamuǵ[1,321]	Баары. <i>Qamuǵ kişi tüz ärmäs</i> – бардык киши бирдей эмес.
22	qaçan	Качан? <i>Qaçan kälдиң</i> – качан келдиң? [1, 343]
23	barça	Баары (дуал. барча). <i>Barça kældilər</i> – баары келишти.[1, 354]
24	qanda[1, 356]	Кайда? Сурама ат атооч. <i>Qanda ärдиң</i> – кайда болдуң?
25	kändü	Өзү. <i>Ol kändü ajdı</i> – ал өзү айтты. [1, 356]
26	mändä	Менде деген ат атооч. [1, 357]

27	munda	Мында. Ol munda ol – ал мында. [1, 357]
28	tägmä [1, 366]	Ар бири, баары, тегиз. Макалда мындай: <i>tägmä kişi öz bolmas jat jaǵuq tüz bolmas</i> – ар бир (эле) киши өз болбос, жат жуукка (жакыныңа) тең болбос. Кишинин баары эле өзүндөй эмес (бирок сен ага өз сырынды ачып, таянасың), жат менен тууган бирдей болбойт.
29	siz [III, 95]	Сиз. Улууларга жана урматтагандарга карата <i>сен</i> маанисинде айтылуучу сөз. <i>Чигилче</i> . Аныгында мунун мааниси <i>силер</i> . Кичинелерге <i>сен</i> делет. Огуздарда бул сөз мунун тескерисинче колдонулат.
30	sän [III, 105]	Сен. <i>Кенжекче</i> . Түрктөр <i>сен</i> дешет.
31	qajda	Кайда, каерде. <i>Qajda sän</i> – кайдасың? [III, 129]
32	bu [III, 155]	Бул. <i>Bu är</i> – бул эр.
33	sa	Сага (диал. саа). <i>Sa ajurman</i> – сага айтамын. [III, 156]
34	mu [III, 160]	-бы. Атооч жана этиш сөздөрдүн аягына уланып, суроо маанисин уюштуруучу мүчө. <i>Bu atmu?</i> – бул атпы? <i>Bu itmu?</i> – бул итпи? Этиштерге: <i>bardıñmu:</i> – бардыңбы? <i>Käldiñmu?</i> – келдиңби? Атоочторду болсо, түрктөр менен окшош айтышат. <i>Bu at säniñmü?</i> – бул ат сеникиби? <i>Bu uǵul säniñmü?</i> – бул уул сеникиби?
35	nä	Не, эмне? <i>Nä tärsän?</i> – не дейсиң? [III, 160]
36	nü	Не, эмне. <i>Nü nätärsän?</i> – эмне дедиң? [III, 160]
37	qaju	Кайсы. Бул сөз <i>haju</i> деп да айтылат. [III, 163]
38	qanu	Кана, кайсы. <i>Qanu kişi</i> – кайсы киши. <i>Аргуча</i> . [III, 176]
39	manu	Мына. Бул (кана) деген сөзгө жооп болуп келет. [III, 177]
40	qanı	Кана, каерде. <i>Uǵlum qanı?</i> – уулум кана? [III, 177]
41	onu [III, 178]	Мына бул (диал. оногу, онову) <i>muñu</i> – муну, ушу. Бул сөз алдындагы (жанындагы) нерсени көрсөтүп айтылат.
42	qanı	Кана, каерде маанисиндеги сөз. [III, 178]
43	muñar [III, 269]	Буга. <i>Män muñar ajdım</i> – мен буга айттым. Бул сөз көз алдыда турганга карата ишарат менен айтылат.
44	saña	Сага. <i>Saña ajdım</i> – сага айттым. [III, 273]
45	biziñ [III, 274]	Биздин. Бул сөз <i>biz</i> сөзүнө таандыкты билдирген <i>ñ</i> мүчөсүнүн улангандагысы. <i>Biziñ äv</i> – биздин үй.
46	muñar	Буга. <i>Muñar ajdım</i> – буга айттым. [III, 278]

Тактоочтор

№	“Дивада”	Кыргыз тилинде
1	uş [1, 58]	Ушундай, нак, куду. <i>Uş mundaq qıl</i> – куду ушундай кыл.
2	uş [1, 58]	Жаңы гана, азыр эле. <i>Uş käldüküm bu</i> – келгеним ушул, азыр эле келдим.
3	öñ [1, 61]	Мурун, алдыда. <i>Ol mäñdän öñdün bardı</i> – ал менин

		алдымда барды.
4	oğur [1, 72]	бийлигинде тушунда. <i>Bäk oğurında mäniñ işim ätildi</i> – бектин бийлигинин тушунда менин ишим оңолду.
5	oğur [1, 72]	Иштин убагы орду менен болушу. <i>Bu iş oğurluq boldı</i> – бул иш убактысында болду.
6	üküş [1, 77]	Көп. <i>Ükaş näñ</i> – көп нерсе. Макалда мындай: <i>tirig äsän bolsa täñ üküş qörür</i> – тирүү (жан) аман болсо, таңды көп көрөт. Кишинин башы аман болсо, таңданарлык кызык жайларды али көп көрөр.
7	ökil [1, 87]	Көп. Кыпчакча. <i>Ökil kişi</i> – көп киши.
8	āž [1, 91]	аз. <i>Āž näñ</i> – аз нерсе.
9	āz [1, 92]	аз. <i>Āz näñ</i> – аз нерсе.
10	oza [1, 99]	Өткөн, илгери. <i>Ozaqı bilkä ança ajmış</i> – өткөн даанышмандар ушундай айткан.
11	izi [1, 99]	Келерки жыл. Эмдиги жылдан кийин келүүчү жыл. <i>Arqın izi</i> – келерки жылдан кийинки жыл.
12	ala [1, 101]	<i>Акырын, шашна, секин</i> деген маанини билдирген жардамчы сөз.
13	arqun	Келерки жыл. <i>arqun izi</i> - эмдиги жыл. [1, 115]
14	üstün [1, 116]	Үстү, жогору. <i>Andan üstün</i> – андан бийик, анын үстүндө.
15	astın [1, 116]	Алды (эң алды), төмөн, асты. Бул сөз туура эмес. Туурасы <i>altın</i> .
16	andan [1, 116]	Андан, андан кийин. Огузча. <i>Andan ajdim</i> – андан кийин айттым. Түрктөр бул сөздү алиф менен айтып, <i>anda</i> – <i>анда</i> дейт. Анын мааниси <i>ал жерде</i> дегенди билдирет. <i>män anda ärdim</i> – мен анда (ошол жерде) элем.
17	aqru	Акырын, секин. <i>Aqru-aqru</i> – акырын-акырын. [1, 120]
18	öñdün [1, 121]	Өңдүк, мурда, алдыга. Огуздар – <i>d</i> менен – <i>n</i> ариптерин кыскартып <i>өñ</i> дейт. Огуздарда бул бир эреже. <i>Öñdün jürüt</i> – (атыңды) алдыга бастыр.
19	andağ [1, 123]	Андай, ошондой. <i>Andağ ajdim</i> – андай, ошондой айттым. Чигилче.
20	ärtä [1, 127]	Эрте, таң.
21	ämdi	Эми, <i>ämdi kældim</i> – эми келдим. [1, 128]
22	anda [1, 128]	Анда, ошол жерде.
23	utru [1, 129]	Утуру, оропара. <i>Ol maña utru kældi</i> – ал мага утуру келди.
24	asra [1, 129]	Асты, төмөн.
25	isrä [1, 129]	Кийин, соң. <i>Ol andan isrä ol</i> – ал андан кийин.
26	oğrı [1, 129]	Төмөн, кийин. <i>Bu näñ aniñ oğrı ol</i> – бул нерсе андан төмөн.
27	aşnu [1, 133]	Мурун, илгери, алдын. <i>Män andan aşnu kældim</i> – мен андан мурун келдим.

28	anda [1, 133]	Анда, ошол жерде. Огуздар бул сөздү <i>кийин</i> деген мааниде – алифти - <i>n</i> менен алмаштырып <i>andan</i> дешет. <i>Ошол жерде</i> деген мааниде болсо башкалар сыяктуу колдонот.
29	ulağu [1, 138]	Улуй турган мезгил. <i>Bu oğur ol böri ulıǵu</i> – бул учур бөрү улуй турган мезгил.
30	abalı [1, 138]	Абалкы, эзелки. Терс (<i>эмес, жок</i> деген сыяктуу) түшүнүктөрдү күчөтүүчү бөлүкчө.
31	şap [1, 279]	Шап, тез. <i>Şap käl</i> – тез кел.
32	köp [1, 279]	Көп. <i>Köp näñ</i> – көп нерсе. <i>Köp saç</i> – коюу чач. Макалда мындай: <i>köp söǵütkä quş qonar körklük kişigä söz kälir</i> – көп сөңгөккө куш конор, көрктүү кишиге сөз келер. Бул макалдын <i>jiǵaç uçıña jäl tägir körklik kişgä söz kälir</i> – жыгачтын учуна жел тийер, көрктүү кишиге сөз тийер деген дагы бир түрү бар. Бул макал этиет, сергек болууга карата айтылган.
33	bat [1, 279]	Бат, ылдам. <i>Bat käl</i> – бат кел. <i>şap käl</i> - <i>шап кел</i> деп да айтылат. Оор нерсе жерге түшүп кетсе, <i>bat tüşdi</i> деп айтылат.
34	çär [1, 281]	Бетме-бет, каршы тарап. <i>Anıñ ävi bu çärlıkdä</i> – анын үйү бул тарапта. Согушта бири-бирине карама-каршы тизилген жоокерлерди <i>çärik</i> дейт.
35	mük [1, 290]	Бүк. <i>Ol mük turdı</i> – ал бүк түшүп турду.
36	çart [1, 295]	Аз гана, кичине. <i>Bizniñ anda bir çart alǵumuz bar</i> – биздин анда бир аз аласабыз бар.
37	tärk [1, 300]	Тез, бат. <i>Tärk käl</i> – тез кел. Ишти тездетүүгө, тез чакырып келүүгө карата ушул сөз колдонулат. <i>Tärk qıl</i> – тез кыл (иште).
38	tälim [1, 338]	Көп, далай. <i>Tälim jarmaq</i> – көп (далай) акча.
39	burun [1, 340]	Мурун (алдыда). <i>Ol mändin burun bardı</i> – ал менден мурун барды.
40	tämin	Жакын, мурун. <i>Tämin kälдим</i> – жакында келдим. [1, 348]
41	tärkin [1, 373]	Тез. <i>Tärkin käl</i> – тез кел. Бул сөздүн негизи: <i>tärk</i> – тездик.
42	boşuǵu	<i>At boşuǵu boldı</i> – атты бошотчу кез болду. [1, 376]
43	bıldır	Былтыр, өткөн жыл. [1, 384]
44	sırtıǵ [1, 390]	Сырттык (кимдир бирөөнүн сөздү толук укпай, сыртта калышы). <i>Män bu sözdän sırtıǵ boldım</i> – мен бул сөздөн сыртта болдум.
45	birtäm [1, 405]	Биротоло. <i>Ol jumuşqa birtäm bardı</i> – ал өз ишин аткарууга (элчиликке) биротоло барды.
46	jaraǵ [III, 10]	Мезгили келгенде, убагы келгенде. Макалда мындай: <i>iş jariǵında sart asıǵında</i> – иш өз маалында, сарт (соодагер)

		пайдасында. <i>Иш убагы келгенде кылынат, соодагер пайдасын көрсө, эң жакшы көргөн нерсесин сатып жиберет</i> деген мааниде айтылган.
47	jarağ [III, 22]	Кезеги, кези, убагы, сааты. <i>Iş jarağı</i> - иштин кезеги, иштин убактысы.
48	jıraq [III, 22]	Ыраак, алыс. <i>Jıraq jār</i> – ыраак (алыс) жер. Тууган-уруктан алыста экенине да ушул сөз колдонулат.
49	jağıuq [III, 22]	Жакын. <i>Jağıuq jār</i> – жакын жер. Тууган-урукка да <i>jaq jağıuq</i> – жакынкы жуук делет.
50	jumğı [III, 27]	Топтолгон, көп. <i>Jumğı näñ</i> – топтолгон, көп нерсе. <i>Kişi jumğı kälđi</i> – топ киши келди, топтолгон кишилер баары келди.
51	jarşım[III, 37]	Чабым (аралык). <i>Bir jarşım jār</i> – бир ат чабым жер.
52	jügrüm[III,37]	Жүгүрүм (аралык). <i>Bir jügrüm jār</i> – бир жүгүрүм жер.
53	käç [III, 93]	Кеч. <i>Käç kälđi</i> – кеч келди.
54	tüş [III, 96]	Түш. <i>Tüş öđi</i> – түш мезгили.
55	qıjım [III, 126]	Эптеп-септеп. <i>Ol qıjım qıjım kün käçürđi</i> – ал эптеп-септеп (же иштебей, же ишти таштап койбой, кыйын, оор) күн кечирди.
56	kijä [III, 127]	Кичирейтүү маанисин билдирген куранды. <i>Ärkijä</i> - эрче, <i>järkijä</i> – жерче.
57	Ça // çä [III, 155]	Уланганда окшоштукту билдирген мүчө. Бул араб тилиндеги окшоштукту <i>ça</i> мүчөсүнө окшош. Мисалы: <i>ol mäniñçä</i> – ал менче, <i>bu anıñça</i> – бул андай, бул ошончо.
58	buta [III, 162]	Көп. <i>Män añar buta jarmaq bärđim</i> – мен ага көп жармак бердим. <i>Bu işqa buta boldı</i> – бул ишке көп убакыт кетти.
59	käçä	Кеч, кечкурун. [III, 164]
60	narı [III, 167]	Нары. Багытты билдирген сөз. <i>Narı bar</i> – нары бар, нары кет.
61	soñ [III, 265]	Соң, кийин, арты. <i>Sän mäniñ soñda käl</i> – сен менин соңумда кел.
62	inç [III, 320]	Тынч, жайында. Мындан алынып, <i>köñül inçти?</i> – көңүл тынчы, көңүлүң жайындабы?- делет.

Атоочтук

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	azuq [1, 80]	Азган, адашкан. <i>Azuq oq</i> – кайдан, ким атканы белгисиз ок, адашкан ок.
2	azuq [1, 80]	Азган деген маанини билдирет. <i>Azuq tınq</i> – азык-муң (азган-тозгон, жолдон чыккан, адашкан).
3	ärgüz [1, 104]	Эриген. <i>Ärgüz suv</i> – эриген суу. Жазында кар, же муз эришинен пайда болгон суу.

4	usriq [1, 108]	Үргүлөгөн, мөгдүрөгөн, көзү китирейген киши.
5	üzrāk [1, 111]	Көбөйгөн. <i>Üzrāk nān</i> – көбөйүүчү нерсе. Алгач аз болуп, кийин көбөйгөн ар бир нерсе ушундай аталат.
6	ürpāk [1, 111]	Үрпөк, үрпөйгөн. Түктөрү үрпөйгөн киши жана жаныбарларга карата айтылат.
7	ärtik [1, 111]	Тапталган, чыйыр жол
8	ärsäk işlär [1, 111]	Эрсиреген, бузулган аял. Макалда мындай: <i>ärsäk ärgä tägmäs äväk ävgä tägmäs</i> – эрсиреген эрге тийбес, шашкан үйгө жетпес. Эрге тиём деп жанталашкан катын эрге тие албайт, анткени шашкалактануудан ыңгайлуу шарттарды, жагдайларды эсепке албайт. Дал ошол шекилдүү жанын сабап шашкалактаган киши да үйгө жете албайт. Шашып-бушкандын натыйжасында өзү өкүнүп калат. Макал Теңир кадырлай турган, ага ден соолук тилей турган пайгамбарыбыздын (кербенден калып калган төөнү канча кыйнаса да жете албайт) деген хадисине окшош. Бул макал шашып абдырабоого, сабырдуулукка, парасатка чакырганда айтылат.
9	itinçü [1, 135]	Житкен, жоголгон. <i>Itinçü nān</i> – ташталган нерсе.
10	itindi [1, 141]	Итерген, түрткөн. <i>Itindi nān</i> – түрткөн нерсе.
11	ägindi [1, 141]	Эгилген. <i>Ägindi tariğ</i> – эгилген таруу.
13	ögündi [1, 141]	Макталган. <i>Ögündi kişi</i> – макталган киши, оозго алынган киши.
14	imtili [1, 142]	Ойлонбостон. <i>Bu işiğ imtili qıldı</i> - бул ишти ойлонбостон жасады. Чигилче.
15	abitğan [1, 153]	Оолак кармаган, четтеп турган. <i>Är ol özin kişidän abitğan</i> – ал эр өзүн кишиден оолак кармай турган.
16	açitğan [1, 153]	Ачыта турган. <i>Ol küp al süçükni açitğan</i> – ал ичине куюлган ширин нерселерди ачыта турган күп (идиш).
17	užitğan [1, 153]	Көп уктата турган. <i>Bu ot ol kişini užitğan</i> – бул кишини уктата турган от (дары чөп).
18	aritğan [1, 153]	Арытган. <i>Ol kişi ol tariğ aritğan</i> – ал киши тарууну (дайыма) тазалаган.
19	azitğan [1, 153]	Азгырган, адаштырган, жолдон чыгарган. <i>Ol kişi ol joldon azitğan</i> – ал киши жолдон чыгарган.
20	uzutğan [1, 153]	Узаткан, созо берген. <i>bu är ol işiğ uzutğan</i> – бул эр ишти созо берген.
21	ozitğan [1, 153]	Оозуп кете турган. <i>bu är atın ozitğan</i> – бул эр атын оздурган.
22	usitğan [1, 153]	Ысыткан, суусаткан. <i>Bu qujas ol kişini usitğan</i> – күндүн аптабы (ысыгы) ал кишини суусаткан.
23	ağitğan [1, 154]	Агыткан, чыгара турган. <i>Bu käjik ol itığ tağqa ağıtqan</i> –

		бул итти тоого (артынан кубалатып) чыгара берген кийик (азгырган).
24	aqıtǵan [1, 154]	Агызган. <i>Bu taǵ ol tavraq aqın aqıtǵan</i> – бул тоо жамгырдын (жамгыр агынын) селин агызган. Бул тоодон дайыма сел жүрөт деген мааниде.
25	oqıtǵan [1, 154]	Окуткан, окута турган. <i>Bu bitik ol kişini oqıtǵan</i> – бул китеп кишини окуткан.
26	ulutǵan [1, 154]	Улуткан. <i>Bu är ol itin ulutǵan</i> – бул эр итин тынбай улута берген.
27	unutǵan [1, 154]	Унуткан, унута берген. <i>Bu är ol söz unutǵan</i> – бул эр сөздү унута берген (унутчаак).
28	anutǵan [1, 154]	Ынтызар болгон. <i>Bu är ol ıǵ anutǵan</i> – бул эр ишке (дайым) ЫНТЫЗАР.
29	uçurǵan [1, 154]	Учурган. <i>Bu är ol quşıǵ uçurǵan</i> – бул эр (дайыма) куш учура берген.
30	açurǵan [1, 154]	Ачырган. <i>Bu aş ol kişini açurǵan</i> – бул адамдын курсагын тез ачыра турган аш.
31	asurǵan [1, 154]	Чүчкүрө берген. <i>Bu är ol tälim asurǵan</i> – бул чүчкүрө берген.
32	osurǵan [1, 154]	Осурак, осурган. <i>Bu är ol osurǵan</i> – бул эр – осурак эр (бул осура берген эр).
33	atıǵǵan [1, 155]	Атышкан. <i>Ol mäniñ birlä oq atıǵǵan</i> – ал мени менен (жарышып) ок атышкан.
34	öpürǵän [1, 155]	Ууртай берген. <i>Bu är ol süt öpürǵän</i> – бул эр – (дайыма) сүт ууртай (иче) берген эр.
35	içürǵän [1, 155]	Ичирген. <i>Bu är tälim süzük içürǵän</i> – бул эр (дайым) шарап ичире берген.
36	äzärǵän [1, 155]	Издеген, издей берген. <i>Bu ut ol käjikni äzärǵän</i> – бул кийикти издей берген ит.
37	ävürǵän-tävürǵän	Аңтарган-теңтерген [1, 155]. <i>Bu är ol ıǵ ävürǵän-tävürǵän</i> – бул эр аңтарган-теңтерген, ишти оңго да, солго да бура берген.
38	üzürǵän [1, 155]	Ажырата билген. <i>Bu är täkmä näñni üzürǵän</i> – бул эр – жакшы жаманды ажырата билген эр.
39	üşärǵän [1, 155]	Көзү карангылай берген. <i>Bu är ol közi üşärǵän</i> – бул (ачкачылыктан жана себептерден) көзү тунара берген эр.
40	ägirǵän [1, 155]	Ийирген, дайыма ийрий берген. <i>Bu işlär ol tälim jip ägirǵän</i> – бул дайым жип ийриген аял.
41	ätilǵän sajılǵän	Көп кирип чыккан [1, 155]. <i>Bu är ätilǵän sajılǵän</i> – бул эр – дайыма суудан курук чыккан эр.
42	ätilǵän [1, 156]	Оңунан чыга турган. <i>Mäni ıǵım äzgülǵän ol</i> – менин ишим дайыма оңунан чыга турган иш.

43	üzülgän [1, 156]	Үзүлө берген, үзүлө бере турган. <i>Bu jışığ üzülgän</i> – бул үзүлө берген жип.
44	ürülgän [1, 156]	Дайым көөп кеткен. <i>Bu är ol öpkän ürülgän</i> – бул эр ачуудан толуп-ташып көөп кеткен.
45	äşilgän [1, 156]	Эшилген, созулган. <i>Bu jip ol äşilgän</i> – бул чоюла берген жип.
46	äşilgän [1, 156]	Эшиле берген. <i>Bu qajır ol äşilgän</i> – бул дайым эшилип турган кум.
47	ägilgän [1, 156]	Ийилген, ийилип турган. <i>Bu butaq ol ägilgän</i> – бул (дайым) ийилип турган бутак.
48	ügülgän [1, 156]	Үйүлгөн. <i>Bu nän ol tutçı ügülgän</i> – бул (дайыма) үйүлүп турчу нерсе.
49	çaçuq nän	Чачылган (чачык) нерсе. [1, 326]
50	qazuq [1, 327]	Казылган. <i>Qazuq arıq</i> – казылган арык.
51	tutaşı [1, 359]	Туташкан, жабышкан, бириккен, дайыма, үзгүлтүксүз. <i>Män saña tutaş barırman</i> – мен сага туташ (артыңан) барармын.
52	qazğan [1, 370]	<i>qazğan jir</i> – казылган, ой-чуңкурлуу жер.
53	barqın [1, 371]	<i>Barqın kişi</i> – түз жолунан чыкпаган жолоочу.
54	tärkin [1, 373]	<i>Tärkin su</i> – жыйылган кошуун. <i>Tärkin</i> - жыйылган нерсе.
55	qurağu [1, 376]	Кургаган, кургатуу. <i>Qurağu nän</i> – куураган нерсе, бир нерсени кургатуу үчүн керектүү мезгил.
56	çulıman [1, 378]	<i>Çulıman iş</i> – чубалган, баш-аягы белгисиз иш. Түпкү мааниси – <i>туруп калган, эскирген суу</i> . Кенжекче.
57	jurbaş [1,387]	<i>jurbaş iş</i> – жүрбөс иш (чубалган иш, учу көрүнбөй чатышкан иш).
58	sürtük [1,400]	Сүртүнгөн, боенгон. <i>Sürtük işlär</i> – сүртүнгөн аял. Ар бир майдаланган, сүртүлүүчү нерсени да <i>sürtük</i> дешет.
59	çabıtğan [1,426]	<i>Bu it ol kişikä çabıtğan</i> – бул ит ал кишиге чабыттаган (асылган). <i>Çabıtğan är</i> – моюнга чабуучу киши, желдет. <i>Үйгурча</i> .
60	sabitğan [1,426]	<i>Bu at ol quzruq sabitğan</i> – бул ат куйругун шыйпаңдаткан. Эсин көргөндө жагыныш же нан жеш үчүн куйругун шыйпаңдаткан ит тууралуу да ушундай айтылат.
61	qažitğan [1,426]	<i>Qažitğan är</i> – эч кимге бой сунбаган эр. Кыйык, башы катуу малга да ушундай айтылат.
62	tarıtğan [1,426]	<i>Bu är ol tälim tariğ tarıtğan</i> – бул киши ал көп (таруу тарыткан) эгин эктирген.
63	quritğan [1,426]	<i>bu är ol tälim üzüm quritğan</i> – бул эр көп жүзүм кургаткан.
64	tozitğan [1,426]	<i>Bu at ol tärim topraq tozitğan</i> – бул ат дайыма топурак

		(чапчып) тозуткан.
65	boşutğan [1,426]	<i>Bu ot ol qarnı boşutğan</i> – бул от карын (ич) бошоткон (дары чөп). Мынтип бардык катуу нерселерди эритип, жумшартканга айтылат.
66	taşıtğan [1,426]	<i>Bu är ol äviñä tälim tavar taşıtğan</i> – бул эр ал үйүнө дайыма тавар ташыткан.
67	taşıtğan[1,427]	<i>Bu är ol aşıç taşıtğan</i> – бул от казанды дайыма ташыткан (катуу кайнаткан).
68	qaşıtğan [1,427]	<i>Bu är ol ätin qaşıtğan</i> – бул эр этин дайыма кашыткан.
69	qaqıtğan [1,427]	<i>Bu är ol mäni tutçı qaqıtğan</i> – бул эр мени дайыма каарданткан (ачууланткан).
70	qalıtğan [1,427]	<i>Bu är ol atın tälim qalıtğan</i> – бул эр (ал) атын дайым каргыткан (секирткен).
71	qamatğan[1,427]	<i>Bu kün ol köz qamatğan</i> - бул күн көздү камаган (карыктырган).
72	qumıtğan [1,427]	<i>Uğul mäni ävkä qumıtğan</i> – уул мени үйдү сагындырган. Башкалары да ушундай.
73	qanatğan[1,427]	<i>Bu ot ol burun qanatğan</i> – бул от (дары чөп) мурунду канаткан.
74	qanıtğan [1,427]	<i>Ögdi ol ärig qanıtğan</i> – мактоо дайыма эрди кубандырган (кандырган).
75	baturğan [1,427]	<i>Bu kişi ol söz baturğan</i> – бул киши (ичине) сөз батырган.
76	taturğan	<i>Bu är ol aş taturğan</i> – бул эр аш таттырган. [1,427]
77	toburğan [1,428]	<i>toburğan är</i> – борпоң топурак каптаган, басса чаң көтөрүлчү, кум-тозондуу жер.
78	qabarğan [1,428]	Кабарган (денеге чыккан ысык, безетки, ал денени ысытып, кычыштырат).
79	qaturğan [1,428]	<i>Bu är ol üküş qaturğan</i> – бул киши ал көп каткырган.
80	qoburğan [1,428]	<i>Bu är ol taşığ järdän qoburğan</i> – бул киши ал ташты коңторгон.
81	tožurğan [1,428]	<i>Bu är ol aşığ tožurğan</i> – бул эр дайыма ачты тойгузган. Мунун негизи <i>tožğurğan</i> .
82	sızırğan [1,428]	<i>Bu är ol sızırım sızırğan</i> – бул көк (жип) жасаган киши (теринин жүнүн кырып, анан көк тилген). Бир нерсени кырып, тазалагандын баарына ушундай делет.
83	qajtarğan [1,429]	<i>Bu alp ol jağın qajtarğan</i> – бул алп жоону кайтарган (мизин).
84	qaçurğan[1,429]	<i>Bu är ol qonoqın qaçurğan</i> – бул эр конокту качырган.
85	quçurğan [1,429]	<i>Bu är ol kişi quçurğan</i> – бул эр (алдына келген кишини көргөндө керсейип, кычырап) өзүнөн качырган.
86	qažırğan [1,429]	<i>Bu är ol ärän bojın qażırğan</i> – бул эр далай эрендин моюнун кайырган.

87	taşurğan [1,429]	<i>Bu ot ol aşıç taşurğan</i> – бул от казанды ташыткан.
88	qavurğan [1,429]	<i>Bu biläzük ol biläk qavurğan</i> – бул билерик билек (<i>диал.</i> билерзик) кыскан (кабырган).
89	tamurğan [1,429]	<i>Bu uğul ol burnu tamurğan</i> – бул уул дайыма муруну канаган.
90	turuşğan [1,429]	<i>Bu är ol kişi birlä tutçı turuşğan</i> – бул эр ал кишилер менен дайыма тутчу тутушкан (тартышып-тутушкан).
91	satışğan [1,429]	<i>Olar ikki tavar satışğan-alışğanlar ol</i> – алар экөө тең дайыма тавар алып сатышкандар. Башкача да айтышат: <i>satışğan-tavışğan</i> , бул <i>sattı</i> – сатты жана <i>tavdı</i> – пайда тапты, алды деген сөздөрдөн келип чыккан.
92	baqışğan [1,430]	<i>Ol kişi birlä baqışğan ol</i> – ал кишилер менен көз багышкан (көз салышкан, карашкан).
93	tuquşğan [1,430]	<i>ol är ol javlaq tuquşğan</i> – ал эр дайыма жоо менен урушкан-тукушкан.
94	tobulğan [1,430]	<i>Bu är ol çärik tobulğan</i> – бул эр черик тобун бузган. Мунун негизи: <i>tämür tobuldı</i> – темирди күч менен тешти, бузду.
95	qatılğan [1,430]	<i>Bu är ol kişi birlä tutçı qatılğan qarılğan</i> – бул эр ал кишилер менен дайыма карым-катыш кылган.
96	qurulğan [1,430]	<i>Bu är ol säñiri qurulğan</i> – бул эр талмадан денеси курушкан.
97	qutulğan [1,430]	<i>Bu är ol jağidin qutulğan</i> – бул эр жоодон кутулган.
98	qabulğan [1,430]	<i>Bu näñ ol qaruğda qabulğan</i> – бул нерсе каалгада кабышып (кыпчылып) калган.
99	qoşulğan [1,430]	<i>Bu qozı ol sağlıq birlä qoşulğan</i> – бул соолук койлор менен кошулган козу. Башкалары да ушундай.
100	suğulğan [1,431]	<i>Bu suv ol tavraq suğulğan</i> – бул тез соолуган суу. Тез соолуган булак да ушундай аталат.
101	qaqılğan soqulğan	<i>Bu är ol tälim qaqılğan soqulğan</i> – бул далай кагылып-согулган эр. [1,431]
102	bitilgän [1,431]	<i>Bu är sügä bitilgän ol</i> – бул эр кошуунга жазылган.
103	tärilgän [1,431]	<i>Bular bužun ol tutçı tärilgän</i> – булар дайыма жыйыла калган эл. Тарап кетүү жана жыйыла калмай адаты барлардын баарына ушинтип айтылат.
104	kötörgän [1,431]	<i>Bu buğra ol jük kötörgän</i> – бул жүк көтөргөн буура.
105	käçürgän [1,431]	<i>Bu bäk ol jazıq käçürgän</i> – бул жазыкты (күнөөнү) кечирген бек.
106	käçürgän [1,431]	<i>Bu är ol tälim iş käçürgän</i> – бул эр далай ишти (баштан) кечирген (жасаган). Бул тууралуу <i>ävürgän tävürgän</i> деп айтса да болот.
107	çävürgän	Чимирген. <i>Bu är ol tälim oq çävürgän</i> – бул эр ал далай

	[1,432]	окту тырмагында чимирген.
108	tägürgän [1,432]	<i>Bu är ol ışğ azaqqa tägürgän</i> – бул эр ал ишти аягына жеткирген.
109	kölürgän [1,432]	<i>Bu at ol kölürgän</i> – бул ичи көөп чалкасынан жаткан ат.
110	sümürgän [1,432]	<i>Bu är ol sütüg sümürgän</i> – бул эр сүттү шимирген.
111	sürülgen [1,432]	<i>Bu är ol tägmä järdän tutçı sürülgen</i> – бул эр бардык жерден сүрүлгөн.
112	kärilgän [1,433]	<i>Bu näñ ol kärilgän</i> – бул нерсе (териге же булутка окшоп) керилген.
113	kärilgän [1,433]	<i>Bu är ol tälim kärilgän</i> – бул эр дайым эстеп керилген.
114	tirilgän [1,433]	<i>Bu är ol äzğü savın tirilgän</i> – бул эр жакшы (ийги) сөз менен жашаган.
115	tärilgän [1,433]	<i>bu näñ ol bir birgä tärilgän</i> – бул нерсе бир-бирине (байланган) тиркелген.
116	käsilgän [1,433]	<i>Bu jip ol käsilgän</i> – бул жип кесилген.
117	säsilgän [1,433]	<i>Bu tügün ol säsilgän</i> – бул түйүн чечилген.
118	tügülgän [1,433]	<i>Bu jip ol tügülgän</i> – бул жип түйүлгөн.
119	tügülgän [1,433]	<i>Bu är ol tutçı qaşı közi tügülgän</i> – бул эр дайыма кабак-кашы түйүлгөн.
120	qatut [II, 228]	Кошулган, сугарылган. <i>Qatutluğ oq</i> – учу ууга сугарылган ок (жебе).
121	täzgak [II, 232]	Качкан, безген. <i>Täzgak är</i> – качкан, безген эр. Эмгектенгенден, дагы ушуга окшогон нерселерден качып турган адам.
122	jatuq [III, 12]	Унутулган, ташталган. <i>Jatuq näñ</i> - ташталган же унутулган нерсе. Жалкоо адамдарды <i>jatuq kişi</i> - деген ушул сөздөн келип чыккан. Огуздардын арасында өз шаарынан башка жакка чыкпаган, чыр-чатакка аралашпаган адамдар бар. Булар да <i>jatuq</i> деп айтылат, <i>унутулгандар, көңүлдөн чыгарылгандар</i> деген ойду билдирген болот.
123	jitük [III, 14]	Жоголгон, уттурган нерсе. Макалда мындай: <i>jitüklig anası qojin açar</i> – жоготкон энесинин коюнун ачар. Бул макал <i>жоготкон адам жоготкон нерсесин издөөдө ар кандай мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланса болот</i> деген мааниде айтылган.
124	jiğın [III, 17]	Үйүндү, үйүлгөн. <i>Jiğın topraq</i> – үйүлгөн топурак, үйүлгөн дөбө. Башкалары да ушундай.
125	ätрум [III, 37]	Коюлган, калтырылган. <i>Ätrum saç</i> – коюлган чач, бир жолу алынгандан кийин өстүрүү үчүн коюлган чач.
126	ajıtğan [III, 42]	Сурай турган. <i>Ol işi ol tälim söz ajıtğan</i> – бул киши сөздү дайым сурай бере турган адам.

127	jaratğan [III, 42]	Жараткан, жаратуучу. <i>Täñri ol järeig jaratğan</i> – Теңир жерди жараткан. Башкалары да ушундай.
128	jarutğan [III, 42]	Жарык кылган. <i>Kün ol azunuğ jarutğan</i> – ааламды жарык кылган ал – күн.
129	JORUTğan [III, 42]	Осурган. <i>Jorutğan kişi</i> – осурган киши.
130	jağutğan [III, 42]	Жакындаштырган, жакын кылып көрсөткөн. <i>Ol kişi ol özin jağutğan</i> – ал– жагымдуулугу менен өзүнө жакындаткан киши.
131	jağıtğan [III, 42]	Жаадырган, жадыра турган. <i>Täñri ol jağmur jağıtğan</i> – Теңир жамгырды жаадырган.
132	jağıtğan [III, 42]	Душмандык кылган. <i>Ol kişi ol tutçı jağıtğan</i> – ал (элдешкенден кийин деле) дайыма душмандык кыла бере турган киши.
133	jumıtğan [III, 42]	Топтолгон, жыйыла бере турган. <i>Ol kişilär jumıtğan</i> – алар иш боюнча топтоло бере турган кишилер.
134	jarurğan [III, 42]	Жашырган, бекиткен. <i>Bu är ol işin jarurğan</i> – бул ишин жашыра берген эр. Ар кандай нерсени жаап-жашырганда да ушул сөз колдонулат.
135	jaşurğan [III, 42]	Жашырган, жашыра турган. <i>Ol är ol näñin jaşurğan</i> – ал нерселерин (буюмдарын) жашыра берген эр. Башкалары да ушундай.
136	jaruşğan [III, 42]	Жабышкан, жабышып ала турган. <i>Ol är ol işqa jaruşğan</i> – бул ишке жабыша берген эр. Ар кандай нерсенин бир нерсеге жабышып, байланып калышына да ушул сөз иштетилет.
137	joşulğan [III, 43]	Жошулган, жышылган. <i>Bu baş qanı joşulğan</i> – бу жара каны жошулуп турган жара. <i>bu är äliki işqa joşulğan</i> – бул ишке колу жышылган эр.
138	jiğilğan [III, 43]	Жыйылган, жыйылуучу. <i>bu jär ol munda kişi jiğilğan</i> – бул дайым адамдар чогула берген жер.
139	jiğilğan [III, 43]	Жыгылган. <i>Ol tam ol tutçı jiğilğan</i> – ал дайым жыгыла берген там. Башкалары да ушундай.
140	juğuqan [III, 43]	Кабыган, жөрмөгөн.
141	jämürğän [III, 43]	Жемирген, омкоргон, оодарган. <i>Bu suv ol jiğaçığ jämürğän</i> – бул суу - дайыма даракты омкоро турган суу. Ар кандай нерсени омкоруп, оодарып кетсе ушул сөз колдонулат.
142	jirilgän [III, 43]	Жарылган. <i>Bu butuq ol tulçı jirilgän</i> – бул дайым эле жарыла турган бутак.
143	tüş [III, 96]	Жетилген. <i>Tüş körmiş iğlan</i> – жетилген бала.
144	qoş [III, 96]	Коштолгон, жетектеги. <i>Qoş at</i> – хандын жанындагылардын жетегиндеги ат.

145	majıl [III, 126]	Бышкан, эзилген. <i>Majıl jämiş</i> – бышкан, эзилген жемиш. Шабдалы, коон сыяктуу нерселер өтө бышып, эзилип калса ушундай делет.
146	jañılğan [III, 286]	Жаңылган, адашылган. <i>Jañılğan är</i> – жаңылган эр, мурункуларды унутуп калган, унутчаак адам.

Кыймыл атооч

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	irra [1, 60]	Уялуу. Бул сөз каткалаң да, жумшак да айтылышы мүмкүн.
2	ölüt [1, 70]	Бирин-бири өлтүрүү. Адамды өлтүргөн кишини <i>ölütçi</i> – өлтүрүүчү дейт.
3	uçuz [1, 72]	Кордоо (начар, жоош кишини <i>uçuz</i> дейт). <i>Bäk anı uçuzladı</i> – бек аны кордоду.
4	itiş [1, 76]	итерүү, итеришүү.
5	öçäş [1, 76]	өчөшүү, атаандашуу. <i>Ol mäni birlä öçäşdi</i> – ал мени менен өчөштү, атаандашты.
6	ağış [1, 76]	Өрдөө, жогорулоо.
7	āş [1, 93]	Аштоо, идишке чоргоо аштоону <i>ajaq aşla</i> – аякты ашта дейт.
8	amraq [1, 109]	Жакшы көрүү. <i>Amraq köñül</i> – ак көңүл, таза жүрөк. (Ачык көңүл дегенди да билдирет).
9	ögrük [1, 113]	Бешик терметүү.
10	istäk [1, 124]	Издөө, текшерүү. <i>Istäk qoptı</i> – издеп баштады.
11	älük [1, 126]	Эликтөө, (шылдыңдоо, айрөктөө).
12	avınç [1, 134]	Үйрөнүшүү, көнүгүү. <i>Maña avındı</i> – мага үйрөнүштү (көнүктү).
13	ilänç [1, 135]	Күнөөлөө, айыптоо. Кеңеш берген кишинин айтканы кемчил болсо, аны күнөөлөдө айтылат.
14	qarıt [1, 305]	Бөлө чабуу. Түркмөнчө.
15	bağış [1, 313]	Багыш, караш (багып карагандык).
16	boluş [1, 313]	Болушуш, сөз менен кубатташ. <i>Ol maña boluş qıldı</i> – ал мага болушуп сүйлөдү (болушту).
17	tabış [1, 313]	Табыш, табышта; эки адамдын бири-бирине иш тапшырышы; ишеним көрсөтүүлөрү.
18	tutuş [1, 313]	Тытыш (талап-тартыш). Каткалаң айтылат.
19	qabış [1, 315]	Талап-тоноо.
20	quçuş [I. 315]	Кучакташуу.
21	baqıǵ [I. 318]	Багуу, кароо. <i>Anıñ baqıǵı kör</i> – анын бакканын көр.
22	tabuǵ [I. 318]	Табынуу, кызмат кылуу.
23	tabuǵ [I. 318]	Кулдук уруу, моюн сунуу. <i>Täñri tabuǵı</i> – Теңирдин кулу. Ал кудуреттүү жана Улук.

24	tızıǵ [1, 318]	Тыюу, алдын алуу.
25	qaqıt [1, 321]	Каардануу, кагуу. <i>Män anıñ qaqıǵında bu iş qıldım</i> – Мен ал кагуусу менен ушул ишти кылдым.
26	qanıǵ [1, 321]	Канагаттануу, канааталуу, кануу.
27	qatıq [1, 326]	Аралаштыруу, катыктоо.
28	nälük [1, 335]	Неге? Неликтен? Калган түрктөрдө <i>näçük</i> сыяктуу. Бул эмне үчүн дегенди билдирет.
29	tıdış [1, 347]	Тыйыш, тыюу.
30	taşug [1, 350]	Ташуу (оокат-буюмду).
31	suqru [1, 358]	Уруксатсыз сугулуу. <i>Ävkä suqru kirdim</i> – үйгө сугулуп кирдим.
32	bütkü [1, 364]	Чычуу. Бул сөз балдарга гана тиешелүү. <i>Bütkü barmu</i> – чычкың келеби?
33	qarma [1, 366]	Карма (талап-тоноо). <i>Näñ qarmaladı</i> – бир нерсени талап тоноду (кармалады).
34	turbun [1, 368]	Тактоо, иликтөө. <i>Anıñ ävin turbunla</i> – анын үйү дүрбүлө (кайда экенин такта).
35	tartın [1, 368]	Тартуу (тамак-ашты).
36	tägsüt [1, 380]	Башма-баш алмашуу. Мисалы, жасалма акчаны чыныгы акчага.
37	rabçat [1, 380]	Зордоп жалдоо. Мисалы, бектердин кол алдындагы букарларынын жүк унаасын акысыз, бекер пайдаланышы. Кенжекче.
38	qızgıt [1, 380]	Көрүнөө жазалоо, адамдын күнөөсүн элдин көзүнчө мойнуна коюп, башкалар да көрүп, сабак алгандай жазалоо.
39	tirkäş [1, 387]	Тиркеш, тирелиш (элдин тыгылышы, жөөлөшү). <i>Suv tirkäşi</i> – суунун демделип, тирелиши.
40	tablağ [1, 388]	Ыраазу болуу, табасы кануу. <i>Bu işda säniñ tablağın barmu?</i> – бул иште сенин табаң кандыбы?
41	turquğ [1, 388]	Тартынуу, уялуу. <i>Ol mändän turquğ boldı</i> – ал мага уят болду (жасаган иши үчүн).
42	sızlağ [1, 390]	Сыздоо, зыркыраш, музду тиштеп же муздуу сууну ичкенде тиштин сыздашы.
43	türbik [1, 399]	Түрпүлөө, сүрүү. <i>Türbigü</i> деп да айтылат.
44	köçrüm [1, 406]	Көчүү б.а. айыл жашоочуларынын бир себептен шаарга көчүшү.
45	qırǵaq [II, 231]	Кейүү, кейиш кылуу, ачуусу келүү, каарлануу, кыр көрсөтүү. Бек, же хандын өз кол алдындагыларга кыр көрсөтүүсү, ачууланышы. <i>Han anı qırǵadı</i> – хан ага ачуусу келди, андан жүзүн буруп кетти. Алла тааланын элчиси - <i>jalafaç</i> , хандын элчиси – <i>jalafar</i> деп айырмаланып

		айтылган сыяктуу Алла тааланын каргоосу менен пенденин каргоосун айырмалоо үчүн алгачкысында фатхалуу, кийинкисинде кесрелүү болот. Уйгурча.
46	särkäk [II, 232]	Теңселүү, сенделектөө, темтеңдөө. <i>Äsrük särkäkländi</i> – мас сенделектеди.
47	jarıŝ [III, 9]	Үлөшүү, бөлүшүү. Эки адамдын ортосунда бир нерсени бөлүштүрүп алуу.
48	jüfüŝ [III, 9]	Жакын адамдарга тамак-аш жана кийим-кечек жагынан жардам берүү. Бул көбүнчө келин тойдо ага керектүү нерселерди тартуу кылууда айтылат. келинди узаткан учурда жакындары атаган тартууларын келинге берет. Макалда мындай: <i>jüfüzlig kälin küžägü jafaŝ bolor</i> – септүү келин жоош күйөөлүү болор. Тууган-уругу белек-бечкек берип, урмат-сый менен узаткан келиндин күйөөсү колуктусуна жайлуу, катуу айтпай турган болуп калат, ошондой эле септүү (мал-мүлктүү) келген келинге урмат-сый, кошомат көрсөтүлөт.
49	juluğ	Курман болуу. [III, 11]
50	jorıq [III, 12]	Жортуу, агуу. <i>At jorıqı nätäk?</i> – аттын жортугу кандай? Суу жана башка нерселердин агышы да ушул сөз менен айтылат.
51	jörük	Жоруу. <i>Tüŝ jörüki</i> – түш жоруу, түш жоруусу. [III, 14]
52	jafa [III, 19]	Ыктоо, далдоо. <i>Jafa jär</i> – суук тийбей турган жер, ыктоо жер, сууктан далдоо жер.
53	tun [III, 104]	Тынуу, тынчуу. <i>Köñül tun boldı</i> – көңүл тынчыды, көңүл жайланды.
54	jiŝ [III, 108]	Түшүү. <i>Art jiŝ</i> – чыгуу, түшүү деген сөз ушундан алынган.
55	jar [III, 120]	<i>jar jur</i> – айла, алдоо. <i>jar jur qıldı</i> – алдады.
56	sögä	Чөгөлөө. <i>Är sögä olturdi</i> – эр чөгөлөп олтурду. [III, 172]
57	süñiŝ	Найзалашуу, найзалашып урушуу. [III, 270]
58	käñäŝ	Кеңешүү, иш боюнча кеңеш куруу. [III, 270]
59	mañıĝ[III,270]	Кадамдоо, басуу. <i>Anıñ mañıĝ kör</i> – анын басканын кара.
60	külünç	Күлүш, күлүү. [III, 277]
61	jükünç [III, 277]	Жүгүнүү, намаз окуу. <i>Кыпчакча. Täñrigä jükünç jüküнди</i> – Теңирге таазим кылды. <i>Ol bäkkä jĝkünç jüküнди</i> – ал бекке жүгүндү, таазим кылды. Башкалары да ушундай.
62	qazañqu[III, 286]	Чатыш, чиеленүү. <i>Jip qazañqu boldı</i> – жип чаташып калды, жип чиеленди.

Этиш

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	tärildi [1, 281]	Терикти (уят болду). <i>Är tärildi</i> – эр уят болду, же терикти.

		Бул сөз <i>är boldı</i> – эр уятынан терикти, - деп да айтылат.
2	çär [1, 281]	Дене оорлошконун билдирген сөз. <i>Är çärländi</i> – эр денеси оорлошту; эр чарчады. Каканча (хакания).
3	täkiş [1, 314]	Түгөш (бир нерсенин түгөнүшү).
4	taştın [1, 368]	<i>Är taştın bardı</i> – эр тыштан барды.
5	tuşaǵu	<i>At tuşaǵu boldı</i> – атты тушак болду (ат тушалды). [1, 377]
6	janut [III, 21]	Жанытты, жооп берди. <i>söz janutı</i> – сөз жанытты.
7	joq [III, 108]	Жок. <i>Ol munda joq</i> – ал мында жок.
8	bar [III, 111]	Бар. Бир нерсенин бир жерде бар экенин билдирген сөз. <i>Sändä jarmaq bartı?</i> – сенде жармак барбы? деп сураса, <i>bar</i> - бар деп жооп берет.
9	sal [III, 118]	Сал. <i>Tar</i> сөзү да ушундай.
10	mündi [III, 133]	Минди. <i>Är atın japıtaq mündi</i> – эр атын жайдак минди же эр атына эч нерсе салынбай, токумун токубай минди.
11	Çu // çü [III, 155]	Буйрук этиштин оң, терс формаларына уланып, буйрук маанисин күчөтө турган мүчө. Мисалы: <i>kälçü</i> – келчи (сөзсүз кел), <i>barmaçu</i> – барбачы (такыр барба). Бул сөз кайрылуу иретинде гана колдонулат.
12	sa // sä [III, 156]	Шарт маанисин билдирген мүчө. <i>Ol ävkä barsa</i> – ал үйгө барса, <i>sän qaçan barsa sän?</i> – эгер сен (барсаң) качан барасың? Бул мүчө этиштерге гана уланат.
13	şu [III, 158]	-чу. Этиштерге уланып, буйрук маанисин күчөтүүчү мүчө. <i>Barǵıl şu</i> – барчы, <i>käl şu</i> – келчи.
14	ǵu [III, 158]	Этиштин уңгусуна жалганып, орун-жайды, мезгилди жана курал-жарактардын аттарын билдире турган мүчө. <i>Barǵu jär</i> – бара турган жер, <i>turǵu jär</i> – тура турган жер.
15	la [III, 159]	Огуздарда кыймыл-аракеттин анык боло тургандыгын билдирүү үчүн этиштер менен катар айтыла турган сөз. <i>Ol bardıla</i> – ал (анык) барды. <i>ol kældila</i> – ал (чын эле) келди. Бул сөз иштин бүткөнүнө күмөндөр болгондорго иштин анык бүткөндүгүн билдириш үчүн колдонулат. Башка түрктөр муну билишпейт.
16	ma//mä [III, 159]	Этиштин болбостугун билдирген (-ба) мүчө. <i>Qıl</i> – кыл, <i>qılma</i> – кылба. Бул тубаса жана туунду этиштердин баары менен болбостукту (терс форманы) билдире турган эреже.
17	mä [III, 159]	<i>Me</i> , ал маанисин билдирген сөз.
18	nämä [III, 176]	<i>Билбейм</i> маанисиндеги сөз. <i>Nämä nä qıldı</i> – эмне кылганын билбейм.
19	bañ [III, 263]	Аңылдады. <i>Uǵlan bañ sıǵadı</i> – бала аңылдап ыйлады.
20	soñ [III, 265]	Нерсенин, иштин акыры, бүтүшү. <i>Bu söz soñında ajǵıl</i> – бу сөздү акырында айткын.

21	qalḡu [III, 280]	Калкы, калкыды. <i>Suvda qalḡuladı</i> – сууда калкыды.
22	jaḡıla [III, 281]	Жаңыла, жаңылап. <i>Ol ıḡıḡ jaḡıla qıldı</i> – ал ишти жаңылап кылды, ал ишти кайра башынан жасады.
23	ap [I, 56]	Жок, эмес маанисинде колдонулуучу жардамчы сөз. <i>Ap bu ab ol</i> – бул да эмес, ал да эмес.
24	ärkän [1, 115]	Экен. Кыймыл-аракеттин ал-абалын билдирүүгө катышкан жардамчы сөз. <i>Ol kälür ärkän kördüm</i> – Ал келет экен, көрдүм. Келе жаткан экен, көрдүм.

Сырдык сөздөр

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	op-op [1, 56]	Коп-коп. Эшек тайгаланып жыгылганда аны тургузуу үчүн айтыла турган сөз. <i>Тур-тур</i> деген маанини билдирет. Арабдардын – <i>коп</i> (тур) деген сөзүнө туура келет.
2	aç [1, 57]	<i>Ай-ай, ой-ой</i> деген маанилердеги буйруу (кайрылуу) сөзү. <i>Aç bärü käl</i> – ой, бери кел.
3	oş oş [1, 58]	Ош-ош, өш-өш. Өгүздү сугарганда, айдаганда айтылуучу сөз.
4	A-a [1, 60]	Айраң таң калууну, таңдангандыкты билдирген сөз. <i>Ol täni a-a qıldı</i> . Ал мени айран (таң калтырды) кылды.
5	uwa [1, 61]	Чакыруучуга жооп үчүн айтылуучу <i>кош, эмне дейсиз</i> деген маанидеги сырдык сөз. <i>Эгерде эй, Мухамед!</i> деп чакырса, <i>Кош, эмне дейсиз?</i> дегендей.
6	ör - ör [1, 63]	Өп-өп – бир ишке мактанып алып, аны тастыктай албай турган кишиге <i>өп-өп</i> (<i>айрөк-айрөк</i>) дейбиз.
7	iläl [1, 91]	Лаппай, албетте. Хакания тилинде бектер, эмирлерге жооп иретинде айта турган сөз.
8	ava [1, 100]	Ах-ох. Өкүнүү, сүйүнүү, капаланууну билдирген сырдык сөз. Киши алда неге ачууланса, же капаланса, ооруса <i>ах-ох</i> дейт.
9	häç häç [1, 281]	Так-так. Атты токтотордо, же баш бербей азоолук кылганда, жоошутуш үчүн айтыла турган сөз. Арабчага да окшош. Ошондуктан, бул сөздө түрк тилине жат <i>h</i> ариби бар. Бул араб тилинде, түрк тилинде жок.
10	käd [1, 281]	Бир нерсени тактап, күчөтүп көрсөтөт айтылат. <i>Käž at</i> – эң жакшы ат. <i>Käž näñ</i> – кандай гана жакшы нерсе.
11	çiş çiş [1, 287]	Чиш-чиш, чүш-чүш. Аялдар жаш баланы сийдириш үчүн тоскондо айтылат. Ат минген киши да атын сийдиргенде ушул сөз колдонулат.
12	zaq zaq [1, 289]	Зак-зак. Кочкорлорду сүзүштүрүш үчүн аларга карата айтылган сөз.
13	saq saq [1,	Сактаныш, сак болуш. Жоодон калааны, коргонду жана

	289]	башкаларды сактай турган коргоочу-күзөтчүлөргө шыкак берип айтылган сөз. <i>Saq saq</i> дегени <i>сак болгула, ушар болгула</i> маанилерин билдирет. Ар нерсеге ушар, сак кишини <i>saq är – сак эр</i> деп айтат.
14	täk [1, 289]	Тек, анчейин, жөн эле. <i>Täk kälдим – жөн эле келдим. Täk tur – тек тур</i> (жөн тур). Огузча.
15	çök–çök	Чөк-чөк. Төөнү чөгөргөндө айтылган сөз. [1, 289]
16	çik–çik [1, 289]	Чиге-чиге. Эчкилерди чакырганда, айдаганда айтылган сөз.
17	şük [1, 290]	Шүк. Тынчтандыруу үчүн айтылган сөз. Түрктөр <i>тынч тур</i> дегенди <i>şük tur – шүк тур</i> дейт.
18	çilik [1, 332]	<i>çilik-çilik</i> – эчкини ушинтип чакырат.
19	tarım [I, 338]	Афрасийабдын тукумдарынан болгон өспүрүм жана жаш канзадалар менен канайымдарга карата айтылчу каратма сөз. Хакан канынын тукумдарынан башкаларга, ал канчалык улуу (атактуу) болбосун, айтылбайт. <i>Altun tarım – канайымдарга кайрылуу.</i>
20	hoç hoç	Чек-чек. Эчкини айдаганда колдонулуучу сөз. [II, 226]
21	hâç hâç [II, 226]	Хач-хач. Үйүрдү же короону жаюу, чогултуу үчүн колдонулуучу сырдык сөз.
22	tah tah	Куш салынгандан кийин чакырыла турган сөз. [III, 90]
23	çuh çuh [III, 90]	Чу, чу. Атты бастырганда же жетелегенде айтыла турган сөз.
24	käh käh	Ме, ме. Итти чакырганда айтылуучу сөз. [III, 90]
25	bä [III, 155]	Ма. Койдун маараган үнү. <i>Qoj bälädi</i> – кой маарады.
26	qı [III, 158]	Ай маанисиндеги чакыруу, кайрылуу маанисин билдирген сөз. <i>Qı bärü käl</i> – ай, бери кел.
27	mä [III, 160]	Козу, улактардын маараганын билдирген сөз.
28	nä [III, 160]	Араб тилинде суктанууну, таң калууну билдирген <i>mä</i> мүчөсүнүн маанисин билдирген мүчө. <i>Nämä äzgi kişi ol</i> – эмне деген жакшы киши ал. Башкалары да ушундай. <i>Nämä javuz ol bu</i> – кандай жаман нерсе бул.
29	wa [III, 161]	Сүйлөгөн адамдын буйругуна макул эместикти билдирген сөз. <i>Wa nä tärsän</i> – ай, эмне деп жатасың? Бул сөз кайгырганда, азаптанганда да колдонулат.
30	ja [III, 161]	Жогорудагы <i>wa</i> сөзүнүн маанисин билдирет.
31	ju [III, 161]	Аялдардын бир нерседен уялганда айта турган сөзү.
32	tapı [III, 161]	Ыраазы болуу, макул болуу. <i>Bu ısta anı tapısı käräk</i> – бул иште анын ыраазычылыгы керек.
33	qurı [III, 167]	Кыруулоо. <i>Qurı qurı</i> – кыруу-кыруу, кулун артта калып калса чакырганда айтылчу сөз. Кээде <i>qurıh qurıh</i> деп да айтылат.

34	tüşü [III, 168]	<i>tüşü tüşü</i> – чүш-чүш. Эшекти токтотуу үчүн айтылган сөз.
35	tükü [III, 172]	<i>tükü tükü</i> – күчү-күчү – күчүктү, итти чакырууда колдонулган сөз.
36	bälü [III, 173]	Аялдар бала терметкенде айтылчу сөз. <i>Bälü bälü</i> – баланы бешикке бөлөп терметкенде айтылчу (<i>алдей-алдей</i> маанисиндеги) сөз.

Тууранды сөздөр

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	Çar çar [1, 278]	Чап-чап; шап-шап. Бир нерсе жегенде, же камчы чапканда чыккан дабышты билдирген тууранды сөз. <i>Ol ärük çar çar jädi</i> – ал өрүктү шап-шап жеди.
2	zär zär [1, 278]	Зып-зып, шып-шып. Тез-тез кадамдаганды туураган сөз. <i>zär zär barğil</i> – шып-шып бар.
3	çat [1, 279]	Чарт, чарт-чурт. Бир нерсе кулагандан чыккан дабышты туураган сөз. <i>Çat çat urdı</i> - чарт-чарт урду.
4	çır [1, 282]	Чыр (чырт). Кийим-кече жыртылып кеткенден чыккан үндү туураган сөз. <i>Ol tonın çır jırttı</i> – анын тонун чырт жыртты.
5	çur çur [1, 282]	Чур-чур, шор-шор (сүт сааганда чыккан дабыш). Суюк зат аккандан чыккан үн ушул сөз менен айтылат.
6	çar çur [1, 282]	Шар-шур, шапа-шуп. <i>Ol çar çur jädi</i> – ал шапа-шуп жеди.
7	sır sır ätti [1, 282]	Шыр-шыр (чыр-чыр) этти. Чегирткеден чыккан үн. Калем менен жазганда же башка нерселерден чыккан дабышты да ушул сөз менен айтат.
8	şar şar [1, 282]	Шар-шур. Катуу жааган жамгырдын үнү. Ар кандай суюк зат акканда чыккан дабышты билдирет.
9	qar qur [1, 282]	Кур-кур. <i>Qar qur ätti qarın</i> - карын (курсак) кур-кур этти; курулдады. Бул сөз айтылышы жана мааниси менен арабчага окшош.
10	tus tus [1, 286]	Тарс-тарс. Кийиз, тон сыяктуу жумшак нерселерди ургандан чыккан үн. <i>Tus tus urdı</i> – тарс-тарс урду.
11	çıf [1, 288]	Шарап кайнаганда идиштин оозунан үндү туураган сөз.
12	toq [1, 288]	<i>Toq toq ätti</i> - ток-ток этти. Ташты ташка урганда чыккан үн.
13	çaq çuq [1, 288]	Чак-чук, карс-курс. Отун, сөөк жана башка нерселер сынгандан чыккан үн. <i>Çaq çuq ätti</i> – чак-чук этти.
14	çaq [1, 288]	Кыңк. Бул да табышты билдирген сөз. <i>Ol anı urdı çaq ätmädi</i> – ал аны урду, ал кыңк этпеди.
15	dük [1, 289]	Дүк, дүңк. <i>Dük urdı</i> – дүк урду (муштады).
16	jart jurt [1,	Жарт-журт (чарт-чурт). <i>Jart jurt tuttı</i> – (идишти) жарт-

	294]	журт(чарт-чурт) тутту (кармады)
17	tirt-tirt [1, 294]	Тырт-тырт. Кездеме жыртылгандан чыккан сөз. <i>Anıñ tonın tirt-tirt jirtti</i> – анын тонун тырт-тырт жыртты.
18	çart-çurt [1, 295]	Чарт-чурт. Бир нерсенин майдаланган, сынганынан чыккан сөз.
19	çirt [1, 295]	Чырт. <i>Çirt suzı</i> – чырт түкүрдү. Бирөөлөр тиштеринин арасынан чырт түкүрөт.
20	sart-surt [1, 295]	Шарт-шурт (чонураак бут кийим кийип баскандан чыккан үн). <i>Anıñ azağı sart surt qıldı</i> – анын аягы (буту) шарт-шурт этти.
21	qart-qurt [1, 295]	Карт-курт; карс-курс. <i>Alik qart-qurt ätti</i> – манжалар карс-курс этти.
22	kürt-kürt [1, 296]	Күрт-күрт. Ат жем жеп жатканда чыккан үн. <i>At arpanı kürt kürt jädi</i> – ат арпаны күрт-күрт жеди. Киши карсылдатып жегенден чыккан үндү да ушул сөз менен айтат.
23	qarç qurç [1, 296]	Карч-курч. <i>Är turmuznu qarç qarç jädi</i> – эр бадыранды карч-курч жеди.
24	çars çars [1, 299]	Чарс-чарс. <i>Ol anı çars çars urdı</i> – ал аны тарс-тарс урду.
25	tars tars [1, 299]	Тарс-тарс. <i>Tars tars urdı</i> – тарс-тарс урду. Туш-туштан тарсылдатып урса, ушинтип айтылат.
26	qars qars [1, 299]	Карс-карс (шапалак). <i>Qars qars aja japtı</i> – карс-карс алакан чапты.
27	külf [1, 299]	Күп. <i>Tam külf jıqıldı</i> – там күп жыгылды (кулады).
28	çalq çulq [1, 300]	Түрткөндөн, урушкандан чыккан үн. <i>Çalq çulq judruqladı</i> – шалк-шулк муштады.
29	jädär jädär	Шатыр-шутур. <i>Jädär jädär jükürdi</i> – шатыр-шутур жүгүрдү. [1, 308]
30	taqır taqır	Такыр-тукур. <i>At azağı taqır taqır ätti</i> – ат аягы такыр-тукур этти. [1, 309]
31	tikir tikir	Тикир-тикир. <i>Tikir tikir ätti</i> – тикир-тикир этти. Мунун мааниси жогоркуга окшош. [1, 309]
32	çikir çikir	Кычыр-кычыр; ташы бар нанды чайнагандагы үн. [1, 310]
33	Çıǵıl-tıǵıl [1, 336]	<i>Oq kiş içra çıǵıl-tıǵıl qıldı</i> – ок кесенин ичинде шыгыр-шугур этти.
34	buldır buldır	<i>Taş quzuǵqa tüşti, buldır buldır ätti</i> – таш кудукка түштү – кулдур-кулдур этти. [1, 384]
35	çaldır çaldır	<i>Oq kiştä çaldır-çaldır ätti</i> – ок киседе шалдыр-шалдыр этти. Шамал болгондогу кургак чөптүн шуудурашын да ушундай дейт. [1, 384]
36	çur çur (şor	Шор-шор. <i>Tävi ämiki çor çor</i> – төөнүн эмчеги шор-шор

	şor)	(бул чакага куюлган сүттүн үнү). [1, 406]
37	qur qur	Кур-кур. <i>Qarin qur qur ätti</i> – карын кур-кур этти. [1, 406]
38	sor [III, 93]	Шор-шор. <i>Ar sor sor mun öpti</i> – эр шор-шор (эттирип) сорпо ичти. Бул эринден чыккан добушту туурап айтылган сөз.
39	tus [III, 95]	Түрс-түрс, тарс-турс. <i>Ani tus tus urdı</i> – аны (тонуна) түрс-түрс урду.
40	quğ [III, 98]	Кук-кук, как-как (тууранды сөз). <i>Qaz qağ quğ ätti</i> – каз как-кук этти.
41	boq [III, 99]	Бөк, пөк. <i>Qağun boq järgä tüşdi</i> – коон пөк этип жерге түштү. Ар кандай ичи көндөй нерсе жерге түшүп жарылса, <i>boq</i> делет. Бул жарылгандан чыккан добуш.
42	şap [III, 109]	<i>Şap şap</i> – шап-шуп. <i>Ol ani şap şap bojunladı</i> – ал аны шап-шуп моюндады. <i>Ol qağuniğ şap şap jädi</i> – ал коонду шап-шуп жеди. Шабдалы жана башка суулуу нерселерди шыпылдатып жегенге да ушул сөз колдонулат.
43	buñ [III, 263]	Буң (тууранды сөз). <i>Buñ ätti</i> – буң этти, оор нерсе жерге түшкөндө чыккан үн.
44	tuñ [III, 264]	Дүңк (табыш тууранды сөз). <i>Tuñ tuñ ätti</i> – дүңк-дүң этти. Чулу нерсе чулу нерсенин үстүнө түшкөндө чыккан добуш.
45	çıñ [III, 265]	Чың (тууранды сөз). <i>Qulaqım çıñ ätti</i> – кулагым чың этти, кулагым зыңылдады. Коңгуроодон, казан-аяктын кагышканынан, дагы ушуга окшош нерселерден чыккан үндү да ушундай дейт. <i>Qulaqım qıñ</i> – делген варианты уккулуктуу болот.
46	dañ [III, 265]	Даң (тууранды сөз) <i>dañ-duñ ätti näñ</i> – нерсе даң-дүң этти. Бул сөз <i>tañ tuñ ätti</i> деген менен бирдей.
47	sıñ [III, 265]	Зың-зун. <i>Qulaqım sıñ ätti</i> – кулагым чың этти, кулагым зыңылдады. <i>Küminçä sıñ ätti</i> – чиркей зыңылдады. Чымындын зыңылдашына да ушул сөз колдонулат.
48	qañ [III, 265]	Как-как. <i>Qaz qañ ätti</i> – каз как-как этти, каз какылдады. Бул ар кандай нерседен чыккан ушундай дабышты туурап айтылган сөз.
49	çıñıl [III, 271]	Шыңгыр (тууранды сөз). <i>Çıñıl-çıñıl</i> – шыңгыр-шыңгыр, шылдыр-шылдыр. <i>jügän çıñıl-çıñıl ätti</i> – жүгөн шылдыр-шылдыр этти. Ушул сыяктуу бардык дабышка ушул сөз колдонулат.
50	tiriñ [III, 274]	Дың-дың. <i>Qulaqım tiriñ ätti</i> – кулагым дың-дың этти, кулагым дыңылдады. Ушуга окшогон бардык добушка колдонулат. <i>jasın tiriñ ättirdi</i> – жаасын дың-дың эттирди. Бул жаанын киричинен чыккан үн.

51	çiriñ	Табак, тепшилер кагышканда чыга турган үн. [III, 274]
----	-------	---

**Кызматчы сөздөр түркүмдөрү
Жандоочтор**

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	üçün [1, 89]	Үчүн. Себепти билдире турган жардамчы сөз. <i>Säniñ üçün kældim</i> – сен үчүн келдим.
2	qat [1, 280]	Катарында, кашында, жанында. Огузча. <i>Bäk qatında</i> – бектин катарында.
3	birlä [1, 364]	Бирге, менен. <i>Ol mäniñ birlä ärdi</i> – ал мени менен эле.
4	tabaru [1, 375]	Көздөй, карай, тарап. <i>Ol mäniñ tabaru kældi</i> – ал мени көздөй келди. <i>Ol aniñ tabaru bardı</i> - ал аны карай барды.
5	sıǵ [III, 98]	Сымал, сыяктуу. Окшоштурмакчы болгон атка кошулуп айтылат. <i>Qulsuǵ är</i> – кул сымал эр. <i>Bu qarı ol uǵlansıǵ</i> – бул кары бала сымал.
6	basa [III, 167]	Кийин. <i>Män andan basa kældim</i> – мен андан кийин келдим.
7	äriñç[III, 328]	Мүмкүн. <i>Ol bardı äriñç</i> – ал, мүмкүн, барды.

Байламталар

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	aw [1, 61]	А-аа. Буйруучунун буйругунан баш тартууну билдирүүчү жардамчы сөз.
2	aj [1, 61]	<i>aw</i> - сөзү менен маанилеш. Ошол сыяктуу буйрукту кабыл албастыкты, жактырбагандыкты билдирген сөз
3	añ [1т.:61]	<i>жок, болбойт</i> деген маанини билдирген сөз. Огузча. Иш тапшырылган киши <i>añ, añ</i> десе, <i>жок, жок</i> дегени.
4	azu [1, 99]	Же, же болбосо. Эки нерсенин бирин тандаганда ыктыярдуу экендигин билдире турган жардамчы сөз. <i>Üzüm jägil azu qaǵın jägil</i> – жүзүм жегин, же коон жегин. Бул сөз аныктап сурап билүү үчүн колдонулат. <i>Kälirmüsän azu barırmusan</i> – келесиңби же барасыңбы?
5	jana [III, 20]	Жана, кайра, дагы. <i>Jana kældi</i> - кайра келди, дагы келди.
6	daǵ žaǵ [III, 115]	<i>Жок, эмес</i> маанилерин билдирген жардамчы сөз. <i>Ol andaǵ daǵ ol</i> – ал андай эмес. Кийин огуздар <i>жок, эмес</i> маанисиндеги <i>žaq ol</i> сөзүн аргулардан өздөштүрүп алып, аны <i>tägül</i> деп өзгөртүшкөн. Бирок огуздар аргуларга чектеш, тилдери аралашып кеткен.
7	jana [III, 127]	Жана. Кайталанууну билдирген жардамчы сөз. <i>Jana kældim</i> – жана (дагы) келдим.
8	taqı [III, 170]	Дагы. <i>Taqı jarmaq bär</i> – дагы жармак бер. Огузчада айрым учурда дагы, бирге маанисин билдирет. <i>Ol taqı anda</i> – ал дагы ал жерде.

Бөлүкчөлөр

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	ap//äp [I, 56]	Күчөткүч бөлүкчө, өзгөчө жакшы сапатты белгилөө үчүн колдонулат. Ap <i>äzgi näñ</i> – өтө жакшы нерсе. Огуздар таза, апапак (аппак) нерсени <i>ap aq</i> – дейт.
2	üp//ир [1, 56]	Өңдү-түстү билдирүүдө колдонулуучу күчөтмө бөлүкчө. <i>üp ürün</i> – аппак. Чигилче.
3	oq [1, 59]	Кыймыл-аракетти күчөтүүчү мүчө. <i>Barğil ok</i> – бара-ак кой.
4	oq [1, 59]	Ок: маани берүүчү мүчө. <i>Baja ok kälđim</i> – бая эле (ок) келдим. Мен (чындыгында) азыр гана келдим. <i>Ämdi ok ajđim</i> – эми гана айттым.
5	anuuq [1, 82]	анык, дайын. <i>anuuq näñ</i> – анык нерсе, дайын нерсе. Макалда мындай: <i>anuuq oturu tursa, joqqa sanmas</i> - Даяры (үйдө бары) алдыга коюлса, жокко саналбас. (Болгон тамак-ашты алдыңа койсо, тамак бербеди дебе). Бул макал үй ээсинин мейманды бар нерсеси менен күтүү керек экендигине байланыштуу айтылат.
6	için [1, 89]	Ич ара, өз ичинде деген маанидеги көмөкчү сөз. <i>Alar için äjtişdilär</i> – алар өз ара сүйлөштү (келишишти).
7	mat mat [1, 280]	Дал, так ошондой маанисинде айтылчу бөлүкчө. <i>Andağ mat</i> – так ошондой.
8	täs [1, 285]	Күчөтмө бөлүкчө. Огуздар тоголок нерсени күчөтүп айткысы келсе, <i>täs tägirmä</i> дейт. Бул топ-тоголок деген сөз.
9	çaq [1, 288]	<i>Так, дал</i> деген маанилерге окшоп, бир нерсенин так өзүн тактап билдирген сөз. <i>Çaq atni tutğil</i> – дал ошол атты туткун. <i>Çaq amaçni urğil</i> – так ортосуна (мээлене турган жерине) ур.
10	çım [1, 292]	Абдан, өтө. Кандайдыр сапатты ашыра көрсөтүүдө колдонула турган бөлүкчө. <i>Çım ijik ät</i> – чип-чийки эт. <i>Çım öl ton</i> – өтө суу (диал. өл) тон.
11	köm [1, 292]	Көк өңдү күчөтүп көрсөтүүчү бөлүкчө. <i>Köm kök</i> – көп-көк. Огузча.
12	törk [1, 302]	Белгилүү бир мезгилди билдирген бөлүкчө. <i>Törk üzüm ödi</i> – жүзүмдүн абдан бышкан кези. <i>Törk qujaş ödi</i> – түш (күн) оогон кез. <i>Törk jigit</i> – эресеге жеткен жигит.
13	titik [1, 330]	<i>Baş titik titti</i> – жара абдан катуу оорутту. Мында <i>ol ärik uruğ urdı</i> – ал эрди уруп-уруп жиберди же <i>ol qaçığ qaçdı</i> – ал катуу качты деген туюнтмалардай күчөтмө маани берилет.

14	käräk [1, 334]	Керек. Жардамчы сөз. <i>Käräktü</i> – керекпи? дегенде, <i>käräk</i> - ооба, керек деп жооп берилет.
15	nätäk [1, 335]	Кандай дегенди билдирген сурама бөлүкчө. <i>Nätäk sän</i> – кандай сен?
16	näçük [1, 335]	Эмне үчүн? Неге? <i>Näçük bardıñ?</i> – неге бардың?
17	näräk [1, 335]	Эмнеге керек? дегенди билдирген сурама бөлүкчө. <i>Vi saña näräk</i> – бул сага эмнеге керек? Бул <i>nä käräk</i> деген сөздөн үнсүздөр түшүп калып жасалган.
18	mäh [III, 90]	Ме, ал маанисин билдирген сөз. Бир нерсени бергенде айтылат.
19	täg [III, 117]	Так, дал. Окшоштукту күчөтүүчү сөз. <i>Ol andağ täg</i> – ал так ошондой.

Модаль сөздөр

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	ävät [1, 69]	Дурус, албетте, макул деген маанидеги сөз. Бул сөз үч турдүү айтылат. Йагма, тохсы, кыпчактарда <i>ävät</i> , огуздарда <i>ämät</i> же <i>äwät</i> дешет. Башка түрктөрдө <i>jämät</i> дешет.
2	äriñç [1, 134]	Ыктымал, балким. <i>Ol kälди äriñç</i> – балким, ал келгендир. Ал келген чыгар.
3	jämät [III, 7]	Мейли, макул, жарайт деген маанидеги сөз. <i>ja</i> ариби – алифке алмашып, <i>ämät</i> болуп айтыла берет.
4	jäh [III, 90]	Йе, макул, куп, мейли деген маанилерди билдирген жардамчы сөз.
5	jänü jümü	Карап тур, көрөсүң го деген маанини берген жуп (кош) сөз. <i>Män bargajmän jümü</i> – карап тур, мен тез эле барамын. [III, 176]

«Дивандагы» унгу сөздөрдүн сөз түркүмдөрү боюнча сан эсеби

№	«Дивандагы» сөз түркүмдөрү	саны
1	Зат атооч сөздөр	2753
2	Сын атооч сөздөр	652
3	Сан атооч	29
4	Ат атооч	40
5	Этиш	3372
6	Атоочтуктар	146
7	Кыймыл атооч	62
8	Тактооч	68
9	Сырдык сөздөр	36
10	Тууранды сөздөр	51
11	Кызматчы сөздөр	39
12	Жалпы атооч сөздөр	3474
13	Жалпы сөздөр	7248